PONTICA

LII

MUZEUL DE ISTORIE NAŢIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE CONSTANŢA
2019

PONTICA

LII

Volum dedicat împlinirii a 140 de ani de la prima menţiune a muzeului constănţean (1879-2019)

MUZEUL DE ISTORIE NAŢIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE CONSTANŢA

2019

PONTICA

Anuar al Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa
Annuaire du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie Constanţa

*Comitetul ştiinţific/ Comité scientifique***:**
ALEXANDRU AVRAM (Le Mans)
ALEXANDRU BARNEA (Bucureşti)
PIERRE DUPONT (Lyon)
MANFRED OPPERMANN (Halle/Sa.)
GOCHA R. TSETSKHLADZE (Llandrindod Wells, Powys, UK)

Redactor şef/ Rédacteur en chef:
LIVIA BUZOIANU

Colegiul de redacţie/ Collège du rédaction::
CONSTANTIN CHERA (Constanţa)
GABRIEL CUSTUREA (Constanţa)
VALENTINA VOINEA (Constanţa)
GABRIEL TALMAŢCHI (Constanţa)

Secretar de redacţie/ Secrétaire de rédaction:
IRINA SODOLEANU

Informatică editorială/ Informatique éditoriale:
VASILICA PODARIU
MARIA BOLOCAN

Manuscrisele, cărţile propuse la schimb şi toată corespondenţa vor fi adresate redacţiei: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Piaţa Ovidiu nr. 12, 900745, Constanţa, România, Tel./Fax. 0040-241-618763; e-mail: revista.pontica@gmail.com

Les manuscrits, les livres et les revues proposés en échange, ainsi que toute correspondance seront adressés à la Rédaction: Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie, 12 Place d'Ovide, 900745, Constantza, Roumanie, Tél./Fax 0040-241-618763; e-mail: revista.pontica@gmail.com.

PONTICA ediţie online/ PONTICA en ligne edition : www.revistapontica.wordpress.com

ISSN 1013-4247

ISSN (online/en ligne) **2247 – 9341**

ISBN 973-7951-29-8

SUMAR
SOMMAIRE
CONTENTS

STUDIA ARCHAEOLOGICA

LAURENȚIU GRIGORAȘ
Considerații privind reinterpretarea eneoliticului târziu din nord-estul Munteniei în contextul descoperirilor recente de la Pietroasa Mică – *Gruiu Dării*
Considerations on Reinterpreting the Chalcolithic in North-eastern Wallachia in the Context of Recent Discoveries at Pietroasa Mică – *Gruiu Dării* …… 9

MIRCEA ANGELESCU
Histria. Considérations sur la possibilité de l'existence des *horrea* …… 39

OCTAVIAN MITROI
Noi date privind zidul de incintă al Tomisului din antichitatea târzie
New Data on the Fortification Wall of Tomis in Late Antiquity 83

ZENO KARL PINTER, CLAUDIA URDUZIA
Turnul uitat. Un turn în formă de „U" alungit descoperit cu ocazia cercetării arheologice preventive din anul 2015 la est de poarta principală a cetății Capidava
The Forgotten Tower. An „U-Shaped" Tower Discovered East of the Main Gate of the Fort from Capidava during the 2015 Preventive Archaeological Research 97

CONSTANTIN NICOLAE
Carsium. Date noi despre planimetria fortificației (sec. IV-VI p.Chr.)
Carsium. New Data on Fortification's Planimetry (4th -6th cent. AD) 127

INVENTARIA ARCHAEOLOGICA

LOREDANA ANDREEA PARNIC
Plastica antropomorfă gumelnițeană de lut din colecțiile Muzeului Dunării de Jos
Gumelnița Antropomorphic Clay Figurines from the Lower Danube Museum Collections 149
CRISTINA-GEORGETA ALEXANDRESCU, FLORIN TOPOLEANU
Mithras Cult in Moesia Inferior: the Analysis of Some Reliefs from the Northern Part of the Province 175
LIVIA BUZOIANU, CLAUDIU MUNTEANU
Ceramică antică descoperită la Costinești, Punctul „Pescărie"
Ancient Pottery Discovered at Costinești, „Pescărie" 195
BARTŁOMIEJ SZYMON SZMONIEWSKI
Roman Glassware from Korean Peninsula: Silla, Gaya, Baekje from 4th to 6th century AD. Myth or Reality. II. 213
IOAN CAROL OPRIȘ, TIBERIU POTÂRNICHE
Prea mult context sau deloc. Câteva *spatheia* târzii de pe frontiera dunăreană a provinciei Scythia (sec. VI – începutul sec. VII p.Chr.)
Too Much Context or not at all. Some Late *Spatheia* on the Danube Border of the Province of Scythia (6th – early 7th cent. AD) 237
ALEKSANDRA PETROVA, MARIA CHRISTOVA-PENKOVA
Medieval Jewerly with Cowrie Shell (*Cypraea pantherina*) –Archaeological Context and Historical Realities 253

EPIGRAPHICA

J. V. BOLONKINA, N. V. JEFREMOW, A. B. KOLESNIKOV
Ein neuer Astynomenname und einige Randbemerkungen zu den Keramikstempeln von Sinope 263
THIBAUT CASTELLI, CONSTANTIN NICOLAE
De Sinope au Danube: itinéraire de deux amphores du milieu du IIIe siècle av. J.-C. 271
DAN DANA
Notices épigraphiques et onomastiques (Scythie Mineure/Dobroudja) (II) .. 283
ALEXANDRU AVRAM
Notes épigraphiques (X) 299

NOMISMATA

CORNELIU BOGDAN NICOLAE BELDIANU
O monedă tomitană pentru Severus Alexander și câteva observații privind datarea emisiunilor monetare bătute la Tomis pentru acest împărat
A Tomitan Coin for Severus Alexander and Some Observations on Dating the Coin Issues Minted in Tomis for this Emperor 309
GABRIEL TALMAȚCHI, CLAUDIU MUNTEANU
Despre un tezaur din colecția numismatică a Muzeului Național Brukenthal
On a Hoard from the Numismatic Collection of the National Museum Brukenthal 319
GABRIEL CUSTUREA
Câteva repere cronologice privind circulația monetară în Dobrogea în sec. X-XI
Some Chronological Aspects on the Currency Circulation in Dobruja in the 10th – 11th cent. 333

RECENZII
COMPTES RENDUS

Apollonia du Pont, sur les pas des archéologues. Collections du Louvre et des musées de Bulgarie, éd. Faber, Sofia, 2019, 529 p. (Vasilica LUNGU) 351
Les hommes illustres de la ville de Rome, texte établi et traduit par Paul Marius Martin, Paris, Les Belles Lettres, 2016, 199 p., ISBN 978-88-9346-058-3 (Nelu ZUGRAVU) 361

Cărți străine și românești intrate în biblioteca MINAC în 2018 / Romanian and Foreign Books Entries in MNHAC Library in 2018 (Andreea ANDREI)... 371
Lista abrevierilor / Abréviations 381

STUDIA ARCHAEOLOGICA

CONSIDERAȚII PRIVIND REINTERPRETAREA ENEOLITICULUI TÂRZIU DIN NORD-ESTUL MUNTENIEI ÎN CONTEXTUL DESCOPERIRILOR RECENTE DE LA PIETROASA MICĂ - *GRUIU DĂRII*

Laurențiu GRIGORAȘ[*]

Cuvinte-cheie: *Pietroasa Mică* - Gruiu Dării, *Eneolitic târziu, Cernavodă I, Cucuteni B*.

Keywords: *Pietroasa Mică* - Gruiu Dării, *Chalcolitic, Cernavodă I, Cucuteni B*.

Rezumat: *Cercetările arheologice desfășurate în anul 2018 la Pietroasa Mică* - Gruiu Dării *au contribuit la identificarea unor aspecte inedite ale depunerii eneolitice din acest sit și au permis, în contextul descoperirilor de aici și prin raportarea la altele asemănătoare, reinterpretarea, din punct de vedere informațional și terminologic, a unor subiecte relevante pentru o definire cât mai nuanțată a caracteristicilor eneoliticului târziu din nord-estul Munteniei.*

O noutate a cercetărilor recent încheiate a constituit-o descoperirea unor materiale ceramice de tip Cernavodă I (cu adaos de scoică pisată) diferite din punct de vedere al decorului (atribuit fazei Ib conform analogiilor prezentate) de cele cunoscute din cercetările mai vechi de la Gruiu Dării *(Ic). Prezența elementelor cernavodene pe un palier cronologic Cernavodă Ib-Ic – Cucuteni B2, nu constituie, de altfel, o noutate pentru descoperirile similare din nord-estul Munteniei.*

Identificarea a două niveluri (superior – N 1 și inferior – N 2) a permis stabilirea unor posibile corelații între succesiunea stratigrafică a acestora și diferențele stilistice sesizate, în special, în cadrul ceramicii de tip Cernavodă I (cu aport de Cucuteni tip „C"). Aceste constatări par să reflecte existența unor etape distincte de așezare pe grui, corespunzătoare unor orizonturi cronologice reprezentate arheologic de nivelurile menționate. De altfel, absența de la Gruiu Dării *și din întreaga zonă de nord-est a Munteniei a unor situri „tipice" Cucuteni sau Cernavodă I anterioare depunerilor de tip Cernavodă I – Cucuteni B susține teoria pătrunderii comunităților aparținând acestor medii culturale la un orizont eneolitic târziu.*

[*] Laurențiu GRIGORAȘ: Muzeul Județean Buzău; e-mail: g_l1973@yahoo.com.

Reprezentarea, în proporții echilibrate, a materialelor arheologice specifice mediilor Cernavodă I și Cucuteni B în siturile aparținând eneoliticului târziu din nord-estul Munteniei impune reinterpretarea încadrării culturale a acestora în sensul abandonării atribuirii aproape exclusive a descoperirilor de acest tip (Cernavodă I - Cucuteni B) mediului cernavodean.

Același argument, bine documentat arheologic, al ponderii echilibrate a materialelor arheologice caracteristice celor două medii culturale identificate în așezările de tip Cernavodă I - Cucuteni B, ar trebui să determine invalidarea categorică a teoriei importurilor cucuteniene (în special a ceramicii pictate) din siturile respective.

Constatarea existenței unor abordări inconsecvente a prezenței (incontestabil susținută și documentată arheologic) categoriei Cucuteni tip „C" în siturile Cernavodă I – Cucuteni B necesită o reevaluare a importanței aportului reprezentat de această specie ceramică în procesele de interferență și sinteză specifice siturilor din nord-estul Munteniei.

Diversitatea de specii ceramice rezultate din simbioza Cernavodă I - Cucuteni B, dar și din procesul de integrare al elementelor ceramice cucuteniene de tip „C" în componența mediilor „gazdă" impune, în opinia noastră, încadrarea acestora în categoria mai largă a materialelor arheologice de sinteză sau interferență și renunțarea la perpetuarea folosirii unor sintagme de genul „varianta Monteoru".

Considerațiile prezentate în cadrul acestui studiu referitoare la reevaluarea încadrării culturale a siturilor de tip Cernavodă I - Cucuteni B, invalidarea teoriei importurilor cucuteniene din aceste situri, reconsiderarea aportului elementelor ceramice Cucuteni tip „C" în desfășurarea diverselor fenomene de simbioză și încadrarea speciilor ceramice rezultate din acest proces în categoria mai largă a materialelor arheologice de sinteză sau interferență, pot constitui premisele necesare elaborării și utilizării unor terminologii adecvate reinterpretării acestor aspecte prin prisma stadiului actual al cercetării.

Abstract: *The archaeological researches carried out in 2018 at Pietroasa Mică -* Gruiu Dării *contributed to the identification of some novel aspects regarding the Chalcolithic layer from this site and allowed, in the context of the discoveries from here and by reference to similar ones, the reinterpretation, from an informational and terminological point of view, of some subjects relevant for a more nuanced definition of the features of the Chalcolithic in north-eastern Wallachia.*

A novelty of the recently concluded researches was the discovery of ceramic materials belonging to the Cernavodă I type (with the addition of crushed shell) different in terms of decoration (probably Ib according to the analogies presented) to the one known from the previous researches from Gruiu Dării *(Ic). The presence of the Cernavodă elements on a Cernavodă Ib-Ic - Cucuteni B2 chronological horizon is not a novelty for the similar discoveries in north-eastern Wallachia.*

The identification of two levels (superior - N 1 and inferior - N 2) allowed to establish possible correlations between their stratigraphic sequence and the stylistic differences noted, in particular, in the Cernavodă I type ceramics (with type "C" presence). These findings seem to reflect the existence of distinct stages of settlement on the site, corresponding to chronological horizons represented archaeologically by the mentioned levels. Moreover, the absence of "typical" Cucuteni or Cernavodă I sites prior to Cernavodă I - Cucuteni B deposits from Gruiu Dării *and the entire northeast of*

Wallachia supports the theory of the penetration of the communities belonging to these cultural environments to a Chalcolithic horizon.

The representation in balanced proportions of materials specific to the Cernavodă I and Cucuteni B environments in the sites belonging to the Chalcolithic from northeast Wallachia requires the reinterpretation of their cultural classification in the sense of abandoning the exclusive attribution of such discoveries (Cernavodă I - Cucuteni B) to the Cernavodă culture.

The same argument, well documented archaeologically, of the balanced weight of the archaeological materials characteristic to the two cultural environments identified in the Cernavodă I - Cucuteni B settlements, should lead to the categorical invalidation of the theory of the Cucuteni imports (especially the painted ceramics) from the respective sites.

Finding inconsistent approaches to the presence (undoubtedly backed and documented archaeologically) of the "C" type category in the Cernavodă I - Cucuteni B sites requires a reassessment of the importance of the contribution of this ceramic species in the interference and synthesis processes specific to the northeast Wallachia.

The diversity of ceramic species resulting from the symbiosis on the Cernavodă I - Cucuteni B reciprocal relationship, but also from the integration of type "C" ceramics in the composition of "host" environments implies, in our opinion, their inclusion in the broader category of archaeological materials of synthesis or interference and renouncing the perpetuation of the use of syntaxes such as the "Monteoru variant".

The considerations presented in this study regarding the re-evaluation of the cultural classification of the Cernavodă I - Cucuteni B sites, the invalidation of the Cucuteni imports theory from these sites, the reconsideration of the "C" type ceramics in the development of the various symbiosis phenomena and the framing of this ceramic species resulting from this process in the broader category of archaeological materials of synthesis or interference may constitute the necessary premises for the development and use of appropriate terminology for the reinterpretation of these aspects from the perspective of the current state of research.

Cercetările arheologice din anul 2018 desfășurate în situl de la *Gruiu Dării* (sat Pietroasa Mică, com. Pietroasele, jud. Buzău) au contribuit la strângerea de noi informații referitoare la problematica, de altfel îndelung disputată și, credem noi, departe de a fi clarificată, a eneoliticului târziu din nord-estul Munteniei și, în special, din zona deluroasă (piemontană) a Subcarpaților de Curbură. Aceste date noi sunt cu atât mai importante cu cât numărul descoperirilor rezultate din săpături arheologice sistematice care atestă existența depunerilor eneolitice târzii în zonă este relativ redus: Sărata Monteoru[1], Râmnicelu-*Popina*[2], Pietroasa Mică - *Gruiu Dării*[3] și Șoimești-*Merez*[4], doar ultimele două fiind, actualmente, în curs de cercetare (**Pl. 1. 1-4**). Alte informații, în majoritatea lor destul de lacunare și dintre

[1] NESTOR 1944; NESTOR & ZAHARIA 1955; NESTOR & ZAHARIA 1968, p. 27; MOTZOI-CHICIDEANU 2003, p. 41-42; SCHUSTER & POPA 2009, p. 32; MUNTEANU 2017, p. 48.

[2] HARȚUCHE 1968; HARȚUCHE 1980; MUNTEANU 2017, p. 48.

[3] DUPOI & PREDA 1977; DUPOI & SÎRBU 2001, p. 46-48, fig. 8, 117, 118; MOTZOI-CHICIDEANU 2003, p. 41; SCHUSTER & POPA 2009, p. 32; SÎRBU *et al*. 2011, p. 15-54, fig. 5-40.

[4] FRÎNCULEASA & GARVĂN 2017, p. 57, 61, pl. 3/2-9; MUNTEANU 2017, p. 48.

care, cele mai multe, trebuie confirmate prin verificări de teren, provin din semnalarea descoperirii unor materiale eneolitice târzii (de factură Cucuteni B și/ sau Cernavodă I), preponderent în zona de nord-est a Munteniei (Aldeni-*Muchia Vulturului*[5], Năeni-*Dealul Daghidoiu*[6], Ulmeni[7], Vadu Săpat-*Budurească-Valea Pietrei* și *Puțul Tătarului*[8], Tătaru[9], Valea Viei[10], Însurăței-*Popina I*[11], Berca[12], Gura Vitioarei-*Movila*[13], Homorâciu[14], Mălăieștii de Jos[15], Ploiești-*Tabaci*[16]).

Cercetarea depunerilor eneolitice de la *Gruiu Dării* (campania anului 2018) oferă noi date privitoare la interferențele culturale specifice unui areal, aproape unanim recunoscut ca fiind caracterizat printr-un „amalgam" de influențe, sinteze și evoluții locale ce capătă, paradoxal sau nu, o identitate aparte. Cadrul natural al dealurilor subcarpatice din nord-vestul câmpiei piemontane conturează o zonă de periferie culturală și, în același timp, una de tranziție care a facilitat apariția și dezvoltarea în zonă a unor bine-cunoscute „amestecuri" culturale, cum ar fi cele de tip Stoicani - Aldeni sau Cernavodă I - Cucuteni B.

Activitatea îndelungată de cercetare pe teren (1973-1989/2001-2018, cu unele întreruperi) și fructificarea interdisciplinară (studiu arheozoologic[17] și analize radiocarbon[18]) a datelor obținute fac din *Gruiu Dării* unul dintre cele mai bine valorificate[19] situri pentru perioada eneoliticului târziu (**Pl. 2. 1**).

În campania din anul 2018 a fost cercetată o parte din depunerea eneolitică, în limitele restrânse ale secțiunii 12 (4 x 4 m), situată pe latura de nord-vest a sitului (**Pl. 2. 2**). Stratul de cultură are o grosime variabilă, cu o amplitudine maximă de cca. 50-60 cm și este dispus pe o pantă ce coboară de la sud-est spre

[5] ȘTEFAN 1938, p. 143, fig. 4/1-3, 6-8; 5/3-5, 7-8; MOTZOI-CHICIDEANU 2003, p. 41; SCHUSTER & POPA 2009, p. 32; MUNTEANU 2017, p. 48.

[6] MORINTZ & ROMAN 1968a, p. 76; MOTZOI-CHICIDEANU 1982, p. 33; SCHUSTER & POPA 2009, p.32; MUNTEANU 2017, p. 48.

[7] FRÎNCULEASA 2010, p. 208.

[8] TEODORESCU & PENEȘ 1984; SCHUSTER & POPA 2009, p.32; FRÎNCULEASA 2010, p. 204, 206, 208, pl. 182/2, 184/2; MUNTEANU 2017, p. 48.

[9] SCHUSTER & POPA 2009, p.32; MUNTEANU 2017, p. 48.

[10] ȘTEFAN 1938; COMȘA & GEORGESCU 1981; BUZDUGAN 1992; PANDREA *et al*. 1999, p. 152; FRÎNCULEASA 2010, p. 205-207; FRÎNCULEASA 2012, p. 191-193; FRÎNCULEASA & GARVĂN 2017; MUNTEANU 2017, p. 48.

[11] PANDREA *et al*. 1999; MUNTEANU 2017, p. 48.

[12] MOTZOI-CHICIDEANU 2003a, p. 4, n. 28; MOTZOI-CHICIDEANU 2003b, p. 41, n. 29 și p. 42; SCHUSTER, POPA 2009, p. 32; MUNTEANU 2017, p. 48, n. 25.

[13] COMȘA & GEORGESCU 1981; MANZURA 1999, harta 7/1, nr. 18; MOTZOI-CHICIDEANU 2003b, p. 42, n. 35; SCHUSTER & POPA 2009, p. 32; FRÎNCULEASA 2010, p. 208, 210, pl. 137/1-3.

[14] PETRESCU-SAVA & NESTOR 1938-1940, p. 81-82, cf. MOTZOI-CHICIDEANU 2003b, p. 42, n. 32; MUNTEANU 2017, p. 48.

[15] FRÎNCULEASA 2010, p. 205-207; FRÎNCULEASA 2012, p. 191-193; FRÎNCULEASA 2013; MUNTEANU 2017, p. 48.

[16] FRÎNCULEASA 2008; FRÎNCULEASA 2010, p. 79-80, n. 52; FRÎNCULEASA 2013, p. 173; MUNTEANU 2017, p. 48.

[17] SÎRBU *et al*. 2011, p. 95-160.

[18] SÎRBU *et al*. 2011, p. 53; MUNTEANU 2017, p. 50.

[19] DUPOI & PREDA 1977; DUPOI & SÎRBU 2001, p. 46-48, fig. 8, 117; SÎRBU *et al*. 2011, p. 15-54, fig. 5-40; MUNTEANU 2017, p. 45-55.

nord-vest, înregistrându-se o diferență de nivel de aprox. 10-15 cm. Au fost identificate două niveluri eneolitice notate, în ordinea apariției lor (de sus în jos) cu siglele N 1 (nivelul eneolitic superior) și N 2 (nivelul eneolitic inferior). Cele două niveluri au grosimi variabile ce nu depășesc 30-32 cm (N 1), respectiv 18-20 cm (N 2).

În cele două niveluri au fost descoperite și cercetate mai multe complexe arheologice: C 276 (N 1), reprezentând, cel mai probabil, resturile unei construcții; C 277 (N 1) vatră realizată pe un „pat" de pietre și C 276a (N 2) constând dintr-o „aglomerare" de materiale arheologice concentrate, preponderent, în zona careului B al secțiunii S 12[20].

Materialul arheologic este relativ bogat și diversificat: câteva vase întregi și preponderent fragmente ceramice, unelte (din piatră, os, corn și cupru), plastică (figurine zoomorfe și antropomorfe, protome zoomorfe), piese de podoabă (din os și lut), obiecte diverse cu funcționalitate incertă, oase de animale și foarte puține bucăți de chirpici arși.

Materialele ceramice din secțiunea S 12. Considerații generale.

Materialul ceramic **(Pl. 3-10)** are un pronunțat grad de fragmentare, mai accentuat pentru cel descoperit în zonele aflate în afara complexelor. Cele două niveluri eneolitice din secțiunea S 12 conțin o „asociere" de materiale ceramice Cernavodă I - Cucuteni B (în ambele cazuri putându-se distinge cu ușurință aportul elementelor Cucuteni tip „C", mult mai pregnant, morfologic și stilistic, în modul de realizare al unor tipuri ceramice cucuteniene). Vom prezenta în cele ce urmează conținutul și particularitățile acestor depuneri de materiale ceramice mixte.

Constatarea prezenței componentei Cucuteni tip „C" în depuneri Cernavodă Ia-Ic și Cucuteni (etapele finale ale fazei Cucuteni A și fazele Cucuteni A-B și B), circumscrise unor orizonturi cronologice contemporane, i-a determinat pe unii cercetători să accepte premisa apariției simultane[21] a acestui tip ceramic în arealele „tradiționale" ale mediilor culturale menționate. Devine, astfel, plauzibilă ipoteza pătrunderii în zona deluroasă din nord-estul Munteniei a unor comunități umane aparținând celor două culturi și care au realizat produse diverse ce înglobau materiale cu adaos de scoică pisată în pastă. Specia ceramică Cucuteni tip „C" era nu numai prezentă, dar și în curs de integrare, în proporții variabile, în mediile culturale amintite, ca parte componentă a acestora. Absența descoperirilor de situri sau complexe cucuteniene de tip „C"[22] a condus la perceperea[23] acestei categorii ceramice ca parte integrantă a culturii materiale a mediilor Cernavodă I și Cucuteni, coexistența acestora fiind văzută ca determinantă în derularea raporturilor de simbioză din zonă[24]. Pe parcursul evoluției acestui proces intervine și aportul altor factori de influență: unii locali ce constau în tendința, remarcată de unii cercetători (în special pentru fazele Cucuteni A-B și B)[25] și susținută de

[20] GRIGORAȘ *et al*. 2019.
[21] DODD-OPRIȚESCU 1980; HAȘOTTI & POPOVICI 1992.
[22] MARINESCU-BÎLCU & BOLOMEY 2000, p. 109-110.
[23] NESTOR 1959, p. 252.
[24] FRÎNCULEASA 2010, p. 216.
[25] NIȚU 1977, p. 154; DRAGOMIR 1985, p. 102; ALAIBA 2004b, p. 29.

ceramica descoperită la *Gruiu Dării* (preponderent cea din nivelul eneolitic superior – N 1), de înlocuire a cochiliilor pisate cu pietricele mărunte (granule de calcar, unele înglobând cochilii de scoică) și alții externi, reprezentați de probabilitatea pătrunderii simultane a unor grupuri din spații diferite. Această diversitate de influențe ar putea explica varietatea speciilor ceramice cu aport Cucuteni tip „C" și diferențele constatate între acestea în funcție de situl și chiar nivelurile arheologice din care provin[26].

În cazul componentei ceramice Cucuteni tip „C" de la *Gruiu Dării* se pot distinge două filiere de pătrundere: sudică (Cernavodă I) și nord-estică (Cucuteni), aceasta fiind și cea mai consistent reprezentată. Direcțiile, căile și etapele de pătrundere pot fi urmărite prin analizarea prezenței și evoluției unor elemente „martor" de genul: compoziția pastei, tipul/intensitatea arderii și culoarea rezultată (a suprafeței și pastei din interior), decorul (dispunerea decorurilor pe pereții vaselor în registre orizontale și/sau verticale, aplicarea sau nu a decorului plastic, restrângerea zonei decorate a vasului) etc. Toate aceste aspecte pot explica, așa cum deja am menționat, varietatea speciilor ceramice cu aport Cucuteni tip „C" și diferențele dintre acestea constatate în cazul materialelor provenite din cele două niveluri eneolitice de la *Gruiu Dării*.

Materialele ceramice din nivelul eneolitic inferior (N 2)

Ceramica Cucuteni B (cu sau fără pictură) din nivelul inferior (N 2) este, în special în complexul C.276a, mai redusă cantitativ decât materialele Cernavodă I din același nivel și decât cea cucuteniană din nivelul superior (N 1). Compoziția pastei, tehnica de modelare și finisare a vaselor, formele și tipurile de decor sunt, în linii generale, cele cunoscute din arealul „clasic" al culturii Cucuteni (constatare valabilă și pentru nivelul superior – N 1). De asemenea, se poate remarca stadiul mai puțin avansat de sintetizare a elementelor Cucuteni tip „C" în componența ceramicii Cucuteni B și interferențele reduse ale acestora pe relația reciprocă cu mediul Cernavodă I. Această constatare poate fi explicată prin posibilitatea existenței, pe palierul cronologic reprezentat de acest nivel, a unui prim contact între ariile culturale amintite.

Ceramica Cernavodă I (**Pl. 5. 1-7; 6. 1-19; 8. 1-6; 10. 1, 5**) din nivelul eneolitic inferior (N 2) de la *Gruiu Dării* se distinge prin prezența unor fragmente ceramice cu decoruri care nu se regăsesc în nivelul superior (N 1). Argumentarea acestei constatări este susținută de câteva fragmente ceramice din pastă semifină (cu adaos de scoică pisată și pietricele mărunte) și care prezintă decoruri dispuse în registre orizontale și/sau verticale, aplicate în partea superioară a peretelui vasului (**Pl. 5. 1-7**). Decorul este reprezentat, în principal, de crestături, împunsături, șiruri de impresiuni dispuse paralel sau în zig-zag. Acest tip de decor are analogii cu cel identificat pe unele din materialele ceramice descoperite în depunerile Cernavodă I de la Hârșova (încadrate de autori în faza Cernavodă Ib)[27] și Orlovka-*Kartal* (sud-vestul Ucrainei)[28], dar și cu ceramica Cucuteni tip „C" din

[26] CUCOȘ 1999, p. 73.
[27] HAȘOTTI & POPOVICI 1992, p. 33, pl. 13 și p. 35, pl. 15.
[28] GOVEDARICA & MANZURA 2015, p. 450, fig. 15/ 14.

așezări atribuite fazei Cucuteni B [29]. De altfel, sincronismul cronologic Cernavodă Ib-Ic – Cucuteni B final este acceptat de mai mulți cercetători[30]. Elementul comun în cazul analogiilor menționate este reprezentat de componenta Cucuteni tip „C" din ceramica mediilor culturale Cernavodă I și Cucuteni B. Prezența componentei Cucuteni tip „C" în mediul culturilor amintite poate avea în acest caz, prin compoziția diferită a pastei și „împrumutarea" anumitor elemente de decor, un rol ușor identificabil în apariția și evoluția unor stiluri ceramice aparte. Ceramica astfel decorată de la Hârșova, Orlovka-*Kartal* și *Gruiu Dării* are, preponderent, culoare neagră-cenușie (ardere reducătoare) și, mai rar, cărămiziu-cenușie (ardere oxidantă, incompletă). Porozitatea suprafețelor este determinată, cel mai probabil, de desprinderea unor incluziuni reprezentate de pietricelele mărunte și fragmentele de scoică pisată prezente în pastă. Decorul asemănător al tipului Cucuteni „C" din mediul cucutenian se regăsește pe o ceramică preponderent cărămizie (arsă oxidant) și are o suprafață rugoasă, în special din cauza cantității sensibil mai mari de cochilii pisate amestecate în pastă.

Comparativ, în cazul ceramicii Cernavodă I din nivelul superior (N 1) se constată o reducere a tipurilor de decoruri doar la cele reprezentate de proeminențele conice și impresiunile realizate cu șnurul, precum și o restrângere a zonei ocupate de cele din urmă prin aplicarea acestora exclusiv pe buza vaselor. Acest aspect poate fi determinat de o evoluție internă (în cadrul mediului „gazdă" cernavodean), locală (în funcție de caracteristicile geomorfologice și culturale ale zonei la care facem referire), externă (etape distincte de pătrundere) și, de ce nu, de o posibilă combinație a tuturor acestor factori.

Un alt argument care probează diferențele identificate între ceramica Cernavodă I din nivelului N 2 și cea din nivelul N 1 de la *Gruiu Dării* este prezența câtorva fragmente din ceramică fină, de culoare neagră, acoperită cu un strat subțire de slip atent și foarte bine lustruit ce conferă suprafețelor astfel finisate un luciu metalic (categorie care nu se regăsește în nivelul superior N 1). Această specie ceramică este realizată dintr-o pastă de bună calitate, omogenă, densă, care a fost atribuită componentei sud-balcanice și egeene a fondului genetic cultural Cernavodă I[31] (**Pl. 6. 3**).

Alte categorii ceramice Cernavodă I identificate în nivelul inferior (N 2) sunt cele realizate din pastă grosieră (**Pl. 9. 1-4**) și cele modelate din pastă semifină (**Pl. 5. 1-7; 6. 1-2, 4-19; 7. 1-19**) sau fină (**Pl. 6. 3; 8. 2, 4-5**), cu suprafața de culoare neagră-cenușie, cenușie-brună sau brună-cărămizie.

Ceramica grosieră (**Pl. 9. 1-4**) este realizată dintr-o pastă amestecată cu scoici și/sau cioburi pisate, pietricele mărunte și, destul de rar, incluziuni vegetale (pleavă sau paie)[32], în special în cazul vaselor de dimensiuni mari. Acestei categorii ceramice îi corespund vasele de dimensiuni medii și mari, de culoare cenușie și, mai rar, cărămizie-cenușie sau roșie-cărămizie. Formele cele mai frecvente sunt

[29] CUCOȘ 1999, p. 118-122 și p. 281, fig. 61/1-7; PETRESCU-DÎMBOVIȚA & VĂLEANU 2004, fig. 239-241.

[30] ROMAN 1978; BEM 2000, p. 49-50; BEM 2001.

[31] DUPOI & SÎRBU 2001, p. 48, fig. 117/1; HARȚUCHE 2002, p. 127-128; SÎRBU *et al.* 2011, p. 52.

[32] MARINESCU-BÎLCU & BOLOMEY 2000, p. 104.

cele globulare cu gât înalt și drept sau ușor evazat, cu torți în bandă lată sau tubulare, precum și castroanele bitronconice și străchinile puternic evazate. Ceramica realizată din pastă grosieră prezintă, îndeobște, decor realizat cu șnurul și dispus exclusiv pe buză.

Ceramica semifină de culoare neagră-cenușie (**Pl. 6. 1-2, 4-16**) este reprezentată de vase cu dimensiuni variate, preponderent mici și medii, realizate dintr-o pastă amestecată cu scoici și cochilii de melci pisate sau granule fine de calcar. Au putut fi identificate profile de forme globulare (boluri, cupe), precum și profile mai ascuțite provenind de la vase cu forme bitronconice (castroane, străchini). Acestei specii ceramice îi aparțin cele câteva fragmente și, de altfel, singurele din ceramica Cernavodă I (cu aport Cucuteni tip „C") din secțiunea S.12 de la *Gruiu Dării*, cu decoruri (altele decât cele plastice) prezente pe corpul vaselor. Un alt tip de decor identificat este cel plastic reprezentat de proeminențele conice dispuse, cel mai adesea, pe linia diametrului maxim al vaselor. Analiza materialelor ceramice descoperite la *Gruiu Dării* a atestat asocierea, pe unele vase, a decorurilor realizate cu șnurul (aplicate pe buza recipientelor) și a celor de tip plastic reprezentate de proeminențele conice.

Ceramica semifină și fină de culoare cenușie-brună (**Pl. 7. 2, 5, 10, 12; 8. 6**) sau brună-cărămizie (**Pl. 8. 1-5**) a fost realizată dintr-o pastă de bună calitate, omogenă, compactă și densă, fără incluziuni în cazul ceramicii fine și cu un adaos redus de scoică pisată sau pietricele mărunte pentru cea semifină. Această categorie ceramică are o suprafață fină, îngrijit finisată, uneori lustruită și care prezintă, în foarte puține cazuri, un strat fin de slip lustruit, atât la interior, cât și la exterior (**Pl. 8. 2, 4-5**). Formele cele mai frecvente sunt cele reprezentate de fragmentele de vase bitronconice sau globulare cu gât înalt și buză evazată și care prezintă, uneori, torți mici, tubulare sau în bandă, prinse în zona de contact dintre corpul și gâtul vasului. Singura formă de decor identificată este cea de tip plastic (proeminențele conice), asemănătoare cu cea regăsită pe ceramica semifină de culoare neagră-cenușie.

Circumscris acestei specii ceramice identificate în nivelul eneolitic inferior (N 2) de la *Gruiu Dării*, atrage atenția descoperirea, în complexul C.276a, a unui castron întreg de mici dimensiuni, cu formă tronconică, realizat din pastă fină și având suprafața de culoare brună-cărămizie. Vasul (**Pl. 10. 5**) prezintă o apucătoare de formă conică, dispusă în jumătatea superioară și este decorat la interior cu o pastă de culoare roșu aprins, de consistență prăfoasă. Culoarea se impregnase uniform în pământul găsit în vas, ceea ce ne determină să presupunem că întreaga suprafață interioară fusese acoperită cu un fond de pictură crudă (probabil ocru roșu). Menționăm, în acest context, câteva fragmente cu decor asemănător, „pictate crud cu ocru roșu", descoperite în așezarea datată în faza Cucuteni B de la Tîrgu Ocna-*Podei* și atribuite de autor categoriei ceramice „varianta Monteoru"[33].

[33] MATASĂ 1964, p. 45.

Materialele ceramice din nivelul eneolitic superior (N 1)

În ceea ce privește materialele arheologice din nivelul superior de la *Gruiu Dării* (N 1) s-a înregistrat o proporție destul de echilibrată între ceramica Cernavodă I și Cucuteni B, cu o ușoară preponderență a celei din urmă.

Ceramica Cucuteni B (cu sau fără pictură) din nivelul N 1 se încadrează, așa cum menționam anterior, în liniile generale caracteristice materialelor descoperite în arealul „clasic" al culturii respective. Spre deosebire de nivelul inferior (N 2) corespunzător, probabil, unei prime etape de contact dintre mediile Cernavodă I și Cucuteni B, se poate constata prezența mult mai pregnantă a așa-numitelor specii ceramice de „sinteză" sau de „interferență" reflectând, credem noi, un stadiu mai avansat de simbioză generată de coexistența mai îndelungată a elementelor aparținând celor două arii culturale. Prezența și ponderea elementelor de sinteză poate constitui un reper în identificarea etapelor de pătrundere și în estimarea existenței în timp și a intensității locuirii eneolitice de la *Gruiu Dării*.

Speciile ceramice de „sinteză" au fost împărțite de A. Nițu[34] în două categorii: cele cu forme și decor Cucuteni B (pictat, în relief etc.), dar cu pastă Cucuteni tip „C" și categoria cu pastă și forme cucuteniene, dar cu decor Cucuteni tip „C".

Atrag atenția câteva figurine zoomorfe și antropomorfe (**Pl. 10. 1, 3-4**) din lotul aparținând acestei categorii de materiale arheologice descoperite în situl de la *Gruiu Dării*, în decursul cercetărilor efectuate aici de-a lungul timpului. Acestea sunt realist modelate în stil Cucuteni B și realizate din pastă amestecată cu cochilii de melci sau scoică pisată. Pasta din interiorul acestor figurine are culoarea neagră-cenușie determinată, probabil, de „coacerea" acestora la o temperatură mai scăzută decât cea folosită de obicei în mediul „clasic" cucutenian[35]. Este interesantă prezența acestor produse de „sinteză" în cadrul unei categorii de piese „speciale" comparativ, de pildă, cu figurinele atribuite altor medii culturale de interferență (ex.: aspectului cultural Stoicani-Aldeni) și în cazul cărora nu s-a identificat participarea acestora în astfel de procese de simbioză[36]. Existența acestor produse de „sinteză" vine să întărească constatarea, mult mai vizibilă la nivelul recipientelor, a fenomenului de simbioză generalizată dintre elementele ceramice Cucuteni tip „C" și mediul „gazdă" cucutenian, proces aflat în plină desfășurare pe orizontul cronologic reprezentat de depunerea eneolitică de pe *grui*.

Cele mai frecvente forme de „sinteză" pe relația reciprocă Cucuteni B – elemente ceramice Cucuteni tip „C" sunt vasele „uzuale" cucuteniene realizate din pastă cu adaos de scoică pisată.

Acestor relații de simbioză li se adaugă cele dintre culturile Cucuteni B și Cernavodă I (ambele incluzând o componentă Cucuteni tip „C", aflată în stadii diferite de integrare/sinteză) care au generat, la rândul lor, specii ceramice de „interferență", unele extrem de controversate, de genul „variantei Monteoru". În contextul acestui amalgam de influențe reciproce au apărut și dezbaterile legate de „imitațiile" sau reproducerile „stângace", realizate după piese cucuteniene și care pot constitui, în opinia noastră și complementar părerilor formulate de alți

[34] NIȚU 1977, p. 154.
[35] MARINESCU-BÎLCU & BOLOMEY 2000, p. 105; GÂȚĂ 2000, p. 127.
[36] GRIGORAȘ 2018, p. 305.

autori[37], posibile etape temporare și distincte de evoluție în apariția speciilor ceramice de „sinteză".

Referitor la problematica „importurilor"[38], în special a prezenței unor categorii de ceramică pictată Cucuteni B în siturile eneolitice târzii din nord-estul Munteniei, considerăm că aceasta a fost convingător soluționată prin raportare la reprezentarea în proporții echilibrate a materialelor specifice mediilor culturale Cernavodă I și Cucuteni B[39]. Teoria „importurilor" cucuteniene (faza Cucuteni B2) din mediul cernavodean a determinat atribuirea unor situri din nord-estul Munteniei (Brăilița, Râmnicelu, Sărata Monteoru, Pietroasa Mică) fazelor finale ale culturii Cernavodă I (Ib - Ic) [40]. Constatarea privind proporția echilibrată a materialelor Cernavodă I și Cucuteni B din loturile provenite din așezările din nord-estul Munteniei contrazice categoric ipoteza așa-ziselor „importuri" și impune reinterpretarea circumscrierii aproape exclusive a acestor situri mediului cernavodean[41]. De altfel, inconsecvența manifestată de-a lungul timpului în privința încadrării culturale a acestor situri poate explica, într-o oarecare măsură, terminologia extrem de diversă și neunitară folosită pentru definirea complexului fenomen cultural reprezentat de eneoliticul târziu din nord-estul Munteniei[42]. Diferite sintagme precum „Cucuteni B2 - varianta Monteoru"[43], „mixtura" sau „asocierea" Cernavodă I - Cucuteni B[44], „Cucuteni B / Cernavodă I"[45] sau „Cucuteni B (aspectul Monteoru)"[46] au fost utilizate de-a lungul timpului în încercarea de descriere și identificare a particularităților eneoliticului târziu din această zonă. Considerăm ca fiind necesară reinterpretarea materialului arheologic pe baza căruia au fost formulate opinii, mai mult sau mai puțin convingător argumentate, referitoare la încadrarea siturilor menționate. Credem, de asemenea, că se impune abandonarea aplicării mimetice a unor „etichete" terminologice care au contribuit la cultivarea și perpetuarea unor abordări dovedite, prin cercetările de până acum, ca fiind perimate. Apreciem că reprezentarea echilibrată a culturilor Cernavodă I și Cucuteni B în ceramica provenită din aceste situri va determina abandonarea atribuirii, aproape exclusive a acestora, mediului cernavodean sau celui cucutenian.

Ceramica Cernavodă I din nivelul N 1 este reprezentată de fragmentele ceramice realizate din pastă grosieră care prezintă, uneori, decor realizat cu șnurul și aplicat exclusiv pe buză; de ceramica semifină, neagră-cenușie, în cazul căreia se constată perpetuarea decorului plastic (proeminențele conice), dispariția decoru-

[37] HARȚUCHE 1980, p. 64; SÎRBU *et al.* 2011, fig. 12/2, 24/2, 37/1, cf. MUNTEANU 2017, p. 49.

[38] HARȚUCHE 1968; 1980, p. 57, 65; 2002, p. 128; HAȘOTTI 1997, p. 123, 136; SÎRBU *et al.* 2011, p. 52-53.

[39] MUNTEANU 2017, p. 49.

[40] HARȚUCHE 1968; 1980; DUPOI & PREDA 1977; HAȘOTTI 1997; MANZURA 1999; HARȚUCHE 2002, p. 128; VERNESCU 2013.

[41] MUNTEANU 2017, p. 49.

[42] MUNTEANU 2017, p. 47-48.

[43] FRÎNCULEASA 2008, p. 25.

[44] SÎRBU *et al.* 2011, p. 52.

[45] FRÎNCULEASA 2012, p. 190-193.

[46] URSULESCU *et al.* 2018, p. 99, n. 11.

rilor dispuse pe corpul vaselor (identificate, de altfel, destul de rar și în nivelul N 2) și restrângerea acestora exclusiv pe buză; precum și de ceramica semifină și fină de culoare cenușiu-brună sau brună-cărămizie. Din cadrul acestei categorii ceramice atrag atenția câteva fragmente cu profil unghiular provenite de la vase bitronconice, în special castroane cu partea inferioară tronconică mai înaltă, umărul puternic reliefat, ușor arcuit, gâtul scurt, gura largă și buza puternic evazată. Suprafața acestora era acoperită, în unele cazuri, cu un slip fin, bine lustruit, de culoare brună-cărămizie care pare să reprezinte aplicarea unor tehnici de finisare sau cel puțin de ardere mai avansate (cucuteniene) pe materiale și forme mult mai frecvent întâlnite în mediul Cernavodă I. Singura formă de decor aplicată, uneori, pe această categorie de vase este cea de tip plastic reprezentată de proeminențe conice sau butoni dispuși în pereche și care se regăsesc, de obicei, în zona diametrului maxim.

Acest tip ceramic a constituit unul din argumentele frecvent invocate[47] (alături de străchinile bitronconice cu profil unghiular[48] și decorul reprezentat de pictura cu alb[49]) în susținerea și probarea existenței categoriei ceramice a „variantei Monteoru". Așa-numitei variante Monteoru i-au fost atribuite și unele din recipientele bitronconice, cu gura largă și suprafețe acoperite cu slip fin, lustruit, identificate în siturile de la Cucuteni[50], Ștefănești-Stîrcea[51], Tîrgu Ocna-Podei[52] și Gura Văii[53]. Considerăm pertinentă constatarea[54] potrivit căreia momentul definirii acestei specii ceramice[55] este anterior determinării culturii Cernavodă I și că analizarea acestui tip de materiale s-ar fi făcut doar din perspectiva, de altfel singura cunoscută atunci, a mediului cultural Cucuteni B. În acest context, credem că trebuie amintită și luată în considerare chiar prima menționare, anterioară formulării sintagmei „varianta Monteoru", referitoare la această specie ceramică. Astfel, H. Schmidt considera această categorie ca fiind o „ceramică neobișnuită", distinctă de cea Cucuteni B, motiv pentru care a creat, pentru încadrarea și definirea acesteia, noua categorie ceramică de tip „D"[56]. Așadar, ceramica de tip „D" („rebotezată" în „varianta Monteoru") a fost de la bun-început percepută ca fiind un element „neobișnuit" și „străin" mediului cucutenian. Merită, de asemenea, menționate și analizate considerațiile pro sau contra existenței „variantei Monteoru", bazate pe reinterpretarea descoperirilor care au stat la baza definirii acestei specii și făcute de autori care cunoșteau, la acea vreme, caracteristicile culturii Cernavodă I[57]. Ar trebui analizată, sub aspectul mediilor

[47] CUCOȘ 1999, p. 117, 254, fig. 28/18-19, 19a.

[48] MATASĂ 1964, p. 45, fig. 30/2; 32/1, 3-4, 7; 33/11; NIȚU, BUZDUGAN & EMINOVICI 1971, p. 65, fig. 24/2-3; ROMAN 1978, p. 218, n. 23.

[49] NESTOR & ZAHARIA 1955, p. 499, fig. 3; MATASĂ 1964, p. 24-25, 45, fig. 28/11.

[50] SCHMIDT 1932, p. 45, pl. 25/5; CUCOȘ 1999, p. 118; ALAIBA 2004a, p. 243-244, fig. 244/1-3.

[51] NIȚU 1977, p. 155-157, fig. 4/2-5; 1980, p. 165; CUCOȘ 1999, p. 118.

[52] MATASĂ 1964, p. 45, fig. 30/2; 32/1, 3-4, 7; 33/11.

[53] NIȚU, BUZDUGAN & EMINOVICI 1971, p. 65, fig. 24/2-3.

[54] MUNTEANU 2017, p. 47.

[55] NESTOR & ZAHARIA 1955, p. 499.

[56] SCHMIDT 1932, p. 45.

[57] NIȚU 1977, p. 149-153; CUCOȘ 1999, p. 117; ALAIBA 2004a, p. 243-244.

culturale implicate în geneza „variantei Monteoru" și circumscrierea acestei așa-zise specii ceramice unor descoperiri din situri aflate în afara ariei culturale Cernavodă I (Cucuteni[58], Tîrgu Ocna-Podei[59], Gura Văii[60], Ștefănești-Stîrcea[61]). Menționăm opinia, recent formulată, potrivit căreia prezența speciei ceramice „varianta Monteoru" în arealul „clasic" cucutenian ar constitui produse cernavodene ajunse în mediul est-carpatic[62]. Considerăm că argumentarea acestei teorii ar trebui susținută prin analizarea și evaluarea capacității zonelor de „periferie" în difuzarea unor elemente „străine" înspre mediile culturale „clasice" din care s-au format. Apreciem că demonstrarea acestei ipoteze poate fi îngreunată de caracteristicile destul de „uzuale" ale speciilor la care se face referire (în marea lor majoritate recipiente bitronconice cu un „profil" comun, uzual, atipic produselor de import), cât și de existența unor categorii ceramice asemănătoare, ca formă, în mediul cultural Cucuteni B. Credem că doar perceperea acestei categorii de vase nu numai ca „produse de import", ci mai ales prin prisma utilității lor „practice", de simple recipiente necesare în cursul deplasărilor de comunități (unele pe distanțe apreciabile) poate contribui la acceptarea teoriei pătrunderii, sub această formă, a acestei așa-zise specii ceramice în mediul est-carpatic (cucutenian).

De altfel, formarea „variantei Monteoru" a mai fost explicată, de-a lungul timpului, fie prin sinteza Cucuteni B2 – Cernavodă I[63], fie prin cea dintre Cucuteni B2 și ceramica de tip Cucuteni C[64]. Mai mult decât atât, faza B2 a culturii Cucuteni a fost împărțită în două subfaze (B2a și B2b) în funcție de prezența sau absența categoriei ceramice a „variantei Monteoru"[65]. Există și autori care denumesc etapele târzii ale fazei Cucuteni B din zona de nord-est a Munteniei cu sintagmele „Cucuteni B2-varianta Monteoru în zonă"[66] sau „Cucuteni B (varianta Monteoru)"[67].

Analizând strict ponderea elementelor decelabile în realizarea recipientelor atribuite „variantei Monteoru", considerăm că pot fi identificate mai multe asemănări cu mediul Cernavodă I (pasta – omogenă și densă, forma – umăr pronunțat profilat și gâtul puternic evazat, decorul plastic – proeminențe sub forma butonilor perechi) decât cu cel Cucuteni B (aportul unor tehnici mai evoluate de finisare și ardere). A fost constatată, de asemenea, cantitatea mai mare de ceramică similară identificată în mediul Cernavodă I, comparativ cu cea din siturile Cucuteni B2[68].

Apreciem că numărul relativ mic al siturilor, precum și existența unui număr scăzut de vase sau fragmente ceramice pictate cu alb pe un fond negru, lucios și mai multe, dar nu foarte numeroasele recipiente bitronconice (castroane, străchini) fac să pară ușor disproporționată, măcar prin raportare la relevanța

[58] ALAIBA 2004a, p. 243-244, fig. 244/1-3.
[59] MATASĂ 1964, p. 45, fig. 30/2; 32/1, 3-4, 7; 33/11.
[60] NIȚU, BUZDUGAN & EMINOVICI 1971, p. 65, fig. 24/2-3.
[61] NIȚU 1977, p. 155-157, fig. 4/2-5; 1980, p. 165; CUCOȘ 1999, p. 118.
[62] MUNTEANU 2017, p. 50.
[63] CUCOȘ 1999, p. 118.
[64] NIȚU 1977, p. 153.
[65] NIȚU 1977, p. 149, 155, fig. 1, categ. M.
[66] FRÎNCULEASA 2008, p. 25
[67] URSULESCU, ASĂNDULESEI & TENCARIU 2018, p. 99, nota 11.
[68] MUNTEANU 2017, p. 50.

cantitativă a acestora, nevoia creării unei specii ceramice care să poarte o denumire aparte. Diversitatea și deseori aspectul „atipic" al unor specii ceramice descoperite în siturile din zone de interferență reprezintă o realitate aproape unanim recunoscută. Considerăm, așadar, că încadrarea acestor materiale în categoria mai largă a ceramicii de „sinteză" ar fi mai potrivită din perspectiva reprezentativității lor. Apreciem ca fiind în sensul opiniei exprimate de noi și modul rezervat de utilizare, de către unii autori, a denumirii acestei așa-zise specii ceramice, doar din nevoia impusă de necesitatea racordării informațiilor transmise la o terminologie deja existentă[69].

Ceramica cu aport de tip Cucuteni „C" din secțiunea 12, nivelurile N 1 și N 2 (Pl. 5. 1-7; 9. 1-4)

Ceramica cu aport de tip „C" din nivelul superior (N 1) de la *Gruiu Dării* are o culoare cărămizie sau cenușiu-cărămizie (ardere incompletă) și este realizată dintr-o pastă cu o compoziție grosieră ce include un adaos semnificativ de cochilii de melci sau scoică pisată. Această compoziție determină asperitățile constatate pe suprafața ceramicii respective. În comparație cu ceramica de aceeași factură din nivelul inferior (N 2) se observă o ușoară tendință de înlocuire a scoicilor pisate cu pietricele mărunte (fragmente de calcar, unele înglobând cochilii de scoică), acestea constituind, cel mai probabil, o valorificare a resurselor locale aflate la îndemână. Deși nu foarte pregnantă, această tendință pare să indice o evoluție locală a ceramicii respective, racordată la realitățile geomorfologice interne ale sitului. Gradul accentuat de fragmentare permite circumscrierea fragmentelor ceramice cu aport de tip „C" doar câtorva tipuri de vase mari, tronconice sau bitronconice, cu gâtul drept sau puțin evazat și buza ușor răsfrântă spre exterior. Unele vase prezentau torți tubulare sau în bandă dispuse în zona de contact dintre corpul și gâtul acestora, pe linia diametrului maxim sau unind această linie cu buza recipientului. Se constată o restrângere a tipurilor de decoruri și a suprafeței ocupate de acestea. Decorul caracteristic și cel mai frecvent identificat este cel constând din impresiunile cu șnur aplicate exclusiv pe buză. Decorul plastic este reprezentat de proeminențele conice dispuse, în principal, pe linia diametrului maxim al vaselor. Un singur fragment ceramic (**Pl. 10. 2**) prezintă o proeminență sub forma unei protome zoomorfe (cap de animal, probabil cornută). Diferențele constatate în cadrul speciei ceramice de tip „C" din cele două niveluri de la *Gruiu Dării* au fost deja argumentate prin posibila combinație a mai multor factori (evoluție internă în cadrul mediilor „gazdă" Cucuteni B / Cernavodă I și/ sau etape distincte de pătrundere). Corelat cu particularitățile ceramicii de tip Cernavodă I prezentă în nivelul superior (N 1) se poate argumenta ipoteza existenței, pe orizontul cronologic reprezentat de acest nivel, a celei de-a doua etape de așezare pe *grui* a unor comunități (Cernavodă I și Cucuteni B) având în componență un aport semnificativ de tip Cucuteni „C". Din această perspectivă, elementele ceramice de tip Cucuteni „C" par a constitui un „barometru" în distingerea etapelor de pătrundere pe *grui* a comunităților eneolitice târzii. Varietatea ceramicii cu aport de tip Cucuteni „C" și contribuția

[69] FRÎNCULEASA 2008, p. 25.

acesteia la apariția speciilor de „sinteză" face dificilă identificarea ariilor de proveniență și a mediilor culturale cărora li se circumscriu materialele cu adaos de scoică pisată din conținutul celor două niveluri eneolitice.

Relevanța aportului categoriei ceramice de tip Cucuteni „C" în cadrul așa-numitelor comunități de „tip mixt"[70] Cernavodă I – Cucuteni B și nu numai (a se vedea modul de valorificare a informației oferite de siturile „tipice" Cernavodă Ia-Ic sau Cucuteni A final, A-B și B cu prezență de tip „C") a fost, de-a lungul timpului, complet neglijată[71], lacunară[72] sau, în cel mai bun caz, bine documentată, dar neunitar evidențiată (terminologic și informațional)[73] în literatura de specialitate care abordează perioada eneoliticului târziu. Inconsecvența constatării prezenței (incontestabil susținută și documentată arheologic) categoriei de tip Cucuteni „C" în siturile Cernavodă I – Cucuteni B și confuzia referitoare la modul lor de pătrundere în zona de nord-est a Munteniei[74] par a fi justificate, în proporții variabile, de necunoașterea, pentru o vreme, a acesteia, de lipsa unei terminologii unitare/ adecvate și de diferențele de opinii privind încadrarea sau nu a acestei specii în componența mediilor culturale amintite. Ipoteza apariției simultane a speciei ceramice de tip Cucuteni „C" în mediile Cernavodă I și Cucuteni și pătrunderea categoriei respective, prin intermediul acestor „vehicule", în zona deluroasă a Munteniei a mai fost amintită ca fiind una larg acceptată. Sunt însă elementele de tip Cucuteni „C" ajunse la *Gruiu Dării* parte componentă, integrantă, a mediilor culturale Cernavodă I și Cucuteni B? Credem că răspunsul la această întrebare ar putea explica abordarea diferențiată a prezenței, de altfel de necontestat, a tipului Cucuteni „C" în siturile de tip Cernavodă I – Cucuteni B. Diversitatea speciilor ceramice identificate în cele două niveluri ale depunerii eneolitice de la *Gruiu Dării* și aportul tipului Cucuteni „C" la apariția unora dintre acestea demonstrează că procesul de simbioză și integrare al ceramicii cu scoică în pastă era departe de a fi finalizat în etapa pătrunderii acestor comunități în zona de nord-est a Munteniei.

Perioada eneoliticului târziu de la *Gruiu Dării* evidențiază, astfel, realitatea complexă și nuanțată a unei zone de interacțiune dintre două medii culturale (Cernavodă I și Cucuteni B) care treceau, la rândul lor, printr-un proces de simbioză și asimilare a elementelor răsăritene, „străine", de tip Cucuteni „C".

Materialele ceramice de „sinteză" din secțiunea S.12, nivelurile N 1 și N 2

Având în vedere faptul că am prezentat deja, pe parcursul acestui studiu, descrierea și analizarea celor mai edificatoare materiale pentru exemplificarea existenței produselor ceramice de „sinteză", ne vom axa în cadrul acestui subcapitol pe identificarea caracteristicilor generale ale proceselor care au contribuit la apariția acestora.

[70] DODD-OPRIȚESCU 1980, p. 550.

[71] DUPOI & SÎRBU 2001, p. 46-48; HARȚUCHE 2002.

[72] SÎRBU *et al.* 2011, p. 15; MUNTEANU 2017, p. 46.

[73] MATASĂ 1964, p. 45-46; HARȚUCHE 1980, p. 57; HAȘOTTI & POPOVICI 1992, p. 42; PETRESCU-DÎMBOVIȚA & VĂLEANU 2004, p. 239-243; MELNICIUC 2010.

[74] FRÎNCULEASA & GARVĂN 2017, p. 61.

Simbioza culturală pe relațiile reciproce *Cernavodă I / Cucuteni B - elementele ceramice de tip Cucuteni „C" și Cernavodă I –- Cucuteni B* (ambele cu aport de tip Cucuteni „C") este vizibil mai avansată în cazul materialului arheologic din nivelul superior (N 1), așa-numitele categorii ceramice de „interferență" sau de „sinteză"[75] regăsindu-se preponderent în conținutul acestuia. Cele mai numeroase și ușor identificabile materiale arheologice de „sinteză" reprezintă rezultatul simbiozei dintre mediile culturale Cucuteni B / Cernavodă I și elementele ceramice de tip Cucuteni „C". Interacțiunea dintre mediile Cucuteni B și Cernavodă I s-a materializat într-un număr redus de produse de interferență, în cazul multora dintre acestea îmbinarea / asocierea elementelor specifice celor două culturi fiind greu decelabilă și, poate și din acest motiv, destul de interpretabilă.

Speciile ceramice de *interferență* sau de *sinteză* înglobează într-un singur produs materiale, tehnici, forme, stiluri sau tipuri de decoruri caracteristice celor două medii culturale. Asocierea pentru realizarea unui anumit produs ceramic a unor elemente specifice individual, dar niciodată combinate, celor două culturi, constituie un proces considerat, de majoritatea specialiștilor, ca fiind firesc și caracteristic unor zone de interferență, precum cea din nord-estul Munteniei[76]. Conservatorismul zonelor de „periferie" (vestică – Cernavodă, sud-estică – Cucuteni) aflate în aria de contact a unor medii culturale bine conturate, coexistența în aceleași așezări (contactul nemijlocit) și schimburile de cunoștințe pot constitui elementele necesare declanșării și susținerii unei evoluții locale, reflectată și în apariția unor specii ceramice „străine" mediilor din care s-au format.

Încadrarea cultural-arheologică și cronologică a descoperirilor de la *Gruiu Dării*

Dovezile arheologice ale relațiilor dintre mediul cernavodean și cel cucutenian (ambele cu aport de tip Cucuteni „C"), reprezentate de „importuri" sau „asocieri" de materiale arheologice de tipul celor identificate la Pietroasa Mică-*Gruiu Dării* au fost documentate de-a lungul timpului și încadrate în orizontul cronologic Cucuteni A (fazele finale), A-B și B – Cernavodă Ia-Ic[77].

Ceramica cucuteniană (**Pl. 3. 1-16; 4. 1-15**) de la *Gruiu Dării* se circumscrie, din punct de vedere al formei și decorului, fazei Cucuteni B2[78].

Materialele de tip Cernavodă I descoperite anterior campaniei din anul 2018 au fost atribuite fazei Ic a culturii respective[79]. Cercetările din anul 2018 au dus la identificarea, pentru prima oară, a câtorva fragmente ceramice care, prin compoziția pastei și decorul dispus pe corpul vasului își găsesc analogii cu elemente asemănătoare încadrate fazei Ib. Descoperirea în campania din anul 2018, pe același nivel, a unor depuneri în care apar asociate fragmente ceramice atribuite,

[75] PETRESCU-DÎMBOVIȚA & VĂLEANU 2004, p. 244; MELNICIUC 2010, p. 36-37.

[76] FRÎNCULEASA 2010, p. 216.

[77] HAȘOTTI & POPOVICI 1992, p. 40-41; BEM 2000, p. 49-50; FRÎNCULEASA 2008, p. 25; SÎRBU *et al.* 2011, p. 52.

[78] DUMITRESCU 1979, p. 55-57; PETRESCU-DÎMBOVIȚA *et al.* 1999, p. 454.

[79] DUPOI & PREDA 1977, p. 69; HARȚUCHE 1980, p. 82-88; HAȘOTTI 1997, p. 134-136; SÎRBU *et al.* 2011, p. 52.

conform analogiilor menționate, fazelor Cernavodă Ib și Ic pare să confere fazelor respective, cel puțin în cazul locuirii eneolitice de la *Gruiu Dării*, o relevanță mai degrabă stilistică decât cronologică. De altfel, în cazul aceleiași asocieri identificate la Orlovka-*Kartal*, materialele ceramice respective au fost diferențiate doar pe categorii tehnologice sau stilistice și nicidecum pe faze cu valoare cronologică precum cele de la Hârșova. „Conservatorismul" zonelor situate la periferia ariilor de difuzare a culturilor atestate în nord-estul Munteniei se manifestă, deseori, și în menținerea și perpetuarea pentru un timp mai îndelungat al unor tipuri de decoruri sau stiluri ceramice care nu se mai regăseau, la acea vreme, în mediile culturale „clasice" de proveniență.

Din punct de vedere cronologic, datările radiocarbon efectuate pe materiale prelevate din campanii mai vechi[80] plasează descoperirile aparținând eneoliticului târziu de la *Gruiu Dării* în intervalul 3760-3540 calibrat BC. Aceste date sunt apropiate de cele obținute pentru situl de la Orlovka-*Kartal* unde descoperirile de tip Cernavodă I – Cucuteni B se circumscriu intervalului 3780-3524 calibrat BC[81].

Recenta reanalizare și completare a datelor radiocarbon de la *Gruiu Dării* pare să sugereze posibilitatea ca fenomenele culturale caracteristice eneoliticului final din zonă să aibă o durată mai lungă decât se credea anterior[82].

Descoperirile de tip Cernavodă Ib-Ic – Cucuteni B2 (ambele cu aport de tip Cucuteni „C") de la Pietroasa Mică - *Gruiu Dării*, precum și din alte situri asemănătoare au determinat formularea de considerații privind existența unor particularități referitoare la cronologia relativă a eneoliticului târziu din această zonă[83].

Opiniile referitoare la rolul „străvechiului" fond eneolitic târziu de tip Cernavodă I - Cucuteni B, din zona de nord-est a Munteniei, în apariția și formarea unei culturi aparținând perioadei timpurii a epocii bronzului (Monteoru)[84] pot fi validate sau nu doar de viitoarele cercetări arheologice.

Concluzii

Cercetările arheologice desfășurate în anul 2018 la Pietroasa Mică - *Gruiu Dării* au contribuit la identificarea unor aspecte inedite ale depunerii eneolitice din acest sit și au permis, în contextul descoperirilor de aici și prin raportarea la altele asemănătoare, reinterpretarea, din punct de vedere informațional și terminologic, a unor subiecte relevante pentru o definire cât mai nuanțată a caracteristicilor eneoliticului târziu din nord-estul Munteniei.

O noutate a cercetărilor recent încheiate a constituit-o descoperirea unor materiale ceramice de tip Cernavodă I (cu adaos de scoică pisată) diferite din punct de vedere al decorului (atribuit fazei Ib conform analogiilor prezentate) de cele cunoscute din cercetările mai vechi de la *Gruiu Dării* (Ic). Prezența elemente-

[80] SÎRBU *et al.* 2011, p. 53-54.
[81] GOVEDARICA & MANZURA 2015, p. 442; BRUYAKO 2016, p. 122.
[82] MUNTEANU 2017, p. 50-51.
[83] MORINTZ & ROMAN 1968b; DUPOI & PREDA 1977; DUPOI & SÎRBU 2001; BEM 2001.
[84] NESTOR 1960, p. 102; MOTZOI-CHICIDEANU 2003b, p. 42, n. 37.

lor cernavodene pe un palier cronologic Cernavodă Ib-Ic – Cucuteni B2, nu constituie, de altfel, o noutate[85] pentru descoperirile similare din nord-estul Munteniei.

Identificarea a două niveluri (superior-N 1 și inferior-N 2) a permis stabilirea unor posibile corelații între succesiunea stratigrafică a acestora și diferențele stilistice sesizate, în special, în cadrul ceramicii de tip Cernavodă I (cu aport de tip Cucuteni „C"). Aceste constatări par să reflecte existența unor etape distincte de locuire pe *grui*, corespunzătoare unor orizonturi cronologice reprezentate arheologic de nivelurile menționate. De altfel, absența de la *Gruiu Dării* și din întreaga zonă de nord-est a Munteniei a unor situri „tipice" Cucuteni sau Cernavodă I, anterioare depunerilor de tip Cernavodă I – Cucuteni B, susține teoria pătrunderii comunităților aparținând acestor medii culturale în eneoliticul târziu.

Prezența, în proporții echilibrate, a materialelor arheologice specifice mediilor Cernavodă I și Cucuteni B în siturile aparținând eneoliticului târziu din nord-estul Munteniei impune reinterpretarea încadrării lor culturale în sensul abandonării atribuirii aproape exclusive a descoperirilor de acest tip (Cernavodă I - Cucuteni B) mediului cernavodean.

Același argument, bine documentat arheologic, al ponderii echilibrate a materialelor arheologice caracteristice celor două medii culturale identificate în așezările de tip Cernavodă I - Cucuteni B, ar trebui să determine invalidarea categorică a teoriei importurilor cucuteniene (în special în cazul ceramicii pictate) din siturile respective.

Constatarea existenței unor abordări inconsecvente cu privire la prezența (incontestabil susținută și documentată arheologic) categoriei de tip Cucuteni „C" în siturile Cernavodă I – Cucuteni B necesită o reevaluare a importanței aportului reprezentat de această specie ceramică în procesele de interferență și sinteză specifice siturilor din nord-estul Munteniei.

Diversitatea de specii ceramice rezultate din simbioza Cernavodă I – Cucuteni B, dar și din procesul de integrare al elementelor ceramice de tip Cucuteni „C" în componența mediilor „gazdă" impune, în opinia noastră, încadrarea acestora în categoria mai largă a materialelor arheologice de sinteză sau interferență și renunțarea la sintagme de genul „varianta Monteoru".

Considerațiile prezentate în cadrul acestui studiu referitoare la reevaluarea încadrării culturale a siturilor de tip Cernavodă I - Cucuteni B, invalidarea teoriei importurilor cucuteniene din aceste situri, reconsiderarea aportului elementelor ceramice de tip Cucuteni „C" în desfășurarea diverselor fenomene de simbioză și încadrarea speciilor ceramice rezultate din acest proces în categoria mai largă a materialelor arheologice de sinteză sau interferență, pot constitui premisele necesare elaborării și utilizării unor terminologii adecvate reinterpretării acestor aspecte prin prisma stadiului actual al cercetării[*].

BIBLIOGRAFIE

ALAIBA 2004a – R. Alaiba, *Ceramica variantei Monteoru*, în: M. Petrescu-Dîmbovița, M.C. Văleanu, *Cucuteni-Cetățuie. Monografie arheologică*, BMA, XIV, Piatra Neamț, p. 243-244.

[85] BEM 2000, p. 49-50; FRÎNCULEASA 2008, p. 25.

[*] Mulțumim colegului Cătălin Dinu, arheolog la Muzeul Județean Buzău, pentru ajutorul oferit la traducerea rezumatului și textelor explicative ale ilustrațiilor acestui studiu.

ALAIBA 2004b – R. Alaiba, *Ceramica Cucuteni C descoperită în stațiunea Trinca-La Șanț, raionul Edineț, Republica Moldova*, în: *Thracians and Circumpontic World Proceedings of the Ninth International Congres of Thracology*, 1, Chișinău, 2004, p. 28-39.

BEM 2000 – C. Bem, *Elemente de cronologie radiocarbon. Ariile culturale Boian-Gumelnița-Cernavodă I și Precucuteni-Cucuteni/Tripolie*, CA 11(1) (1998-2000), p. 337-359.

BEM 2001 – C. Bem, *Noi propuneri pentru o schiță cronologică a eneoliticului românesc*, Pontica 33-34 (2001), p. 25-121.

BRUYAKO 2016 - I. V. Bruyako, *Prirodnyy landshaft poseleniya Kartal v epokhu eneolita*, în: S. Țerna & B. Govedarica (eds.), *Kul'turnyye vzaimodeystviya. Dinamika i smysly. Sbornik statey v chest' 60-letiya I. V. Manzury / Interactions, Changes and Meanings. Essays in honour of Igor Manzura on the occasion of his 60th birthday*, Stratum Plus, Kishinev, p. 121-131.

BUZDUGAN 1992 – C. Buzdugan, *Cercetările arheologice de la Valea Viei (județul Buzău)*, CA 9 (1992), p. 35-38.

COMȘA & GEORGESCU 1981 - E. Comșa, V. Georgescu, *Cetățuia geto-dacă de pe Dealul Movila, de la Gura Vitioarei*, SCIVA 32 (1981), 2, p. 271-282.

CUCOȘ 1999 – Șt. Cucoș, *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, seria Bibliotheca Memoriae Antiquitatis VI, Piatra-Neamț, 1999.

DODD-OPRIȚESCU 1980 – A. Dodd-Oprițescu, *Considerații asupra ceramicii Cucuteni C*, SCIVA 31 (1980), 4, p. 547-557.

DRAGOMIR 1985 – I.T. Dragomir, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice de la Berești-Dealul Bulgarului (1981), județul Galați*, Materiale 9-11 (1985), p. 93-139.

DUMITRESCU 1979 – Vl. Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, București, 1979.

DUPOI & PREDA 1977 – V. Dupoi, Fl. Preda, *Câteva date preliminare ale cercetării arheologice de la Gruiu Dării-comuna Pietroasele, jud. Buzău*, Analele Universității București 26 (1977), p. 5-12.

DUPOI & SÎRBU 2001 - V. Dupoi, V. Sîrbu, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasele-Gruiu Dării, județul Buzău (I)*, Monografii arheologice I, Bibliotheca Mousaios, Buzău, 2001.

FRÎNCULEASA 2008 - A. Frînculeasa, *Epoca eneolitică în nordul Munteniei. O evaluare cultural-istorică*, Mousaios 13 (2008), p. 7-39.

FRÎNCULEASA 2010 - A. Frînculeasa, *Epoca neolitică în nordul Munteniei (Contribuții arheologice asupra evoluției comunităților umane în nordul Munteniei în epoca eneolitică)*, Ploiești, 2010.

FRÎNCULEASA 2012 - A. Frînculeasa, *Despre o datare absolută de la Mălăiești de Jos (jud. Prahova) și posibilele implicații*, MemAntiq 28 (2012), p. 185-222.

FRÎNCULEASA 2013 - A. Frînculeasa, *Note despre un tip de vas descoperit în așezarea eneolitică de la Mălăiești de Jos (jud. Prahova)*, BMJT, Seria Arheologie 5 (2013), p. 173-188.

FRÎNCULEASA & GARVĂN 2017 – A. Frînculeasa, D. Garvăn, *Un raport pierdut: Săpăturile de la Șoimești – Dealul Merez / La Merez, com. Ceptura, jud. Prahova. Campania 2016*, Mousaios 21 (2017), p. 57-67.

GÂȚĂ 2000 – Gh. Gâță, *A Technological Survey of the Pottery*, în: S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, București-Tűbingen, 2000, p. 111-130.

GOVEDARICA & MANZURA 2015 – B. Govedarica, I. Manzura, *The Copper Age Settlement of Kartal in Orlovka (Southwest Ukraine)*, în: S. Hansen, P. Raczky, Al. Andres, A. Reingruber (eds.) *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea: Chronologies and Technologies from the 6th to 4th Millennium BCE: International Workshop Budapesta, 2012*, Archäologie in Eurasien, 31, Bonn, 2015, p. 437-456.

GRIGORAȘ 2018 - L. Grigoraș, *Figurinele zoomorfe din siturile neo-eneolitice de la Aldeni, com. Cernătești și Coțatcu, com. Podgoria (jud. Buzău)*, BMJT, Seria Arheologie 10 (2018), p. 303-328.

GRIGORAȘ *et al.* 2019 – L. Grigoraș, D. Garvăn, R. Munteanu, V. Dumitrașcu, *Cercetările arheologice de la Pietroasa Mică – Gruiu Dării (campania 2018). Perioada eneolitică târzie*, Mousaios 22 (2019), p. 67-121.

HARȚUCHE 1968 – N. Harțuche, *Importuri cucuteniene în mediul culturilor eneolitice din zona Brăilei*, Vrancea. Studii și comunicări 3 (1968), p. 9-25.

HARȚUCHE 1980 – N. Harțuche, *Complexul cultural Cernavodă I de la Râmnicelu – județul Brăila*, Istros, N.S. 1 (1980), p. 33-91.

HARȚUCHE 2002 – N. Harțuche, *Complexul arheologic Brăilița*, seria Bibliotheca Thracologica 35, București, 2002.

HAȘOTTI 1997 – P. Haşotti, *Epoca neolitică în Dobrogrea*, Constanța, 1997.

HAȘOTTI & POPOVICI 1992 – P. Haşotti, D. Popovici, *Cultura Cernavodă I în contextul descoperirilor de la Hârșova*, Pontica 25 (1992), p. 15-44.

MANZURA 1999 - I. Manzura, *Cernavodă I culture*, în: L. Nikolova, *The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper Age and Early Bronze Age (Fourth and Third Millenia BC)*, BAR International Series, 791, Oxford, 1999, p. 93-174.

MARINESCU-BÎLCU & BOLOMEY 2000 – S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, București-Tűbingen, 2000.

MATASĂ 1964 – C. Matasă, *Așezarea eneolitică Cucuteni B de la Tîrgu Ocna-Podei (raionul Tîrgu Ocna, reg. Bacău)*, ArhMold 2-3 (1964), p. 11-66.

MELNICIUC 2010 – A. Melniciuc, *Ceramica de tip Cucuteni C din așezările de fază A-B a culturii Cucuteni din județul Botoșani*, AMS 9 (2010), Secțiunea I: Arheologie – Antichitate – Epoca Medie, p. 25-42.

MORINTZ & ROMAN 1968a - S. Morintz, P. Roman, *Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangs stufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, Dacia N.S. 12 (1968), p. 45-128.

MORINTZ & ROMAN 1968b - S. Morintz, P. Roman, *Asupra perioadei de trecere de la eneolitic la epoca bronzului de la Dunărea de Jos*, SCIV 19 (1968), 4, p. 553-573.

MOTZOI-CHICIDEANU 1982 - I. Motzoi-Chicideanu, *Săpăturile arheologice de la Năieni, județul Buzău (Raport preliminar asupra campaniei din anul 1982)*, Mousaios 4 (1982), I, p. 31-36.

MOTZOI-CHICIDEANU 2003a - I. Motzoi-Chicideanu, *Câteva observații asupra culturii Monteoru*, European Archaeology – online (accesat în februarie 2019).

MOTZOI-CHICIDEANU 2003b - I. Motzoi-Chicideanu, *Câteva observații asupra culturii Monteoru*, Mousaios 8 (2003), p. 37-59.

MUNTEANU 2017 – R. Munteanu, *Eneoliticul târziu în nord-estul Câmpiei Române. Câteva remarci privind amprenta culturală locală*, Mousaios 21 (2017), p. 45-55.

NESTOR 1944 – I. Nestor, *Raport general asupra săpăturilor de la Sărata Monteoru*, în: *Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități în anii 1942 și 1943 înaintat Domnului Ministru al Culturii Naționale și al Cultelor de Directorul Muzeului București*, p. 20-29.

NESTOR 1959 – I. Nestor, *Cu privire la periodizarea etapelor târzii ale neoliticului din R.P.R.*, SCIV 10 (1959), 2, p. 247-264.

NESTOR 1960 – I. Nestor, *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 102-105.

NESTOR & ZAHARIA 1955 – I. Nestor, E. Zaharia, *Șantierul arheologic de la Sărata Monteoru (1954)*, SCIV (3-4), p. 497-513.

NESTOR & ZAHARIA 1968 - I. Nestor, E. Zaharia, *Sur la période de transition du néolithique à l'age du bronze dans l'aire des civilisations de Cucuteni et de Gumelnița*, Dacia N.S. 12 (1968), p. 17-43.

NIȚU 1977 – A. Nițu, *Continuitatea ceramicii pictate între culturile Cucuteni-Tripolie și Gorodsk-Usatovo (Horodiștea-Folteşti)*, CI s.n. 8 (1977), p. 145-212.

NIȚU 1980 – A. Nițu, *Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramicii și periodizarea etapelor cucuteniene*, CI s.n. 11 (1980), 2, p. 135-222.

NIȚU, BUZDUGAN & EMINOVICI 1971 – A. Nițu, C. Buzdugan, C. Eminovici, *Descoperirile arheologice de la Gura Văii (Municipiul Gh. Gheorghiu-Dej)*, Carpica 4 (1971), p. 31-80.

PANDREA *et al*. 1999 – S. Pandrea, V. Sîrbu, M. Neagu, *Cercetări arheologice în așezarea gumelnițeană de la Însurăței-Popina I, județul Brăila. Campaniile 1995-1999*, Istros 9 (1999), p. 145-170.

PETRESCU-DÎMBOVIȚA *et al.* 1999 - M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A. Florescu, *Trușești. Monografie arheologică*, București-Iași, 1999.

PETRESCU-DÎMBOVIȚA & VĂLEANU 2004 – M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu, *Cucuteni-Cetățuie. Săpăturile din anii 1961-1966. Monografie arheologică*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț, 2004.

ROMAN 1978 – P. Roman, *Modificări în tabelul sincronismelor privind eneoliticul târziu*, SCIVA 29 (1978), 2, p. 215-221.

SCHMIDT 1932 - H. Schmidt, *Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien. Die befestigte Siedlung mit bemalter Keramik von der Stein kupferzeit in bis die vollentwickelte Bronzezeit*, Berlin-Leipzig, 1932.

SCHUSTER & POPA 2009 - C. Schuster, T. Popa, *Cu privire la Eneoliticul Final de pe cursul inferior al Argeșului*, Buridava, Studii și materiale 7 (2005), p. 30-33.

SÎRBU *et al.* 2005 - V. Sîrbu, S. Matei, V. Dupoi, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasa Mică-Gruiu Dării, com. Pietroasele, județul Buzău (II)*, Bibliotheca Mousaios, Buzău, 2005.

SÎRBU *et al.* 2011- V. Sîrbu, S. Matei, D. Costache, L. Grigoraș, G. El Susi, *Pietroasa Mică-Gruiu Dării, jud. Buzău. Descoperirile din epocile eneolitică și a bronzului (III)*, Brăila-Buzău, 2011.

ȘTEFAN 1938 – Gh. Ștefan, *Fouilles de Băești-Aldeni (dép. de Buzău)*, Dacia 5-6 (1935-1936), p. 139-149.

TEODORESCU & PENEȘ 1984 - V. Teodorescu, M. Peneș, *Matricea de incidență a siturilor de la Budureasca (Budureasca I-Budureasca 31), jud. Prahova, oglindă a continuității multimilenare de viață, a unității culturale și a densității paleo demografice în zonă*, Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova 1 (1984), p. 11-50.

URSULESCU, ASĂNDULESEI & TENCARIU 2018 – N. Ursulescu, A. Asăndulesei, F. A. Tencariu, *Un nou sit arheologic pe harta județului Bacău*, Carpica 47 (2018), p. 95-110.

VERNESCU 2013 – M. Vernescu, *Cultura Cernavodă I în Bărăgan*, Istros 19 (2013), p. 13-44.

Illustration

Pl. 1. Map with the main sites Cernavodă I – Cucuteni B: 1. Șoimești-*Merez*, 2. Sărata-Monteoru-*Cetățuia*, 3. Pietroasa Mică-*Gruiu Dării*, 4. Râmnicelu-*Popina*.

Pl. 2. 1. General plan of the excavations carried out between 1973 and 2018; 2. Section 12 researched in 2018.

Pl. 3. 1-16. Cucuteni B unpainted pottery.

Pl. 4. 1-15. Cucuteni B painted pottery.

Pl. 5. 1-7. Cernavodă I pottery (with type "C" presence) from C 276a (Chalcolithic inferior layer-N 2).

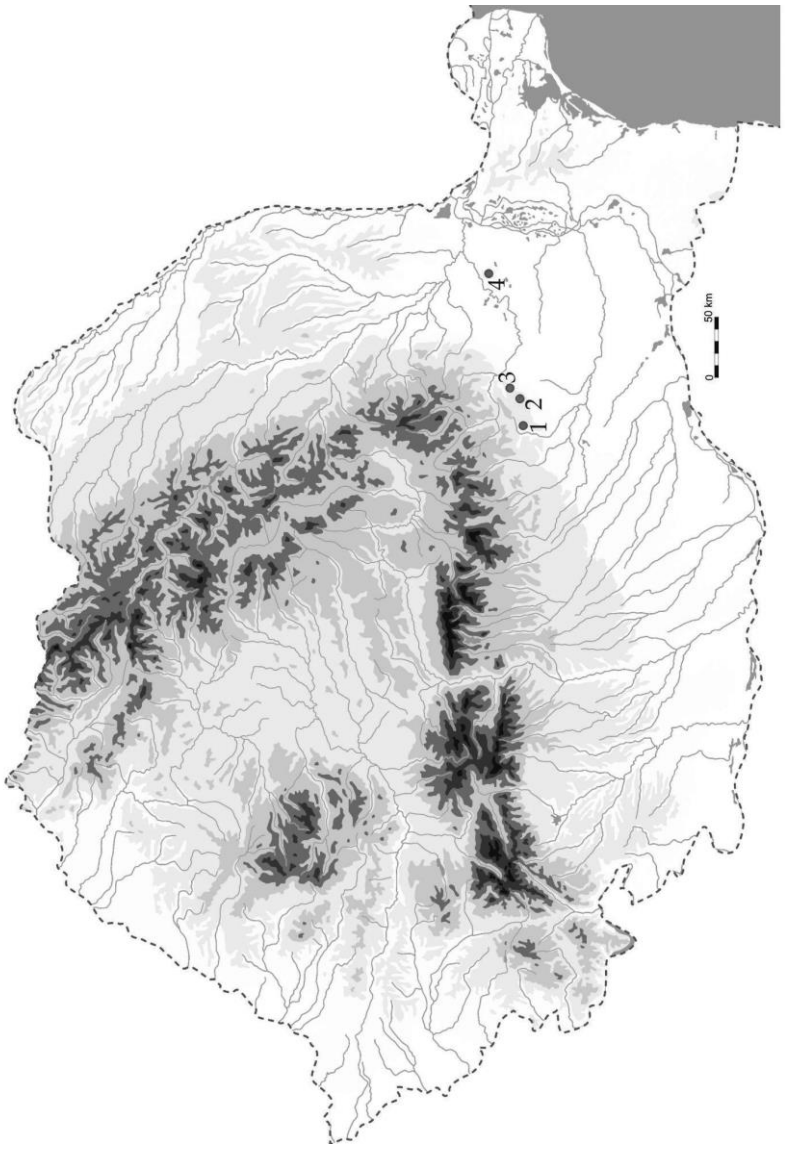
Pl. 6. 1-19. Cernavodă I pottery from the Chalcolithic inferior layer-N 2.

Pl. 7. 1-19. Cernavodă I pottery from section 12.

Pl. 8. 1-6. Cernavodă I pottery from the Chalcolithic inferior layer-N 2.

Pl. 9. 1-4. Cernavodă I pottery (with type "C" presence) from section 12.

Pl. 10. 1. Anthropomorphic figurine; 2. zoomorphic protome; 3-4. zoomorphic figurines; 5. pot discovered whole.

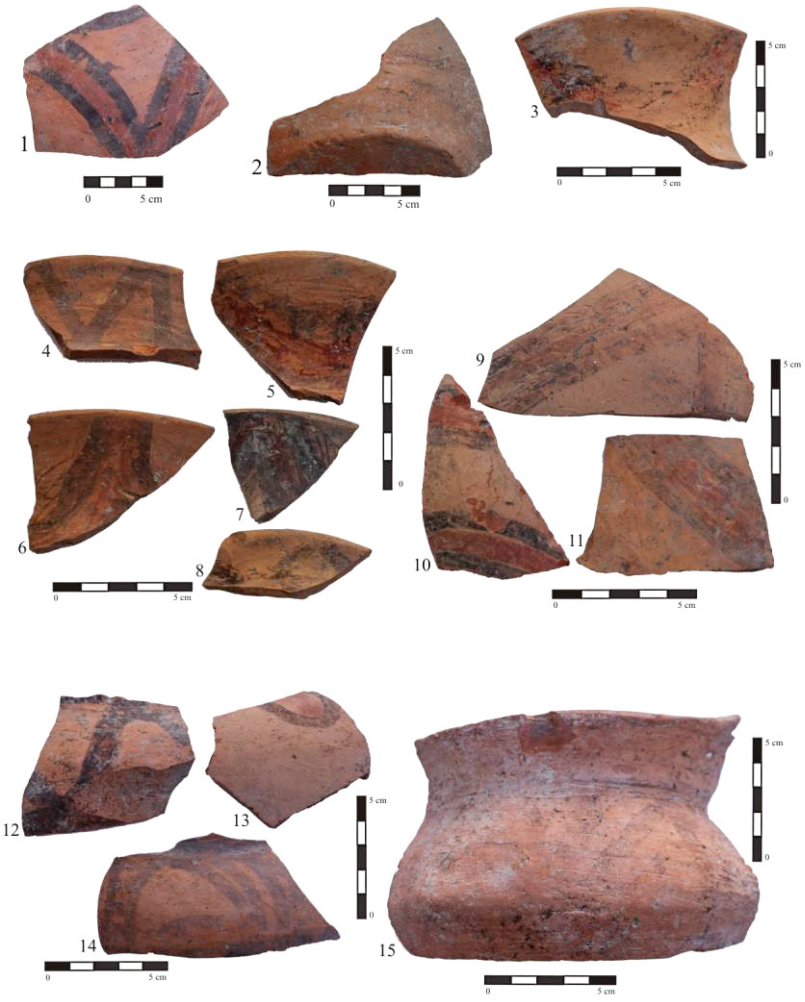
Pl. 1 - Harta principalelor situri Cernavodă I – Cucuteni B: 1. Șoimești-*Merez;* 2. Pietroasa Mică – *Gruiu Dării;* 3. Sărata Monteoru – *Cetățuia;* 4. Râmnicelu – *Popina*.

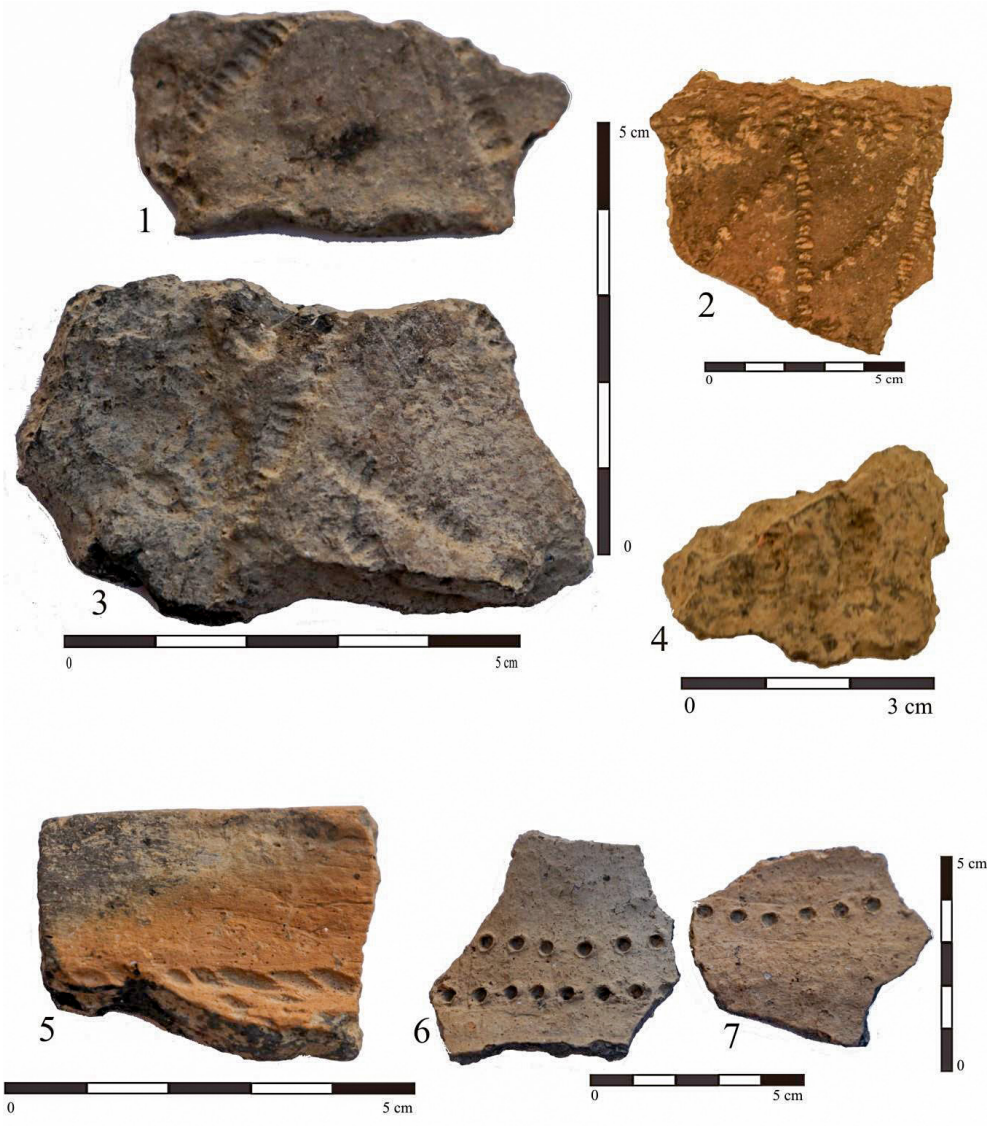
Pl. 2 - 1. Planul general al săpăturilor realizate între anii 1973 și 2018;
2. Secțiunea 12 cercetată în anul 2018.

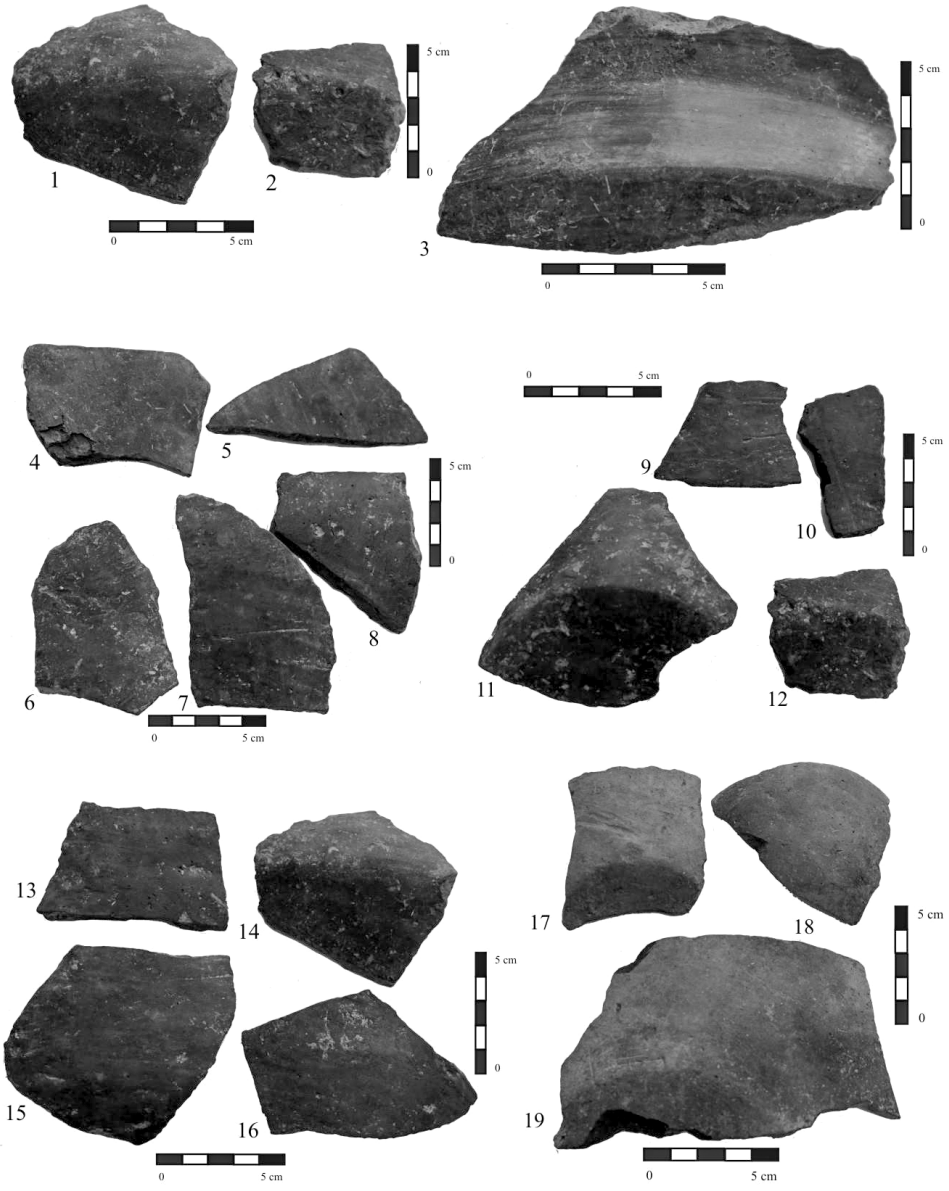
Pl. 3 - Ceramică nepictată Cucuteni B.

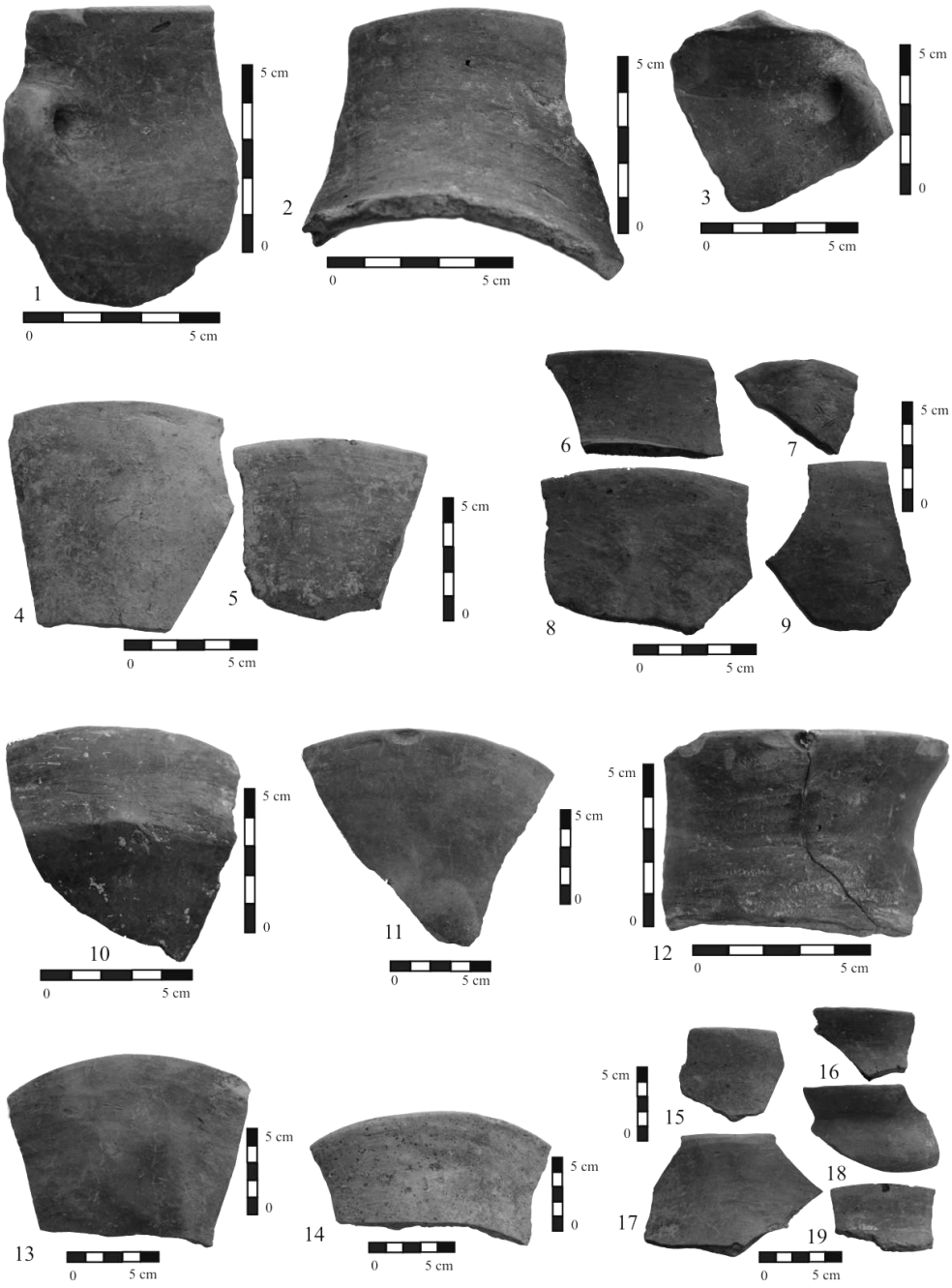
Pl. 4 - Ceramică pictată Cucuteni B.

Pl. 5 - Ceramică Cernavodă I (cu aport de tip „C") din complexul C 276a (nivelul eneolitic inferior N 2).

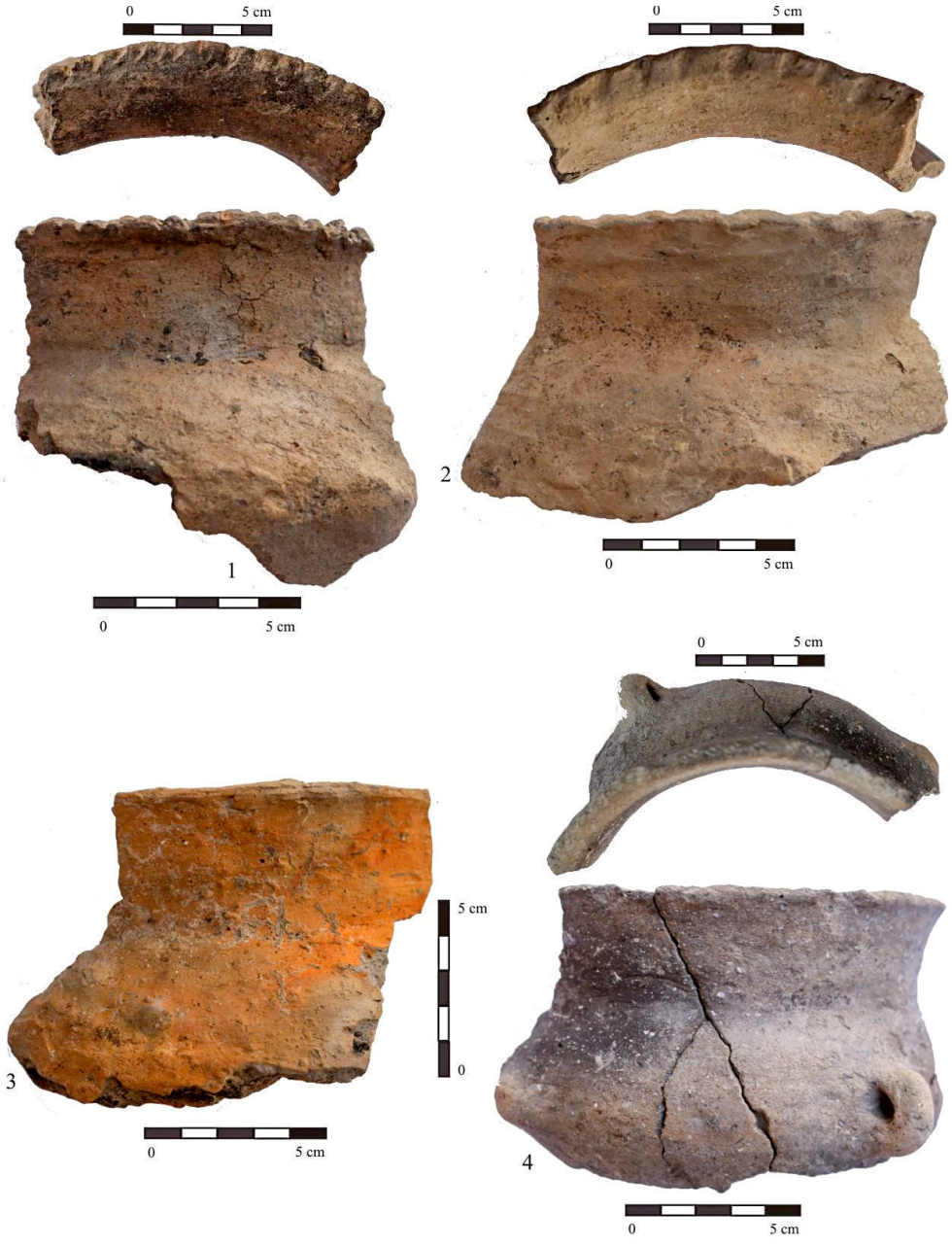
Pl. 6 - Ceramică Cernavodă I din nivelul eneolitic inferior – N 2.

Pl. 7 - Ceramică Cernavodă I din secțiunea 12.

Pl. 8 - Ceramică Cernavodă I din complexul C 276a (nivelul eneolitic inferior N 2).

**Pl. 9 - Ceramica Cernavodă I (cu aport de tip „C")
din secțiunea 12.**

Pl. 10 - 1. Figurină antropomorfă; 2. Protomă zoomorfă; 3-4. Figurine zoomorfe; 5. Vas descoperit întreg.

HISTRIA. CONSIDÉRATIONS SUR LA POSSIBILITÉ DE L'EXISTENCE DES *HORREA*

Mircea Victor ANGELESCU[*]

Cuvinte-cheie: *Histria, Istros, horreum, annona militaris, basilica, tabulatum, tabernae, cereale, grâu.*

Keywords: *Histria, Istros, horreum, annona militaris, basilica, tabulatum, tabernae, cereals, wheat.*

Rezumat: *Articolul analizează carcateristicile-cheie ale unui grup de clădiri (grosimea zidurilor, lărgimea intrărilor etc.) precum și locația lor în cadrul urbanistic al orașului (plasarea la frontul unor artere de circulație principale). Toate au fost săpate inițial înainte de 1949, dar arhivele nu conțin date despre cercetarea acestora. Toate au fost mult timp considerate a fi "basilici civile" și având un rol administrativ. Articolul pune în discuție posibilitatea ca aceste clădiri să fi avut, la un moment dat și pentru o perioadă de timp nedetrminată, funcția de* horrea. *Este prezentată, de asemenea o scurtă și sumară justificare economică a posibilității atribuirii acestei funcțiuni.*

Abstract: *A group of seven buildings is analyzed from the point of view of the design features (namely the width of the walls and the entrances) and of their location (alongside Histria's main streets). All of them have been excavated before 1949 and no archives concerning the research are available. All of them were considered as « civilian basilicas » and were interpreted as administrative buildings. This study assigns them, for an unknown period of time, the purpose of horrea and a brief economic justification is presented.*

Pour la période du Haut-Empire, il existe différentes théories[1] sur les méthodes propres à assurer le ravitaillement des armées romaines. L'une d'entre

[*] Mircea Victor ANGELESCU : Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan » de l'Académie Roumaine ; e-mail : mircea.angelescu@gmail.com.

[1] Ni l'apparition ni l'évolution de l'*annona militaris* ne font l'objet de cet article. Ce sont des sujets qui méritent d'être traités *in extenso*, ce qui n'est pas le cas ici. De même, il n'est pas question d'analyser les données dont nous disposons sur l'organisation militaire d'Histria. Les analogies et les modèles plus proches de notre site et de cette province de l'Empire romain ont été analysés et présentés avec assez des détails, plus récemment, par les études de Dintchev ou Rizos (voir la bibliographie). De surcroît, l'exemple de Capidava

elles suppose, dès le Ier siècle ap. J.-C., l'existence dans les provinces d'un système centralisé de ravitaillement. À ce qu'on connait, ce modèle tient compte surtout des besoins massifs et continus de l'armée pour certains produits (céréales et huile d'olive notamment), dont l'administration impériale contrôlait la production[2], chaque légion devant s'approvisionner elle-même par l'exploitation des territoires conquis.

En tout cas, l'inflation causée par la dépréciation des monnaies en métaux précieux aurait poussé Septime Sévère à exiger des provinciaux un nouvel impôt en nature, en plus de l'impôt en argent déjà existant. D'autre part, au lieu d'acheter les fournitures avec l'argent obtenu grâce aux taxes, il aurait décidé de fournir directement aux armées romaines la nourriture qu'elles demandaient. Cette nouvelle institution est mieux connue sous le nom d'*annona militaris*.

Les achats de ravitaillement devaient couvrir le manque à gagner entre les gigantesques besoins militaires de l'Empire et les impôts perçus en nature, qui étaient fluctuants d'une région à l'autre et, au sein d'une même région, d'une année à l'autre au gré des récoltes. Le mécanisme de l'*annona militaris* est encore assez peu connu[3] et il y a beaucoup d'opinions divergentes sur son fonctionnement[4]. Mais, en tout cas, on le sait, l'impôt en nature jouait déjà un rôle important dans l'approvisionnement des armées romaines sous le Haut-Empire[5]. Ainsi, un système de perception similaire à l'*annona militaris* connu sous Dioclétien, avec *adaeratio* (conversion en espèces) et *coemptio* (achats à taux fixés), fonctionnait déjà depuis Claude et, probablement même, depuis Auguste. La fiscalité est au cœur de la logistique et les réquisitions étaient remboursées par l'argent des impôts, de même que les achats faits au nom de l'armée. La présence d'un impôt en nature pourrait constituer une différence importante du point de vue de la logistique militaire. Depuis la crise du IIIe siècle, la hausse des contributions en nature ne peut guère résulter d'une nouvelle fiscalité exigée en nature, mais peut plutôt être liée au recours de moins en moins fréquent à l'*adaeratio* à cause des effets de l'inflation que celle-ci entraînait[6].

L'approvisionnement de l'armée influençait et déterminait toutes les décisions militaires et il ne faut pas oublier que la conquête et la consolidation du pouvoir en territoire ennemi impliquaient aussi le pillage des ressources locales (*frumentatio*) et un mécanisme administratif pour répartir les produits (*annona militaris*). Le stockage à grande échelle de céréales, mais aussi d'autres aliments et marchandises, dans de vastes greniers (*horrea*) s'est avéré absolument essentiel pour l'expansion romaine. Il y a même des auteurs qui estiment que les techniques de construction des *horrea* dépendaient des besoins de l'armée romaine[7].

(voir OPRIȘ & RAȚIU 2017) montre comment une analyse pointue peut fixer la place d'une cité dans le réseau de l'*annona*.

[2] HOPKINS 1980, p. 123–124.

[3] VAN BERCHEM 1937.

[4] DEVELIN 1971, p. 695 ; voir aussi GUEY 1938 et CARRIÉ 1975.

[5] GARNSEY & SALLER 1994, p. 101.

[6] LACHAPELLE 2015, p. 91.

[7] Sur ce point de vue, voir SALIDO DOMÍNGUEZ 2016.

Quoi qu'il en soit, le principal effet s'est traduit par un besoin accru en céréales et espaces de stockage dans les meilleures conditions possibles. D'où la construction d'espaces spécialement destinés à cette fin ou la modification des autres bâtiments déjà existants pour répondre à cette nouvelle fonction. C'est ainsi qu'on connaît de nombreux cas à travers les provinces de Mésie[8] et Dacie[9].

À Histria, outre les besoins de la population, la mise en service d'une garnison romaine n'a fait qu'accroître les besoins en céréales et, par conséquent, l'espace nécessaire pour le stockage des marchandises et notamment des grains. Il est donc logique de s'interroger sur l'existence de tels *horrea* dans la cité.

En regardant le plan de la cité de cette époque (**Pl. 3** et **Pl. 15 b**), on se rend compte que celle de l'époque romaine était dominée par l'existence de quelques édifices importants par leurs dimensions et leur technique de construction. Au fil du temps, on a utilisé pour ces édifices, l'appellation de « basilique civile »[10] et ce, en dépit de la diversité des formes et des dimensions de ces constructions. On soupçonne qu'il s'agissait bien de bâtiments publics, probablement à fonction plus ou moins commerciale pendant certaines étapes de leur existence. Malheureusement, la plupart d'entre eux ont été fouillés avant la dernière guerre mondiale et la méthode utilisée à l'époque n'était pas propice aux enregistrements stratigraphiques. Il faudrait remarquer aussi, qu'en dépit de l'attention des fouilleurs, les connaissances sur ces monuments souffrent du manque d'informations plus détaillées. De plus, le tragique destin de la documentation du chantier au cours des trente premières années a réduit encore nos possibilités de réinterpréter les résultats de ces fouilles et, par conséqyent, ceux portant sur les édifices en question. C'est pourquoi nous nous proposons de présenter, dans les lignes qui suivent, l'ensemble de ces édifices de grandes proportions.

Il s'agit de constructions en dur, dont les fonctions ne sont pas très claires. Quatre sont implantées dans le quartier occidental, découvertes à l'occasion des fouilles exécutées en vue de mettre au jour les fortifications les plus récentes de la ville, et trois autres respectivement dans le quartier nord (quartier « Metaxa »), au sud de la Grande Place et dans le quartier « Sud » (**Pl. 1-3**).

Dans le quartier situé à proximité immédiate du front occidental de l'enceinte, aménagé au cours des trois premiers quarts du IVe siècle, c'est-à-dire sous la Tétrarchie, puis sous les règnes de Constantin le Grand, Constance II (337–361 ap. J.-C.), Julien l'Apostat (361–363 ap. J.-C.) et Valens (364–378 ap. J.-C.), la première chose à préciser est que tous les monuments de ce quartier datent donc seulement du IVe ap. siècle J.-C.[11] Ces bâtiments s'étendaient amplement vers le

[8] DINTCHEV 2005 ; voir aussi RIZOS 2013.

[9] PETCULESCU 1987; voir aussi MARCU 2009.

[10] En ce qui concerne la fonctionnalité des basiliques civiles, il nous manque les éléments spécifiques d'une activité publique. Habituellement construites près du *forum*, dans des conditions d'accélération du rythme de la vie urbaine, les basiliques offraient des espaces fermés, protégés des intempéries (Vitruve, *De architectura* V 1), dans lesquels les citoyens de la ville, magistrats, hommes d'affaires, commerçants pouvaient se réunir. C'étaient des « marchés couverts, à côté de celui ouvert *(le forum)* ». En général, pour les basiliques civiles, voir le chapitre de CARETTONI 1959, p. 2–12 (et surtout p. 3).

[11] SUCEVEANU & SCORPAN 1971, p. 164.

sud jusqu'aux Thermes II. Pour ce qui est de leur fonction, il faut dire que les constructions près de l'enceinte (**Pl. 4 b**) ont été interprétées comme des bâtiments officiels. Élevés en même temps que l'enceinte — à en juger d'après le fait que leurs murs sont intégrés dans le parement intérieur de celle-ci — ces bâtiments auraient pu avoir une fonction militaire, ainsi que suggérée par de nombreuses analogies.

Dans le cadre plus large d'une analyse des entrepôts publics de la Thrace et de la Dacie[12], on a proposé d'interpréter toutes les basiliques civiles d'Histria comme des *horrea*[13]. Cette hypothèse a même été vue comme la preuve de l'existence d'un « des groupements les plus remarquables des *horrea* tardifs romains dans toute la région»[14]. Il n'y a pas lieu d'insister sur l'impossibilité économique que toutes ces basiliques civiles aient pu correspondre en même temps à des *horrea* et il apparaît plus utile de se tourner vers l'analyse des données disponibles sur ces constructions vraiment impressionnantes de la cité du Bas-Empire.

BÂTIMENT A (**Pl. 11**)

La grande section est-ouest, qui a relié du point de vue stratigraphique les vestiges du bord du lac Sinoé avec le secteur X du Plateau ouest de la cité, de 1952–1953[15], a abouti, parmi les résultats les plus importants, à la découverte dans le troisième *vallum* situé en face de la fortification romaine tardive, du rempart hellénistique de l'Acropole qui était surmonté par des murs de l'époque romaine. Ces découvertes faites à proximité des fouilles entreprises à l'époque de Vasile Pârvan (la basilique chrétienne *extra muros*) ont attiré l'attention des archéologues sur cette zone.

Entre 1955 et 1956, les recherches archéologiques ont été étendues vers l'ouest au sein dr l'espace bordé à l'est par le mur de défense hellénistique et à l'ouest par la muraille de la basilique. Plusieurs bâtiments de la fin de l'époque romaine y ont été découverts, ainsi que des sépultures romaines tardives, tandis que la basilique *extra muros* était complètement découverte[16].

Parmi les éléments d'architecture retrouvés dans cette aire, un mur très large, faisant partie d'un grand monument, a attiré l'attention des chercheurs. Selon Nubar Hamparţumian, les ruines de ce « bâtiment monumental imposant » ont été identifiées dès 1953[17], lorsqu'on s'est rendu compte que cette structure, datée de l'époque romaine du Haut-Empire, avait été érigée en utilisant comme fondation la partie méridionale du front ouest du rempart hellénistique de l'Acropole. Plus précisément (**Pl. 11 a et b**), ont été exhumés deux tronçons de 7 m et de 9 m de longueur sur 1 à 1,25 m de largeur, perpendiculaires entre eux,

[12] DINTCHEV 2005, p. 277–295.

[13] DINTCHEV 2005, p. 282.

[14] RIZOS 2013, p. 674 – « one of the most remarkable clusters of late Roman *horrea* in the entire region ».

[15] CANARACHE & DIMITRIU 1954, p. 163–205.

[16] NUBAR 1970, p. 193, n. 23.

[17] NUBAR 1970, p. 199.

formant ainsi un coin. Aujourd'hui on considère ces éléments de mur comme faisant partie d'une annexe de ce grand bâtiment[18]. Parmi les découvertes effectuées ultérieurement entre 1961 et 1964, figuraient les ruines d'un « imposant » bâtiment public d'époque romaine, datant du IIIe siècle ap. J.-C. Trois segments de mur d'une largeur de 1,95 m ont été découverts dans trois parties différentes du secteur : un dans la tranchée fouillée au nord de la basilique, sur le même trajet que le mur découvert en 1953 ; un second dans le sud de la zone étudiée en 1963 ; un troisième à l'extrémité ouest de la tranchée fouillée en 1964, à l'intérieur de la basilique. Tous les fragments de mur avaient la même largeur (1,95 m), la même orientation et la même technique de construction. De surcroît, tous ces murs étaient conservés à la même hauteur (0,80 m).

En ce qui concerne la technique de construction, ces murs ont été construits en galets en alternance avec des assises de briques, liées au mortier de chaux. Une fois cette structure monumentale détruite, elle a été démantelée jusqu'aux fondations et tous les décombres ont été utilisés pour niveler la zone. En prolongeant la fouille vers le sud, en surface entre les côtés sud et nord du bâtiment, a pu être mise en évidence l'existence de deux phases constructives séparées par une couche d'incendie cohérente recouvrant les débris de la première phase. Dans cette couche de débris, on a découvert de nombreux fragments de plâtre peint, d'autres de revêtements muraux en marbre, ainsi qu'une grande quantité de tuiles et de briques. La deuxième phase correspond à la reconstruction de la structure précédente, lorsque de nouveaux murs d'aspect modeste, en pierres non taillées et liées à la terre, ont été érigés entre les murs massifs du bâtiment initial[19].

En résumé, on considérait que le bâtiment avait été construit au IIIe siècle ap. J.-C., probablement sous le règne de Septime Sévère, et avait fonctionné sous sa forme monumentale jusqu'au milieu du siècle, où il a subi des dégâts importants. Il aurait été reconstruit et aurait fonctionné jusqu'au début du IVe siècle ap. J.-C., lorsqu'il fut abandonné, alors que la totalité de la zone qu'il occupait fut envahie par la nécropole plane de la ville datant de la fin de l'époque romaine[20].

Les fouilles récentes[21] ont mis en évidence l'extrémité occidentale de ce bâtiment et lui ont attribué des murs découverts dans les fouilles des années 1960 ; cela signifie que nous avons affaire à un imposant bâtiment public de *ca*. 90 × 20 m, à trois nefs, dont les dimensions exactes seront déterminées par les futures recherches archéologiques. De plus, on a identifié l'angle sud-ouest du bâtiment (**Pl. 11 d**), pourvu d'un contrefort sur son côté sud. Un autre segment de mur de dimensions similaires a été dégagé sur une longueur de 1,60 m, à une profondeur de -2 m. Par ailleurs, un autre fragment du même mur a été découvert à une profondeur de -1,20 m, avec un contrefort 0,50 m de large (**Pl. 11 c**), érigé en galets de schiste vert non façonnés liés avec du mortier, montrant clairement que le processus de démantèlement n'a pas été uniforme.

[18] DABÎCA 2014, p. 124.
[19] DABÎCA 2014, p. 138.
[20] NUBAR 1970, p. 200–201.
[21] DABÎCA 2014, p. 137–139.

Dans l'état actuel des recherches[22], il est évident que ce bâtiment a été construit au début du IIIe siècle ap. J.-C. (probablement pendant le règne de Septime Sévère)[23]. La structure a subi d'importantes destructions au milieu du IIIe siècle, probablement lors de la destruction massive de la ville (*excidium Histriae*) consécutive à la tragique incursion gothique. Cette première destruction est bien documentée archéologiquement sur les côtés nord, sud et ouest du monument et elle a été suivie d'une restauration partielle, période au cours de laquelle le bâtiment a continué à être utilisé, mais à une moindre échelle. À en juger d'après les trouvailles numismatiques, sa destruction finale devrait avoir eu lieu dans une période comprise entre la fin du IIIe siècle et la première décennie du IVe siècle ap. J.-C., lorsque la zone qu'il occupait a été recouverte par la première nécropole (IVe–Ve siècles)[24].

Une telle construction nécessite évidemment un terrain très stable et c'est pourquoi on estime que cette zone a été, depuis toujours, à la fois surélevée et stable pour qu'on utilise ce terrain pour l'édification d'habitations ou d'édifices publics importants et imposants, comme le sont ceux d'époque grecque et romaine découverts dans toute cette zone. La présence de l'eau juste à côté de ce bâtiment semble suggérée par l'absence totale de constructions et par la présence d'une zone marécageuse à seulement quelques mètres plus à l'ouest. Selon nous, c'est la position de cette grande construction qui marque la limite orientale du bassin portuaire de la première moitié du IIIe siècle ap. J.-C.[25]

La largeur des murs (1,95 m), l'emprise au sol (1800 m²) et l'existence de contreforts extérieurs (0,50 x 0,80 m et distancés à 5 m) semblent indiquer la fonction d'un *horreum* pour ce bâtiment. Si l'on ajoute son emplacement en bordure du quai de cette époque et les facilités d'accès pour les véhicules de transport par la rue sur laquelle le bâtiment est aligné, on se rend compte que l'on a affaire, selon toute probabilité, à l'un des entrepôts histriens les plus importants[26].

---

[22] DABÎCA 2014, p. 133–155.

[23] Voir POUX & BORLENGHI 2016, p. 151–153 et fig. 19, pour un *granarium* mesurant 52 x 18 m (fin du Ier – début du IIe siècle ap. J.-C.)

[24] Nos remerciements M. Dabîca pour les informations mises, avec autant de générosité que de promptitude, à notre disposition.

[25] ANGELESCU 2018, p. 357.

[26] Voir POUX *et alii* 2017, p. 410–415 et figs. 2–5. Le *granarium*, 52 x 18 m (180 par 60 pieds), est composé d'un espace central (près de 500 m² hors œuvre) et de deux bastions latéraux de plan carré (*ca*. 211 m² chacun). L'espace intérieur des bastions est subdivisé en six travées par cinq murets parallèles, larges de 0,40 m et espacés d'1 à 1,50 m. Ils sont délimités par des murs massifs de 0,90 m d'épaisseur (trois pieds), interrompus par des ouvertures de 0,50 m de large ménagées le long des façades ouest et sud. « Ces caractéristiques identifient le bâtiment à un entrepôt double de type *horreum* ou *granarium*, doté de planchers suspendus ventilés en sous-œuvre (*tabulata*) afin de protéger les denrées stockées de l'humidité du sol et des animaux nuisibles. Les poutres calcinées qui supportaient les planchers ont été retrouvées effondrées entre les travées (…) Il correspond au détail près aux aménagements décrits par Vitruve (*De Arch*. VI 6, 5) sous l'appellation de *granarium sublimatum*, dotés de planchers surélevés sur des piles ou des murets comme le préconise Columelle (I 6 : *granaria scalis adeantur*). Sa situation à l'écart du corps de bâtiment résidentiel, sur une légère éminence du terrain qui le protège des remontées d'humidité, ainsi que son orientation nord-nord-est abritée des vents chauds, suivent à la

BÂTIMENT B (**Pl. 12**)

Le bâtiment[27] construit à l'époque des Sévères[28] par-dessus d'une ancienne rue et orienté approximativement est-ouest se trouve près de la Grande Porte et, en raison de sa taille, constitue à lui seul le côté méridional de la Grande Place (**Pl. 12 a**). Il s'agit d'une construction réalisée en blocs irréguliers de schiste et de calcaire, redressés en façade et liés au mortier de chaux, préservés jusqu'à *ca*. 2 m de hauteur. Les murs présentent une largeur exceptionnelle de 1,40 m. Les murs nord et sud mesurent 16,65 m de long, respectivement 11,15 m celui de l'ouest et 11,80 m celui de l'est. Une entrée de 1,75 m sur le côté septentrional assurait l'accès à l'intérieur (**Pl. 12 c**). Au niveau des fondations descendant jusqu'au rocher (**Pl. 12 b**), deux stylobates divisent le bâtiment en trois nefs approximativement égales (3,27 / 3,07 / 3,29 m). Huit bases de colonnes en calcaire (sur les dix existantes à l'origine, cinq sur chaque stylobate) sont conservées, dont la partie supérieure est au même niveau que le seuil d'entrée. Le niveau d'utilisation de la deuxième phase est indiqué, à *ca*. 0,55 m d'hauteur, par le seuil de l'entrée, large de 1,68 m seulement.

Cette construction a été interprétée comme un bâtiment public destiné à l'administration de la cité[29] mais aussi comme un entrepôt – une hypothèse fondée sur la différence de niveau par rapport à la rue attenante (interprétée comme une indication de l'existence d'un plancher surélevé[30]).

La première chose à noter est que cette construction a eu une grande longévité[31]. Sa première phase correspond au niveau N I C. Sa deuxième phase a légèrement modifié le plan en N II A ; puis, le bâtiment est resté en fonction jusqu'à la fin de la cité[32]. Cela témoigne d'une très longue période d'usage du bâtiment et nous offre une explication pour la différence du niveau intérieur par rapport à la rue attenante. D'autre part, il est vrai que la largeur exceptionnelle de ses murs est une indication que ce bâtiment a sûrement eu un étage.

Sa durée de vie (I C – V B), son emplacement (à proximité de la Grande Porte), l'avantage de son accessibilité[33] (en bordure d'une rue principale de la cité d'époque romaine, large de 3,5 m, puis élargie à 5 m en N II A et réparée en N II B) et ses dimensions (197 m²) pourraient suggérer une fonction économique plutôt qu'une fonctionnalité administrative ou politique. Il importe aussi de tenir

---

lettre les prescriptions des architectes et des agronomes, jusqu'aux évents destinés à assurer la ventilation des planchers, aménagés de préférence dans leur façade orientale et septentrionale ». Sa capacité est estimée à ca. 150 t, soit 20 000 *modii*.

[27] FLORESCU 1954, p. 110–111 et p. 64, pl. I, n° (6) ; SUCEVEANU 1982, p. 87 ; SUCEVEANU 2007, p. 88.

[28] SUCEVEANU & ANGELESCU 1994, p. 197–200.

[29] FLORESCU 1954, p. 111.

[30] DINTCHEV 2005, p. 282. Sur les planchers surélevés, voir FOUILLET & MORILLON 2017, p. 389–405.

[31] Pour le schéma général de la stratigraphie et la chronologie du site, voir ANGELESCU & BÂLTÂC 2005.

[32] SUCEVEANU & ANGELESCU 1994, p. 200–201.

[33] Ce qui semble être la raison principale de l'emplacement des *horrea* dans le centre-ville de Tropaeum, Zaldapa, Cabyle, Sirmium et Scupi ; voir RIZOS 2013, p. 676.

compte d'une caractéristique essentielle ouvrant la voie à d'autres interprétations : la largeur des murs de 1,40 m, qui représente le double de la largeur courante des murs d'époque romaine (*ca*. 0,60–0,90 m). Enfin, un autre détail de sa construction nous semble extrêmement important : ses constructeurs en ont aménagé l'emplacement en prenant soin de supprimer toutes les constructions antérieures qui auraient empêché les fondations de la nouvelle construction de reposer directement sur le socle rocheux de schiste, manifestement pour assurer une résistance maximale aux murs de ce bâtiment, en respectant les spécifications caractéristiques d'un édifice conçu pour supporter une charge très lourde – comme dans le cas d'un *horreum.* La grande basilique est en permanence alignée sur le système des rues contemporaines. Plus tard, au fil de son existence, il se peut que sa fonction ait changé et qu'elle soit devenue le siège d'une des plus importantes institutions civiles de la ville, puisque son évolution devient synchronique avec les deux moments de la Grande Porte (II A et II B), tandis que la construction de sa deuxième phase entraîne la condamnation d'une rue importante.

La largeur de l'entrée (1,75 m), comme celle de l'espace central (3,07 m), permettait l'accès éventuel vers l'intérieur de ce bâtiment aux chariots destinés aux opérations nécessaires de chargement et de déchargement des marchandises.

En conclusion, on estime que tous ces éléments pourraient suggérer, pour ce bâtiment, au moins temporairement, un fonctionnement comme *horreum* à étage.

BÂTIMENT C (**Pl. 13**)

Ce bâtiment est appelé « basilique rectangulaire », mais aussi « basilique à Apollon archaïque » (Lambrino y avait découvert un fragment appartenant à un *kouros* archaïque). Il se trouve en face de la Grande Tour (tour G) de la cité du Bas-Empire (**Pl. 13 b**).

Ce bâtiment est une basilique civile[34] (17,50 x 17,30 m et 303 m^2) à trois nefs. La nef centrale a une largeur de 5,95 m et les nefs latérales ont chacune 5,15 m. La division de l'espace intérieur est réalisée par deux stylobates est-ouest qui soutiennent deux rangées de trois pilastres (*ca*. 1,04 x 1,33 x 1,17 m) présumés être interconnectés par des arcades. L'entrée, la plus large de tous ces grands bâtiments, mesurant 2,95 m, ouvre du côté occidental (**Pl. 6 a**). Sa construction est réalisée aussi en maçonnerie massive utilisant des blocs irréguliers de schiste vert, dégrossis seulement à l'extérieur et liés au mortier de chaux.

En raison de l'absence de toute trace de décoration, ses éditeurs lui ont toujours attribué une fonction administrative depuis sa construction durant la phase N III A.

Du point de vue constructif, il est intéressant de remarquer que les deux stylobates finissent en deux demi-piliers (0,5 m) engagés dans les murs est et ouest (y jouant le rôle des contreforts ?).

Les piliers, on le sait, étaient utilisés pour assurer la résistance ponctuelle des points compressés par les charges de la maçonnerie du niveau supérieur et/ou de

[34] FLORESCU 1954, p. 114–115 ; SUCEVEANU 1982, p. 87 ; SUCEVEANU 2007, p. 94.

la charpente. Les piliers présentent un rapport de dimensions d'environ 1 :1,2 et sont orientés est-ouest (**Pl. 6 b**).

De plus, ses fondations reposent directement sur le rocher de schiste, comme en témoignent des fouilles plus récentes[35]. Lambrino a vidé toute la nef nord, jusqu'au rocher, à l'exception d'une structure en schiste argileux qui a été découverte, orientée nord-ouest sud-est, chevauchant partiellement la fondation du mur est du bâtiment. Détruite en grande partie, cette structure appartient à la seconde moitié du VIe siècle avant J.-C., étant situé derrière un trou creusé dans le rocher à une profondeur de 2,95 m. De forme approximativement ovale (1,50 x 1,30 m), elle abritait l'un des plus anciens dépôts votifs connus à Histria, composé de vases en céramique, généralement fragmentaires (à l'exception d'une amphore milésienne brisée et incomplète), ainsi qu'un petit pendentif en or. Tout ce matériel date du dernier quart du VIIe et du début du VIe siècle avant J.-C.[36]

La datation du bâtiment dans le courant du IVe siècle ap. J.-C. est assurée par sa postériorité par rapport au bâtiment F (*tabernae*) – son mur occidental bloquant, au coin nord-est, une porte antérieure du bâtiment F. De plus, on a constaté qu'il est surmonté par un niveau du VIe siècle ap. J.-C.[37]

Compte tenu de la largeur des murs (0,90 m), des dimensions des pilastres, mais aussi du besoin de compléter chaque rangée de pilastres par des contreforts, ce bâtiment semble avoir été construit pour être muni d'un étage ou utilisé comme entrepôt de marchandises pesantes (**Pl. 13 a**). En l'absence d'informations de l'époque de la fouille, on ne peut guère dire avec certitude si le premier niveau avait pu être utilisé en tant que *horreum* et si l'étage avait d'autres fonctions[38], notamment comme entrepôt pour d'autres marchandises plus légères.

La largeur de l'entrée (2,95 m), comme celle de l'espace central (5,95 m), permettaient l'accès à l'intérieur de ce bâtiment de chariots utilisés pour les opérations de chargement et déchargement des marchandises.

Quoi qu'il en soit, l'existence des contreforts, la largeur exceptionnelle de l'entrée (2,95 m), la massivité et la solidité des piliers, l'épaisseur des murs et l'accessibilité conférée par le placement en bordure d'un des plus importants axes de circulation de la cité du Bas-Empire sont des arguments de poids en faveur de l'interprétation de ce bâtiment comme *horreum*. Évidemment, il se peut que tout l'intérieur de l'*horreum* n'était pas été utilisé pour le stockage du grain à cette époque, contrairement à la période précédente où le stockage du grain était la principale fonction de l'*horreum*[39].

BÂTIMENT D (**Pl. 14**)

De l'autre côté de la rue, juste en face des bâtiments F et G, on trouve une

[35] Voir les rapports sur les fouilles du secteur BTG signés par C. Domăneanțu dans CCA (2001–2004).

[36] *Cahiers Lambrino*, f. n° 18, 2 octobre 1938, et f. n° 31, 4 octobre 1940.

[37] SUCEVEANU & SCORPAN 1971, p. 164, n. 15; SUCEVEANU 1982, p. 87.

[38] DINTCHEV 2005, p. 282.

[39] Pour des changements partiels de la fonction des *horrea*, voir FERNÁNDEZ OCHOA et *alii* 2016, p. 466.

des basiliques les plus imposantes découvertes jusqu'à présent à Histria : un grand bâtiment « accollé » à l'enceinte, au nord du portique des Thermes I du quartier occidental de la cité du IVe siècle ap. J.-C.[40] (**Pl. 5 a**). Ce bâtiment a été appelé « la basilique à piliers » par Lambrino[41], mais il est connu aussi comme la « basilique Rhemaxos » d'après la fameuse inscription qui y avait été jadis découverte. La fouille du bâtiment D a commencé le 10 septembre 1930 et elle est descendue rapidement jusqu'à 1-1,5 m au-dessous les fondations de la basilique[42], mais elle n'a été publiée qu'en 1954[43]. Les autres murs figurés sur les anciens plans datent d'autres époques et ne nous aident pas en ce qui concerne la chronologie de ce bâtiment.

Cette construction de forme rectangulaire est légèrement asymétrique. Orienté nord-sud, le bâtiment mesure 25,75 m (mur oriental) et 24,80 m (mur occidental), alors que les murs plus courts ont 12,70 m. Les pilastres présentent un rapport de dimensions de *ca*. 1 / 1,3 avec la longueur orientée nord-sud.

Le bâtiment a une superficie de 320 m^{2,} divisée en trois nefs (de largeurs 2,85 m, 4,95 et 2,90 m respectivement) et possède une entrée latérale, large de 2, 60 m, à la façade est. Ce bâtiment est construit en blocs inégaux – schiste vert ou pierre calcaire – dégrossis seulement du côté extérieur et liés par un simple mais résistant mortier de chaux ; les murs ont une largeur de 0,90 m (**Pl. 14 a**).

Le mur ouest de la basilique est adossé sur toute sa longueur au mur d'enceinte. Immédiatement derrière les blocs qui composent ce mur et soudé à celui-ci, commence l'*emplecton* de l'enceinte, dénué dans ce secteur de tout parement lui appartenant en propre. Dans l'angle nord de ce mur, à 2,10 m mesurés de sa base, apparaissent sur une longueur de 4,30 m une triple assise de briques (0,18 m) qui se poursuit également sur 3,35 m du mur nord. La présence de cette assise de briques confirme l'hypothèse que, dans ce secteur, l'enceinte n'avait, du côté intérieur, que le mur ouest de la basilique pour parement. Un autre élément à l'appui de cette conclusion réside dans une diminution constatée dans la largeur de l'enceinte à l'endroit qui précède l'angle formé par les murs nord et ouest de la basilique. Cette différence de largeur marquée par l'enceinte dans ce secteur est égale à la largeur du mur ouest du bâtiment D qui venait augmenter en ce point la résistance de l'enceinte. En conclusion, la construction est appuyée sur le rempart, parce qu'elle a été bâtie en même temps que la première phase (phase A) de l'enceinte romaine tardive et est englobée dans la phase B de cette fortification. Il est certain que cela lui conférait une résistance indubitable aux charges internes qui résultaient de la pression latérale exercée par le poids des grains.

Les autres murs du bâtiment D sont d'une construction similaire, à l'exception d'une assise de briques qui n'apparaît que sur les murs nord et ouest. On peut encore remarquer par endroits les trous de l'échafaudage, à une hauteur variant entre 1,60 m et 2,20 m.

La technique de construction était beaucoup plus soignée aux angles, où des

[40] FLORESCU 1954, p. 116–122 ; SUCEVEANU 1982, p. 86 ; SUCEVEANU 2007, p. 92.
[41] *Cahiers Lambrino*, f. n° 8, 17 octobre 1933, et f. n° 15, 24 octobre 1936.
[42] *Cahiers Lambrino*, f. 104, 10 septembre 1930.
[43] FLORESCU 1954, p. 121.

blocs en pierre calcaire bien dégrossis (repris parfois de constructions antérieures) et liés au mortier de chaux confèrent plus d'allure au bâtiment, tout en augmentant sa solidité.

La même attention est accordée aux embrasures des portes percées dans les murs est et sud. Le seuil de l'entrée principale (large de 2,60 m), qui donne, à l'est, sur la rue (**Pl. 5 a**), était taillé dans un monolithe de marbre long de 2,20 m et complété d'un bloc de 0,40 m. Le pavage de la rue et le seuil de l'entrée sont de plain-pied, ce qui constitue des indices certains pour conclure que la basilique devait fonctionner alors que cette rue était fréquentée, donc au IVe siècle ap. J.-C. Le seuil de l'entrée sud-est en petits blocs de schiste vert liés au mortier donnait sur le portique à colonnes situé au sud de la basilique et en face des Thermes I.

Les deux rangées de cinq pilastres reposent sur un soubassement unique pour chacune d'elles (*stylobate*), un mur large de 0,90 m et avec une fondation de *ca*. 0,60 m qui soutient les pilastres de proportions remarquables de 0,90 x 1,20 m. Un demi-pilastre (0,45 m) est intégré dans chacune des parois nord et sud, jouant le rôle de contreforts pour les murs en question. D'après les dessins des Cahiers Lambrino, les piliers étaient pourvus sur les faces nord et sud d'un système de ventilation composé par des « gaines » verticales (**Pl. 5 b**). Ce système d'aération permettait la ventilation des grains pour les empêcher de moisir sous l'effet de l'humidité et de la température. En fait, le système était constitué des feuillures excavées dans les blocs calcaires de la base visible des piliers. La longueur de ces feuillures[44] (*ca*. 0,60 m) était destinée, avec une largeur de 0,05 m et une profondeur de 0,08 m, à assurer la circulation de l'air. Nos observations ont confirmé, d'ailleurs, la précision des dessins faits sur place en 1936, et on a pu constater l'existence de telles feuillures verticales[45] dans les piliers (**Pl. 8-10**)

Sur chaque pilier, sur les faces nord et sud, on peut distinguer deux feuillures verticales d'une hauteur de *ca*. 0,45–0,60 m, larges de *ca*. 0,05–0,08 m et d'une profondeur variant entre 0,07 et 0,09 m. Il convient de souligner que les piliers sont bâtis, dans leur majorité, en blocs calcaires très friables et que leurs états de conservation sont variables. Il y a des piliers (**Pl. 8 et 9**) sur lesquels les feuillures sont encore très bien préservées (sur les faces nord et sud du pilastre A ou la face sud du pilastre C), tandis que sur d'autres, elles ne le sont guère (sur la face nord du pilastre E ou la face sud du pilastre L). De plus, des blocs ont disparu et ont été remplacés (sur le pilier E, totalement refait avec des blocs semblables) ; il y a même un pilier (D) qui a tout simplement disparu (**Pl. 5 c**). Un autre problème est posé par les opérations de conservation ou de restauration qui ont eu lieu au cours de derniers 80 ans et qui n'ont pas pris en compte ces détails (**Pl. 10**) ; on a même renversé ou éliminé des blocs avec des traces de feuillure. Il faut souligner aussi que ces feuillures ne sont pas parfaites et sont réalisées d'une

[44] Il est évident que les dimensions nous empêchent de les considérer comme des traces des éléments conçus pour soutenir des éléments en bois de la construction. En plus, il faut noter les transformations dues aux travaux de restauration des années 1950-60 faites sans reconnaître l'existence de ces éléments constructifs.

[45] Ces feuillures verticales sont nommées „caniveaux" par madame Lambrino - ce terme apparaissant sur ses dessins - voir *Cahiers Lambrino*, f. 16, 24 octobre 1936 = pl. 5,b) et 5,c). C'est le raison de l'utilisation de ce terme dans les explications des planches.

manière qui ne favorise pas leur conservation (leurs ouvertures diminuent en haut et en bas, ce qui les rend plus difficiles à observer). Le plancher était probablement monté jusqu'à la moitié de ces feuillures qui assuraient la circulation de l'air entre le haut du plancher et la partie supérieure du dépôt.

Apparemment, l'existence d'un tel système de ventilation du soubassement[46] des *horrea* ne pouvait être que liée au stockage des grains, ce qui est en état de confirmer la fonction de ce bâtiment. Malheureusement, les conditions et la méthode des fouilles de la période de l'entre-deux-guerres ne permettent pas des études interdisciplinaires qui pourraient révéler plus de données sur les éventuels restes de grains ou autres marchandises entreposés ici. Les gaines qui permettaient la ventilation du soubassement se retrouvent aussi dans d'autres zones de l'Empire[47] et on a même retrouvé en Espagne un exemple d'utilisation du même système que sur la face sud du pilier A (creux rectangulaire – **Pl. 8 c, d**) de notre bâtiment histrien, interprété comme « un creux vers le mur intérieur ». Ce système permettait la circulation de l'air en dessous du plancher (*tabulatum)*[48]. Les techniques de construction présentées par ce bâtiment sont d'un modèle bien connu sur les *horrea*. La construction d'un plancher surélevé, des murs renforcés par des contreforts et des ouvertures de ventilation sont autant de caractéristiques qui permettent d'identifier sans hésitation ce bâtiment comme un *horreum*[49]. Malheureusement, la fouille de 1931 n'a pas enregistré les éventuelles traces des *pilae* qui auraient supporté le plancher de cet *horreum*. Dans ces conditions on ne peut pas l'intégrer aux typologies existantes pour la partie occidentale de l'Empire[50].

Ce bâtiment était limité vers le sud par la petite place entourée sur ses quatre côtés par un portique qui se trouve devant l'entrée des Thermes I (**Pl. 14 b**).

Les fouilles exécutées afin de dégager les bases des piliers ont conduit à la découverte dans la nef centrale, sous le niveau d'habitat de la basilique – à 0,70 m – de deux niveaux antérieurs. Un niveau qui, par sa pauvreté, nous indique qu'il doit être immédiatement postérieur à la destruction gothique et, plus bas, un autre niveau, constitué d'un pavage, construit en pierres dégrossies à l'extérieur de trois blocs parallélépipédiques en pierre calcaire, d'une rue[51] et d'un fragment de colonne, antérieurs en tout cas au désastre de l'an 248 ap. J.-C.

Pour ce qui est du rapport chronologique entre la basilique et le mur ouest de l'enceinte romaine du Bas-Empire, on constate que le mur ouest de la basilique sert aussi de parement à l'enceinte. Il s'ensuit que la basilique est antérieure à l'enceinte, du moins dans ce secteur. La basilique, dans sa forme initiale, a donc précédé la face actuelle de l'enceinte, laquelle présente du reste, dans ces secteurs, d'autres signes d'un remaniement substantiel.

---

[46] Vitruve (VII 4) recommande différents systèmes de ventilation des sols.

[47] FERNÁNDEZ OCHOA *et alii* 2016, p. 463–464 ; voir aussi POUX & BORLENGHI 2016, p. 137, 150 et suiv.

[48] FERNÁNDEZ OCHOA *et alii* 2016, p. 464.

[49] FERNÁNDEZ OCHOA *et alii* 2016, p. 467.

[50] Pour des différentes typologies, voir MORRIS 1979, DEMAREZ 1987, VAN OSSEL 1992, SALIDO DOMÍNGUEZ 2011, p. 71–108.

[51] FLORESCU 1954, p. 119.

À regarder le plan[52] (**Pl. 14 a**), on se rend compte que l'emplacement de l'entrée permet l'accès dans la moitié septentrionale, laquelle mesure 9,40 x 12,05 m = 113,27 m², avec seulement quatre piliers, tandis que la moitié méridionale mesure 13,70 x 12,50 m = 171,25 m² et est scandée de six piliers. L'espace central entre les deux moitiés mesure 12,20 x 3,04 m = 37, 08 m².

La largeur de l'entrée, comme celle de l'espace central, permettait l'accès à l'intérieur de ce bâtiment de chariots pour les opérations nécessaires au chargement et au déchargement des marchandises.

Le bâtiment D a eu probablement deux niveaux. Cependant, la position des piliers le long de son axe transversal suggère qu'il a eu à supporter une charge moindre à l'étage supérieur. Mieux encore, le manque d'indices en faveur de l'existence d'un système d'aération dans la moitié méridionale du bâtiment et d'un accès séparé et beaucoup plus étroit (espace piétonnier) par le côté sud nous fait penser que les deux moitiés (nord et sud) étaient utilisées pour des fonctions différentes. Si, pour la moitié septentrionale, le système qui assurait de circulation de l'air nous montre qu'y étaient stockés des grains, la fonction de caserne étant donc exclue[53], pour la moitié méridionale, les indices font défaut pour pouvoir nous prononcer sur son utilisation. De plus, on ne peut que présumer la présence dans cet espace séparant les deux parties du bâtiment d'un dispositif de chargement / déchargement des grains / marchandises. D'autre part, il faut noter (pour le mur ouest) l'existence d'une rangée d'orifices carrés qui pourraient (éventuellement) être interprétée comme les trace de l'existence d'un plancher surélevé.

Du fait de son emplacement à proximité immédiate de l'enceinte, il est logique de supposer que ce bâtiment était utilisé aussi par les militaires assurant la garde de l'enceinte. De même, la largeur de l'entrée et de l'espace central entre les deux ailes permettait sans aucun problème les manœuvres nécessaires pour le chargement /déchargement des véhicules à l'intérieur du bâtiment. Si l'on ajoute la largeur des murs et l'existence de contreforts aux extrémités des stylobates, mais surtout l'existence du système de ventilation intérieur caractéristique des *horrea*, il est évident que ce bâtiment a été utilisé, hormis ses fonctions strictement militaires comme entrepôt de grains, et/ou pour le stockage d'autres marchandises.

BÂTIMENT E

Beaucoup moins étudié que le quartier du sud en ce qui concerne le IVe siècle ap. J.-C., le quartier nord a commencé à être fouillé entre 1915 et 1926 par H. Metaxa[54]. Les fouilles ont été reprises seulement pour trois campagnes (1973–1975) par H. Nubar[55] et, depuis 2018, par une équipe du Musée de Constanța[56]. En l'absence d'informations sur les anciennes fouilles, ce quartier semble avoir été le siège d'une des constructions militaires les plus typiques, à

[52] *Cahiers Lambrino*, f. 8, 17 octobre 1933.
[53] DINTCHEV 2005, p. 282.
[54] ANGELESCU 2019, p. 33.
[55] NUBAR & SION 1980, p. 19–31.
[56] Équipe dirigée par I. Sodoleanu et G. Talmațchi.

savoir un *horreum*[57].

Un coin de ce bâtiment est apparu à l'extrémité orientale de la fouille de 1975. Il est orienté est-ouest, avec des murs larges de 1,20 m et des compartiments intérieurs larges de *ca*. 6 m, obtenus par la division de l'espace par des murs de 0,90 m. La fonction de *horreum* lui a été attribuée en raison de la largeur inhabituelle de ses murs. On estime ses dimensions à *ca*. 45 x 15 m = 675 m^2. Les fouilles en cours se proposent d'éclaircir le plan et tous les détails constructifs. Il est certain que ce bâtiment ne peut être que postérieur au début du IVe siècle ap. J.-C., date après laquelle ce quartier devint partie intégrante de la cité, élargie et défendue par la phase B du rempart du Bas-Empire.

Ce bâtiment, comme tous les grands édifices du IVe siècle, est construit en blocs de schiste vert ou de pierre calcaire, dégrossis seulement à l'extérieur et liés au mortier de chaux. Pour les montants des entrées, on a employé des blocs en calcaire plus grands et mieux taillés, afin de donner l'impression d'un édifice soigné, mais aussi pour renforcer les portes d'accès. Son emplacement ouvre sur au moins une rue importante, sinon sur plusieurs.

La confirmation de l'hypothèse de la signification militaire du nouveau quartier nord de la cité (différente de la signification économique du nouveau quartier sud[58]) par de nouvelles découvertes archéologiques et épigraphiques pourrait nous donner une image plus proche de la réalité concernant la situation d'Histria aux trois premiers quarts du IVe siècle ap. J.-C.

Cette découverte trouve des analogies dans les situations similaires rencontrées à Doura-Europos, Palmyre, Nicopolis ad Istrum ou même Tropaeum Traiani[59], où aux cités initiales viennent s'ajouter de nouveaux quartiers, précisément pour servir de place de garnison à une unité militaire romaine. Cela ajouterait une nouvelle dimension à l'image d'une cité qui, pratiquement rasée au milieu du IIIe siècle ap. J.-C., se refait lentement, d'abord par la timide reprise de l'habitat, ensuite par une improvisation de l'enceinte, sans fondations sur son tracé ouest, mais reprenant au nord et au sud celles de l'ancienne enceinte hellénistique et, enfin, par la remise en fonction ou la construction de bâtiments indispensables à une vie citadine normale. La stabilisation relative de la situation au début du IVe siècle ap. J.-C. n'aurait pas permis aux habitants d'Histria de retrouver les dimensions de la cité d'autrefois, comme suite à la perte de *ca*. deux tiers de la « très brillante cité » romaine et cela constitue une raison de plus pour confirmer le verdict d'Ammien Marcellin, qui reste vraiment emblématique. Ils ont dû se contenter de la fortification de la nouvelle enceinte, à laquelle ils ont ajouté deux nouveaux quartiers (l'un à vocation économique[60], l'autre, semble-t-il, à des fins militaires[61]), tous deux essentiels au fonctionnement d'une cité selon les nouvelles conditions administratives et socio-économiques des premiers quarts du IVe siècle ap. J.-C.

---

[57] SUCEVEANU 2007, p. 95, qui renvoie pour ce type de constructions à RICKMAN 1971 ; voir aussi PETCULESCU 1987, p. 66–76.

[58] FLORESCU 1954, p. 321.

[59] SUCEVEANU 2007, p. 95, n. 49.

[60] CONDURACHI 1957.

[61] En voir plus haut les raisons.

BÂTIMENT F (**Pls. 7 b et Pl. 14 a**)

À proximité du coin sud-ouest du bâtiment précédent, on trouve le coin nord-est d'un long bâtiment trapézoïdal (F) qui a été fouillé par Lambrino, entre 1928 et 1931, et plus tard, sur son mur occidental, en 1936. C'est toujours Lambrino qui nous renseigne que le bâtiment des *tabernae* a été découvert sous des constructions des VIe–VIIe siècles ap. J.-C.[62]. Les dimensions du tracé des murs[63] sont de 7,45 (nord) x 24,90 (ouest) x 7,20 (sud) x 25,03 (est), avec quelques asymétries sensibles. Des entrées sont aménagées le long des tronçons courts des murs.

C'est au IVe siècle ap. J.-C. (II B) que ce bâtiment est adossé à un autre, à chambre septentrionale absidale (bâtiment G). Il n'est pas en prolongement direct avec le bâtiment décrit ci-dessus et ses murs ne sont pas construits au cours de la même étape, ce qui montre que le nouveau bâtiment a été adossé au bâtiment à abside (G) ultérieurement, pendant l'une des étapes suivantes.

Tout le bâtiment est construit en blocs de schiste vert ou de pierre calcaire, dégrossis seulement à l'extérieur et liés au mortier de chaux. Aux montants des portes, on a employé des blocs de pierre calcaire plus grands et mieux dressés, afin d'assurer la résistance des portes.

Le premier seuil est formé de trois blocs : l'un en marbre (1,20 m), à droite ; les deux autres en pierre calcaire (0, 98 et 0,60). Le bloc de marbre conserve les restes de la crapaudine du gond de la porte d'entrée.

De même, neuf bases de colonnes sont conservées dans l'axe de la porte d'entrée du mur nord. Réalisées en dalles de pierre calcaire, celles-ci sont de dimensions inégales (la plus grande est longue de 1,30 m et la plus petite de 0,40 m). Elles séparent la surface de cette pièce en dix petites travées. Cependant, aucune colonne n'a été retrouvée[64] (h = 1,30 m). Comme le mur oriental est conservé sur une hauteur de 2,20 m – et que, fort probablement, à l'époque où ce bâtiment fonctionnait, il devait être encore plus élevé – et que le mur occidental a gardé sa hauteur initiale de 1,30 m, il doit s'agir à coup sûr d'un bâtiment dont le toit en pente reposait sur neuf colonnes, laissant libre la surface supérieure du mur ouest. Comme on l'a dit – « il n'y a pas l'ombre d'un doute que nous ayons affaire à un bazar (*tabernae*) destiné aux marchandises de détail et que le mur ouest servait de comptoir »[65]. On a proposé aussi une fonction mixte, du fait que ce complexe abritait, comme d'autres basiliques civiles du monde romain[66], un tribunal[67] (salle à abside de la première et de la seconde phase) ainsi qu'un espace destiné sans aucun doute, comme le montre le mur ouest, aux activités commerciales.

On a déjà vu, qu'un intérêt particulier est présenté par le mur ouest de cette

[62] LAMBRINO 1927–1932, p. 383–391.

[63] *Cahiers Lambrino*, f. 13, 23 octobre 1936.

[64] LAMBRINO f. 13, 23 oct. 1936 et f. 14, 24 oct. 1936

[65] CONDURACHI 1967, p. 65–66.

[66] Voir l'exemple des basiliques *Iulia* et *Aemilia* de Rome, dans *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, II, Rome, 1959, p. 2.

[67] SUCEVEANU 2007, p. 94.

pièce, celui qui la sépare de la rue pavée menant aux Thermes. La maçonnerie de ce mur, haute de 1,30 m, s'est conservée intacte. Les blocs de schiste vert sont revêtus de dalles en calcaire soigneusement taillées (0,80 x 0,70 m), qui couvraient à l'origine toute la surface du mur. De nos jours, la majeure partie de ces dalles est conservée, couvrant une longueur de plus de 11 m ; il ne manque qu'une partie de la moitié septentrionale de cette surface. Cette unité constructive est interprétée comme une structure commerciale (magasin) de type *tabernae*, son mur ouest faisant office de comptoir.

BÂTIMENT G (**Pls. 7 a et Pl. 15 a**)

L'entrée sud des *tabernae* mène directement à un autre bâtiment (G), déblayé en 1926. Ce bâtiment possède deux salles rectangulaires, la seconde (sud) se terminant par une abside semi-circulaire[68]. Elles sont interprétées, l'une comme « entrepôt commercial » (salle septentrionale), l'autre comme « espace commercial » (celle avec abside) ou « basilique »[69]. Les données sur leur fonction font défaut. À la fin de la phase IIA, le bâtiment change de fonction et devient une grande maison privée, surmontée à son tour, au VIe siècle ap. J.-C., par des habitations plus petites. Dans le coin nord-ouest, le hall de l'abside a une entrée extérieure menant au portique situé en face des Thermes I.

Même s'il a été interprété parfois comme un seul bâtiment de style basilical[70] « de forme oblongue »[71], orienté en direction nord-sud et divisé en trois pièces de formes différentes et de dimensions variées, on a plutôt affaire à deux bâtiments (le bâtiment F et le bâtiment G). La salle septentrionale s'achève sur une abside demi-circulaire[72] et communique avec l'autre par deux portes intérieures (la première large de 2,45 m ; la seconde, menant dans la dernière chambre, large de 2,25 m). Deux autres portes percent, l'une, large de 1,30 m, le mur nord, l'autre, large de seulement d'un mètre, le mur ouest de la dernière pièce, assurant l'accès à l'intérieur du bâtiment.

Le bâtiment G, composé des deux pièces méridionales, offre des dissymétries sensibles dans l'orientation et les proportions, ce qui témoigne du fait que le bâtiment a dû subir des modifications imparfaitement liées à sa partie initiale. Les murs de la salle I (salle à abside vers le sud) présentent les dimensions suivantes : est 12,20 m ; ouest 12,00 m ; sud 9,75 m ; nord 9,25m ; ceux de la salle II (salle du nord) : nord 9,40 m ; sud 9,56 m ; est 9,90 m ; ouest 8,10 m. Toute la construction est réalisée en blocs de schiste liés au mortier de chaux.

Plus large de 1,50 m que le bâtiment F, la salle septentrionale de cette construction s'avère beaucoup plus intimement liée à la salle méridionale, celle ouvrant sur une abside. À noter le fait que le versant sud-est du mur de cette salle septentrionale s'avère, jusqu'à l'embrasure de la porte intérieure, correspondre à

[68] *Cahiers Lambrino*, f. n° 3 (2 octobre 1932).

[69] FLORESCU 1954, p. 122–126 ; SUCEVEANU 1982, p. 86–87. Voir aussi BARNEA 1991, p. 194, 270.

[70] CONDURACHI 1967, p. 163–164.

[71] SUCEVEANU 2007, p. 93.

[72] LAMBRINO f. no. 13, 23 oct. 1936.

une addition faite au mur est. Le mur de refend qui séparait les deux salles du bâtiment a été, lui aussi, élevé plus tard. La partie sud-ouest de ce mur semble avoir été entièrement rebâtie dans ce secteur, de sorte que le mur ouest de la pièce n'offre aucune trace d'additions postérieures.

Dans une première phase, postérieure au mur des Thermes I, utilisé par le nouveau bâtiment, une construction de type basilical se dressait ici, comportant une seule pièce avec abside.

Cette abside, d'une ouverture large de 6,10 m, est semi-circulaire à l'intérieur et hexagonale à l'extérieur, avec des côtés inégaux. Sur le quatrième côté de l'hexagone (à compter de l'ouest à l'est) se trouvait une petite ouverture probablement recouverte d'une voûte. Sa petite taille, ainsi que le fait qu'elle soit placée très bas dans le mur (à seulement 0,30 m de haut par rapport au niveau de construction), ne nous permettent pas de faire des commentaires sur sa fonctionnalité. Sont encore visibles les traces d'un arc en briques (sur une hauteur de 1, 40 m) au centre de l'abside et d'un autre (diam. 1,10 m) à l'extrémité du mur est. Ces arcs de décharge étaient nécessaires à l'allégement de la pression exercée par les superstructures.

Le bâtiment était pavé de dalles de pierre et ses murs recouverts d'un enduit d'une épaisseur de 0,05 m. Sur un fragment de celui-ci, conservé sur le contrefort occidental de l'abside, on a retrouvé un *graffito*, en grec et en latin, malheureusement indéchiffrable, mais daté par son inventeur du IVe siècle ap. J.-C.

Dans cette première phase, la basilique avait deux entrées : une, principale, du côté nord (2,31 m), mais désaxée par rapport à l'abside, l'autre (1,31 m) du côté ouest.

Comme il a été déjà mentionné, un second moment constructif lui fait suite, lorsque son unique nef est divisée en deux par un mur transversal, qui ne fait pas corps commun avec les murs latéraux. Une porte de 2,25 m de large y est pratiquée, toujours décentrée par rapport à l'abside. Il est possible que la petite porte, large aujourd'hui de seulement un mètre, qui s'ouvrait entre le mur des Thermes I et la deuxième pièce, ait été plus large à l'origine, puis réduite à ses dimensions actuelles lors d'un premier remaniement. Toujours pendant la deuxième phase du bâtiment, on a construit un mur de refend, percé seulement d'une porte divisant la nef unique de la basilique initiale en deux petites salles.

Quant au rapport chronologique entre cette basilique et les Thermes I, il est évident que les Thermes, dont le mur nord-est a été utilisé par le nouveau bâtiment pour relier l'abside au mur du bâtiment thermal, sont d'une époque antérieure. L'époque de la première phase de construction de ce bâtiment à abside ne saurait guère remonter plus haut que le milieu du IVe siècle (N III A). Les phases ultérieures, celles qui ont apporté des modifications au plan du monument, datent de l'époque suivante (N III B). Le niveau de la rue pavée menant aux thermes est d'ailleurs en parfaite concordance avec cette datation.

Selon ses éditeurs[73], le bâtiment a eu un caractère commercial bien défini et les deux salles avaient « une fonction qui se rattachait à l'activité économique ». Il

[73] FLORESCU 1954, p. 122–126 ; CONDURACHI 1967, p. 164–165 ; SUCEVEANU 1982, p. 86–87.

s'agirait donc d'un bâtiment marchand, comportant fort probablement, un office et un entrepôt.

L'auteur de la fouille, Scarlat Lambrino, parle de la découverte de murs plus tardifs qui surmontaient cette basilique. Ces murs de pierres, liés à l'argile, se trouvaient à plus de 1 m au-dessus du pavage du bâtiment C, séparés par une couche épaisse de débris. C'est précisément cette séquence stratigraphique qui nous permet de situer chronologiquement le bâtiment C au IVe siècle ap. J.-C.[74]

Les informations disponibles sur le bâtiment C ne facilitent guère son interprétation, mais il semblerait que la « place » commune (ou plutôt la cour du péristyle) entre les bâtiments F et C donnant sur l'entrée sud du bâtiment D et l'entrée extérieure de la salle de l'abside du bâtiment C suggère une connexion fonctionnelle entre ces deux bâtiments. C'est une des raisons pour lesquelles, et cela semble approprié, une destination militaire plus représentative (*principia* ?) a été proposé pour la salle à abside[75].

CONCLUSIONS SUR LES *HORREA*

Le développement de la cité d'Histria a été considérablement affecté par les destructions causées par les Goths au milieu du IIIe siècle. La nouvelle forteresse a réduit à la fin du IIIe siècle ap. J.-C. son aire protégée des deux tiers et, selon ce critère d'importance fondamentale, elle figure alors dans la catégorie des petites villes. Si bien qu'à la fin du IVe siècle, Ammien Marcellin mentionnait Histria comme « la ville d'Istros *autrefois* très puissante ». C'est la raison pour laquelle on a même considéré qu'à la fin de la seconde moitié du IVe siècle, l'apparition des nombreuses basiliques civiles serait surprenante[76].

L'interprétation de la plupart des grands bâtiments d'Histria comme basiliques civiles reposait sur les plans et les techniques de construction que celles-ci présentent. Toutefois, le plan dit basilical et la maçonnerie liée au mortier ne sont pas caractéristiques des seules basiliques civiles. La maçonnerie relativement grossière, les déviations par rapport aux plans strictement rectangulaires et l'absence de données concernant l'existence de décorations en pierre/plâtre sur ces bâtiments constituent autant d'indices en faveur d'un caractère plutôt utilitaire. En ce qui concerne le bâtiment D, sa désignation comme « *tabernae* » repose sur l'hypothèse, d'ailleurs plausible, de la fonction de son mur occidental comme galerie de boutiques et sur l'interprétation que les neuf « bases » compartimentaient la zone en « dix petits espaces »[77].

L'on a d'ailleurs proposé une diversité de fonctionnalités administratives pour les basiliques civiles d'Histria (siège du conseil, banque, tribunal). Leur

[74] On ne fait que suivre la démonstration faite par Suceveanu au moment de la fouille des Thermes I.

[75] DINTCHEV 2005, p. 282.

[76] DINTCHEV 2005, p. 282. En plus, il estime que l'interprétation de tous les bâtiments (B–F) devrait être similaire à celle des bâtiments de Serdica (*horrea*).

[77] FLORESCU 1954, p. 124–125. Au contraire, DINTCHEV 2005, p. 281, pense que nous avons affaire à une division de l'espace au long de l'axe longitudinal, et non par les axes transverses.

importance particulière est suggérée par les dimensions mais aussi par la massivité des murs. De plus, elles sont placées sur les principales voies de circulation de la cité, alors que la proximité de bâtiments comme les *tabernae* peut suggérer une destination à caractère commercial pour ces edifices.

Les institutions mises en place dans chaque cité de l'Empire tardif devaient avoir des sièges importants et imposants. Les fonctions hypothétiques mentionnées – impossibles à confirmer ou à infirmer – s'appuient sur la certitude que chaque cité devait avoir des sièges pour chaque institution citée (conseil, banque, tribunal), mais tout cela ne représente que de simples suppositions.

D'autre part, notre hypothèse est différente. Elle s'appuie sur la solidité et les dimensions de ces constructions et aussi sur les traits du développement économique de la cité.

C'est pourquoi nous considérons comme plus probable que la plupart des basiliques civiles d'Histria ont fonctionné comme des *horrea*, au moins à un certain moment de l'existence de chacune d'entre elles.

Du point de vue des typologies utilisées par les chercheurs, centrées sur la partie occidentale de l'Empire romain, il convient d'ajouter quelques observations. Certains des premiers travaux sur l'analyse des *horrea* et des bâtiments de stockage dans l'Empire romain d'Occident publiés par Rickman[78] et Gentry[79] ont stimulé et marqué le début des recherches sur les *horrea* menées par les chercheurs européens. Les travaux publiés par Rossiter[80] et Morris[81] illustrent bien à quel point il était nécessaire d'étudier ces structures archéologiques qui, jusque-là, n'avaient guère éveillé l'intérêt des experts. Quelques années plus tard, Demarez[82] a proposé une typologie similaire à celle présentée par Morris, mais elle tient compte du processus de stockage des grains et d'autres systèmes de conservation de céréales, tels que les silos. Il convient également de mentionner la théorie de Van Ossel[83], prenant en compte tous les enregistrements de fouilles pour tenter de réunir toutes les typologies dans une nouvelle classification, où il distingue trois types de constructions différents : les tours de stockage, les bâtiments dans lesquels des restes de matériaux des anciennes constructions ont été réutilisés et les greniers surélevés – où nos bâtiments peuvent être insérés.

Van Ossel souligne une nouvelle fois l'importance de la présence d'un plancher surélevé lors de l'identification des greniers, critère déjà mentionné par Morris. C'est ce qui a permis ultérieurement à Sigaut d'identifier trois méthodes de stockage différentes en fonction du système d'aération utilisé : greniers surélevés, confinées ou hermétiques (les silos) et celles sans contrôle atmosphérique (conteneurs, pots, paniers, etc.)[84]. Récemment, dans son étude des installations des camps militaires de l'Empire romain d'Occident, Salido a décrit sept types de

[78] RICKMAN 1971.
[79] GENTRY 1976.
[80] ROSSITER 1978.
[81] MORRIS 1979.
[82] DEMAREZ 1987, p. 1–36.
[83] VAN OSSEL 1992.
[84] SIGAUT 1988, p. 3–32.

greniers basés sur la fonction du plancher et le système de renfort utilisé pour le plancher supérieur[85].

D'autre part, il convient de rappeler que toutes les données à notre disposition reposent sur des informations provenant de divers enregistrements de fouilles plus anciennes qui, en raison de la période au cours de laquelle elles ont été réalisées, n'incluent pas une étude interdisciplinaire de ces types de bâtiments. Il n'est, par exemple, pas question d'enquêtes génétiques qui auraient permis de passer d'une taxonomie simple à une interprétation des liens complexes entre communautés humaines et insectes. Cette nouvelle forme de recherche était initialement liée à la reconstruction paléo-environnementale préhistorique, mais a été progressivement appliquée à d'autres périodes, telles que l'époque romaine. Les développements de toutes ces recherches archéologiques ont clairement montré que le seul moyen d'identifier les *horrea,* sur lesquels il n'y avait aucun indice quant aux techniques de construction en raison d'une mauvaise conservation, consistait à effectuer des analyses archéo-botaniques des traces de grains trouvées dans ces bâtiments. Dans ce contexte, on retiendra les résultats des recherches carpologiques et archéozoologiques sur la base des restes retrouvés dans un entrepôt urbain à Amiens[86]. D'ailleurs, ce sont les seules qui peuvent nous renseigner sur le type de grain stocké, l'état dans lequel il se trouvait (carbonisation, germination, etc.), la manière dont il avait été stocké et les types d'insectes trouvés dans le grain stocké. Malheureusement, une telle recherche visant principalement à identifier le grain trouvé dans ces entrepôts d'Histria et susceptible de pouvoir nous fournir d'importantes données sur le sujet est rendue impossible près d'une centaine d'années après leur découverte.

Des précisions sur la technique de construction de ces bâtiments sont également à souligner.

En ce qui concerne l'un des critères d'identification de ces bâtiments sous l'appellation de *horreum*, à savoir la largeur des murs, il faut dire que, pour comparaison, tous les murs de l'imposante basilique épiscopale du centre de la cité tardive ont une largeur de 0,62–0,64 m, tandis que la largeur des fondations est de 0,70–0,80 m (fondations descendant jusqu'au rocher, à une profondeur allant de 2,80 et 3,00 m)[87]. C'est justement cette largeur des murs qui a permis de calculer leur résistance pour la reconstruction de la basilique avec un étage[88]. Une autre construction à deux niveaux est représentée par la maison romaine dite « Domus II », située au carrefour de deux rues très importantes. Les trois premières marches d'un escalier conduisant à l'étage nous donnent la certitude de l'existence de ce deuxième niveau du bâtiment. Cette construction avait des murs d'une largeur ne dépassant pas 0,70 m[89]. Il est donc logique de supposer que les quelques bâtiments présentant une largeur des murs supérieure à 0,70 m étaient susceptibles d'avoir eu un étage. Si on y ajoute l'existence des contreforts, qui avaient pour but de renforcer les murs, il y a donc lieu de supposer l'existence

[85] SALIDO DOMÍNGUEZ 2011, p. 71–108.
[86] MATTERNE et *alii* 1998, p. 93–122.
[87] ANGELESCU & BÂLTÂC 2005, p. 85–112.
[88] SUCEVEANU 2007, p. 101–102.
[89] STOIAN 1954.

d'une surcharge sur les parois latérales, en sus de la charge habituelle de l'étage.

En ce qui concerne les nefs de ces bâtiments (basiliques) civils (A, B, E-G), leur largeur inhabituelle (entre 3 et 6 m) soutient l'idée d'un fonctionnement également compatible avec celui des *horrea*. Une mention spéciale doit être faite pour les bâtiments C et D, dont la nef centrale est plus large d'1 à 2 m que les nefs latérales, soit une largeur de 5–6 m, destinée à l'accès des véhicules à l'intérieur.

Les entrées connues de nos bâtiments-*horrea* B – 1,75 m, C – 2,95 m, D – 2,60 m sont assez larges pour permettre l'accès des véhicules et les opérations de chargement/déchargement nécessaires, de même que les dimensions connues des bâtiments A et E nous font supposer des accès de dimensions comparables.

Même si l'existence d'indices en faveur d'un plancher surélevé dans les bâtiments étudiés, destiné à préserver les grains de l'humidité, est affectée par les conditions de leurs déblaiements respectifs d'avant-guerre, on peut quand même supposer, avec une très grande probabilité, l'existence d'un tel dispositif dans les bâtiments concernés.

Le système utilisant des *pilae* est plutôt inefficace, car il nécessite de nombreux piliers de même hauteur, placés à distance égale les uns des autres, et limite la quantité des marchandises déposées. Cette instabilité et la difficulté de placer le *tabulatum* au-dessus des piliers expliquent pourquoi ce système de support a dû être le moins utilisé de l'époque romaine. De surcroît, ce système nécessitait d'autres éléments de support, des murs en pierre, des doubles murs, des banquettes, systèmes d'aérage, etc. Par contre, les murs en pierre et les stylobates utilisés pour soutenir à la fois des piliers et le plancher en bois conféraient plus de stabilité et de solidité[90].

Dans beaucoup de régions méditerranéennes, l'Italie comprise, on a trouvé des greniers avec des entrepôts soutenus par des piliers comme à Histria[91]. Néanmoins, le système de support le plus répandu à l'époque romaine tardive semble être l'utilisation de murs parallèles, car c'était probablement le moyen le plus efficace de faire monter un plancher surélevé, son poids étant ainsi également réparti, bien équilibré et stable de tous les côtés[92].

Pendant le Bas-Empire, jusqu'au IVe siècle, il existe de nombreux *villages* fortifiés abritant des *horrea*, qui jouaient un rôle stratégique dans l'approvisionnement de l'armée impériale[93]. Le système des rues mis en œuvre en Mésie par les Romains[94] était clairement utilisé aussi pour le transport des grains dans toute la province, grains déposés dans les meilleurs endroits pour le stockage et pour assurer l'accès facile à ces ressources stratégiques. Tous ces bâtiments sont proches des portes de la ville et faciles d'accès, ce qui est une condition nécessaire pour leur fonctionnement en tant qu'entrepôts publics[95].

---

[90] FERNÁNDEZ OCHOA *et alii* 2016, p. 468, sur SALIDO DOMÍNGUEZ 2001, p. 86. Voir aussi, DINTCHEV 2005 p. 282.

[91] BUSANA 2002, p. 193–194.

[92] FERNÁNDEZ OCHOA *et alii* 2016, p. 468.

[93] RIZOS 2013, p. 659–696.

[94] PANAITE 2016, p. 151–164.

[95] DINTCHEV 2005, p. 282.

Il semble donc qu'au moins pour une étape de leur existence, la fonction d'*horreum* soit à envisager pour les bâtiments A, B, C, D et E. Notre interprétation pour le bâtiment F est celle d'un espace à caractère plutôt commercial, mais les choses sont moins claires en ce qui concerne le bâtiment G, auquel nous serions plutôt tenté d'attribuer une fonction administrative ou militaire[96]. Il est fort probable que plusieurs *horrea* ont dû fonctionner simultanément dans une grande cité agricole et commerciale, comme l'était Histria à l'époque. D'ailleurs, l'existence et le fonctionnement simultané de plusieurs *horrea* constituent peut-être une explication au fait qu'à Histria, le bâtiment thermal ait été transformé, après son abnadon au Ve siècle ap. J.-C., en quartier d'habitations plutôt qu'en *horreum*, comme dans d'autres cas.

D'autre part, nous avons vu que les bâtiments C, D, F et G ont fonctionné au plus tard jusqu'au début du Ve siècle ap J.-C. et nous savons que le bâtiment B a continué à être utilisé au siècle suivant, sans pour autant qu'il soit certain qu'il a conservé la même fonction.

En conclusion, on peut soutenir l'existence des *horrea* à Histria tout de suite après l'occupation de la Dobroudja par les Romains (bâtiments A et B) et, plus tard, dans le contexte de l'existence de centres collecteurs de l'*annona militaris*, donc jusqu'au IVe siècle ap. J.-C. (bâtiments C - E).

La largeur des murs peut être considérée comme un argument déterminant pour nous permettre de présumer l'existence d'étages pour ces bâtiments histriens. D'autre part, il est assuré que les grains étaient déposés seulement au premier niveau en raison de leur poids et de la pression exercée sur les parois latérales. Les étages étaient probablement occupés pour le stockage du foin ou d'autres marchandises nécessaires à l'armée. À partir de leurs dimensions, il est possible d'en calculer les volumes estimatifs à l'aide d'une formule qui veut[97] qu'une surface de *ca*. 1 000 m^2 puisse contenir jusqu'à 900 m^3 de grains, soit l'équivalent de 675 tonnes[98] de blé[99]. Appliquant cette même formule avec des chiffres arrondis *a minima*, on obtient :

Horreum A = 90 x 20 m = 1.800 m^2 = 3.600 m^3 = 2.700 **tonnes de blé** ;
Horreum B = 16,65 x 11,45 m = 190,65 m^2 = 382 m^3 = *ca*. **290 tonnes de blé** ;
Horreum C = 17,50 x 17,30 m = 303 m^2 = 600 m^3 = *ca*. **450 tonnes de blé** ;
Horreum D = 25 x 12,70 m = 320 m^2 = 640 m^3 = *ca*. **480 tonnes de blé** ;
Horreum E = 45 x 15 m = 675 m^2 ; 675 m^2 – 2 m x (6 x 0,80 m) = 655 m^3 = *ca*. **490 tonnes de blé.**

Pline l'Ancien nous renseigne qu'un *modius* de blé pesait 6,5-7 kg et donc 150 *modii* équivalaient à une tonne de blé[100]. On imagine que dans les *horrea*, les

[96] Voir l'hypothèse des *principia* soutenue par DITCHEV 2005, p. 282.
[97] Voir OȚA *et alii* 2017, p. 96 – calculs faits pour le camp légionnaire (*legio III Augusta*) de Lambaesis, en Numidie.
[98] Le poids du blé est de 750 kg/m^3.
[99] PAPI & MARTORELLA 2007, p. 174, 176, fig. 3.
[100] RICKMAN 1980, p. 261, qui cite Pline, *NatHist* XVIII 66. Voir aussi DE SIMONE 2016, p. 48.

sacs de grains étaient empilés jusqu'à une hauteur maximale de 2 mètres. Cette hauteur permettait le stockage et l'entretien du blé dans les meilleures conditions. Un tas de grains d'une hauteur de 2 m exerce une pression de près de 12 000 kg par mètre carré au sol (pression verticale) et jusqu'à deux tiers de cette pression verticale (8.000 kg) sur les murs, étant donné que le blé s'écoule sur les côtés comme un liquide au sein d'un espace vide[101].

Après la récolte, le grain continue à absorber de l'oxygène et à dégager de la chaleur, du dioxyde de carbone et de l'eau. Si ce processus n'est pas interrompu ou retardé autant que possible, le blé germe. Une telle surchauffe conduit à la dégradation et à des infestations par les insectes. Les grains doivent être conservés au frais (autour de 15,5° C) et au sec (moins de 15% d'humidité) pour tenir jusqu'à la prochaine récolte[102].

Beloch supposait que la consommation moyenne de céréales était autour de 3,33 *modii* par mois et par personne (et des preuves plus récentes corroborent cette hypothèse[103]) ; Histria a eu une population estimée entre 15 000[104] et 20 000[105] habitants. Le même calcul nous montre qu'Histria aurait pu avoir besoin, chaque année, pour nourrir sa population de 594 000[106] à 792 000[107] *modii* de grains.

D'ailleurs, on sait que les *horrea* A et B ont été contemporains, de même que les *horrea* C, D et E, et on peut calculer que :

- les *horrea* A et B pouvaient stocker *ca*. 2700 t + 290 t = 2 990 tonnes = 448 500 *modii* de blé.

- les *horrea* C-E pouvaient stocker *ca*. 450 + 480 + 490 = 1 420 tonnes = 213 000 *modii* de blé.

Ces calculs nous montrent que les *horrea* avaient, pour chaque période de l'époque romaine, une capacité qui couvrait seulement *ca*. 50% des besoins de la population histrienne. Cela signifie qu'il y a pour cet intervalle encore des *horrea* à découvrir pour arriver à la capacité de stockage qui permettait assurer l'approvisionnement en blé dont les habitants de la cité avaient besoin. Combien d'entrepôts du même genre reste-t-il encore à découvrir ? Nous ne pouvons pas nous hasarder à des estimations, compte tenu de leurs dimensions très variables. Tout ce que l'on sait est qu'il nous reste à découvrir des dépôts de capacité voisine de celle des *horrea* identifiés jusqu'à présent.

Il convient de remarquer que les deux *horrea* du Haut-Empire (A et B) avaient une capacité double par rapport aux bâtiments remplissant la même fonction au temps du Bas-Empire. Cependant, il faut souligner que l'on parle seulement des *horrea* connus jusqu'à présent, alors que seule une petite surface de

[101] RICKMAN 1980, p. 261.

[102] RICKMAN 1971 ; GENTRY 1976.

[103] RICKMAN 1980, p. 263

[104] C'est SUCEVEANU 1977, p. 41, qui a avancé ce chiffre.

[105] En recalculant le débit de l'aqueduc histrien, BOTZAN 1984, p. 164, pense que la population d'Histria aurait pu dépasser le chiffre de 20 000 habitants.

[106] 3 1/3 x 12 = 39,6 *modii*/an/personne x 15 000 habitants.

[107] 3 1/3 x 12 = 39,6 *modii*/an/personne x 20 000 habitants.

la cité du Haut-Empire a été fouillée, invitant donc à ne pas échafauder trop d'hypothèses sur la base de ces données[108].

Concernant le transport terrestre des grains et des marchandises, tous les chercheurs sont d'accord que ce sont des chariots tirés par deux bœufs qui étaient généralement utilisés[109]. Même si leurs capacités étaient strictement standardisées il serait très difficile de calculer le poids des grains transportés en raison de leur poids spécifique variable selon la région et les conditions pédoclimatiques de leur lieu de production[110].

En ce qui concerne le fonctionnement de ces bâtiments, il faut ajouter d'autres éléments en rapport avec le transport de grandes quantités des marchandises. Du point de vue technique, il est nécessaire de tenir compte de quelques facteurs très importants qui permettaient le transport des grains du territoire agricole de la cité vers le port.

Au temps du Haut-Empire, l'accès dans la cité se faisait par des portes (deux seulement sont préservées et qui ont été fouillées) ouvertes dans le rempart et par lesquelles arrivaient du territoire agricole les routes identifiées sur les photographies aériennes[111]. Les portes I et II ont une largeur de plus de six et huit mètres respectivement[112]. Les seuils sont du même type (seuil à pas large) et ont une hauteur de 0,38 m. Pour le franchissement des seuils, des rainures étaient creusées, séparées de 0,47 m, et comme la butée du seuil était en saillie à l'extérieur, les deux portes ouvraient donc vers l'intérieur.

Selon la description de Grigore Florescu la largeur de la porte était de 3,30 m[113]. Le seuil était formé de trois éléments de marbre mesurant 0,80 + 1,50 + 0,08 + 0,69 = 2,72m. À une distance de 0,88 et 0,95 m respectivement des montants droit et gauche de la porte, deux rainures étaient creusées dans le bloc de marbre[114], jouant le rôle de seuil à pas large[115] de la Grande Porte de la cité pour permettre le passage des roues de chariots[116]. La distance permettait le passage

[108] Voir OȚA *et alii* 2017, p. 96, n. 21 ; par exemple, les *horrea* en dehors de la Dobroudja (pour les camps auxiliaires) ont les dimensions suivantes : Bologa (285 m²), Buciumi (338 m²), Căşei, *horreum* I, phase II (437,25 m²), *horreum* II, phase II (365 m²) en Dacia Porolissensis ; Cigmău, *horreum* I (507,50 m²), *horreum* II (299,25 m²), Micia (290 m²), Drobeta (deux *horrea* de 276 m²) en Dacia Superior ; Câmpulung–Jidova (445,40 m²), Racoviţa (Praetorium) (477 m²), Răcari (180 m²), Slăveni (497 m²) en Dacia Inferior. On ajoute Ulpia Traiana Sarmizegetusa (56,40 x 20,60 m ; 1161,84 m²) ; voir PETCULESCU 1987, p. 72, fig. 2–3, et BĂEŞTEAN & ALBULESCU 2012, p. 37, fig. 12.

[109] KENNY & FUSSELL 1966.

[110] PLINE ANCIEN, *NatHist* XVIII 22.

[111] PANAITE 2014 p. 47–52. Voir aussi ŞTEFAN 1974, p. 39–51. Pour une vue d'ensemble de la problématique des routes en Mesie, voir PANAITE 2016.

[112] FLORESCU & CANTACUZINO 1954, p. 285–294 et pl. XXXI.

[113] FLORESCU 1954, p. 103.

[114] Haut de 0,20 m.

[115] Pour une typologie des seuils, voir BOUET 1994, p. 9–39.

[116] Les mesures sont manifestement erronées : 0,88 + 0,95 = 1,83 ; 2,72-1,83 = 0,89 m. Les mesures correctes sont 3,30-1,83 = 1,47 m.

des chariots d'un entraxe standard de 1,453 m entre les roues (essieu plus roues)[117], en vigueur de l'époque romaine jusqu'à nos jours[118].

D'autre part, les rues d'accès à ces bâtiments avaient une largeur de 3 à 5 m, ce qui permettait un mouvement simultané dans les deux sens pour deux véhicules.

La rue qui se trouvait en face du bâtiment B, d'une largeur initiale de 3,5 m, avait été élargie jusqu'à 5 m ; les rues assurant l'accès aux bâtiments A et E avaient plus de 3 m de largeur ; celle passant devant les bâtiments C et D faisait plus de 5 m de largeur. Toutes ces rues comptaient donc parmi les artères principales de la cité, réalisées en dalles en calcaire assez épaisses (0,25 m), pourvues de canaux de drainage et même de bordures.

De ce point de vue, on a constaté que les portes de la cité (du Haut et du Bas-Empire) étaient assez larges pour permettre l'accès des véhicules de transport de l'époque, d'une largeur standard de 1,453 m. De plus, les blocs massifs utilisés pour les seuils étaient pourvus de rainures d'un entraxe permettant la traversée des chariots.

À l'intérieur de la cité, la circulation des véhicules avait été facilitée par la percée de grandes rues (larges de 3,5 à plus de 5 m), les bâtiments étant érigés en bordure. L'accès des chariots était possible à l'intérieur de ces *horrea* par des entrées beaucoup plus larges que la largeur des chariots et par la largeur de leurs nefs :

	Nef latérale	Nef centrale	Nef latérale
Bâtiment A	~ 6,00 m	~ 6,00 m	~ 6,00 m
Bâtiment B	3,27 m	3,07 m	3,29 m
Bâtiment C	5,15 m	5,95 m	5,15 m
Bâtiment D	2,85 m	4,95 m	2,90 m
Bâtiment E	~ 4,50 m	~ 4,5 m	~ 4,5 0m

Tous ces bâtiments, de par leur technique de construction et leur emplacement à l'intérieur de la cité, nous montrent une cité fortement réorientée vers l'agriculture et vers l'exploitation de son territoire agricole en utilisant le réseau routier construit à cette époque, compte tenu de l'ensablement rapide et massif de son port et de la décadence du commerce maritime.

La production agricole est difficile à estimer, mais l'existence de cette concentration de dépôts de grandes dimensions nous indique un besoin accru d'espaces de stockage pour les réserves courantes de la population de la cité mais, selon toute probabilité, aussi pour les besoins de l'armée et pour l'export. La réponse à ce problème nous sera fournie au fur et à mesure des résultats obtenus par les fouilles archéologiques en cours. S'agissant des résultats des fouilles anciennes, nous ne pouvons faire aucune précision concernant les moments historiques ou la durée d'utilisation de ces bâtiments comme *horrea*. Tout ce que

[117] La longueur totale était de *ca*. 6 m (dont 3 m l'attelage de deux bœufs et 3 m la plateforme pour les marchandises)

[118] L'écartement pour les trams, les chemins de fer (train et métro) et autos est resté 1,453 m.

cet article se propose est de suggérer une hypothèse sur la possibilité d'attribuer une fonction à ces bâtiments qui se distinguent par leurs dimensions et par certaines caractéristiques constructives à l'intérieur de la cité tardive.

BIBLIOGRAPHIE

ANGELESCU 2018 – M. V. Angelescu, *Histria. Quelques notes sur le port antique*, Pontica 51 Suppl. V, Constanța, 2018, p. 343–384.

ANGELESCU & BÂLTÂC 2003 – M. V. Angelescu, A. Bâltâc, *Sondajul „α" din basilica episcopală de la Histria*, Pontica 35–36 (2005), p. 85–122.

BĂEŞTEAN & ALBULESCU 2012 – G. Băeştean, T. Albulescu, *Monografie istorico-etnografică a localității Sarmizegetusa*, Deva, 2012.

BOTZAN 1984 – M. Botzan, *Apele în viața poporului român*, Bucarest, 1984.

BUSANA 2002 – M. S. Busana, *Architetture rurali nella Venetia romana*, Roma, 2002.

Cahiers Lambrino – Les Cahiers Lambrino, Archives de l'Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan ».

CANARACHE & DIMITRIU 1954 – V. Canarache, S. Dimitriu, *Secțiuni și sondaje*, dans: *Histria I. Monografie arheologică*, vol. I, Bucureşti, 1954, p. 163–205.

CARETTONI 1959 – L. Carettoni, *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, II, Roma, 1959.

CARRIÉ 1975 – J. M. Carrié, *Dioclétien et la fiscalité*, AnTard 2 (1994), p. 33–64.

CONDURACHI 1957 – E. Condurachi, *Histria romano-byzantine à la lumière des dernières recherches*, Dacia NS 1 (1957), p. 245–263.

CONDURACHI 1967 – E. Condurachi, *Nouvelles recherches sur l'organisation du limes romain aux bouches du Danube*, dans : *Actes du VIIe Congrès du limes romain*, Tel-Aviv, 1967.

CONDURACHI 1971 – E. Condurachi, *Problema unor basilici creştine de la Histria şi Callatis*, Pontica 4 (1971), p. 173–189.

DABÎCA 2014 – M. Dabîca, *The Histria sud sector. Recent archaeological research on an 'imposing' early roman public building*, Materiale 10 (2014), p. 133–155.

DEMAREZ 1987 – J. D. Demarez, *Les bâtiments à fonction économique dans le fundi de la Provincia Belgica*, Amphora 50 (1987), p. 1–36.

DE SIMONE 2016 – G. F. De Simone, *The Agricultural Economy of Pompeii: Surplus and Dependence*, dans : M. Flohr, A. Wilson (eds), *The Economy of Pompeii*, Oxford 2016, p. 23–51.

DEVELIN 1971 – R. Develin, *The Army Pay Rises under Severus and Cracalla and the Question of Annona Militaris*, Latomus 30 (1971), p. 687–695.

DINTCHEV 2005 – V. Dintchev, *Late Antique Public Granaries from Thracia and Dacia*, dans: M. Milcheva (ed), *Stephanos Archaeologicos in honorem professoris Ludmili Getov*. Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis Supplementum IV, Sofia 2005, p. 277–285.

DOMĂNEANȚU 2001 – C. Domăneanțu, *Histria Sector BTG*, CCA, campania 2000, Suceava 23–27 mai 2001, p. 114–115.

DOMĂNEANȚU 2002 – C. Domăneanțu, *Histria Sector BTG*, CCA, campania 2001, Buziaș 28 mai–1 iunie 2002, p. 165–167.

DOMĂNEANȚU 2003 – C. Domăneanțu, *Histria Sector BTG*, CCA, campania 2002, Covasna 2–6 iunie 2003, p. 165–166.

DOMĂNEANȚU 2004 – C. Domăneanțu, *Histria Sector BTG*, CCA, campania 2003, Cluj-Napoca 26–29 mai 2004, p. 159–160.

FERNÁNDEZ OCHOA *et alii* 2011 – C. Fernández Ochoa, A. Morillo, J. Salido Domínguez, *Ciudades amuralladas y annona militaris durante el Bajo Imperio en Hispania: una*

cuestión a debate, dans: J. Arce, B. Goffeaux (eds), *Horrea d'Hispanie et de la Méditerranée Romaine*, Madrid 2011, p. 265–285.

FERNÁNDEZ OCHOA *et alii* 2016– C. Fernández Ochoa, F. Gil Sendino, J. Salido Domínguez, M. Zarzalejos Prieto, *A Multidisciplinary Study on Grain Storage: The horreum at the Roman Villa of Veranes (Gijón, Spain)*, Latomus 75(2), 2016, p. 457-476.

FLORESCU 1954 – G. Florescu, *Incinta cea mare a cetății Sectoarele I–VI*, dans: *Histria I. Monografie arheologică*, vol. I, Bucureşti, 1954, p. 66–95.

FLORESCU & CANTACUZINO 1954 – G. Florescu, G. Cantacuzino, *Zidul-incintă de pe platoul din Vestul cetății*, dans: *Histria I. Monografie arheologică*, vol. I, Bucureşti, 1954, p. 285–292.

FOUILLET & MORILLON 2017 – N. Fouillet et G. Morillon, *Les greniers maçonnés ruraux antiques à plancher surélevé dans les provinces des Gaules et des Germanies,* dans : F. Trément, *Produire, transformer et stocker dans les campagnes des Gaules romaines. Problèmes d'interprétation fonctionnelle et économique des bâtiments d'exploitation et des structures de production agro-pastorale. Actes du XIe colloque de l'Association d'étude du monde rural gallo-romain*, suppléments Aquitania 38, Bordeaux 2017, p. 389-406.

GARNSEY & SALLER 1994 – P. Garnsey, R. Saller, *The Roman Empire. Economy, society and culture*, La Découverte/Poche, 1994.

GENTRY 1976 – A. P. Gentry, *Roman Military Stone-built Granaries in Britain*, BAR 32, 1976.

GUEY 1938 – J. Guey, *Inscription du second siècle relative à l'annone militaire*, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École française de Rome, vol. 55, 1938, p. 56–77.

HOPKINS 1980 – K. Hopkins, *Taxes and Trade in the Roman Empire (200 B.C.–A.D. 400),* The Journal of Roman Studies, vol. 70, nov. 1980 , p. 101–125.

KENNY & FUSSELL 1966 – A. Kenny, G. E. Fussell, *L'équipement d'une ferme romaine*, Annales. Economies, sociétés, civilisations. 21e année, N° 2, 1966, p. 306–323.

LACHAPELLE 2015 – D. Lachapelle, *Recherche sur la logistique des armées romaines sous le Haut-empire*, Thèse dans le cadre de l'école doctorale Mondes anciens et médiévaux Paris 4, 2015.

LAMBRINO 1927–1932 – S. Lambrino, *Fouilles d'Histria*, Dacia 3–4 (1927–1932), p. 378–410.

MATTERNE *et alii* 1998 – V. Matterne, J.-H. Yvinec., D. Gemehl, *Stockage de plantes alimentaires et infestation par les insectes dans un grenier incendié de la fin du IIe siècle après J.-C. à Amiens (Somme)*, Revue archéologique de Picardie 3-4 (1998), p. 93–122.

MARCU 2009 – F. Marcu, *The internal planning of Roman forts of Dacia,* Bibliotheca Musei Napocensis 30, 2009.

MORRIS 1979 – P. Morris, *Agricultural Buildings in Roman Britain*, Oxford, 1979.

NUBAR 1970 – H. Nubar, *Sectorul extra-muros*, Materiale 9 (1970), p. 191–199.

NUBAR & SION 1980 - H. Nubar, A. Sion, *Incinta romano-bizantină de la Histria în lumina ultimilor cercetări*, RMM-MIA 49 (1980), 1 p. 19-31.

OPRIȘ & RAȚIU 2017 – I. C. Opriş, Al. I. Rațiu, *Capidava II Building C1 - Contributions to the history of annona militaris in the 6th century*, with contributions by: Andrei Gândilă, Tomasz Ważny, Peter I.Kuniholm, Cluj-Napoca, 2017.

OȚA *et alii* 2017 – R. Oța, I. Lascu, G. Bounegru, *A horreum found at Băcăinți - Obreje (Şibot Parish, Alba County)*, Terra Sebus 9 (2017), p. 91–106.

PANAITE 2014 – A. Panaite, *Histria – A Greek City in a Roman Province*, Pontica 47 (2014), Supplementum 3, *Histria, Histoire et archéologie en mer Noire*, p. 43–68.

PANAITE 2016 – A. Panaite, *A Changing Landscape: the Organization of the Roman Road Network in Moesia Inferior,* dans: C. G. Alexandrescu (ed.) *Troesmis – a changing landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD*, Proceedings of an International Colloquium Tulcea,7th–10th of October 2015, Tulcea 2016, p. 151–164.

PAPI & MARTORELLA 2007 – E. Papi, F. Martorella, *I granai della Numidia*, Antiquités Africaines 43 (2007), p. 171–186.

PETCULESCU 1987 – L. Petculescu, *Roman Military Granaries in Dacia*, Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum, Mainz am Rhein 43 (1987), p. 66–76.

POUX & BORLENGHI 2016 – M. Poux, A. Borlenghi, *La station de Bergusium et le site des Buissières à Panossas (Isère) : de la toponymie à l'archéologie*, Gallia 73 (2016), 1, p. 133–163.

POUX *et alii* 2017 – M. Poux, A. Borlenghi, N. Fouillet, G. Morillon, *Le granarium des Buissières à Panossas : contribution à l'étude des réseaux d'entrepôts de grande capacité dans les Gaules et les Germanies (Ier-IIIe s. ap. J.-C.)*, dans : F. Trément, *Produire, transformer et stocker dans les campagnes des Gaules romaines. Problèmes d'interprétation fonctionnelle et économique des bâtiments d'exploitation et des structures de production agro-pastorale. Actes du XIe colloque de l'Association d'étude du monde rural gallo-romain*, Suppléments Aquitania 38, Bordeaux 2017, p. 407-437.

RICKMAN 1971 – G. E. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge, 1971.

RICKMAN 1980 – G. E. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford, 1980.

RIZOS 2013 – E. Rizos, *Centres of the late Roman Military Supply Network in the Balkans: a Survey of Horrea*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 60 (2013), p. 659–696.

RIZOS 2015 – E. Rizos, *Remarks on the Logistics and Infrastructure of the Annona militaris in Eastern Mediterranean and Aegean Areas*, AnTard 23 (2015), p. 287-302, DOI 10.1484/J.AT.5.109384

ROSSITER 1978 – J. J. Rossiter, *Roman Farm Buildings in Italy*, Oxford, BAR IntSer 52.

SALIDO DOMÍNGUEZ 2011 – J. Salido Domínguez, *Horrea Militaria: aprovisionamiento de grano al ejército en el Occidente del Imperio Romano*, Anejos de Gladius 14, Madrid 2011.

SALIDO DOMÍNGUEZ 2016 – J. Salido Domínguez, *Architecture at the Service of the Roman Army: Horrea and the Grain Supply of Roman Frontier Forts. An Analysis of Roman-Period Granaries during the Conquest of the Western Roman Empire*, Germania 93 (2016), p. 173–218.

SIGAUT 1988 – F. Sigaut, *A method for identifying grain storage techniques and its application for European agricultural history*, Tools and Tillage 6, 1988, 1, p. 3-32.

STOIAN 1954 – I. Stoian, *Casa din epoca romană târzie*, dans: *Histria I. Monografie arheologică*, vol. I, Bucureşti, 1954, p. 324–350.

SUCEVEANU 1977 – A. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană. Secolele I–III e.n.*, Bucarest, 1977.

SUCEVEANU 1982 – A. Suceveanu, *Les thermes romains, Histria VI*, Bucarest,1982.

SUCEVEANU 2007 – A. Suceveanu, *Histria XIII. La basilique épiscopale. Les résultats des fouilles*, Bucarest, 2007.

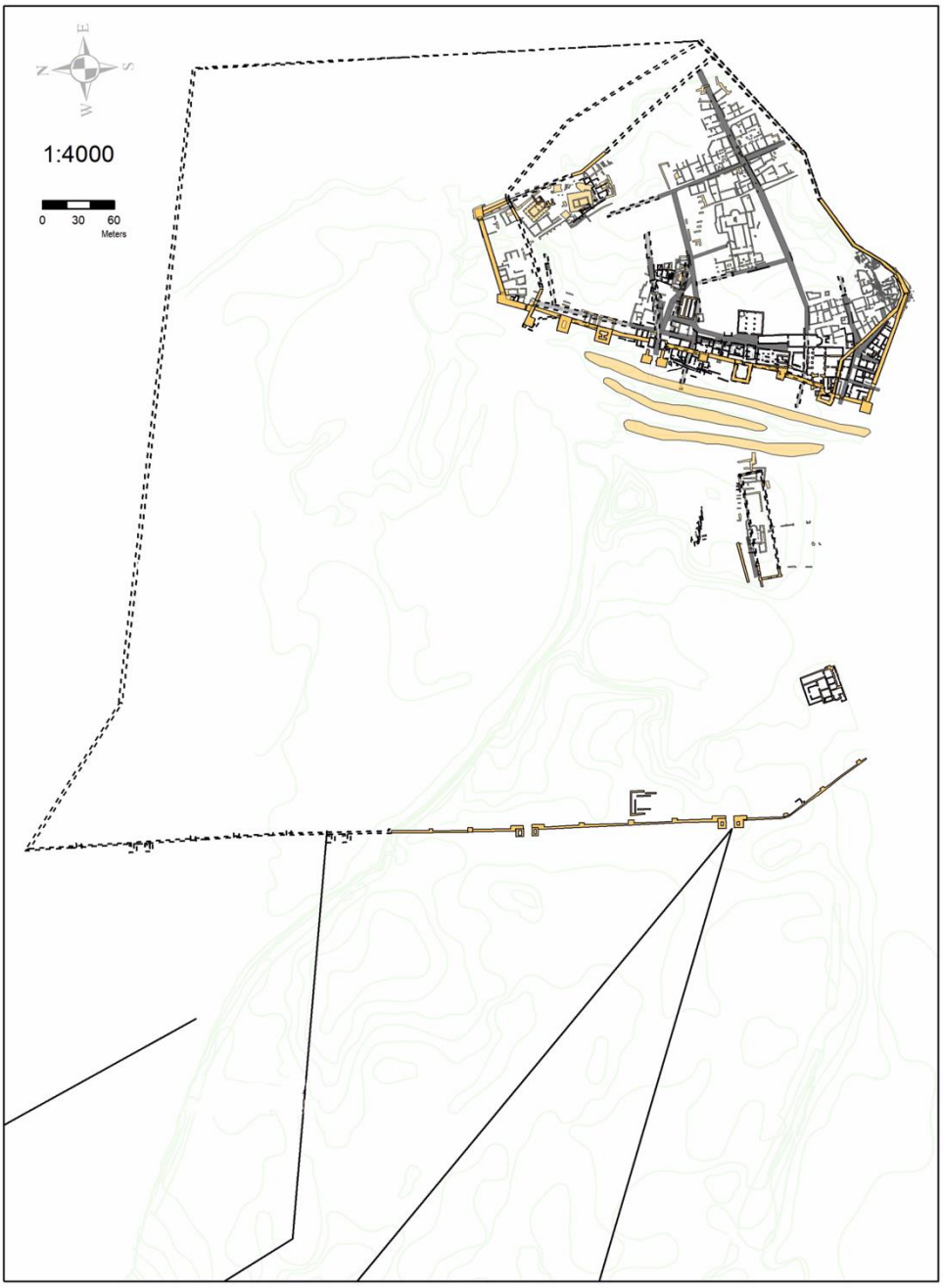
SUCEVEANU & ANGELESCU 1994 – A. Suceveanu, M. V. Angelescu, *Nouvelles données concernant Histria à l'époque romaine*, dans : *Hommage à Edmond Fresouls*, Ktema 19 (1994), p. 195–208.

SUCEVEANU & SCORPAN 1971 – A. Suceveanu, C. Scorpan, *Stratigrafia Histriei romane târzii în lumina săpăturilor din 1969 şi 1970 în sectorul central*, Pontica 4 (1971), p. 155–172.

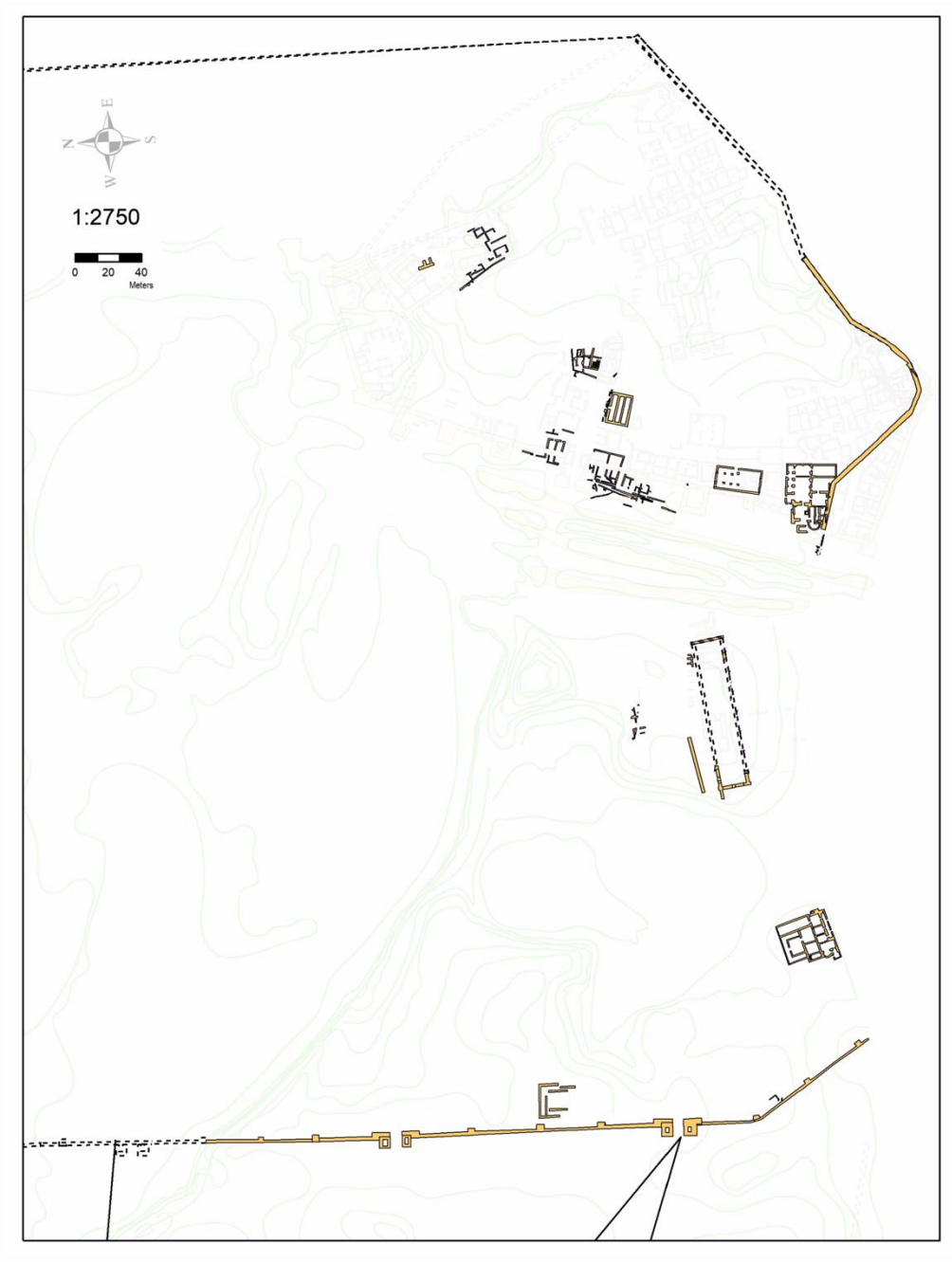
ŞTEFAN 1974 – A. S. Ştefan, *Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei. I. Epoca romană (sec. I–III e.n.)*, Monumente Istorice şi de Artă 43 (1974), 2, p. 39–51, fig. 1–7.

VAN BERCHEM 1937 – D. van Berchem, *L'annone militaire dans l'empire Romaine au IIIe siècle*. Mémoires de la Société nationale des antiquaires de France 8 (1937), p. 117–202.

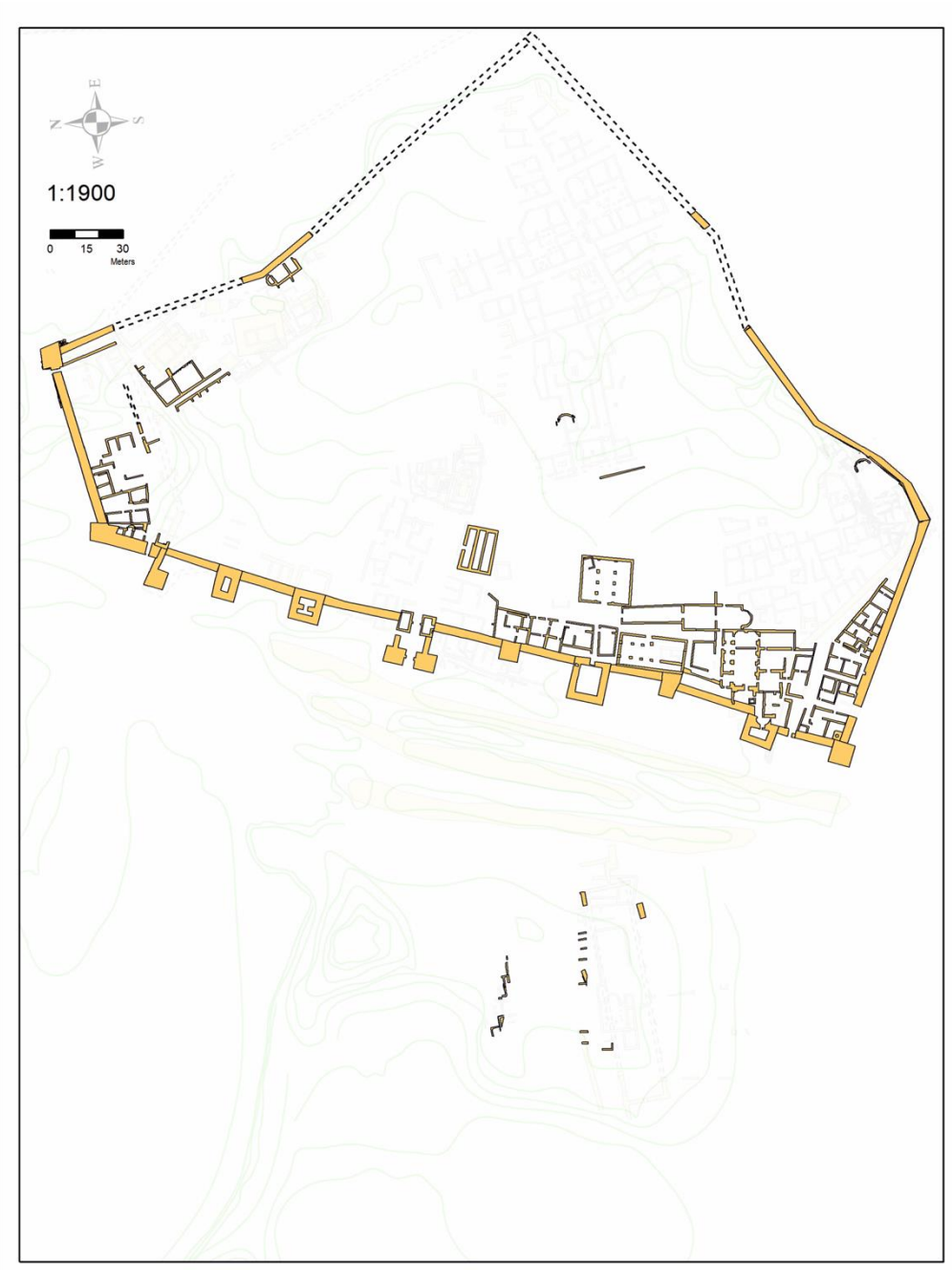
VAN OSSEL 1992 – P. Van Ossel, *Établissements ruraux de l'antiquité tardive dans le nord de la Gaule.* Supplément à Gallia 51, Paris, 1992.

Pl. 1 - Histria à l'époque romaine - (rel. topographique - application GIS).

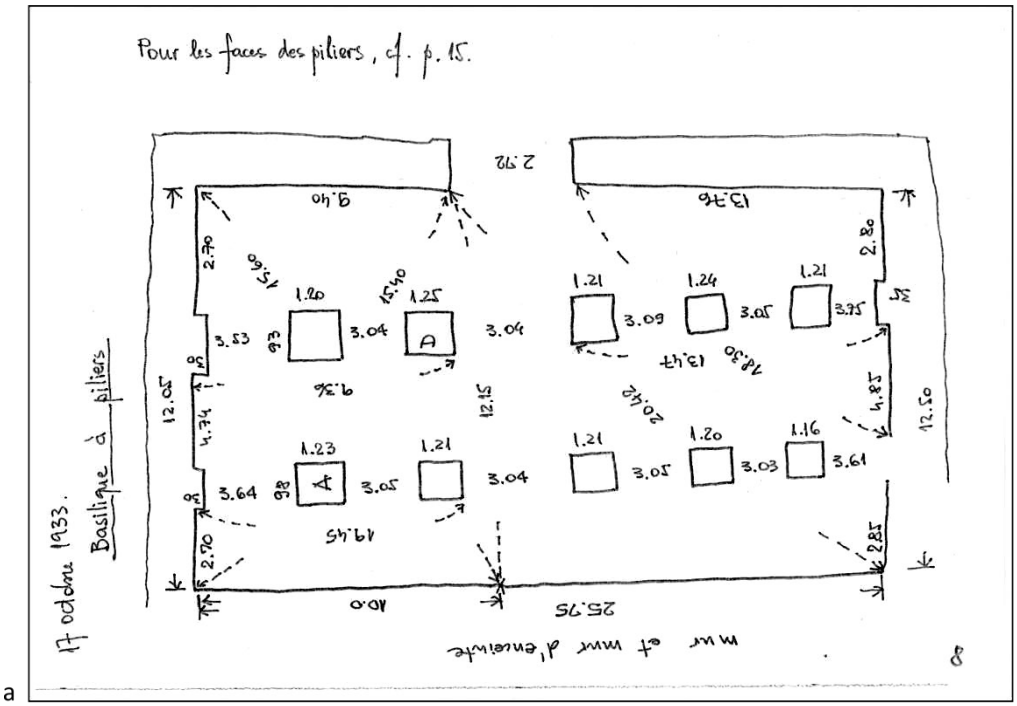
Pl. 2 - Histria à l'époque du Haut-Empire (IA – IC). - (rel. topographique - application GIS).

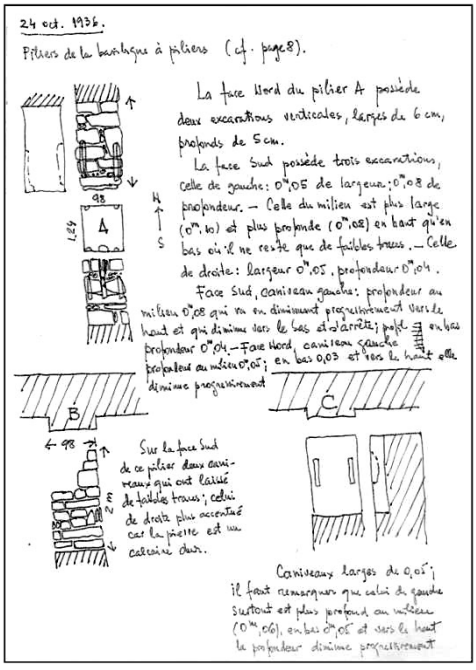
Pl. 3 - Histria. IVe–Ve siècles ap. J.-C. (II A – III B). - (rel. topographique - application GIS).

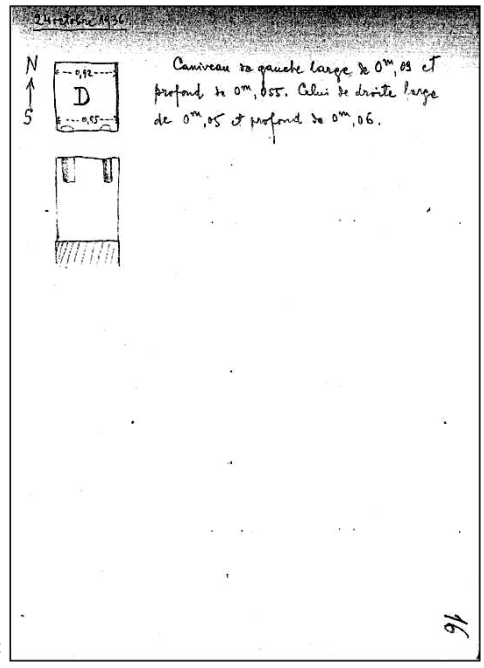
Pl. 4 - Histria. Les bâtiments (quartier nord et quartier central) : a) les bâtiments du quartier nord (« Metaxa »); b) les bâtiments du quartier « central ».

a

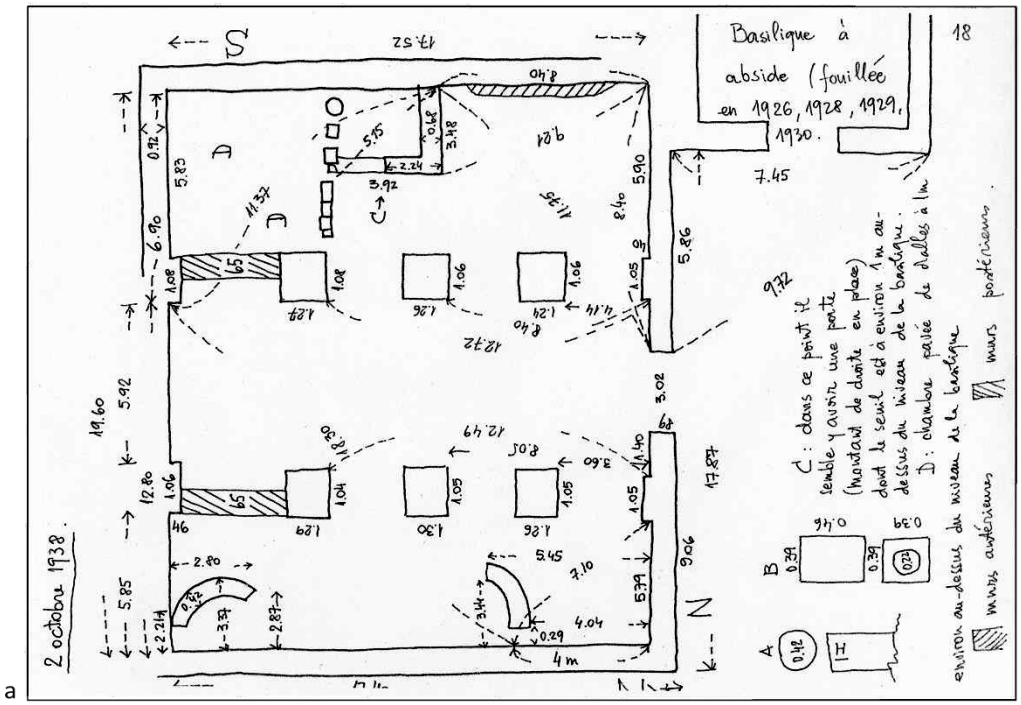

b

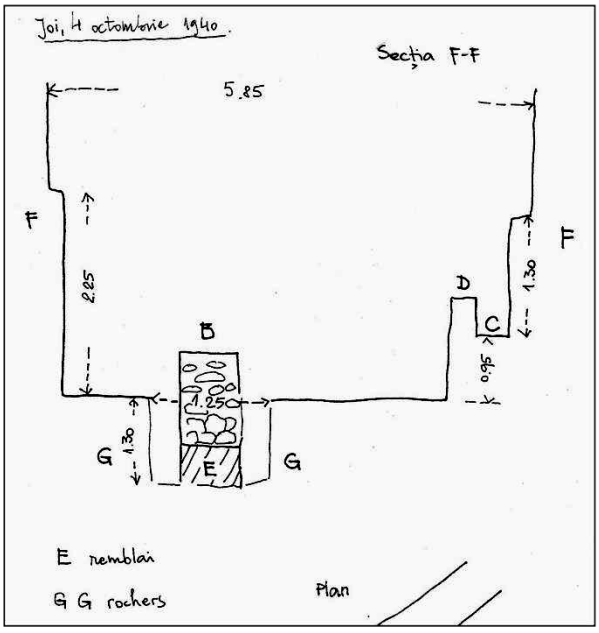

c

Pl. 5 - *Basilique à piliers* : a) Cahiers Lambrino, f. 8, 17 octobre 1933 ; b) Cahiers Lambrino, f. 14, 24 octobre 1936 – « caniveaux » des piliers A, B ; c) Cahiers Lambrino, f. 16, 24 octobre 1936 – « caniveaux » du pilier D.

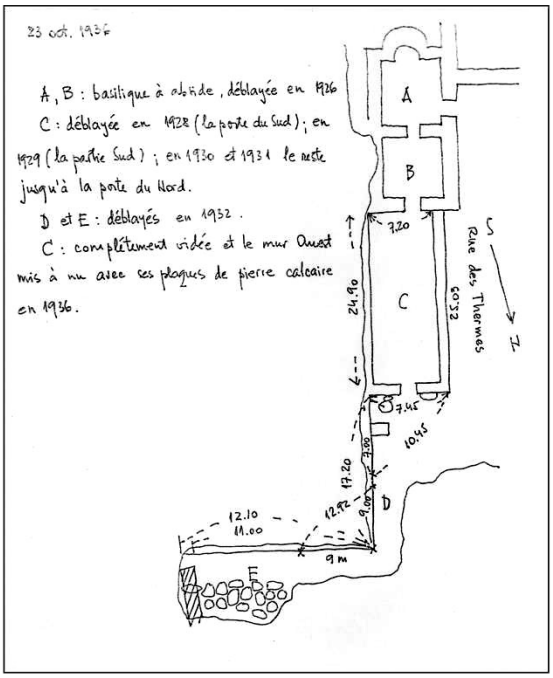

a

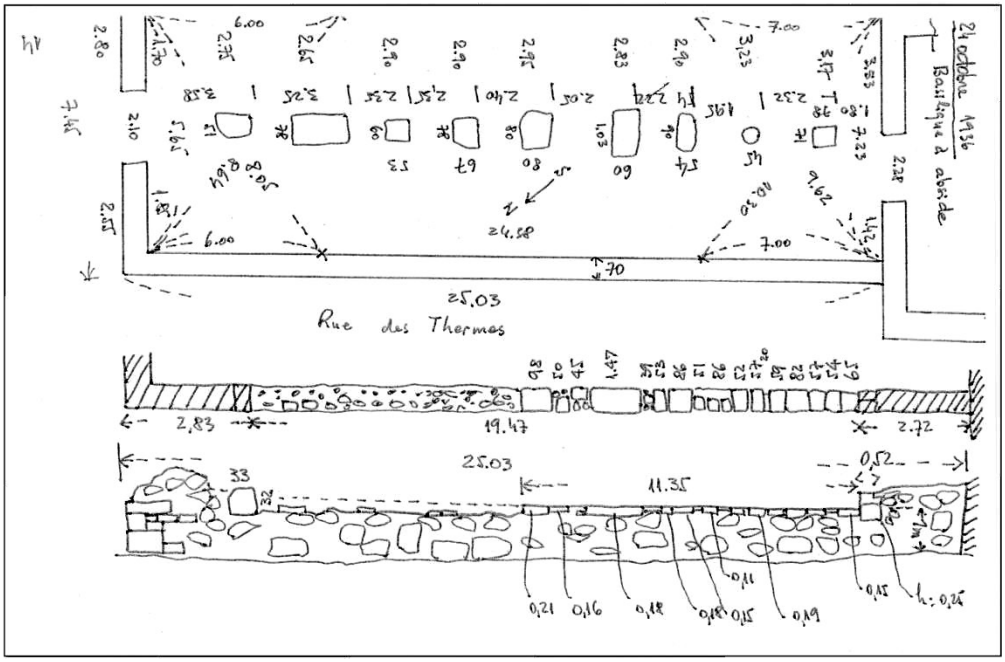

b

Pl. 6 - *Basilique à Apollon archaïque* et *Basilique à abside* : a) Cahiers Lambrino, f. 18, 2 octobre 1938 - *Basilique à Apollon archaïque* - plan ; b) Cahiers Lambrino, f. 32, 4 octobre 1940 - *Basilique à Apollon archaïque* - pilier.

a

b

Pl. 7 - *Basilique à abside* et *Tabernae* : a) Cahiers Lambrino , sn, 23 oct. 1936 - « *Basilique à abside*, plan ; b) Cahiers Lambrino, f. 14, 24 octobre 1936 – *Tabernae*, plan et coupe.

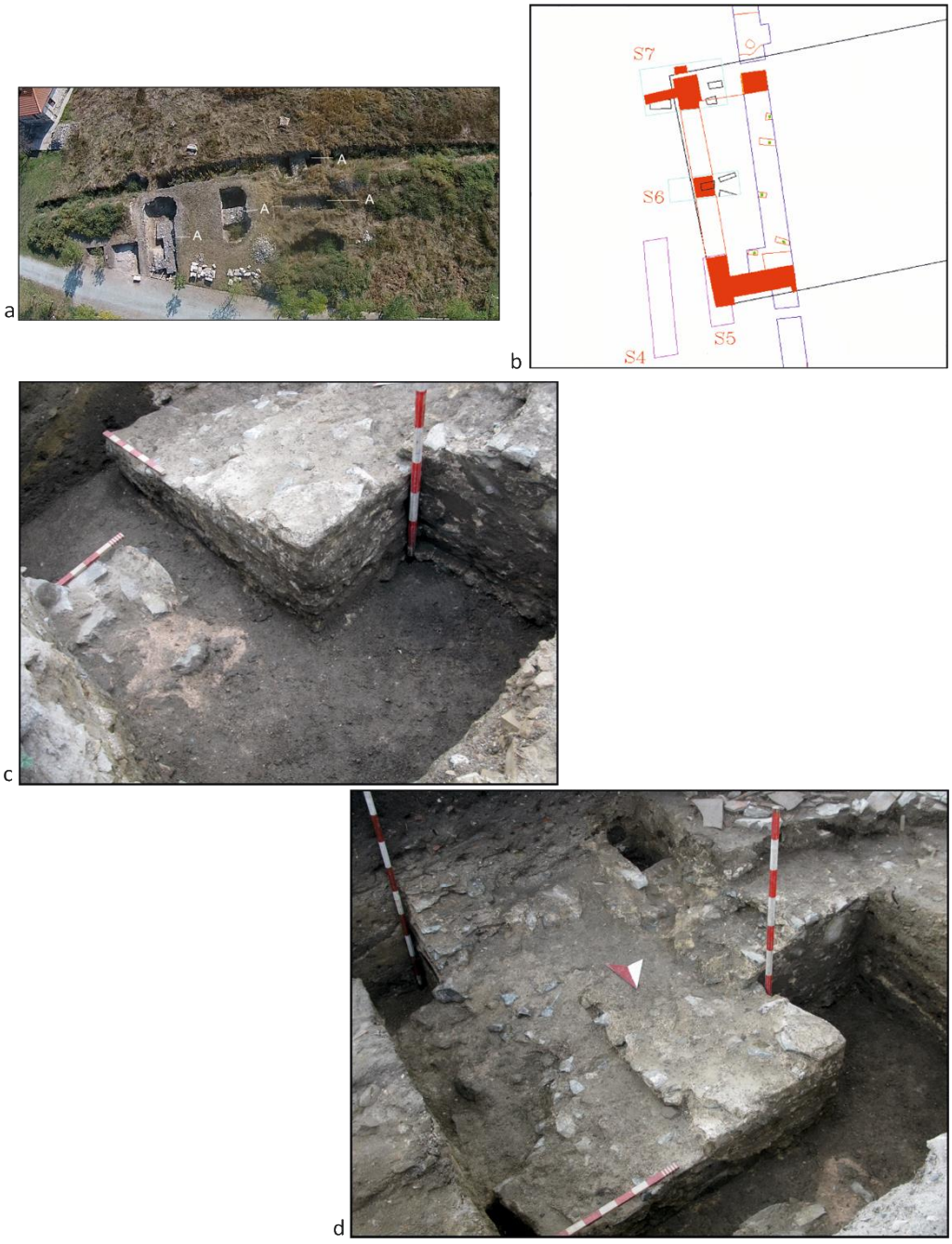
Pl. 8 - *Basilique à piliers*, pilier A - les caniveaux : a) *Basilique à piliers*, pilier A, face nord - « caniveau » ouest ; b) *Basilique à piliers*, pilier A, face nord - « caniveau » est ; c) *Basilique à piliers*, pilier A, face sud, « caniveau » ouest ; d) *Basilique à piliers*, pilier A, face sud, « caniveau » ouest (détail).

Pl. 9 - *Basilique à piliers*, B et C – les caniveaux : a) *Basilique à piliers*, B face sud – « caniveaux » ; b) *Basilique à piliers*, B face sud - « caniveaux » (détail) ; c) *Basilique à piliers*, C face sud – « caniveaux »; d) *Basilique à piliers*, C face sud - « caniveaux » (détail).

Pl. 10 - *Basilique à piliers*, E et L – les « caniveaux » : a) *Basilique à piliers*, E face nord – « caniveau » ; b) *Basilique à piliers*, E face nord - « caniveau » (détail) ; c) *Basilique à piliers*, face nord - « caniveau » (détail) ; d) *Basilique à piliers*, face sud - « caniveau » (détail).

Pl. 11 - Le bâtiment A : a) Vue verticale ; b) Dessin du coin sud-est – d'après Dabîca 2014, pl. 9,4 ; c) Contrefort – d'après Dabîca 2014, pl. 11,2 ; d) Coin du sud-ouest – d'après Dabîca 2014, pl. 11,8.

a

b

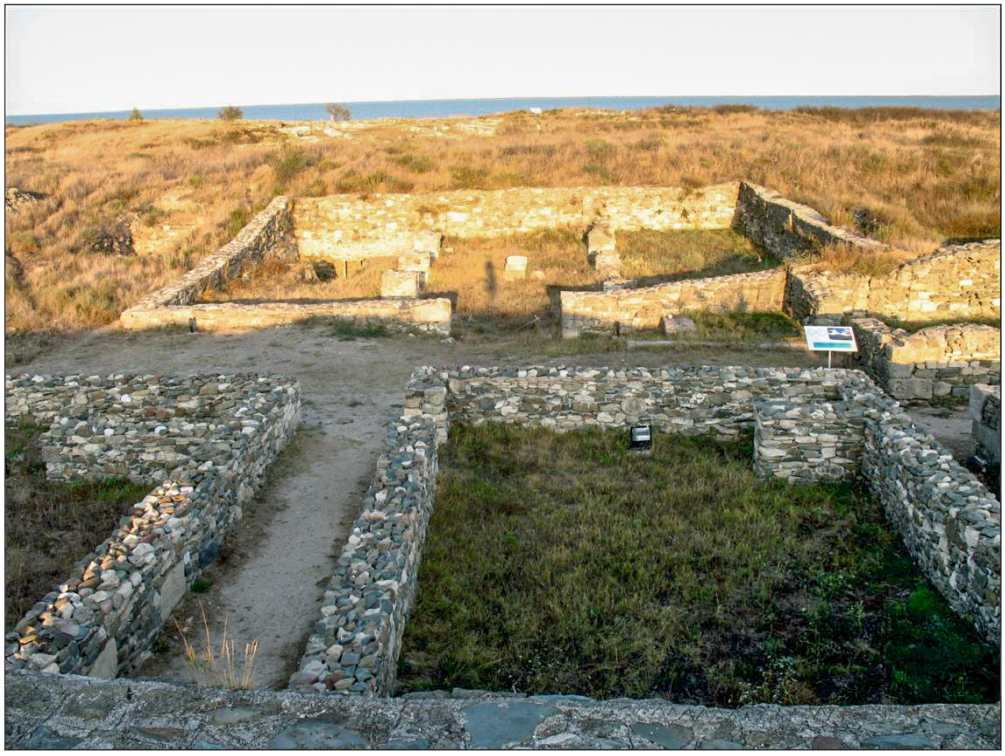

c

Pl. 12 - Bâtiment B : a) Vue verticale ; b) Fondation du coin nord-est sur le rocher ; c) Vue du coin sud-ouest.

a

b

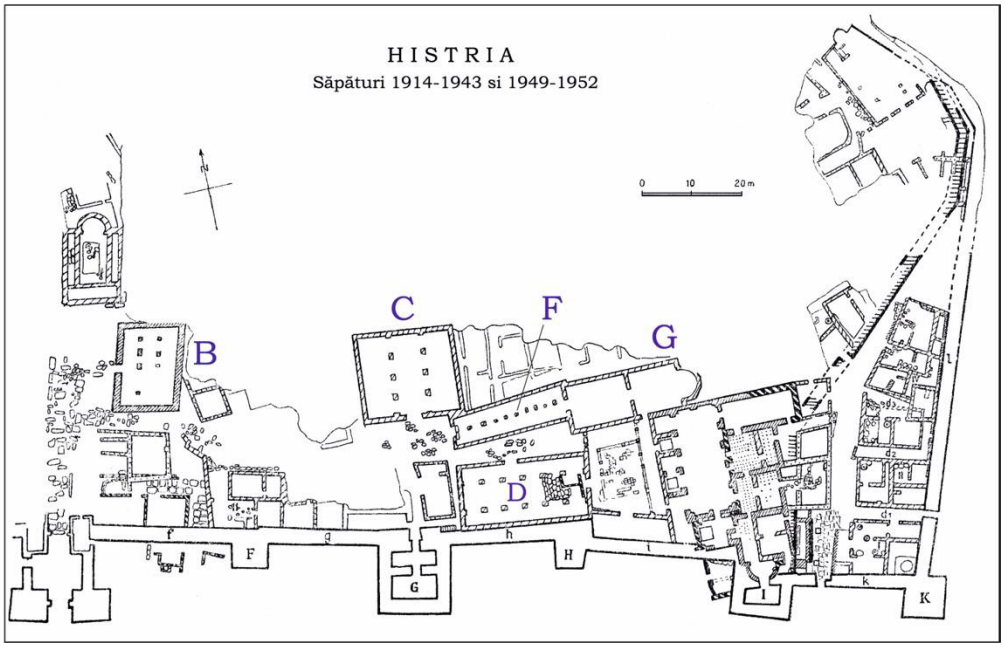
Pl. 13 - Bâtiment C : a) Vue verticale ; b) Le bâtiment C vu depuis la tour G.

Pl. 14 - Bâtiment D : a) Vue verticale ; b) Vue depuis le coin sud-ouest ; c) Vue de l'intérieur.

a

b

Pl. 15 – a) Bâtiments D, F et G ; b) Plan des fouilles 1914-1943 et 1949-1952 - d'après *Histria* I, pl. I, p. 64.

NOI DATE PRIVIND ZIDUL DE INCINTĂ AL TOMISULUI DIN ANTICHITATEA TÂRZIE

Octavian MITROI[*]

Cuvinte-cheie: *Tomis, zid de incintă, epoca romană târzie, epoca romano-bizantină.*
Keywords: *Tomis, enclosure wall, Late Roman Age, Roman-Byzantine Age.*

Rezumat: *În acest articol ne propunem să prezentăm date referitoare la zidul de incintă târziu al Tomisului obţinute în urma supravegherii unor lucrări edilitare desfăşurate în anul 2013. Descoperirea pe b-dul Ferdinand, vis-à-vis de imobilul nr. 30, a unui scurt segment din fundaţiile unei curtine orientate NNV-SSE, indică faptul că în sectorul din dreptul actualului Parc Arheologic, zidul de incintă avea un traseu ,,în şicană", cu o succesiune de frângeri bruşte într-un interval scurt.*

Datele obținute în urma unei săpături desfăşurate în dreptul porții de lângă Teatrul Fantasio au adus noi dovezi ale existenței unei fossa *care dubla incinta în* extra muros, *inclusiv în dreptul deschiderii porții și, implicit, ale prezenței unui pod în fața acestei căi de acces.*

Abstract: *This article regards discoveries made at the enclosure wall of Tomis from the Late Antiquity during public interest works carried out in 2013. The discovery of a short segment of the defensive wall's foundations off building no. 30 Ferdinand Boulevard, with a NNW-SSE orientation, indicates a chicane layout of the enclosure wall in its sector off the Archaeological Park. Besides this find, data obtained from an excavation that took place in front of the gate situated next to the Fantasio Theatre provided new evidence of the existence of a moat* (fossa) *in front of the defensive wall and the access way of the gate as well, that also hinting the crossing of the* fossa *by means of a bridge.*

În anii 2012-2014, au fost realizate ample lucrări în vederea reabilitării infrastructurii centrului vechi al municipiului Constanța[1]. Aceste intervenţii,

[*] Octavian MITROI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: ofidron@yahoo.com.

[1] Supravegherea arheologică a acestor lucrări de interes public a fost realizată de către autorul acestui studiu sub coordonarea responsabilului ştiinţific Traian Cliante, căruia îi mulţumim pentru acceptul de a publica materialele. Mulţumim, de asemenea, arh. Radu Cornescu, ing. Nicolae Lepădatu şi ing. Cristian Biziru pentru contribuţiile aduse la reali-

desfăşurate cu precădere în zona peninsulară, areal ocupat în antichitate de oraşul greco-roman Tomis, au prilejuit numeroase descoperiri arheologice[2]. Ne propunem să prezentăm în continuare o parte a acestora, privitoare la zidul de incintă al Tomisului din antichitatea târzie, realizate în două sectoare situate pe traseul acestui obiectiv.

Prezentarea descoperirilor

I. În septembrie 2013, de-a lungul străzii Mircea cel Bătrân, a fost săpat un șanț cu lățimea de 0,50 m și adâncimi de 0,85-2,00 m în vederea instalării unei conducte de alimentare cu apă. Cu această ocazie, în dreptul blocului MK 1 de la intersecția str. Mircea cel Bătrân cu str. Dragoș Vodă, săpătura a intersectat zidul de incintă roman târziu al Tomisului (**Fig. 1**). Descoperirea a fost realizată în imediata apropiere a Porţii Mari (P 1)[3] din ansamblul acestui obiectiv, segmentul de zid dezvelit aparţinând curtinei situate la E de această cale de acces în oraş. În punctul menţionat, zidul a putut fi urmărit în adâncime până la cota de 2 m. Înspre mare, zidul a fost întrerupt mai întâi cu ocazia amenajării promenadei falezei și, mai recent, în urma instalării unei conducte de gaze. Ritmul susţinut al lucrărilor edilitare care au prilejuit această descoperire, determinat în principal de amplasarea excavaţiilor pe carosabilul str. Mircea cel Bătrân, nu a permis extinderea cercetărilor în acest punct.

Cu ocazia aceloraşi lucrări, în dreptul intersecției str. Mircea cel Bătrân cu str. Dragoș Vodă, a fost descoperit un bloc de prag din calcar (inv. MINAC 50519), având dimensiunile[4]: L(p) = 1,970 m; l = 0,705 m; gr = 0,320 m. Piesa a fost deteriorată pe latura scurtă dinspre locașul pivotului, cu ocazia săpării unui șanț în vederea instalării unei conducte de gaze la o dată anterioară lucrărilor care i-au prilejuit descoperirea. Acest element arhitectural prezintă un locaş pentru fixarea unui pivot, alcătuit din patru excizii scurte dispuse în cruce (0,20 m anvergură) în jurul unei alveole centrale mai adânci (h = 0,12 m), de formă circulară (D = 0,11 m; **Fig. 2**). Se mai distinge, de-a lungul uneia dintre laturile lungi, o porţiune de formă dreptunghiulară (1,09 x 0,22 m), adâncită cu 0,06 m faţă de restul suprafeţei pragului, de pe acest nivel fiind scobit locaşul pentru pivot. Rolul acestei denivelări era acela de a împiedica deschiderea uşii către exterior. Lăţimea foii de uşă era de cca 0,87 m, estimare bazată pe distanţa dintre locaşul de fixare a pivotului

zarea planului actualizat al sectorului zidului de incintă târziu din dreptul Parcului Arheologic (**Fig. 7**).

[2] MITROI 2013, p. 112-113; 115-116; MITROI & LUNGU 2015-2016; AVRAM & MITROI 2016; ISM VI.2 558 și Pl. CLXXV; 715 și Pl. CCXVII; acestora li se adaugă şi alte descoperiri, aflate în curs de publicare.

[3] Privitor la denumirea porţilor zidului de incintă din antichitatea târzie al Tomisului la care facem referire în acest articol, vom utiliza notațiile propuse de Natalia Toma (TOMA 2010, p. 61 şi p. 62, Fig. 4): poarta P 1 este Poarta Mare, situată în spaţiul delimitat de străzile Mircea cel Bătrân, Dragoş Vodă, Mihail Kogălniceanu şi Virtuţii; poarta P 2 este amplasată pe b-dul Ferdinand, la intersecţia cu str. Răscoala din 1907; poarta P 3 se află pe b-dul Ferdinand, lângă Teatrul Fantasio.

[4] Abrevieri folosite: L = lungime; L(p) = lungime păstrată; l = lăţime; h = adâncime; gr = grosime; D = diametru.

şi extremitatea opusă acestuia a ,,treptei" inferioare a pragului. În partea superioară a suprafeţei active a pragului, în dreptul locaşului pentru pivot, se observă o porţiune uşor adâncită care reprezintă, cel mai probabil, un pat de aşteptare pentru montarea unei alte piese din ancadramentul golului de uşă. Acest element arhitectural avea şi rolul de a proteja pivotul uşii, ecranându-l complet dinspre exterior şi împiedicând orice acţiune îndreptată asupra lui din această direcţie.

II. În octombrie 2013, pe b-dul Ferdinand, de-a lungul trotuarului dinspre Parcul Arheologic, a fost săpat un șanț (dim. medii: h = 1,20 m; l = 0,50 m) în vederea instalării unor cabluri de fibră optică. În pofida amplorii reduse în suprafaţă a săpăturilor, cu ocazia acestor lucrări au fost realizate descoperiri arheologice[5] legate mai ales de zidul de incintă târziu al Tomisului.

II.1 În continuarea segmentului curtinei de la V de poarta P 2, vizibil în amenajarea actuală a monumentului, nivelul de demantelare al zidului a apărut la adâncimi de numai 0,10-0,45 m, imediat sub pavajul actual al trotuarului sau sub patul de nisip de la baza acestuia. În urma surprinderii fundațiilor zidului în şanţul săpat inițial, s-a luat măsura lărgirii săpăturii pe întreaga lățime de 3,50 m a trotuarului, pe o distanţă de 17,50 m. În acest mod a fost decopertat un segment din fundațiile zidului, cu o lățime de 3,40 m și lungimea de 9,50 m (**Fig. 3**). Aceste substrucții sunt realizate din blochete de calcar sumar prelucrate, legate cu mortar albicios, cu scoici pisate în compoziție (tehnica *opus caementicium*). Fețele fundației nu au putut fi sondate la o adâncime mai mare de 1 m, și aceasta cu discontinuități, atât din cauza ritmului alert al lucrărilor, cât și din aceea a prezenței mai multor cabluri electrice de înaltă tensiune active, așezate direct pe nivelul de demantelare al construcţiei.

Excavațiile realizate în zona porții P 2 şi a intersecției str. General Manu cu b-dul Ferdinand au mai indicat prezența loess-ului la o adâncime medie de 1,20 m, în imediata apropiere a zidului de incintă.

II.2 În dreptul imobilului nr. 30, la adâncimea de 0,83 m, au fost descoperite fundații masive, cu lățimea de 2,25 m, orientate NNV-SSE (**Fig. 4**). În adâncime, fundațiile au putut fi urmărite până la cota de – 1,30 m, iar în plan, pe o lungime de 1,35 m. Zidăria acestor temelii a fost realizată în tehnica *opus caementicium*, având ca liant acelaşi tip de mortar identificat în substrucţiile curtinei de la V de poarta P 2.

II.3 În dreptul porții P 3, săpăturile pentru instalarea cablurilor de fibră optică au pătruns, la o adâncime de cca. 0,50 m, într-un strat de dărâmătură care includea și fragmente de elemente arhitecturale din epoca romană. În urma acestor descoperiri, de comun acord cu executantul lucrării, s-a luat decizia lărgirii săpăturii de-o parte și de alta a șanțului deschis inițial, rezultând astfel o casetă de forma unui trapez dreptunghic, cu latura oblică paralelă cu deschiderea porții P 3, la o distanță de 5,70 m de linia laturilor frontale ale turnurilor acestei căi de acces. În săpătură a fost evidențiat și secționat parțial stratul de demantelare al porții P 3. Acesta cuprinde blocuri de talie din calcar, provenind din parament,

[5] Pe lângă descoperirile prezentate în acest material, în contextul aceloraşi lucrări, a mai fost identificat şi cercetat parţial un cuptor de uz meşteşugăresc aflat în dreptul imobilului nr. 28 de pe b-dul Ferdinand (MITROI & LUNGU 2015-2016).

blochete sumar prelucrate, din structura emplectonului, cărămizi și elemente arhitecturale cu decor sculptat, de calcar și de marmură, spolii din edificii anterioare refolosite la construirea sau la repararea fortificațiilor[6]. Până la adâncimea de 1,60 m, la care, din motive obiective, săpătura a trebuit oprită, nu a fost atinsă baza stratului de demantelare.

Concluzii

Privitor la blocul de prag de la intersecţia străzilor Dragoş Vodă şi Mircea cel Bătrân, descoperirea lui în poziţie secundară nu permite stabilirea cu certitudine a provenienţei piesei din cadrul ansamblului arhitectural al Porţii Mari. Lăţimea redusă[7] a golului propriu-zis al uşii din care provine exclude *ab initio* apartenenţa acestui element arhitectural la structura căii de acces a Porţii Mari, care avea o deschidere mult mai amplă[8], concepută pentru a permite traficul rutier. Acest bloc de prag poate proveni de la o poternă sau de la o uşă de turn.

Porțiunea din fundațiile curtinei de la V de poarta P 2, de sub trotuarul bulevardului Ferdinand continuă, în mod previzibil, pe aceeași traiectorie ca și segmentul păstrat la vedere în amenajarea actuală a monumentului, fiind coliniară cu acesta.

Segmentul de fundație de zid de incintă de vis-à-vis de imobilul nr. 30 reconfirmă acuratețea planului localității Küstendje (Constanța) realizat de von Vincke-Olbendorf și publicat în 1840[9]. Importanţa acestui document cartografic constă nu numai în faptul că reprezintă cel mai vechi plan al Constanţei cunoscut până astăzi, ci şi pentru că el evidențiază obiective care interesează cercetarea arheologică, precum traseul zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie, *vallum* şi *fossa* care îl dublau, tumulii din necropolele tomitane și valurile de apărare transdobrogene (**Fig. 6**). Orientarea NNV-SSE a curtinei căreia îi aparțin aceste fundații, aproape perpendiculară pe b-dul Ferdinand, indică faptul că între porțile P 2 și P 3 traseul incintei avea o ,,șicană", o succesiune de frângeri bruşte într-un interval scurt, așa cum apare și pe planul lui von Vincke-Olbendorf și nu descria un simplu unghi obtuz, așa cum a mai fost reconstituit în acest sector[10]. Indicii în favoarea acestei noi propuneri de reconstituire a planului zidului de incintă erau oferite chiar de segmentele de curtine vizibile şi astăzi în Parcul Arheologic; astfel, în timp ce curtina de la V de poarta P 2 intersectează bulevardul Ferdinand într-un unghi obtuz, curtina de la NE de poarta P 3 are o traiectorie aproape paralelă cu această arteră; singurul mod în care aceste două porțiuni de zid învecinate puteau fi conectate era prin intermediul unei curtine scurte, de închidere, orientate transversal față de actualul bulevard Ferdinand (**Fig. 7**).

Această modalitate de poziţionare a curtinelor astfel încât acestea să se flancheze reciproc este cunoscută din epoca elenistică. Philon din Byzanţ (sec. III a.Chr.), atribuie acest sistem, pe care îl denumeşte πριονωτός (,,sub formă

[6] Inv. MINAC 49146, 50002, 50003, 50517, **Fig. 5 a**, **b**, **c**, respectiv **d**.

[7] Vezi *supra*, p. 84.

[8] Lăţimea căii de acces a Porţii Mari între turnuri este de 10,50 m (LUNGU 2015, p. 138).

[9] VINCKE-OLBENDORF 1840, Plan III – Plan von Küstendschi und Gegend.

[10] CANARACHE 1961, planul 1; RĂDULESCU 1995-1996, p. 90, Fig. 5; CLIANTE 2006, p. 253, Fig. 1; BĂJENARU & DOBRINESCU 2008, p. 199, Pl. 1.

de fierăstrău"), lui Polyeidos[11], inginer în slujba lui Filip al II-lea al Macedoniei. Philon din Byzanţ recomanda acest plan pentru construirea unui zid de incintă pe un teren cu sinuozităţi naturale, traseul cu ,,dinţi de fierăstrău" urmărind mai mult adaptarea la particularităţile topografice, decât obţinerea unui avantaj tactic. Nu acesta pare să fie, însă, cazul la Tomis.

Mai întâi, planul lui von Vincke-Olbendorf oferă o posibilă explicaţie pentru devierea spre E, din dreptul actualului Parc Arheologic, a traseului zidului de incintă. În acest document, între ,,şicană" şi Poarta Mare, în spaţiul *extra muros*, este vizibilă o creştere a nivelului terenului, sesizabilă, în bună măsură, şi astăzi. Tronsonul de zid situat între reperele amintite ocoleşte această pantă, pentru ca la SV de ea să îşi schimbe direcţia către punctul ,,La serpentină". Aceste particularităţi topografice nu explică, însă, şi prezenţa şicanei în acest colţ al incintei. Zidul de apărare putea să descrie aici un simplu unghi obtuz, terenul neprezentând accidente naturale care să reclame edificarea în acest punct a unor curtine care să se flancheze reciproc. În aceste condiţii, planul în ,,dinte de fierăstrău" al zidului de incintă la acest colţ al traseului lui pare să fi fost dictat de raţiuni militare, urmărindu-se deliberat în acest mod obţinerea unei poziţii avantajoase de tragere în lungul curtinei de la NE de poarta P 3.

Se remarcă o diferenţă pronunţată între lăţimea fundaţiilor curtinei din dreptul clădirii nr. 30 (2,25 m) și cea a substrucţiilor curtinei învecinate, de la V de poarta P 2 (3,40 m). Construirea curtinei de închidere a şicanei cu economiile de fonduri, de materiale de construcţie, de timp şi manoperă pe care le implica o grosime mai mică a zidului poate fi explicată, cel mai probabil, prin însăşi poziţia ei, mai puţin expusă, în ansamblul acestui sector al zidului de incintă. Principalul obstacol în atacarea frontală a curtinei îl reprezenta tocmai faptul că terenul din dreptul ei, din *extra muros*, era ocupat de şanţul de apărare şi de valul de pământ. După cum indică planul lui von Vincke-Olbendorf, în timp ce *fossa* urma zidul de incintă pe întregul traseu observabil al lui, valul de pământ dubla şanţul de apărare numai în sectorul cuprins între extremitatea zidului de incintă târziu situată în dreptul punctului ,,La serpentină" şi acest colţ al şicanei (**Fig. 6**). Prezenţei acestor fortificaţii auxiliare în spaţiul *extra muros* limitrof i se adăuga imposibilitatea desfăşurării unui asalt direct asupra curtinei de închidere, fără ca inamicul să-şi expună flancul drept loviturilor apărătorilor de pe curtina de la NE de poarta P 3 (**Fig. 7**). Mai trebuie avut în vedere şi faptul că este improbabilă absenţa unui turn de apărare la colţul pe care traseul incintei îl descria sub actualul bulevard Ferdinand, cel mai probabil sub imobilul nr. 30, vis-à-vis de Parcul Arheologic[12], element de fortificaţie care ar fi consolidat defensiva acestui sector al zidului de incintă. Toţi aceşti factori, cumulaţi, reduceau semnificativ şansele de succes ale unui eventual asalt frontal îndreptat asupra curtinei de închidere a şicanei, grosimea zidului în acest punct devenind, astfel, mai puţin relevantă. Această particularitate constructivă a curtinei poate oferi şi un indiciu cu privire la datarea şanţului şi valului de pământ, respectiv edificarea acestora în faza de construcţie a zidului de incintă, potrivit unei concepţii unitare.

[11] *Mechanicae syntaxis V, 83.*

[12] CANARACHE 1961, p. 19; vezi şi **Fig. 7**.

Evident, ,,pintenul" fortificat pe care îl reprezenta acest sector al zidului de incintă târziu al Tomisului contribuia și la apărarea porții P 3, situate la o distanță de cca 70 m SV. Împreună cu turnul de colț amplasat, cel mai probabil, pe locul actualului imobil nr. 30 de pe bulevardul Ferdinand, curtina de închidere a şicanei alcătuia o poziție propice lovirii din flancul stâng atât a unor eventuali atacatori ai acestei căi de acces, cât şi a celor pătrunşi în şanțul de apărare.

Analogii pentru acest tip de aliniament al unui zid de incintă sunt întâlnite la Dura-Europos, în Syria. Este însă necesar de menţionat faptul că fortificaţiile acestui oraş, care au funcţionat până la asediul sassanid din 256-257 p.Chr., datează din epoca elenistică[13]. Spre deosebire de situaţia observată la Tomis, unde şicana întărea cea mai expusă latură a fortificaţiilor, cea dinspre uscat, zidul de incintă de la Dura-Europos avea curtine dispuse în acest mod numai pe laturile cele mai puțin vulnerabile, unde oraşul era fortificat inclusiv natural (**Fig. 8**).

Zidul de incintă târziu al Tomisului descrie un traseu cu un plan asemănător şi în sectorul Porţii Mari, axul median al acestui obiectiv nefiind perpendicular pe linia curtinelor adiacente. Poziționarea scurtului segment din zid, decopertat pe str. Mircea cel Bătrân în septembrie 2013, raportat la ansamblul Porţii Mari susține această propunere de reconstituire a traseului zidului din zona porții P 1[14].

Referitor la planul lui von Vincke-Olbendorf, trebuie să mai facem observația că acesta indică existența unei a șasea porți[15], situate aproximativ la jumătatea sectorului dintre poarta P 3 și colțul din dreptul Centrului Cultural ,,Jean Constantin" (fostul cinematograf Republica) al zidului de incintă din antichitatea târzie. La fel ca în cazul celorlalte căi de acces, spre această concluzie ne îndeamnă figurarea pe respectivul plan, în zona *intra muros*, a traseului unei străzi antice orientate către zidul de incintă, pe care îl intersectează în punctul amintit, în dreptul căruia valul de pământ care dublează zidul prezintă, la rândul lui, o întrerupere. Spre deosebire de situaţiile observate în dreptul celorlalte porţi ale zidului de incintă târziu al Tomisului, unde anumite artere ale reţelei stradale a oraşului se racordează la drumuri din extravilan[16], nu este clar care e debuşeul rutier în *extra muros* al acestei a şasea porţi. Segmentul de drum antic menţionat de Pamfil Polonic[17] şi denumit convenţional ,,drumul F" de către Natalia Toma[18], în pofida faptului că este cel mai apropiat de poarta a cărei existenţă o presupu-

[13] CUMONT 1926, p. 22-24.

[14] Observaţiile pe care le-am făcut cu ocazia supravegherii unor lucrări de interes public desfăşurate pe str. Cpt. Grigore Ignat în iulie 2017 indică o dispunere similară faţă de linia zidului şi în cazul porţii P 3. Rezultatele acestor cercetări sunt prezentate detaliat în studiul nostru recent publicat - MITROI 2019, p. 409-429.

[15] Pe lângă porţile numite convenţional P 1, P 2 şi P 3, la care facem referiri în acest studiu şi a căror existenţă a fost documentată arheologic, zidul de incintă al Tomisului din antichitatea târzie mai dispunea, se pare, de două căi de acces principale; una dintre acestea era situată, probabil, la nivelul actualei str. Traian, în dreptul punctului ,,La serpentină" (P 4), iar cealaltă (P 5), la nivelul portului antic, în zona Porţii 3 a portului modern (TOMA 2010, p. 61-63).

[16] TOMA 2010, p. 61, 63, 68-69.

[17] TOMA 2010, p. 57; vezi şi p. 58, Fig. 2.

[18] TOMA 2010, p. 68.

nem în punctul amintit, nu pare să intersecteze zidul de incintă tomitan, fiind practic paralel cu acesta.

Privitor la cercetările desfăşurate în dreptul porţii P 3, apariţia dărâmăturii zidului de incintă în dreptul căii de acces a acestei porţi şi la un nivel inferior pavajului ei susţine existenţa unui șanț de apărare care a fost colmatat cu dărâmătura porții în momentul sau, mai probabil, pe parcursul demantelării acestui obiectiv. Dacă depresiunea colmatată cu aceste materiale constituie o *fossa*, deci o amenajare defensivă și nu o intervenție post-antică umplută cu dărâmătură (demantelarea fortificațiilor Tomisului fiind un proces de durată, întins până la cumpăna sec. XIX şi XX)[19], atunci prezența șanțului de apărare în fața deschiderii unei porți și la mică distanță de aceasta indică existența aici a unui pod care traversa *fossa*. Dublarea zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie de un șanț de apărare, indicată şi pe planul lui von Vincke – Olbendorf, dar mai ales traversarea acestuia de un pod în dreptul unei căi de acces sunt documentate arheologic şi în sectorul Porţii Mari (P 1) a oraşului[20].

Observații realizate cu ocazia unor lucrări edilitare desfăşurate în perimetrul pieței Griviţa în prima jumătate a anilor 1980 au indicat existenţa unei a doua centuri de val şi şanţ de apărare[21]. Faptul că pe planul lui von Vincke – Olbendorf se observă un singur *vallum* şi o singură *fossa* necesită verificarea acestei informaţii în cadrul unor cercetări viitoare.

Fragmentele de piese arhitecturale descoperite în dărâmătura zidului de incintă în dreptul porţii P 3 nu pot fi folosite ca elemente pentru datarea precisă a acestei fortificații. Ținând cont de faptul că un zid de incintă suferea lucrări de reparații relativ frecvent, introducerea acestor materiale în structura zidului se putea produce în orice moment de pe parcursul funcţionării lui.

BIBLIOGRAFIE

AVRAM & MITROI 2016 – A. Avram, O. Mitroi, *Un fragment de cadran solaire d'époque impériale découvert à Tomis*, Dacia NS 60 (2016), p. 173-181.

BAIRD 2014 – J. A. Baird, *The Inner Lives of Ancient Houses: An Archaeology of Dura – Europos*, Oxford, 2014.

BĂJENARU & DOBRINESCU 2009 – C. Băjenaru, C. Dobrinescu, *Săpături de salvare în necropola romană a Tomisului*, Pontica 41 (2008), p. 189-208.

CANARACHE 1961 – V. Canarache, *Tomis*, București, 1961.

CHERA 1999 – C. Chera, *Necropolele tomitane în contextul lumii romane vest-pontice (sec. I – IV)*, Constanța, 1999; lucrare de doctorat (mss).

CLIANTE 2006 – L. Cliante, *Un nou segment al incintei tomitane târzii*, Pontica 39 (2006), p. 249-258.

CUMONT 1926 – F. Cumont, *Fouilles de Doura – Europos (1922 - 1923)*, Paris, 1926.

LUNGU 2015 – L. Lungu, *Fortificații urbane în Scythia Minor*, Iași, 2015.

[19] TOMA 2010, p. 59.

[20] RĂDULESCU 1991, p. 27; PAPUC & LUNGU 1998, p. 207; MITROI & LUNGU 2018, *passim*.

[21] CHERA 1999, p. 14.

MITROI 2013 – O. Mitroi, *Noi descoperiri din necropolele romane ale Tomisului (2012-2013)*, Pontica 46 (2013), p. 111-128.

MITROI 2019 – O. Mitroi, *Considerații asupra zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie în contextul unor cercetări recente*, în: A. Avram, L. Buzoianu (eds.), *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Constanța, 2019, Suppl. VI, p. 409-429.

MITROI & LUNGU 2015-2016 – O. Mitroi, L. Lungu, *Un cuptor de uz meşteşugăresc descoperit în apropierea zidului de incintă roman târziu al Tomisului*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 185-191.

MITROI & LUNGU 2018 – O. Mitroi, L. Lungu, *Cercetări arheologice la Poarta Mare a zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie (2015-2016)*, Pontica 51 (2018), p. 225-239.

PAPUC & LUNGU 1998 – Gh. Papuc, L. Lungu, *Poarta mare a cetății Tomis*, Pontica 31 (1998), p. 201-208.

Philon din Byzanţ, *Mechanicae Syntaxis Libri Quartus et Quintus*, Richardus Schoene (ed.), Berlin, 1893.

RĂDULESCU 1991 – A. Rădulescu, *Recherches archéologiques récentes dans le périmètre de la cité de Tomis*, Etudes byzantines et post-byzantines 2 (1991), p. 23-45.

RĂDULESCU 1995-1996 – A. Rădulescu, *Zidul de apărare al Tomisului, de epocă târzie, în reconstituirea sa actuală*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 83-93.

TOMA 2010 – N. Toma, *Tomis – Kustendje – Constanța. Topografia antică tomitană în hărți și însemnări de călătorie din Epoca Modernă (sec. XIX – începutul sec. XX)*, Caiete ARA 1 (2010), p. 53-74.

VINCKE-OLBENDORF 1840 – Karl Friedrich Ludwig von Vincke-Olbendorf, *Das Karassu-Thal zwischen der Donau unterhalb Rassowa und dem Schwarzen Meere bei Küstendschi*, Monatsberichte über die Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 1 (1840), p. 179-186 (trad. rom. C. Brătescu, *Valea Cara – su*, AnDob 3 (1922), p. 303-308).

Fig. 1 - Segment din zidul de incintă descoperit pe str. Mircea cel Bătrân / Part of defensive wall of Tomis in Late Antiquity discovered on Mircea cel Bătrân Street.

Fig. 2 - Prag de mari dimensiuni (inv. MINAC 50519) descoperit pe str. Mircea cel Bătrân, în imediata apropiere a Porţii Mari / Large-sized threshold (inv. MINAC 50519) discovered on the Mircea cel Bătrân Street, next to the Great Gate.

Fig. 3 - Segment din fundaţiile curtinei de la V de poarta P 2 / A stretch of the foundation of the wall Westbound of gate P 2

Fig. 4 - Segment din fundațiile curtinei care închide „șicana" zidului de incintă - b-dul Ferdinand, vis-à-vis de imobilul nr. 30 / A stretch of the foundation of the wall that closes the "chicane" of the ramparts opposite building no. 30, Ferdinand Boulevard.

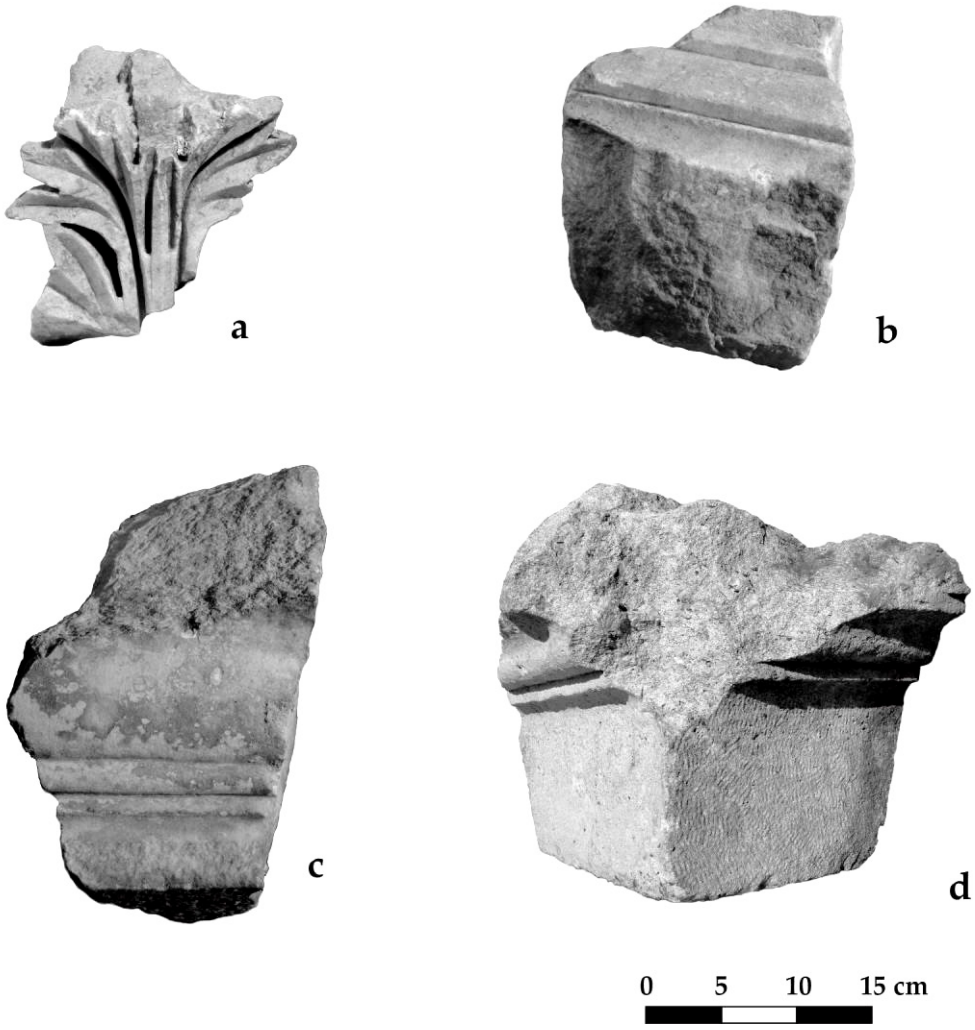

Fig. 5 - Elemente arhitecturale refolosite la construirea sau la repararea zidului de incintă târziu al Tomisului, descoperite în stratul de demantelare al acestuia din dreptul porţii P 3: a) Inv. MINAC 49146; b) Inv. MINAC 50002; c) Inv. MINAC 50003; d) Inv. MINAC 50517 / Architectural elements reused as building material for the defensive wall of Tomis in Late Antiquity, discovered in its destruction layer in front of gate P 3: a) Inv. MINAC 49146; b) Inv. MINAC 50002; c) Inv. MINAC 50003; d) Inv. MINAC 50517.

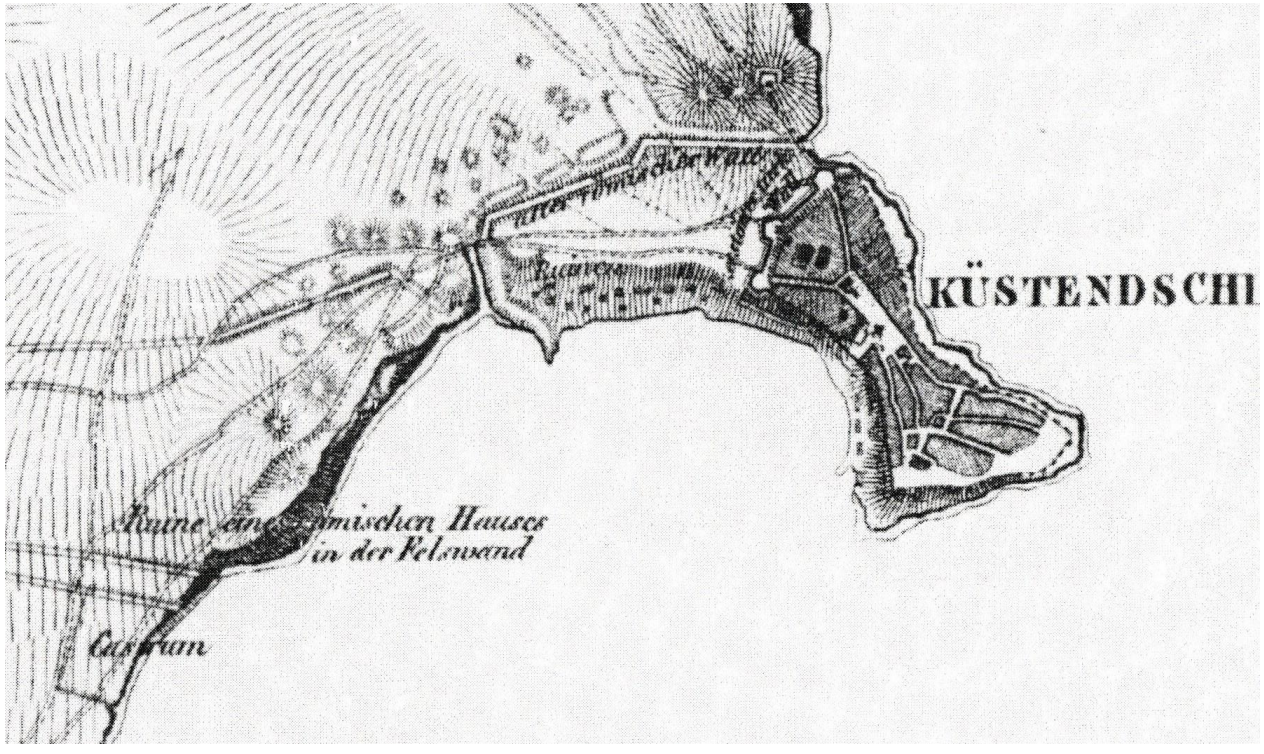

Fig. 6 - von Vincke-Olbendorf, *Plan III - Plan von Küstendschi und Gegend* (1840) – detaliu / von Vincke - Olbendorf, *Plan III - Plan von Küstendschi und Gegend* (1840) – a detail showing the town of Küstenge (modern-day city of Constanța) and its surroundings, with ancient features such as the defensive wall of Late Antiquity and tumuli visible.

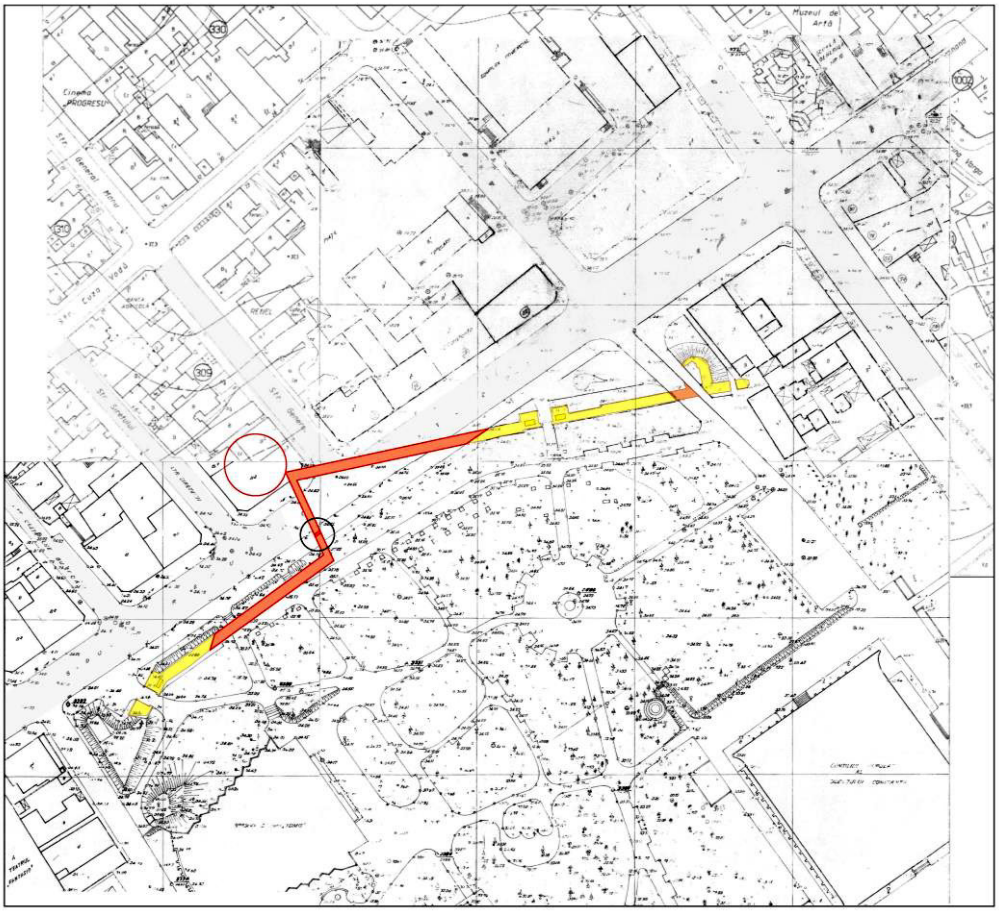

Fig. 7 - Plan actualizat al sectorului zidului de incintă târziu al Tomisului din dreptul Parcului Arheologic; porţiunile de zid vizibile astăzi la suprafaţa terenului sunt marcate cu galben; traseul reconstituit al zidului este redat cu cărămiziu; medalionul conturat cu roşu marchează cu aproximaţie amplasamentul unui posibil turn de colţ; medalionul conturat cu negru indică poziţia segmentului din fundaţiile curtinei de închidere a şicanei dezvelit temporar în octombrie 2013, în dreptul imobilului nr. 30 de pe b-dul Ferdinand / Updated plan of the sector of the defensive wall of Late Antiquity in the Archaeological Park; the stretches of wall visible today above groundlevel are marked in yellow; the reconstructed parts of the wall's layout are marked in brick-red; the red medallion marks the approximate site of a possible corner tower; the black medallion marks the site of the short stretch of the foundations of the wall closing the "chicane", uncovered temporarily in October 2013 opposite building no. 30, Ferdinand Boulevard.

Fig. 8 - Planul oraşului Dura-Europos (*apud* BAIRD 2014, p. 9, Fig. I.3) / Dura-Europos city plan (*apud* BAIRD 2014, p. 9, Fig. I.3).

TURNUL UITAT.
UN TURN ÎN FORMĂ DE „U" ALUNGIT DESCOPERIT CU OCAZIA CERCETĂRII ARHEOLOGICE PREVENTIVE DIN ANUL 2015 LA EST DE POARTA PRINCIPALĂ A CETĂȚII CAPIDAVA

Zeno Karl PINTER[*]
Claudia URDUZIA[*]

Cuvinte-cheie: *cercetare preventivă, secolele III-IV, turn în formă de „U", Capidava, Dobrogea, provincia Scythia.*
Keywords: *preventive research, 3rd-4th century, "U-shaped" tower, Capidava, Dobrudja, province of Scythia.*

Rezumat: *Prezentul material prezintă rezultatele uneia dintre cercetările preventive de la Capidava (jud. Constanța) din anul 2015, cercetare care s-a desfășurat în sectorul extramuran VIII, imediat la est de* Porta Principalis. *Dintre toate cercetările din acest punct, aceasta este cea care s-a apropiat cel mai mult de zidurile vizibile astăzi. Ea a avut ca rezultat scoaterea la lumină a mai multor complexe și materiale, între care se remarcă un turn în formă de „U", necunoscut anterior. Turnul cu fundație masivă (grosime 2,85 - 3 m) este similar celor cunoscute de pe latura de nord-est a cetății (singura latură lungă păstrată). Momentul pierderii celor două monede descoperite imediat deasupra turnului demantelat, din care una a fost atribuită împăraților Constantius II / Constans (și anilor 336-361 p.Chr.), ne oferă un relativ reper* post quem *pentru demantelarea structurii.*

Abstract: *The present article is concerned with the results of one of the preventive researches of 2015 from Capidava (Constanța County), an excavation that took place in sector VIII* extra muros *immediately east of Porta Principalis, along curtain wall G. Of all the researches carried out over time in this sector this is the one closest to the visible*

[*] Zeno Karl PINTER: prof. univ. dr., Universitatea „Lucian Blaga", 550024 Sibiu, B-dul Victoriei nr. 5-7; cercetător, Academia Română, Institutul de Cercetări Socio-Umane, 550024 Sibiu, B-dul Victoriei nr. 40; e-mail: zenopinter@yahoo.de.

[*] Claudia URDUZIA: muzeograf, Muzeul Național Brukenthal, 550163 Sibiu, Piața Mare nr. 4-5; e-mail: claudiaurduzia@yahoo.com.

walls of the fortress. It led to the discovery of a lot of archaeological materials and several features, amongst which stands out a previously unknown "U-shaped" tower. The tower with a massive foundation (2.85 - 3 m thick) is similar to the ones known from the North-East side of the fortress (the only long side kept intact). The moment when the two coins discovered right above the dismantled tower were lost (of which one was attributed to Constantius II/ Constans and subsequently dated between 336-361 AD) remains unknown, but their very presence still offers a vague terminus post quem *for the demolition of the defensive structure.*

Cadrul fizico - geografic și istoric

Capidava este situată în sectorul inferior al Dunării de Jos, respectiv în Podișul Dobrogean, pe o terasă ce are o înălțime de aproximativ 23 metri.

Importanța Capidavei, atât în epoca preromană cât și în epocile romană și bizantină se explică prin poziția sa geografică. În primul rând se află așezată la un nod de drumuri, unul fiind Melcișul, ce străbate toată Balta Ialomiței de la Bordușani la Capidava, iar al doilea, Drumul Olacului, care traversează Dobrogea de la Dunăre la Mare, pe traseul Capidava, Ulmetum, Histria[1]. În al doilea rând Dunărea prezintă în acest loc o trecere foarte ușoară dintr-o parte în cealaltă (un vad)[2].

Ridicarea de către romani a unui castru la Capidava se înscrie în programul de fortificare a *limes*-ului dunărean, inițiat de către împăratul Traian la începutul secolului al II-lea p.Chr., în contextul pregătirii războiului cu dacii. Castrul, situat pe malul drept al Dunării, a fost amplasat pe un pinten înalt de stâncă, ce oferea o poziție strategică naturală de apărare a importantului vad de trecere a fluviului. La venirea lor, romanii au păstrat, ca în multe alte cazuri, denumirea locală, pe care, sub diferite forme (Calidava, Cappidava, Capidapa, Καπίδαβα) o regăsim în izvoarele antichității târzii și in cele bizantine, ea rezistând până în zilele noastre[3].

Din această primă fortificație romană se mai păstrează astăzi foarte puține urme[4], ea fiind afectată de invazia costobocilor din anul 170[5] pentru ca mai apoi să fie distrusă de goți în timpul atacurilor din anii 248-250[6]. Este de presupus că, la fel ca celelalte castre de la începutul secolului al II-lea p.Chr., fortificația avea un plan dreptunghiular apropiat de pătrat, patru porți și colțuri rotunjite, cu turnuri interioare. De asemenea, dispunea și de o instalație portuară, care probabil era accesată printr-o poartă specială situată pe flancul dinspre Dunăre al cetății[7]. După distrugerile provocate de goți, castrul este refăcut din temelie în a doua jumătate a secolului al III-lea, însă fără mari abateri de la planul castrului anterior. Noua fortificație urmează deci vechiul traseu și se înscrie în forma unui

[1] FLORESCU Gr. *et alii* 1958, p. 12-13; FLORESCU R. 1965a, p. 5.

[2] OPRIȘ & RAȚIU 2016, p. 89-109.

[3] FLORESCU Gr. *et alii* 1958, p. 11.

[4] Fundaţia de zidărie, cu grosimea de 1,20 m, a unui turn din cetate din secolele II-III, apare în turnul nr. 7 al cetăţii din secolul al IV-lea, care flanchează principala poartă de acces în partea de sud a cetăţii şi un fragment de zid înglobat în temelia curtinei A, cf. FLORESCU Gr. *et alii* 1958, p. 14.

[5] SUCEVEANU 1991, p. 33.

[6] SUCEVEANU 1991, p. 34.

[7] MATEI 1987, p. 99; OPRIŞ 2003, p. 19.

dreptunghi ce măsura 105 x 127 m, cu ziduri masive de peste 2 m (cca. 2,60)[8] și înalte de 5-6 m, ce aveau de-a lungul lor mai multe turnuri. Însă în contextul în care, la începutul secolului al XX-lea, o porțiune din latura dinspre Dunăre și aproape jumătate din latura de SV au fost distruse de o carieră de piatră, din aceste turnuri se păstrează astăzi doar șapte, înalte de până la 11 m[9] (în centrul laturilor există turnuri pătrate masive, la colțuri turnuri în formă de „evantai" și două turnuri în formă de „U" pe singura latură lungă păstrată). Cetatea astfel refăcută durează până în a doua jumătate a secolului al IV-lea, când a avut loc o a doua reconstrucție masivă. Cu acest prilej, turnul porții a fost extins, cele două turnuri în formă de „U" au fost demantelate, iar curtinele și turnurile au fost întărite[10].

Pentru reconstrucția zidurilor și turnurilor s-au folosit adesea capiteluri, arhitrave, statui de divinități, reliefuri votive de cult sau funerare[11], ce atestă faptul că, încă din secolul al II-lea, în jurul castrului s-a dezvoltat o așezare civilă, ce apare menționată în inscripții cu termenul *locus*[12], capitală a unei circumscripții teritoriale (*territorium Capidavense*)[13] ce cuprindea mai multe așezări cu caracter rural (*vici*) și *villae rusticae*[14].

Din a doua jumătate a secolului al III-lea și până la sfârșitul stăpânirii romane la Dunărea de Jos, Capidava este menționată în izvoare ca un puternic centru militar, economic și religios[15]. În ceea ce privește acest ultim aspect, din *Notitia Episcopatuum* aflăm despre existența la Capidava a unui centru episcopal al Scythiei, fapt atestat și de unele descoperiri arheologice, între care cea mai importantă este basilica paleocreștină aflată în colțul de NE al cetății și care se pare că a funcționat cel puțin până în timpul domniei lui Justin II (565-568)[16].

În a doua jumătate a secolului al V-lea, în contextul raidului pustiitor al hunilor, cetatea este din nou distrusă, dar spre sfârșitul secolului al V-lea[17], după ce Imperiul de Răsărit reintră în stăpânirea *limes*-ului dunărean, cetatea va fi refăcută[18]. O nouă perioadă dificilă în Dobrogea este creată de incursiunile kutrigurilor de la mijlocul secolului al VI-lea. Ca și celelalte așezări din această provincie, Capidava a avut de suferit distrugeri violente provocate de această

[8] FLORESCU Gr.1947, p. 325.

[9] FLORESCU R. 1965a, p. 13.

[10] FLORESCU Gr. *et alii* 1958, p. 14; FLORESCU R. 1968, p. 72-73.

[11] „Numai schimbarea de credinţă, apariţia creştinismului şi furia iconoclastă împotriva monumentelor păgâne au putut şterge sentimentul de respect religios faţă de ele şi au permis transformarea lor în material constructiv", *apud* FLORESCU R. 1965a, p 13.

[12] FLORESCU Gr. *et alii* 1958, p. 20-21.

[13] La acest fapt se pare că a contribuit şi starea de fapt anterioară: nucleu al regatului lui Dapyx, apoi, după intrarea Scythiei Minor în cadrul provinciei Moesia, aşezarea civilă de la Capidava a găzduit un birou vamal pentru *publicum portorii Illyrici utriusque et ripae Thraciae* şi o *statio* pentru beneficiari, v. PÂRVAN 1926, p. 89; FLORESCU Gr. *et alii* 1958, p. 89-90, 107-108.

[14] MUNTEANU 1970, p. 212-213; OPRIŞ 2003, p. 20-21.

[15] OPRIŞ 2003,p. 21-22; OPRIŞ 2005, p. 11.

[16] OPRIŞ 2003, p. 21- 22.

[17] FLORESCU R. 1965a, p. 18.

[18] OPRIŞ 2003, p. 22.

populație nomadă înrudită cu hunii[19]. Reparațiile care au urmat acestor distrugeri se pare că au rezistat până la un nou atac datat în jurul anilor 568-569[20]. După aceste repetate distrugeri, când nu mai existau forțe fizice și economice suficiente pentru a reface cetatea în întregime, garnizoana și fortul se vor restrânge doar la sfertul de sud al vechii cetăți unde va fi ridicat castelul târziu. După cercetările efectuate în acest sector, Ioan I.C. Opriș încadrează cronologic castelul în ultima parte a secolului al VI-lea – începutul secolului al VII-lea, după 580/82-586 și până în jurul ultimei monede, datate 612/613[21].

Pentru o perioadă de două secole avem dovezile unei locuiri sporadice[22]. Existența unor soldați la Capidava în secolul al VIII-lea este atestată de descoperirea, în colțul de sud al necropolei de aici, a unor morminte de bărbați înarmați, datate în secolul al VIII-lea după unele piese de inventar metalice (cataramе)[23].

Cert este că stăpânirea bizantină în Dobrogea nu a incetat după invazia avară și după așezarea bulgarilor la sud de Dunăre[24]. La începutul secolului al IX-lea la Capidava se constată existența unei așezări de *stratiotai* (grăniceri-țărani) autohtoni care locuiau în locuințe de suprafață inprovizate între zidurile fostelor construcții romano-bizantine[25].

În a doua jumătate a secolului al X-lea, în contextul disputelor dintre Imperiul Bizantin și Rusia Kieveană, care amenința cu ocuparea regiunii, a fost afectată, se pare, și cetatea de la Capidava, locuirea cunoscând o scurtă întrerupere. Însă după restabilirea păcii în zonă prin victoria din anul 971 obținută de împăratul Ioan Tzimiskes împotriva cneazului kievean Sviatoslav la Durostorum-Silistra, cetatea cunoaște un nou moment de strălucire. Ioan Tzimiskes reorganizează teritoriile de la Dunărea de Jos și reface fortărețele de pe vechiul *limes* scitic. Capidava își reocupă astfel locul între principalele puncte fortificate ale sistemului defensiv bizantin.

Această etapă de locuire, ce începe în anul 971, cunoaște trei momente distincte[26]:

a) perioada până la revirimentul bulgar din anul 980;

b) perioada dintre campania antibulgară a împăratului Vasile al II-lea din anul 986 și raidurile pecenegilor din anul 1036;

c) perioada cuprinsă între 1036 și atacul uzilor din anul 1064[27].

---

[19] COVACEF 1983, p. 362; FLORESCU R. 2000-2001, p. 453, 457.

[20] OPRIŞ 2003, p. 23.

[21] OPRIŞ & RAȚIU 2018, p. 763-771; OPRIŞ 2003, p. 33; PAPASIMA *et alii* 1994, p. 13; R. Florescu datează ridicarea castelului târziu la sfârşitul secolului al V-lea, cf. FLORESCU R. 1965a, p. 18; Pe baza analogiilor de plan cu fortificaţia de la Abusina (Eining), Sandor Soproni propunea o datare şi mai timpurie- sfârşitul secolului al IV-lea, cf. SOPRONI 1986, p. 409-415; P. Diaconu datează fortul în secolul al-X-lea, cf. DIACONU 1962, p. 1228 şi n. 3; Z. Covacef datează micul fort la începutul secolului al VII-lea, cf. COVACEF 1983, p. 362.

[22] FLORESCU Gr. 1947, p. 325- 326; FLORESCU R. 1986, p. 176-177; FLORESCU R. *et alii* 2003, p. 71.

[23] FLORESCU R. 1986, p. 176-177.

[24] BARNEA 1971, p. 205-219; BARNEA & ŞTEFĂNESCU 1971, p. 7-31; FLORESCU R. & CIOBANU 1972, p. 381-400.

[25] FLORESCU R. & COVACEF 1988-1989, p. 210, 244.

[26] FLORESCU R. & COVACEF 1988-1989, p. 244.

[27] FLORESCU R. & COVACEF 1988-1989, p. 244, propun această cronologie având

Nu am considerat necesar să insistăm asupra unei prezentări amănunțite a perioadei cuprinse între secolele II și VII și nici a cadrului geografic, a împrejurimilor Capidavei, a caracteristicilor țărmului și a formațiunilor geofizice rezultate din depunerile aluvionare ale fluviului, deoarece aceste demersuri au fost deja realizate de predecesorii noștri și făcute cunoscute specialiștilor într-o bogată bibliografie[28].

Cartografia istorică

Cea mai veche reprezentare cartografică pe care apare Capidava, este *Tabula Peutingeriana*, harta rutieră a Imperiului Roman, păstrată într-o copie realizată în secolul al XII-lea după un manuscris carolingian, care la rândul său a copiat originalul roman (**Pl. 1.1**).

Pe harta realizată în anul 1535 de către Lorenz Fries, Capidava nu este figurată. La nord de Axiopolis, apare „Troglodite", termen mult comentat și care se referă cel mai probabil la o populație ce locuiește „sub pământ" în bordeie (**Pl. 1.2**).

Următoarea hartă istorică, făcând parte din „Atlasul Screiber" și realizată în 1730, menționează doar Axiopolis, iar după aceasta, spre nord, o locație numită „Cuim", greu de identificat.

Harta realizată în 1789 de către Reilly surprinde ceva mai exact țărmul Dunării în zona Capidavei, dar nu menționează localitatea.

Prima hartă cu adevărat topografică, este așa-numita „Ridicare Francescană" sau a doua hartă militară a Imperiului Habsburgic, realizată între 1806 și 1869, de ingineri cadastrali pe baza măsurătorilor făcute în teren. (**Pl. 1.3**) Pentru prima dată, austriecii cartează și un teritoriu ce nu făcea parte din Imperiul Habsburgic, în contextul în care zona devine importantă datorită slăbirii puterii otomane și a tendințelor de expansiune ale Rusiei. Astfel se cartează și „Valahia" și mai mult decât atât, chiar și țărmul dobrogean, atât cât putea fi văzut de pe țărmul ialomițean și cât puteau fi culese informații toponimice. Astfel, pe hartă apare la Capidava toponimul „Ruinen von Lipoveni", sub care se dă și traducerea românească între paranteze („Ruinele Lipovenilor"). Este singura mențiune a acestui toponim, și probabil este rezultatul unei informații prost înțelese sau greșit traduse.

Harta militară austriacă din 1910, destul de bine realizată și cu abateri minore față de hărțile actuale, cuprinde întreaga Dobroge, și nu preia toponimia ridicării anterioare. Acum la Capidava apar „Ruinele Calachioi" (**Pl. 2.1**).

În anul 1911, deci doar un an după realizarea hărții militare austriece, Weiss realizează o hartă de ansamblu a Dobrogei, pe care pentru prima data se dă și toponimia antică. Astfel este notat atât toponimul consacrat probabil în zonă

---

drept criteriu situațiile stratigrafice şi tipologia locuințelor; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1996, p. 326, pe baza a trei monede de la împăratul Constantin IX (1042-1055), despre care consideră că reprezintă ultimele descoperiri monetare de aici, optează pentru încetarea locuirii în anul 1046. Însă este de amintit faptul că la Capidava s-au descoperit şi două monede de la împărăteasa Teodora (1055-1056), v. Gr. FLORESCU *et alii* 1959, p. 562-563.

[28] FLORESCU Gr. *et alii* 1958, p. 7-24; FLORESCU R. 1968, p. 72-77; FLORESCU R. 1965a, p. 5-20; OPRIŞ 2003,p. 17-33; MATEI 1993, în special capitolul II: *Locul Capidavei în cadrul limesului dunărean,* subcapitolul I: *Aşezarea geografică. Expresia mediului ambiant.*

„Ruinele Kalakioi" cât și toponimul antic „CAPIDAVA" (**Pl. 2.2**).

Pe planurile directoare de tragere ale armatei române realizate în mai multe etape după primul război mondial, figurează destul de bine noul sat de colonişti cu parcelare în sistem grilă, aşezare numită acum deja „Capidava", în schimb în zona cetății este figurată doar o movilă. Este deci posibil ca cel puțin documentarea în teren pentru cartografiere să se fi făcut înainte de 1924, anul în care se încep săpăturile arheologice (**Pl. 3.1**).

Utima hartă ce poate fi considerată istorică, este harta militară sovietică, realizată după al doilea război mondial. Chiar dacă harta dă mai multă atenție falezelor și râpelor abrupte și mai ales canalelor de irigație foarte bine marcate (potențiale baraje antitanc) este pentru prima data cînd este figurată cetatea cu traseul curtinei și turnurile deja puse în evidență (**Pl. 3.2**).

Scurt istoric al cercetărilor

Se pare că ruinele ansamblului arheologic de la Capidava au fost mult timp vizibile și cunoscute localnicilor, după cum rezultă din numele turcesc al aşezării întemeiate în secolul XVIII, Kale-Köy, adică „satul cetății" sau „satul de la cetate". Mult mai rar, dar menționat pe o hartă realizată la sfârșitul secolului XIX, apare toponimul de „Ruinen von Lipovaner" sau „Ruinele lipovenilor"[29]. Pentru prima dată cetatea este semnalată de căpitanul Mihai Ionescu Dobrogianu și de către Grigore Tocilescu, iar prima ridicare a unui plan de situație al ruinelor a fost realizată de Pamfil Polonic la îndemnul lui Vasile Pârvan, care făcuse o peri-egheză în zonă înaintea primului război mondial.

Cercetarea ruinelor a început după prima conflagrație mondială, Grigore Florescu, unul dintre asistenții lui Pârvan, fiind cel care a demarat și a continuat cu scurte întreruperi cercetările de aici între anii 1924 și 1960. Din 1965, Radu Florescu a fost cel care a reluat cercetările, cu implicarea mai multor instituții și colaboratori de la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan"din București, Universitatea București, Muzeul Național de Istorie a României și mai târziu Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu și Universitatea „Valahia" din Târgoviște. Cercetările s-au desfășurat adesea în paralel în mai multe sectoare.

Platoul situat în fața porții principale a cetății Capidava, convențional desemnat ca sectorul VIII, a făcut obiectul cercetărilor sistematice începând cu anul 2002. În zonă au fost deschise mai multe unități de cercetare, care au dus la identificarea mai multor fragmente (piatră legată cu pământ) din fortificația din secolele X-XI, a urmelor unor locuințe din aceeași perioadă, dar și la surprinderea parțială a stratigrafiei platoului[30]. A fost de asemenea recuperat un număr relativ mare de materiale arheologice, în special ceramică și oase de animale, aparținând cu precădere secolelor X-XI.

Cercetarea din anul 2015

Cercetarea din anul 2015 din sectorul VIII a continuat planul săpăturilor din

[29] Vezi cartografia istorică.

[30] OPRIŞ *et alii* 2006; PINTER *et alii* 2008, p. 85-86; PINTER & URDUZIA 2009; PINTER & URDUZIA 2011; PINTER & URDUZIA 2013.

anii anteriori și s-a apropiat cel mai mult de zidurile, vizibile astăzi, ale cetății. Deși parte a aceleiași strategii de cercetare a platoului, amplasarea și realizarea cercetării din 2015 a fost determinată de necesitățile de moment ale proiectului de restaurare a cetății și anume de necesitatea stabilirii cu certitudine a existenței sau inexistenței aici a unui turn identic cu cel din partea de SE a porții. Prin urmare cercetarea zonei situate imediat la NE de poarta principală a cetății Capidava (**Pl. 4, 5.2**) a fost una de tip preventiv.

Pentru atingerea obiectivelor propuse au fost executate manual 5 secțiuni stratigrafice (unități de săpătură) (**Pl. 5.1**). Lungimea unităților de săpătură a fost determinată de suprafața afectată de viitoarea lucrare și de condițiile particulare din teren (S 06: 2 x 7,5 m, S 07: 4 x 6 m, S 08: 2 x 7,5 m, S 09: 2 x 10 m, S 10: 2 x 8 m), păstrându-se 1 m martor între ele. Orientarea unităților de săpătură s-a făcut în funcție de orientarea zidului cetății, și anume perpendicular (S 06, S 07, S 08, S 09) sau paralel cu acesta (S 10) (**Pl. 17**). Totodată noile secțiuni s-au raportat la vechea unitate de cercetare deschisă aici în anul 2012, în cadrul cercetării sistematice. Planul general cu dispunerea unităților de cercetare arheologică, a suprafețelor decopertate și a complexelor identificate a fost realizat atât digital, pe baza punctelor topografice înregistrate de către firma de topografie (**Pl. 17**) (pentru conturul unei secțiuni / complex - minim patru puncte topografice), cât și manual. (**Pl. 11**)

În urma cercetării au fos identificate 7 complexe arheologice, din care cel mai vechi aparține cu probabilitate secolului III, iar cele mai noi secolelor X-XI. Toate au fost afectate de intervenții ulterioare, din care cele mai noi sunt lucrările ample din prima jumătate a secolului XX. Între cele 7 complexe reperate cu această ocazie se numără și fundația unui turn în forma literei „U", similar celor cunoscute deja și păstrate pe latura lungă a cetății. Materialul arheologic, recuperat în mare parte din poziție secundară, constă în ceramică, oase de animale, fragmente mărunte de bronz și fier și două monede.

Stratigrafia zonei a fost și ea puternic afectată de lucrările de la începutul secolului XX, care au urmărit mai ales degajarea zidurilor și prin urmare au îndepărtat straturile superioare de depunere. Pe lângă aceste lucrări, pe suprafața cercetată s-au putut observa și urmele unor intervenții contemporane de mai mică amploare (**Pl. 6.1**).

Stratigrafia păstrată prezintă, imediat sub un strat vegetal de factură recentă, numeroase lentile și straturi de mortar și materiale de construcție, care stau mărturie pentru numeroasele refaceri ale cetății (**Pl. 6.2, 7.1**). Fundația cetății, ca și fundația nou identificatului turn în formă de „U" sunt așezate în stratul galben-nisipos (**Pl. 7.2, 8.1, 12**), care constituie sterilul zonei și care este la rândul său așezat pe stânca nativă (**Pl. 8.2**).

Complexe arheologice

Cele șapte complexe identificate pe suprafața cercetată, aparținând perioadei începând cu secolul III p.Chr. și terminând cu secolele X-XI, se prezintă astfel:

Complexul 01 reprezintă o aglomerare de pietre identificată imediat sub actualul strat vegetal, cu urme de arsură (posibil vatră) și lutuială.

Complexul 02 reprezintă probabil resturile unei locuințe și a anexelor

acesteia, surprinse doar parțial, în secțiunea S 09. S-au putut observa resturile unei vetre / cuptor, cu pavaj de cărămidă mărginit de pietre. Gura cuptorului marcată de câteva cărămizi se află spre E. Întreaga zonă a cuptorului / vetrei era suprapusă la descoperire de un strat gros de arsură. De la cuptor spre V se întinde un strat de lutuială cu pietre în care se pot observa amprentele a două bârne arse. La E de cuptor și de gura de alimentare a acestuia au putut fi observate urmele a două gropi de stâlp, care probabil aparțineau complexului, dar se aflau în afara locuinței, posibil susținând o copertină. Umplutura este galbenă cu pete alburii, nisipoasă, cu pete de lutuială (mai tare), urme de arsură (cărbuni, pământ ars la roșu) și pietre. Complexul suprapune complexele 03 și 05 și poate fi atribuit cu probabilitate evului mediu și anume ultimei faze de locuire din apropierea cetății (secolele X-XI). Adâncimea la conturare a fost de -0,25 m și adâncimea totală de -0,40 m, de la actualul nivel de călcare (rezultat în urma intervențiilor din prima jumătate a secolului XX). Lungime: 5,90 m (**Pl. 12**).

Complexul 03 este un zid de piatră legată cu pământ, surprins parțial în S 08 și S 09, ambele fiind traversate perpendicular de acesta. Zidul mărginea se pare un complex care se întindea la E de acesta, diferența de umplutură fiind vizibilă mai ales pe profile. Astfel, la E de complexul 03 apare un strat de cărămizi și ceramică mărunțite, care suprapune un strat consistent și tare de mortar. Zidul complexului 03 suprapune direct complexele 05 și 06 (la rândul lor ziduri), afectându-le într-o oarecare măsură și este suprapus la rândul său de complexul 02. Adâncime la conturare: -0,70 m. Lățime: 0,56 m (**Pl. 9, 10.1, 11, 12**).

Complexul 04 este un șanț de apărare identificat în secțiunile S 06, S 07, S 08, al cărui traiect este aproximativ paralel cu zidurile cetății păstrate astăzi în elevație. Șanțul prezintă mai multe straturi și lentile de umplere cu diverse consistențe și texturi, din toate fiind recuperate materiale arheologice amestecate. Spre centrul șanțului se pot observa aglomerate pietre relativ mari. Partea superioară a șanțului a fost afectată de lucrările din secolul XX. Șanțul este suprapus de complexele 03, 05, 06, 07 și poate fi atribuit cu probabilitate epocii romane. Adâncimea la conturare: -0,30 / 1,00 m.

Complexul 05 (turnul) reprezintă urmele unui turn în formă de „U" (semicircular), care se adaugă celor 7 deja cunoscute și păstrate din cetatea Capidava (dintre care două în formă de „U" – **Pl. 13.1**). Zidul cu o grosime de 2,85 - 3 m este realizat din piatră legată cu mortar de bună calitate. Paramenții sunt realizați din piatră fasonată și piatră aleasă, în timp ce miezul este un emplecton din piatră înecată în mortar de bună calitate. La bază zidul se lățește în forma unei plinte (**Pl. 10.2-3**), ce constituie și talpa fundației (aflată la -1,60 m de la nivelul actual de călcare). Zidul pleacă perpendicular din fundația cetății (**Pl. 9**) și în carourile 4, respectiv 4 și 5 ale secțiunilor S 08, S 09 și în secțiunea S 10 a fost surprinsă întreaga curbură a acestuia (**Pl. 10, 11**). Piatra și mortarul folosite la acest turn sunt identice cu cele folosite la fundația cetății și nu se poate observa o adosare a acestuia, cele două elemente – fundație și turn fiind contemporane. Se păstrează în special fundația turnului, dar în secțiunea S 10 a fost surprins și un fragment din elevația acestuia. Din stratul care suprapunea fundația turnului, de la 1-5 cm distanță de acesta, din puncte diferite (unul în S 08 și unul S 09) au fost recuperate două monede. Cea descoperită în secțiunea S 09 este o monedă de la

împărații Constantius II / Constans, tip *Fel Temp Reparatio*, anii 336-361 p.Chr. (**Pl. 11, 16.6**). Cum moneda suprapune imediat fundația păstrată a turnului și cealaltă monedă a fost atribuită cu probabilitate (ea se află în curs de curățare la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța) tot secolului IV p.Chr., considerăm că putem data, cu probabilitate, demantelarea turnului în perioada contemporană pierderii monedei (nu mai devreme de deceniile 4-7 ale secolului IV p.Chr.). Complexul 05 (turnul în formă semicircular) suprapune complexul 04 și este suprapus de complexul 03. Adâncimea la conturare: -0,55 m. Adâncime finală: -1,60 m (**Pl. 9 - 12**).

Complexul 06 este un zid din piatră legată cu pământ, care are un traiect aproximativ paralel cu primii 6 m ai complexului 05 și este plasat la aproximativ 1 m distanță de acesta. Spre deosebire de complexul 05, complexul 06, care pleacă de asemenea din fundația cetății, este doar adosat acesteia. Complexul a fost surprins doar în primele 3 carouri ale S 08 și pe profilul de SV al acesteia. Este suprapus de complexul 03 și suprapune complexul 04. Adâncime la conturare: - 0,45 m (**Pl. 10.1, 11**).

Complexul 07 este o groapă / șanț conturat în colțul de S-SE al S 07 și vizibilă pe ambele profile. Pereții sunt ușor curbați. Umplutura gropii prezintă mai multe straturi / lentile, din care straturile cele mai închise la culoare (în special stratul cu numeroase urme de ardere) sunt cele mai bogate în material arheologic (ceramică, oase de animale, vas de fier/bronz, fibule fragmentare). Adâncime la conturare: - 0,15 m (**Pl. 8.2, 13.2**).

Materialul arheologic

Materialul arheologic descoperit în 2015 în cercetarea extramurană din zona porții principale a cetății Capidava, recuperat în mare parte din poziție secundară, constă în principal în ceramică și resturi osteologice animale. Lor li se adaugă în număr mult mai mic obiecte din fier, bronz și sticlă.

Vasele ceramice descoperite constau fie în fragmente de amfore executate la roată rapidă din pastă fină, cărămizii sau cenușii deschis cu decor constând din benzi de linii drepte și în val îngrijit realizate, fie în fragmente de vase-borcan, realizate din pastă cu mult nisip la roată înceată sau rapidă, cu decor neglijent realizat (**Pl. 14**). La fragmentele de vase se adaugă un număr mult mai mic de obiecte ceramice cu alte forme / destinații: un fragment din buza orizontală a unui platou de tip African Red Slip form Hayes 56 - ciclul vieții lui Ahile[31] lucrat în tipar și care poartă reprezentarea centaurului Chiron (coada, respectiv unul dintre picioare) și a unui altar (**Pl. 15.1**) și câteva fusaiole (**Pl. 15.2-3**). Notăm aici și o serie de materiale de construcție romane (cărămizi, țigle), sparte, perforate și refolosite probabil pe post de greutăți (**Pl. 16.1**). Astfel de refolosiri sunt relativ frecvente în așezările medievale din secolele XI-XII.

[31] Datarea acestei forme (ARS Ware Hayes 56) a fost plasată în intervalul c. 360-430 p.Chr., vezi HAYES 1972, p. 83-91. Două fragmente aparținând formei au fost descoperite în condiții stratigrafice neconcludente la Capidava și ulterior publicate: vezi OPRIȘ 2003, p. 145, cat. 337, 338, pl. XLIX, L. GARBSCH 1980, fig. 1, 2, p. 9, 10, 43, datează A 1-2, unde se încadrează tipologic piesa publicată de OPRIȘ 2003, p. 145, cat. 337, în prima parte a intervalului menționat, mai precis între 360-390 p.Chr.

Majoritatea oaselor descoperite sunt oase de animal de talie mare (bovine), neprelucrate, dar întâlnim și un număr restrâns de obiecte prelucrate: un fragment de corn de cerb tăiat, fragmente din mai mulți piepteni bilaterali de os (**Pl. 16.3-4**), un vârf de săgeată (?) (**Pl. 16.2**).

Obiectele de fier constau mai ales în cuie și piroane.

Dintre obiectele de bronz, o parte au utilitate necunoscută, celelalte sunt: două fragmente de fibulă (**Pl. 16.5**) și două monede aparținând cel mai probabil secolului IV p.Chr. Doar una singură dintre monede a fost determinată. Este vorba de o monedă de la împărații Constantius II / Constans, tip *Fel Temp Reparatio*, anii 336-361 p.Chr.[32] (**Pl. 20.6**).

Obiectele de sticlă sunt în general de perioadă romană, au dimensiuni mici, sunt exfoliate și puternic irizate.

Concluzii

În urma cercetării desfășurate în afara zidurilor cetății Capidava, imediat la NE de poarta principală (punct convențional notat VIII) au fost identificate 7 complexe arheologice, între care se remarcă cel notat convențional cx 05, care reprezintă fundația unui turn în formă de „U".

Cel mai vechi dintre complexe este cx 04, care datorită umplerii într-o perioadă lungă de timp, dar și numeroaselor intervenții nu poate fi datat foarte strâns. El exista în secolul III p.Chr. când peste el este construit turnul în formă de „U". Complexul 04 este de asemenea tăiat și deranjat de groapa cx 07 și suprapus de toate celelalte complexe identificate în această campanie.

Turnul în formă de „U" / semicircular (notat convențional cx 05) a fost construit cel mai probabil în a doua jumătate a secolului III p.Chr. odată cu refacerea castrului, refacere necesară după distrugerile din secolele anterioare (vezi *Cadrul istoric*). Turnul a fost folosit cel mai probabil doar un secol, până la refacerea din a doua jumătate a secolului IV p.Chr., când, pe lângă alte schimbări, sunt demantelate cele două turnuri în formă de „U" de pe latura lungă a castrului și odată cu ele a fost foarte probabil demantelat și turnul surprins de noi în campania 2015. De altfel, în stratul care suprapune rămășițele turnului, foarte aproape de zidăria păstrată, au fost descoperite două monede, din care una de la împărații Constantius II / Constans (336-361 p.Chr.), care confirmă faptul că la momentul când ele au fost pierdute, turnul era demantelat, ceea ce corespunde cu informațiile cunoscute despre celelalte două turnuri identice (vezi mai sus *Cadrul istoric*).

Complexul 06, care merge aproximativ paralel cu zidul turnului, pe primii 6 m ai acestuia, este probabil contemporan sau apropiat cronologic acestuia.

Ambele (atât complexul 05 - turnul, cât și complexul 06) sunt suprapuse și parțial deranjate de complexul 03. La rândul lui acesta este suprapus de complexele 01 și 02.

Partea superioară a multora dintre aceste complexe, ca și partea superioară a stratigrafiei a fost afectată de lucrările de la începutul secolului XX.

[32] Mulțumim și pe această cale colegului Gabriel Talmațchi (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța) pentru identificare.

BIBLIOGRAFIE

BARNEA 1971 – I. Barnea, *Dobrogea în secolele VII-X*, Peuce 2 (1971), p. 205-219.

BARNEA & ȘTEFĂNESCU 1971 – I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei. III. Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971.

COVACEF 1983 – Z. Covacef, *Cercetările din sectorul V al cetății Capidava*, MCA 15 (1983), p. 361-366.

DIACONU 1962 – P. Diaconu, *Despre datarea valului de piatră din Dobrogea și localizarea evenimentelor din Nota toparhului grec,* RI 15 (1962), 5, p. 1215-1235.

FLORESCU 1947 – Gr. Florescu, *Capidava în epoca migrațiilor*, RIR 16 (1947), 4, p. 325-343.

FLORESCU Gr. *et alii* 1958 – Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, I, București, 1958.

FLORESCU Gr. *et alii* 1959 – Gr. Florescu, Șt. Constantinescu, P. Diaconu, M. Davidescu, R. Florescu, G. Simion, *Capidava. Raport asupra activității arheologice din 1956*, MCA 5 (1959), p. 555-559.

FLORESCU R. 1965 – R. Florescu, *Capidava*, București, 1965.

FLORESCU R. 1968 – R. Florescu, *Ghidul arheologic al Dobrogei*, București, 1968.

FLORESCU R. 1986 – R. Florescu, *Limesul dunărean bizantin în vremea dinastiilor isauriană și macedoneană,* Pontica 19 (1986), p. 171-177.

FLORESCU R. 2000-2001 – R. Florescu, *Des tremblements de terre et des invasions en Scythie Mineure pendant l'Antiquité tardive*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 451-457.

FLORESCU R. & CIOBANU 1972 – R. Florescu, R. Ciobanu, *Problema stăpânirii bizantine în nordul Dobrogei în sec. IX-XI,* Pontica 5 (1972), p. 381-400.

FLORESCU R. & COVACEF 1988-1989 – R. Florescu, Z. Covacef, *Stratigrafia Capidavei romane târzii și feudale timpurii,* Pontica 21-22 (1988-1989), p. 197-247.

FLORESCU R. *et alii* 2003 – R. Florescu, Cr. Matei, I.C. Opriș, Z. Covacef, C. Dobrinescu, C. Miron, M. Țiplic, *42. Capidava, com. Topalu, jud. Constanța. Sectorul I; Sectorul III / VI; Sectorul estic; Sectorul VII; Sectorul extramuran VIII,* CCA. Campania 2002, 2003, p. 71-74, pl. 30.

GARBSCH 1980 – J. Garbsch, *Spätantike Keramik aus Nordafrika in der Prähistorischen Staatssammlung. Ein spätantikes Achilles Zyklus*, Acta Rei Cretariae Romanae Favtores, Supplementa, vol. 5, Augst/Kaiseraugst, 1980, p. 155-197 (1-43).

HAYES 1972 – J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, The British School at Rome, London, 1972.

MATEI 1987 – C. Matei, *Cercetările arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava,* I, CCDJ 3-4 (1987), p. 95-101.

MATEI 1993 – C. Matei, *Capidava și Dunărea în secolele II-VI d.Chr.*, teză de doctorat (coordonator științific R. Florescu), Universitatea București, Facultatea de Istorie, București, 1993.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1996 – Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Din nou despre monedele bizantine turnate din secolul al XI-lea descoperite în Dobrogea*, Peuce 12 (1996), p. 321-377.

MUNTEANU 1970 – M. Munteanu, *Cu privire la organizarea administrativă a teritoriului Capidavens (sec. I-III e.n.),* Pontica 3 (1970), p. 211-221.

OPRIȘ 2003 – Ioan I.C. Opriș, *Ceramica romană târzie și paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV-VI p.Chr.),* București, 2003.

OPRIȘ *et alii* 2006 – I.C. Opriș, Z. Covacef, C. Dobrinescu, Z.K. Pinter, C. Miron, C. Urduzia, R. Constantin, N. Constantin, A. Alexiu, *Capidava*, CCA 2006, CIMEC, 2007.

OPRIȘ & RAȚIU 2016 – I.C. Opriș, A. Rațiu, *Roman customs station from Capidava. Statio for publicum portorii Illyrici in the 2nd century AD and a hypothetical model for interactions with Barbaricum in the 4th century AD*, în: Vitalie Bârcă (ed.), *Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the Province of Dacia and their Relations with the Roman Empire = Series*

Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum (eds. Sorin Cociș, Adrian Ursuțiu), vol. 14, Cluj-Napoca, 2016, p. 89-109.

OPRIȘ & RAȚIU 2018 – I.C. Opriș, A. Rațiu, *Capidava – The Late Fortlet (end of the 6th – beginning of the 7th c. AD). Chronological Issues*, *Limes XXIII*, în: *Proceedings of the 23rd International Congress of Roman Frontier Studies Ingolstadt 2015 / Akten des 23. Internationalen Limeskongresses in Ingolstadt 2015*, Beiträge zum Welterbe Limes Sonderband 4/II, Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege – Deutsche Limeskommission, Nünnerich-Asmus Verlag, Mainz, 2018, p. 763-771.

PAPASIMA *et alii* 1994 – T. Papasima, I.C. Opriș, Z. Covacef, C. Matei, V. Georgescu, *23. Capidava. Sectorul I, III, V, IX – „Port", X – „Terme"*, CCA 1993, Satu Mare, 1994, p. 12-14.

PÂRVAN 1926 - V. Pârvan, *Getica*, București, 1926.

PINTER *et alii* 2008 – Z.K. Pinter, I.M. Țiplic, C. Urduzia, *Capidava – sectorul VIII (extra muros)*, CCA 2007, Iași, 2008, p. 85-86.

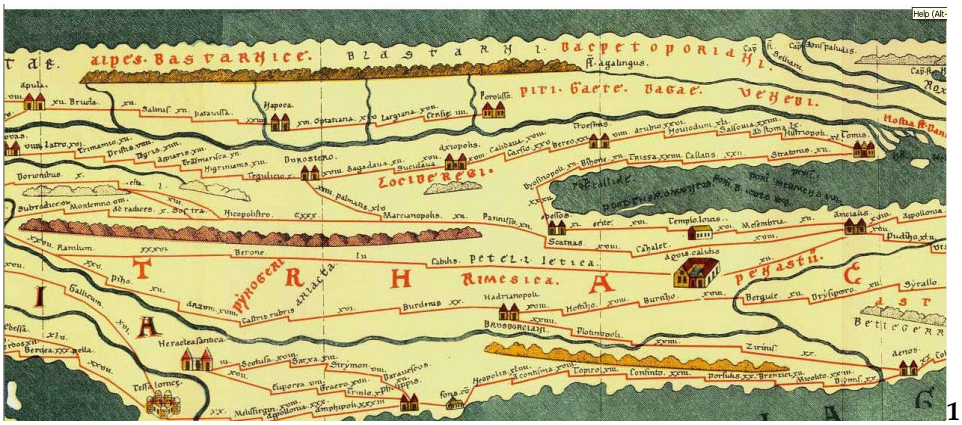
PINTER & URDUZIA 2009 – Z.K. Pinter, C. Urduzia, *Capidava – sector VIII (extra muros)*, în: *Valachica* – CCA 2008, Târgoviște, 2009.

PINTER & URDUZIA 2011 – Z.K. Pinter, C. Urduzia, *Capidava, com. Topalu, jud. Constanța - punct Cetate, sectorul VIII (extra muros)*, CCA, campania 2010, Sibiu, 2011.

PINTER & URDUZIA 2013 – Z.K. Pinter, C. Urduzia, *Cercetări arheologice la fortificația medievală de la Capidava. Sectorul VIII extra muros*, CCA, campania 2012, Craiova, 2013.

SOPRONI 1986 – S. Soproni, *Nachvalentinianische Festungen am Donaulimes*, în: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, III, Stuttgart, 1986.

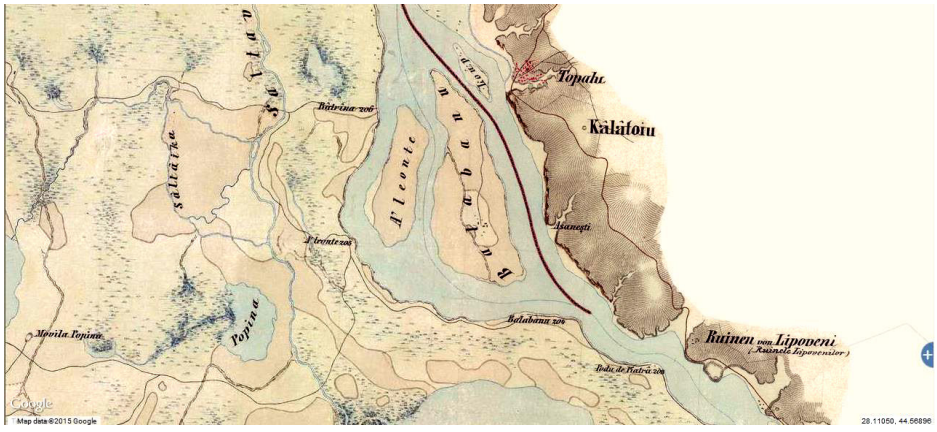
SUCEVEANU 1991 – A. Suceveanu, *La Dobroudja aux Ier-IIIe siècles de n.è.*, în: A. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, p. 20-135.

1

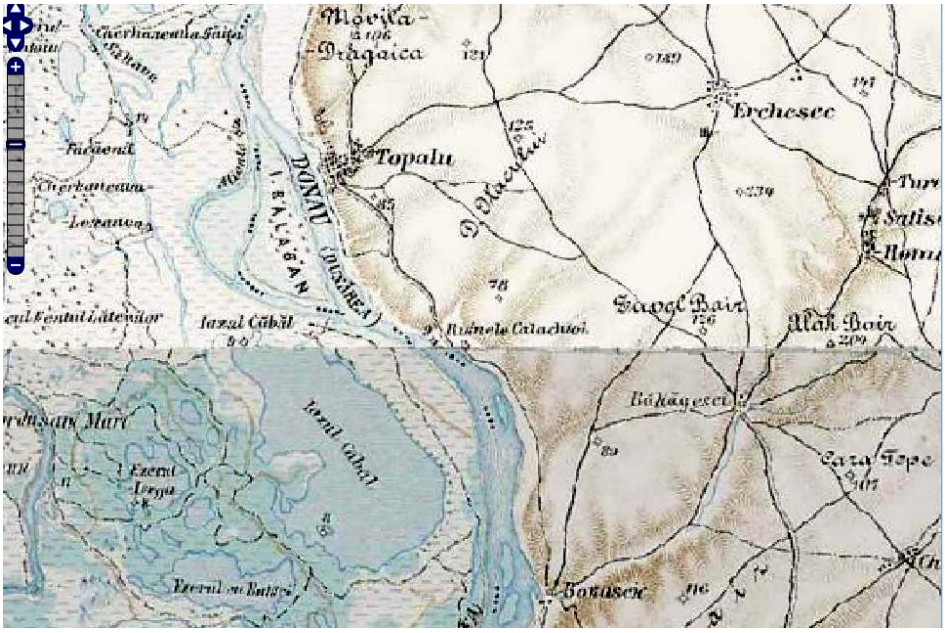

2

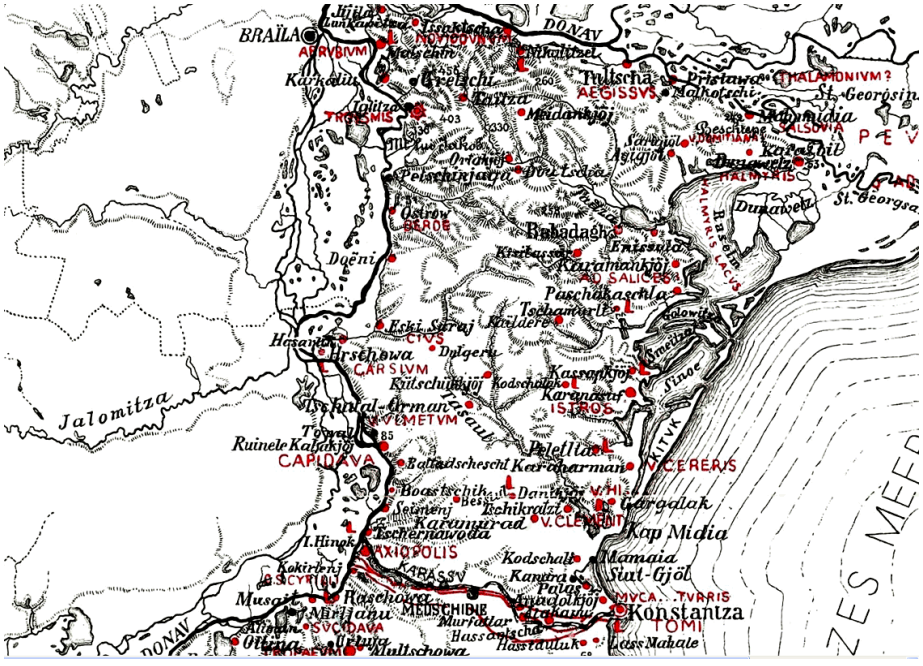

3

Pl. 1 - Capidava pe vechile hărți ale zonei.

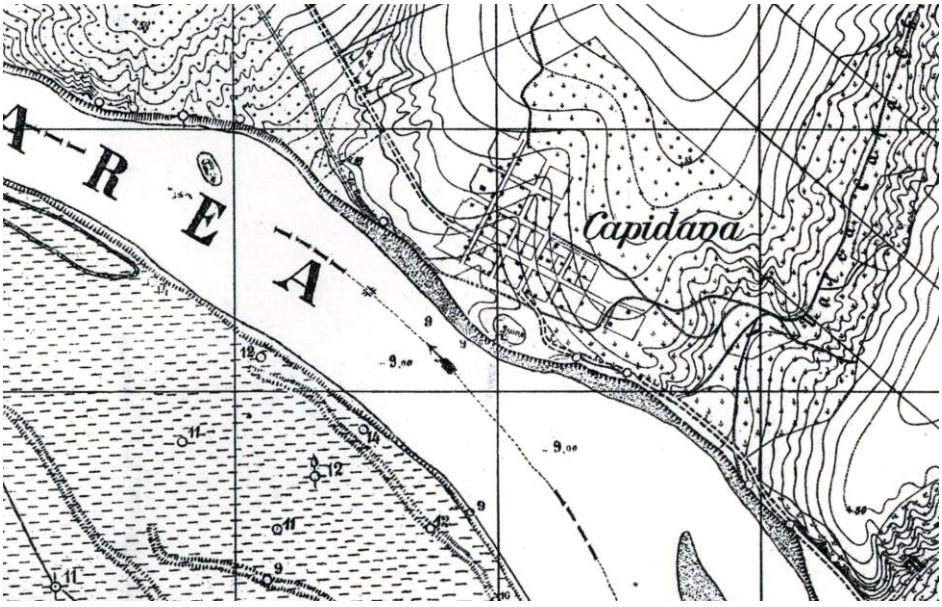

1

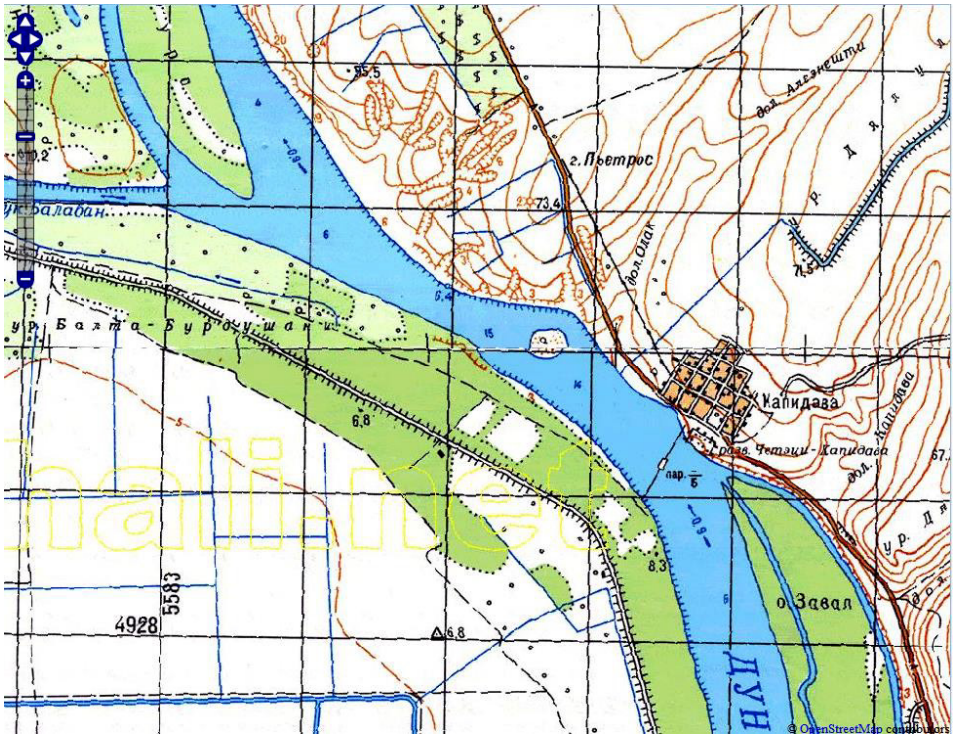

2

Pl. 2 - Capidava pe vechile hărți ale zonei.

1

2

Pl. 3 - Capidava pe vechile hărți ale zonei.

1

2

Pl. 4 - Fotografii aeriene ale zonei Capidava *VIII extra muros (Porta Principalis)*: 1) septembrie 2014; 2) iunie 2015.

1

2

Pl. 5 - Capidava - *Porta Principalis* 2015. 1) Dispunerea secțiunilor (din spate spre planul apropiat): S 07, S 06, S 08, S 09 și S 10; 2) Secțiunea S 07.

1

2

Pl. 6 - Capidava - *Porta Principalis* 2015. 1. Intervenție recentă; 2. Profilul de E al secțiunii S 06.

1

2

Pl. 7 - Capidava - *Porta Principalis* 2015. 1. Profilul de S al secțiunilor S 06 și S 07; 2. Fundația cetății și complexele 03, 05 și 06.

1

2

Pl. 8 - Capidava - *Porta Principalis* 2015. 1. Fundația cetății surprinsă în secțiunile S 07 și S 06; 2. Stânca nativă surprinsă în secțiunea S 07

1

2

Pl. 9 - Capidava - *Porta Principalis* 2015. Complexele 03 și 05 (turn).

1

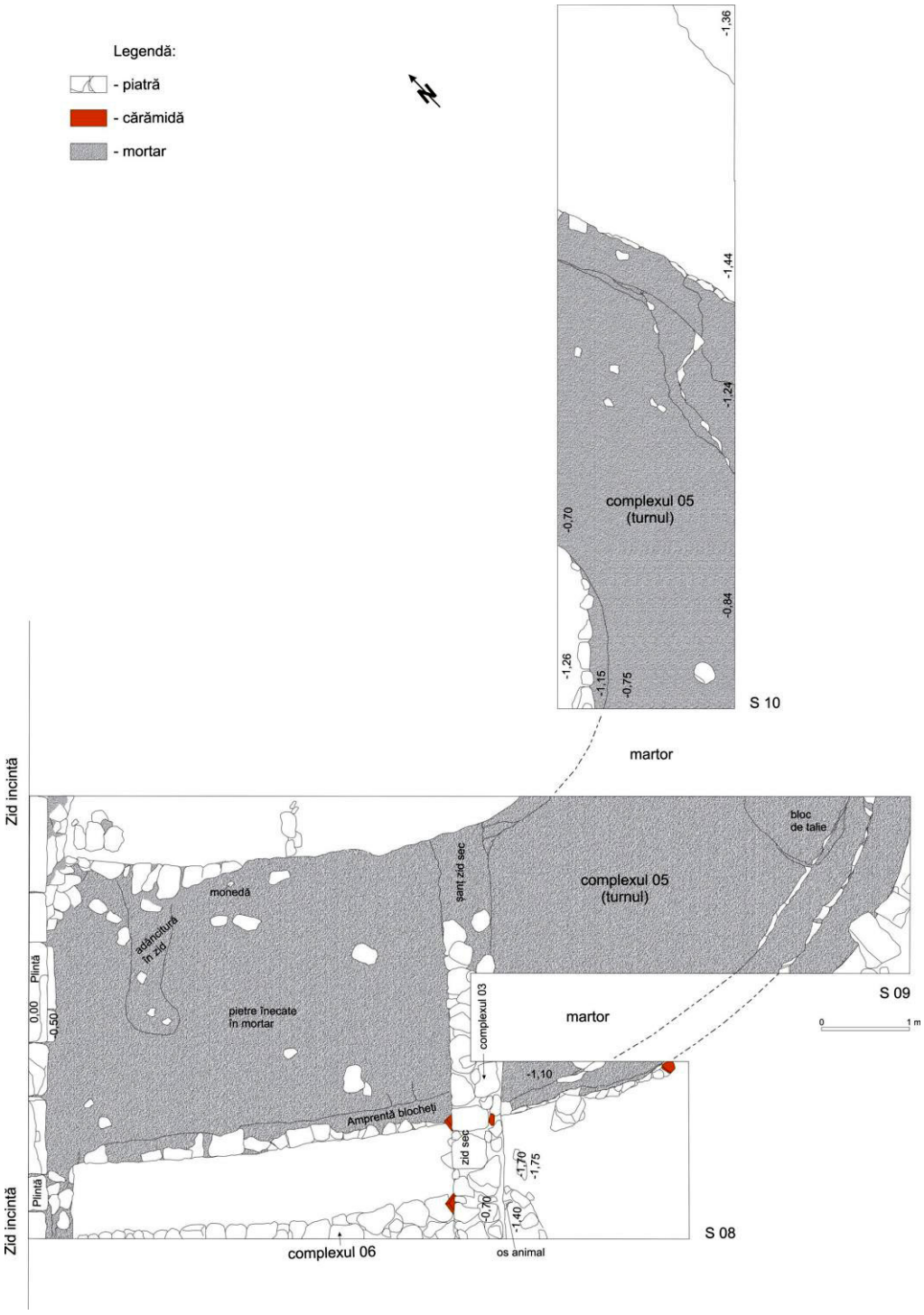

2

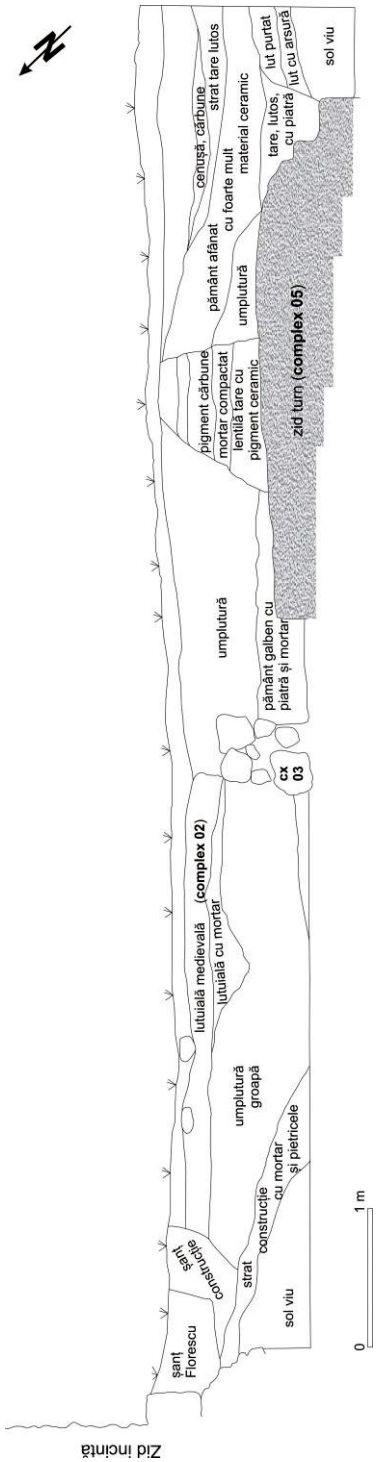

3

Pl. 10 - Capidava - *Porta Principalis* 2015. Complexul 05 (turn).

Pl. 11 - Capidava - *Porta Principalis* 2015. Planul secțiunilor S 08, S 09, S 10.

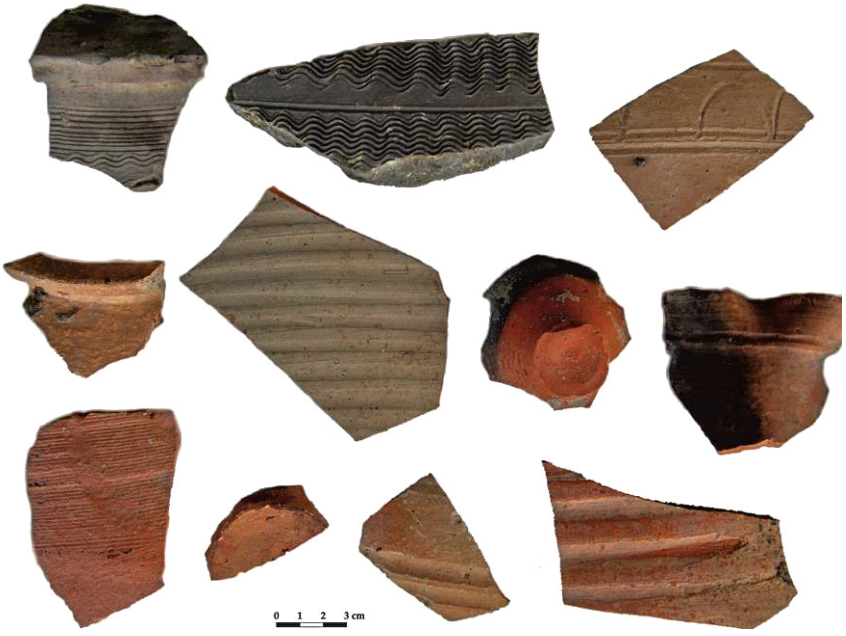

Pl. 12- Capidava - *Porta Principalis* 2015. Profilul de NE al secțiunii S 09.

Pl. 13 - Capidava - *Porta Principalis* 2015. 1. Turn (nr. 3) în formă de „U" de pe latura de NE a cetății; 2. Complexul 07 secționat de profilul de SV al secțiunii S 07.

1

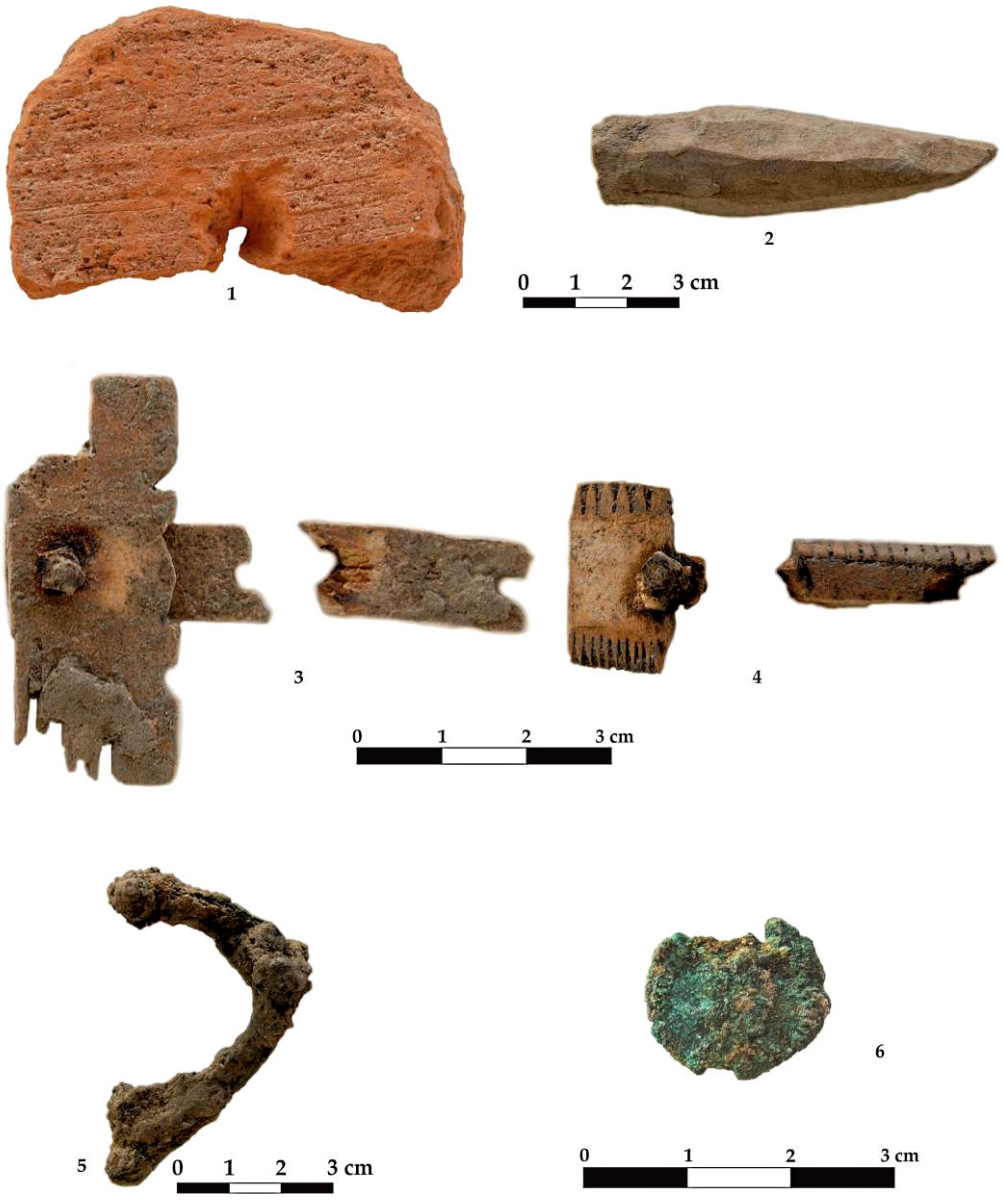

2

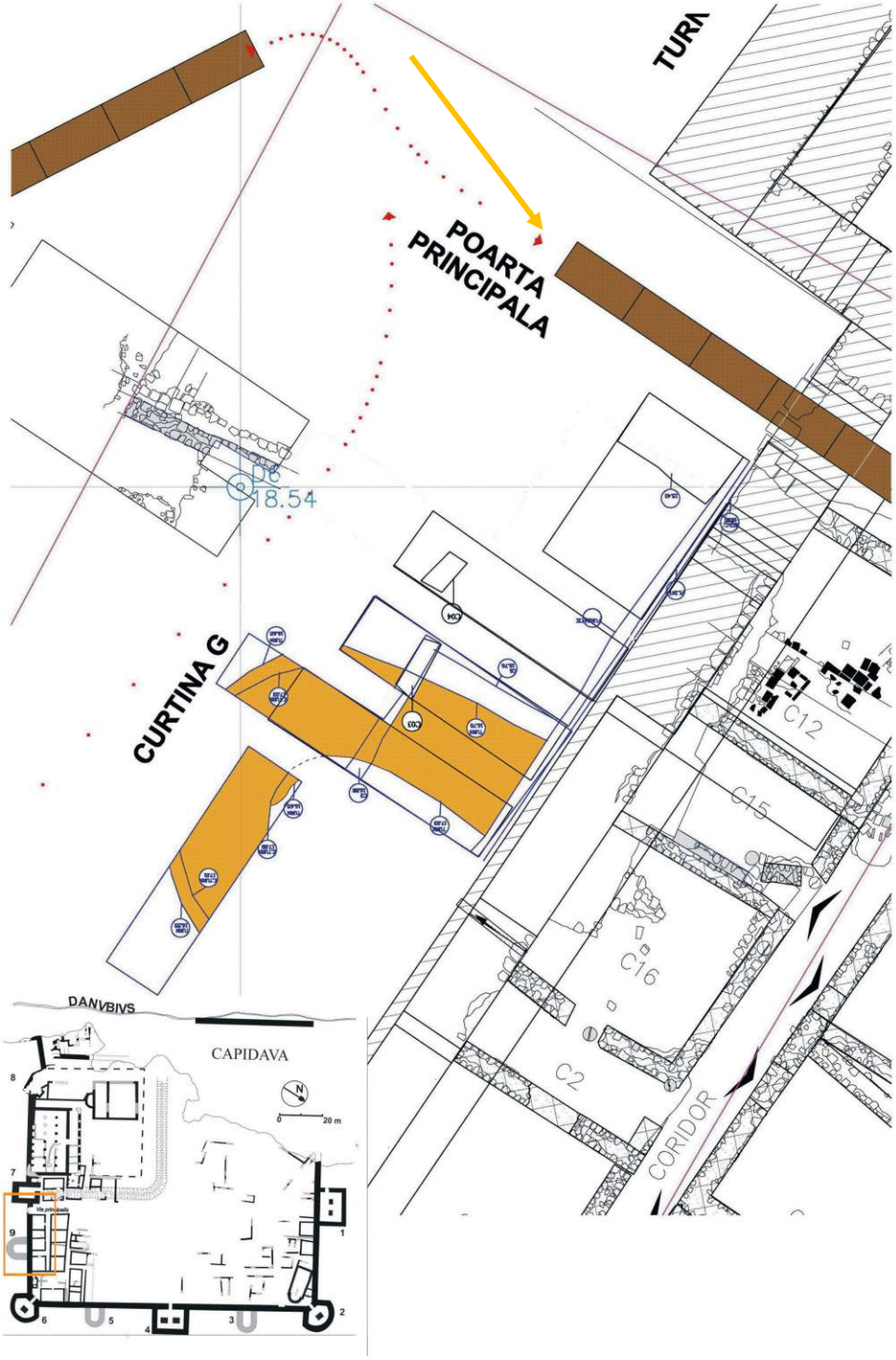
Pl. 14 - Capidava - *Porta Principalis* 2015. Fragmente de vase ceramice recuperate. din complexul 07

Pl. 15 - Capidava - *Porta Principalis* 2015. 1. Buză de platou rectangular cu decor ARS Form Hayes 56; 2. Fusaiole.

Pl. 16 - Capidava - *Porta Principalis* 2015. 1. Cărămidă romană refolosită ca greutate; 2. Săgeată (?) de os; 3-4. Piepteni de os; 5. Fragment de fibulă; 6. Monedă Constantius II (336-361 p.Chr.)

Pl. 17 - Capidava - *Porta Principalis* 2015. Plan topografic cu evidențierea turnului.

CARSIUM. DATE NOI DESPRE PLANIMETRIA FORTIFICAȚIEI (SEC. IV-VI p.Chr.)

Constantin NICOLAE[*]

Cuvinte-cheie: *Hârșova, cetatea Carsium, edificiu, bazilică, str. Unirii, str. Carsium, portul antic, poarta cetății.*

Keywords: *Hârșova, Carsium fortress, building, basilica, Unirii street, Carsium street, ancient harbour, fortress gate.*

Rezumat: *O discuție despre planimetria cetății Carsium este o chestiune relativ nouă. Abia acum s-a lămurit, sperăm definitiv, raportul dintre fortificația antică (romano-bizantină) și cea medievală (otomană). Descoperirea porții de nord a cetății și a unor părți din edificiile antice în perimetrul cuprins între str. Unirii și portul antic de pe malul Dunării, considerat de noi limita de sud a fortificației, ne-a permis abordarea acestui subiect. În spațiul delimitat, unde se află și un cartier al orașului actual Hârșova, au fost realizate câteva cercetări, în mare parte nefinalizate, dar suficient de concludente, care ne permit să stabilim, cu titlu preliminar, anumite limite ale fortificației antice. Acestea sunt: edificiul de pe strada Alexandru cel Bun, edificiul din „cetate", elementele de fortificație din sectorul „incinte vest", portul antic, edificiul din strada Călărași și poarta de nord a cetății (Pl. I).*

***1. Edificiul 1** (Pl. II). Se plasează la intersecția străzilor Alexandru cel Bun și Cetății, în capătul de vest al suprafeței rezervate. Aici sunt scoase la lumină două obiective: trei „edificii" ridicate în perioada romano-bizantină, cercetate parțial și două ziduri, orientate pe direcția E-V și N-S, cu lățimea de 2,50 m, ceea ce ar sugera existența unei construcții cu caracter defensiv, poate chiar o incintă care ar fi putut apăra cetatea și așezarea antică în secolele II-III p.Chr. Situația întâlnită în acest sector, în ansamblul ei, deosebit de interesantă și de importanță excepțională pentru planimetria fortificației, poate să ne indice limita de vest a cetății Carsium în perioada romană târzie și începutul celei romano-bizantine.*

***Edificiul 1 a** (Pl. III, Fig. 1) reprezintă, practic, un zid cu orientarea E-V aflat cca 25-30 m nord față de săpătura menționată mai sus (la nord de strada Cetății). Nu avem indicii că între cele două există o legătură directă. Caracteristicile mortarului de aici sunt*

[*] Constantin NICOLAE: Muzeul „Carsium" Hârșova, Str. Revoluției 27, 905400, Hârșova; e-mail: ct.nicolae@yahoo.com.

similare edificiului 2 aflat la sud de strada Cetății. La baza zidului s-a identificat o monedă din prima parte a secolului al IV-lea.

2. Edificiul de pe „cetate" *(Pl. IV, Fig. 2) reprezintă o parte dintr-o construcție cu ziduri din piatră legată cu mortar dar și pământ. Atât tehnica de construcție cât și stratigrafia indică mai multe faze de refacere între secolele III-VI. Săpătura nu s-a extins pentru a urmări dimensiunile construcției. Deasupra zidurilor distruse s-a identificat o locuință „Dridu".*

3. Elementele de fortificare din sectorul „incinte vest" *au fost analizate de noi într-un articol precedent. Acum doar precizăm că acestea, la care adăugăm resturile de ziduri din sectorul „incinte nord" descoperite în campania 2008, pe de o parte, și poarta de nord a cetății, de cealaltă parte, nu pot fi încadrate planimentric în același sistem de apărare. Cel mai probabil, fiecare reprezintă faze sau refaceri ale fortificațiilor care au funcționat între secolele IV-VI.*

4. Basilica de la Carsium *(Pl. V, Fig. 3) a fost identificată parțial, în S I în anul 1994. Zidurile se păstrează pe înălțimea maximă cuprinsă între 0,30-0,63 m și au grosimea de 0,70 m. Sunt ridicate din piatră cu asize neregulate din cărămidă prinse cu mortar din nisip, var și cărămidă pisată. În interior se păstrează parțial un pavaj din cărămizi pe care s-au executat, în pasta crudă, pentagrame. Dacă se va demonstra că edificiul a avut o singură navă, atunci dimensiunea posibilă ar fi fost cuprinsă între 6/8 x 12/14 m, iar cu trei nave putea avea 17/18 m x 25/30 m.*

5. Portul antic *(Pl. VI, Fig. 4). Se plasează în partea de sud a fortificației, la Dunăre, între două stânci care au fost ajustate, cel mai probabil, chiar în antichitate, special în acest scop. Cercetarea, realizată în campania anului 2012, a identificat trei faze constructive.*

A. Perioada romano-bizantină (Faza a III-a) este reprezentată de un rest de zid ridicat din piatră mică prinsă cu mortar din nisip, var și cărămidă pisată. Se păstrează pe înălțimea actuală de peste 2 m și lățimea de 2,80 m.

B. Faza a II-a se identifică printr-un rest de zid aflat la adâncimea de 1,60 m numai între pintenul calcaros și stânca din aval (spre vest). Are aceleași caracteristici constructive ca precedentul. În fața zidului, la adâncimea de 2,90 m s-a evidențiat un nivel de incendiere.

C. Faza I, cea mai veche, identificată acum, se află la adâncimea de 3,20-3,30 m. Zidul este legat spre est de același pinten stâncos, este ridicat din piatră mică prinsă cu mortar din nisip și var, lipsit de consistență. La adâncimea de 3,40 m s-au identificat mai multe amprente ale parilor folosiți la substrucția zidului pe solul instabil de lângă apă. Astfel apare clar respectarea indicațiilor date de Vitruvius la ridicarea zidurilor acolo unde locul „este moale".

6. Edificiul din strada Călărași *(Pl. VII, Fig. 5) reprezintă restul unei construcții cu ziduri din piatră prinsă cu pământ, cu cel puțin două faze, distrusă de un incendiu puternic. Zidurile au grosimea de 0,75 m și se păstrează pe înălțimea maximă de 1,10 m. În exterior, spre sud, se găsește, în condiții precare, restul unui pavaj din piatră lustruită pe alocuri. Din pământul dintre pietrele acestuia s-a recuperat o monedă de la Constantin cel Mare.*

În ansamblu, considerăm că aceste descoperiri sunt de importanță deosebită nu numai pentru reconstituirea istoriei cetății Carsium, a evoluției ei în timp, cât mai ales

pentru a stabili limitele ei pe teren. Deocamdată cunoaștem, cu exactitate, pentru aceste secole, limitele maxime de nord și sud ale cetății Carsium.

Abstract: *A debate regarding the planimetry of Carsium fortress is a relatively new item. Only now, we hope definitively, the relation between the ancient (Roman – Byzantine) fortification and the Middle Ages (Ottoman) one is cleared up. The discovery of the fortress North gate and part of some ancient buildings in the area between Unirii street and the ancient harbor at the Danube shore, considered by us as the fortress South limit, have allowed us to approach this subject. Inside the before mentioned space, where also a quarter of Hârșova town exists, some research was made, a larger part of them unfinished, but conclusive enough to allow a preliminary certain limits tracing for the ancient fortification. These are the building on Alexandru cel Bun street, the building inside the "fortress", the fortification elements in sector "West precincts", the ancient harbour, the building on Călărași street and the North gate of the fortress (Pl. I).*

***1. Building 1** (Pl. II). It is placed at the crossroads of Alexandru cel Bun and Cetății streets, at the West end of the reserved surface. Two objectives were unearthed here: three partly researched "buildings" erected in Roman – Byzantine period, and two E-W and N-S oriented, 2.50 m thick walls, suggesting the existence of a defensive line, maybe even precincts which could defend the fortress and the ancient settlement in the 2nd-3rd centuries AD. The situation found in this sector is on the whole especially interesting and of exceeding importance for the fortress planimetry and may establish the Western limit of Carsium fortification in the late Roman and the beginning of the Roman – Byzantine period.*

***Building 1a** (Pl. III, Fig. 1) practically represents an E-W oriented wall, placed at about 25-30 m North of the before mentioned excavation (North of Cetății street). We have no hints that there is a direct link between them. The mortar composition is here similar to the building two, placed South of Cetății street. A coin from the first part of the 4th century was identified at the base of the wall.*

***2. The building inside the „fortress"** (Pl. IV, Fig. 2) represents part of a construction with walls of stone attached with mortar but also with earth. The building technique and also the stratigraphy show a number of rebuilding phases during the 4th to the 6th century. The excavation was not extended to determine the complete size of the building. A „Dridu" dwelling was identified above the destroyed walls.*

***3. Fortification elements in sector „West precincts"** were analysed by us in a foregoing article. We only specify now that these, to which we add the wall remnants in sector „North precincts" discovered during the 2008 campaign on one hand and the North gate of the fortress on the other hand, cannot be enclosed as planimetry to the same defensive system. Most probably each of them at their turn represent phases or rebuildings of the fortifications used during the centuries 4-6.*

***4. The basilica in Carsium** (Pl. V, Fig. 3) was partly identified in S I in 1994. The walls are preserved on a maximum height between 0.30 and 0.63 m and are 0.70 m thick. They are built of stone with irregular brick layers attached with mortar made of sand, lime and pounded bricks. A pavement made of bricks on which pentagrams were imprinted in the crude paste is partly preserved inside. If proven that the edifice had a single nave, then the possible measurements could be between 6/8 x 12/14 m, maximum 17/18 m x 25/30 m.*

5. The ancient harbour *(Pl. VI, Fig. 4). It is placed in the fortification Southern part, at the Danube, between two rocks which were adjusted specially for this purpose most probably even in ancient times. The excavation which took place during the 2012 campaign has identified three building phases.*

Roman – Byzantine period (3rd phase) is represented by a wall remnant built of little size stone attached with mortar made of sand, lime and pounded bricks. It is now preserved with a height of over 2 m and is 2.80 m thick.

The 2nd phase is identified by a wall remnant placed 1.60 m deep, only between the limestone spur and the downstream rock (to West). It has the same building characteristics as the former. An arson level was discovered at a depth of 2.90 m in front of the wall.

The 1st phase, the oldest one, only recently identified, lies at a depth of 3.20-3.30 m. The wall is attached to East to the same rocky spur, is built of little size stone attached with mortar made of sand and lime, lacking firmness. At a depth of 3.40 m a number of impressions from the poles used at the wall substructure were identified in the unstable soil near the water. Thus, it clearly appears that Vitruvius' rules for erecting walls where the soil „is soft" are respected.

6. The building on Călărași street *(Pl. VII, Fig. 5) represents the remnants of a building with walls erected with stone attached with earth, with at least two phases, destroyed by a violent arson. The walls are 0.75 m thick and are preserved on a maximum height of 1.10 m. Outside, towards South, there are in a poor condition preserved stone pavement remnants, polished here and there. A coin from Constantine the Great was recovered from the earth beween its stones.*

On the whole we consider that these discoveries are of utmost importance, not only for restitution of Carsium fortress history, its vertical evolution, but especially for horizontally establishing its limits. For now, we know for these centuries the exact Carsium fortress North and South limits.

Despre evoluția pe orizontală a cetății Carsium s-a vorbit puțin în ultima perioadă de timp[1]. În lipsa unor cercetări fundamentale s-a apelat mereu la planurile și opiniile puse în circulație la mijlocul secolului trecut pe acest subiect[2]. Cercetările sistematice debutate în anul 1993, și mai ales rezultatele obținute în sectoarele „incinte vest" și „incinte nord"[3], au clarificat, în linii mari, legătura dintre fortificația antică și cea medievală, în timp ce descoperirea porții de nord a lămurit pe deplin raportul dintre fortificația romano-bizantină și cea otomană[4]. Mai mult, toate cercetările, sistematice sau preventive, au dus la obținerea unor rezultate care necesită, în această fază a cercetării, rediscutarea problemelor principale privind topografia și planimetria fortificației din secolele IV-V[5]: dimensiuni, limite, arhitectura defensivă, elemente de viață urbană etc.

[1] Problema a fost tratată doar tangențial. Vezi ARICESCU 1971, p. 356; NICOLAE 1993, p. 217. Punctul de vedere potrivit căruia zidul de incintă aflat de-a lungul străzii Carsium ar avea origine antică nu mai este de actualitate. Cercetările din ultimul deceniu au demonstrat că acesta aparține fortificației medievale. Vezi NICOLAE 2016, p. 49-84.

[2] CONDURACHI 1967, p. 169-170; BARNEA 1971, p. 79.

[3] NICOLAE 2015-2016, p. 281-304; NICOLAE 2017, p. 307-321.

[4] NICOLAE 2018, p. 343-363.

[5] NICOLAE 2018 a.

Descoperirile arheologice din perimetrul cuprins între strada Unirii și malul Dunării, nu multe la număr, dar foarte importante, ne permit să abordăm câteva dintre temele fundamentale formulate mai sus. Discuțiile prezentate în continuare, raportate la poarta de nord a cetății și la suprafața rezervată de la Dunăre, oferă primele imagini, parțiale firește, ale dimensiunii, dar și asupra arhitecturii din interiorul fortificației.

În același timp, prezentarea generează o serie de întrebări ale căror răspunsuri pot fi completate numai prin efectuarea unor săpături de mare amploare atât pe suprafața rezervată, cât și dincolo de aceasta, spre intrarea pe poartă.

În paginile de mai jos pornim de la premisa că fortificația de secolul al IV-lea a acoperit tot spațiul de la poarta de nord, până la abruptul stâncos de la Dunăre. Este vorba despre o distanță (de la nord, nord-vest spre sud, sud-est) de cca. 300 metri. Descoperiri arheologice efectuate pe suprafața rezervată, încadrate în acest perimetru, unele publicate deja[6], altele prezentate mai jos, demonstrează această situație. Nu știm limitele de est și vest ale fortificației deoarece puținele cercetări preventive derulate în această parte a localității nu au permis obținerea de date în acest sens. Singura săpătură care ne poate oferi anumite indicii, din acest punct de vedere, este cea de la intersecția străzilor Cetății și Alexandru cel Bun („Edificiul" 1). Celelalte descoperiri (edificiile din „cetate" sau cel identificat parțial pe strada Călărași, la care se adaugă și construcțiile din zona portului antic) aparțin fără îndoială fortificației din secolele IV-VI (**Pl. I**). Nu luăm în discuție, la această dată, restul de turn descoperit de Gh. Cantacuzino în perimetrul cuprins între strada Unirii și strada Carsium[7] (nr. 8). Este posibil ca acesta să se lege de un rest de zid pe care l-am identificat, în urmă cu un deceniu, pe strada Unirii. Acest punct, extrem de important, va face obiectul unor cercetări în perioada imediat următoare care și va fi prezentat cu altă ocazie[8].

1. **Edificiul 1**[9] (**Pl. II**). Se plasează în partea de vest a fortificației, la intersecția străzilor Cetății și Alexandru cel Bun. În cele zece campanii s-au pus în evidență, de fapt, trei edificii cu faze diferite de construcție și refacere. Fără să intrăm în detaliile rezultatelor obținute, reținem doar ceea ce ne interesează în legătură cu tema noastră. Două dintre clădiri au fost ridicate din piatră prinsă cu mortar (de culoare deschisă la cea de-a doua), iar la a treia, din piatră prinsă cu pământ. Și stratigrafia generală din acest sector este relevantă pentru întreaga fortificație. Din secolul I a.Chr. până în secolele IV-VI p.Chr. materialele autohtone și cele romane sau romano-bizantine, deși nu abundă, sunt prezente. Cea mai importantă descoperire de aici, în contextul problemei noastre, o reprezintă restul de fundație din piatră prinsă cu mortar roz, având grosimea de 2,50 m, surprinsă

[6] CHIRIAC *et alii*, 1999, p. 324-326.

[7] CANTACUZINO 1992, p. 59, fig. 1, Hârșova. Planul de situație al săpăturilor arheologice din zona str. Carsium-str. Unirii, 1988-1989.

[8] Este posibil ca acesta să reprezinte o altă fază a cetății Carsium; rămâne de văzut în urma săpăturilor viitoare dacă se va confirma această supoziție.

[9] Cercetare realizată parțial de un colectiv al MNIR și Institutul de Arheologie București în perioada 1990-2001 (colectiv Oana Damian, Paul Damian, Mihaela Simion, Adela Bâltâc, Christina Știrbulescu, Romeo Cârjan, Emil Dumitrașcu). Pentru rezultatele obținute în cercetarea obiectivului vezi DAMIAN 1997, p. 231-240; CCA 1994, p. 31; 1995, p. 40; 1996, p. 56-57; 1997, p. 26; 1998, p. 28; 1999, p. 53; 2002, p. 194-195.

pe lungimea de 4 m peste care se așază edificiul 1. După cum precizează autorii cercetării, în campania anului 1994 *„... s-au făcut observații asupra a două ziduri anterioare edificiului, unul orientat aproximativ E-V, celălalt S-N, din care se păstrează, din păcate, doar prima asiză din fundație, cu o lățime de 2,50 m".* Unul din ziduri a secționat o groapă cu materiale romane timpurii și fragmente getice lucrate cu mâna care se datează cel mai târziu la începutul secolului al II-lea p.Chr. Lățimea fundației este neobișnuită pentru o simplă construcție ridicată în scop militar, civil sau de cult, sau cu altă destinație. Aceasta se poate încadra cel mai bine la categoria construcțiilor defensive. Mai precis, acum, după ce am reușit să conturăm dimensiunea fortificației romano-bizantine de la nord la sud, nu ni se pare o exagerare dacă am considera că descoperirea poate reprezenta limita ei vestică din acest punct. După cum indică raportul dintre zidul de apărare și groapa cu materialele datate la începutul secolului al II-lea, acesta a fost ridicat în intervalul secolelor II-III. Din păcate, rapoartele publicate nu dau alte detalii cu privire la cele două ziduri. Este posibil ca incinta de sec. IV-V să fie pe undeva, prin apropiere.

2. **Edificiul 1a** (**Pl. III, Fig. 1**). La cca. 20 m nord de edificiul 1, dincolo de strada Cetății, o cercetare preventivă derulată în anul 2010, a identificat un rest de zid cu orientarea est-vest. Acesta se păstrează pe înălțimea maximă de 1,60 m, are grosimea de 0,65 m și a fost surprins pe lungimea de cca. 11 m. Ridicat din piatră mică prinsă cu mortar bej-deschis, cu urme de cărămidă măcinată, zidul a fost perforat de o groapă cu material medieval. A fost ridicat peste un nivel cu materiale romane (fragmente de țigle și olane) de pe care s-a recuperat o monedă din prima parte a secolului IV (tip *PROVIDEN-TIAE CAESS)*. Zidul are unele caracteristici asemănătoare cu cele ale edificiului nr. 2, aflat la sud. Nu vrem să sugerăm că cele două au făcut parte dintr-o construcție mai mare, dar că au fost ridicate în aceeași perioadă pare mult mai probabil. De fapt, suntem într-un perimetru din care provin și alte materiale arheologice antice. De pe strada Alexandru cel Bun a fost scos la lumină, la începutul secolului trecut, fragmentul de inscripție[10] publicat de Vasile Pârvan considerat piatra de fondare a fortificației ridicate în timpul împăratului Traian[11]. Din păcate nu avem indicii cu privire la contextul arheologic al descoperirii. Este posibil ca fragmentul să se fi aflat aici, la vremea respectivă, în poziție secundară.

3. **Edificiul de pe „cetate"**. Reprezintă o parte dintr-o construcție, cu ziduri din piatră prinsă cu mortar, descoperită și cercetată în S II, carourile 61-65[12] (**Pl. IV, A; B, C**; **Fig. 2**). Cercetarea a surprins partea de nord a unei încăperi mărginite la est, vest și nord de ziduri. Lipsa de omogenitate a elevației indică existența mai multor faze de construcție/refacere a edificiului. Lungimea totală a

[10] Inventar 1904, p. 26.

[11] PÂRVAN 1913, p. 15.

[12] Săpătură realizată în campaniile din 1995-1999. Colectivul de la Carsium a avut următoarea componență: Adrian Rădulescu, resp. șt., Panait I. Panait, Aristide Ștefănescu, Tudor Papasima, Daniel Flaut, Costel Chiriac, Gabriel Talmațchi, Constantin Nicolae, membri colectiv. Rezultatele obținute au fost prezentate în sinteză în CCA, Hârșova ,,Cetate", Campania 1995 (1996), Campania 1996 (1997), Campania 1997 (1998), Campania 1998 (1999), Campania 1999 (2000).

zidului de nord este de 6,80 m și grosimea actuală este de 0,60 m. Pe latura de est se adosează zidului un altul din piatră prinsă cu pământ. Spre vest, zidul este ridicat din piatră ceva mai mare (0,32 x 0,23 x 0,41 m) cu asize neregulate din cărămidă, fapt ce poate sugera existența unei faze ceva mai timpurii. Săpătura a ajuns în exterior (spre nord) până la adâncimea de 3,30 m, la nivelul stâncii. Spre interior s-a săpat până la adâncimea de 2,70 m, sub nivelul de distrugere al edificiului, unde a fost identificată o nivelare mai mare cu materiale romane târzii. Stratigrafia în interiorul zidurilor (**Pl. IV B**) indică două nivele majore de arsură corespunzător etapelor de funcționare și distrugere prin incendiere a edificiului (nr. 10, primul și nr. 6 ultimul). Sub ultimul nivel se păstrează încă suprafețe mari din podeaua lutuită (7). Între cele două niveluri se află pământ brun deschis cu piatră, urme de arsură și cărbune (8, 9). După ceramica descoperită și materialul numismatic identificat până în 1997[13], dar și cel din campaniile 1998-1999[14], rezultă că prima fază de utilizare a edificiului în forma cercetată este caracteristică secolului al IV-a, fără a depăși însă perioada împăraților Valentinian-Valens. Două piese descoperite la - 2,30-2,67 m poartă efigiile Iuliei Domna (emisiune tomitană 217 p.Chr.) și ale împăratului Probus. Acestea vin de sub primul nivel de arsură și pot sugera o fază mai veche sau chiar un alt edificiu din care se păstrează acum numai zidul vestic. Cinci monede datează din timpul împăraților Constantin cel Mare și Constantius II. Ultima fază de funcționare este atestată de o monedă de la Justin II (emisiune din anii 571-572). Peste un nivel consistent din pământ cu piatră și arsură, format, cel mai probabil, după distrugerea acestuia, se așează o locuință „Dridu" (5). Aceasta este identificată prin nivelul mare de cenușă și pământ ars. În faza a doua podeaua acesteia s-a mărit dincolo de zidul longitudinal. În partea superioară a sectorului se înregistrează un nivel cu materiale medievale, legat fără îndoială de ultima fază de funcționare a fortificației din secolele XVI-XIX (1). Profilul de nord (**Pl. IV, C**) este mult mai simplu și reflectă mai bine stratigrafia în integralitatea ei, de la suprafața actuală a solului până la nivelul stâncii. Primul nivel este constituit de o arsură puternică (15) peste care urmează o nivelare uriașă cu pământ compactat cu materiale romane (12) și rare lentile de pământ galben. Aceasta este întreruptă de zidul din piatră legată cu pământ adosat edificiului (13) în spatele/în fața căruia se găsește un rest de zid roman din piatră prinsă cu mortar, îngrijit realizat (14) și care ilustrează o fază anterioară de locuire a cetății. Peste cele două ziduri se așterne un nivel de pământ brun deschis cu resturi de cărbune (8) întrerupt de nivelări din pământ brun închis cu piatră, cărbune și arsură (9, 10) în care apar lentile de pământ galben (11). Deasupra întâlnim un nivel consistent, dar neomogen ca grosime, de arsură (7) deranjat de gropi medievale timpurii (1, 2, 3). Paralel cu zidul longitudinal al edificiului se află un nivel de pământ brun deschis cu piatră și fragmente de țigle (6), format, poate, chiar ca urmare a distrugerii clădirii. Deasupra se găsește pământul brum închis, compactat cu piatră (4, 5). Lipsa nivelului medieval indică anumite intervenții antropice, cel mai probabil datate în epoca modernă, dacă nu cumva acesta a fost afectat de săpătura efectu-

[13] CHIRIAC *et alii* 1999, p. 324-325, nr. 23, 28, 29, 31.

[14] Identificarea pieselor a fost făcută de Gabriel Talmațchi, participant la cercetarea edificiului. Îi mulțumim și pe această cale.

ată de Andrei Aricescu[15]. Monedele descoperite în exteriorul edificiului, șase la număr, circulă de la Diocletian până la Valens.

În urma cercetării au fost scoase la lumină numeroase materiale (fragmente de vase din sticlă, obiecte din metal, vase diverse din ceramică). Printre dărâmăturile recuperate din partea de vest a edificiului se remarcă fragmentul de altar din calcar pe care s-a reîntregit inscripția *Deo/ Invicto/ M[it(h)r]a[e]?/ Luc̣ia[n(us)]/ ex v[oto]/ [posuit]*[16].

Nu putem explica, în stadiul actual al cercetărilor, prezența aglomerării de piatră din caroul 66 care a fost intersectată de zidul de vest al edificiului. Dacă acesta va fi găsit și spre nord și sud, atunci putem vorbi de o amenajare defensivă făcută în condiții excepționale, la un moment dat, care nu a mai fost demontată ulterior.

În stadiul actual al cercetărilor nu putem spune ce rol a avut această construcție și nici ce loc a ocupat în planimetria fortificației. Deschiderea săpăturii spre sud, ar putea aduce clarificări noi cu privire la destinația acesteia și precizări pentru stratigrafia sitului.

4. Elemente de fortificație din sectorul „incinte vest". Fără a reveni asupra acestora deoarece au fost publicate recent[17], vom preciza doar faptul că restul de zid care a fost afectat serios de incinta mică a fortificației medievale, cu lățimea actuală de 1,40 m, și baza turnului rotund peste frontul căruia se așază incinta mare, nu pot fi corelate între ele și nici cu descoperirile din partea de nord a fortificației (poarta de nord sau posibilul turn aflat la vest de aceasta). Nu este exclus ca acestea să fie refaceri ale cetății între marile faze de construcție de la începutul secolului al II-lea p.Chr., secolul al IV-lea sau secolul al VI-lea. Extinderea săpăturilor în sector va aduce lămuriri suplimentare cu privire la originea elementelor de fortificare și integrarea lor în contextul defensiv al cetății Carsium.

5. Basilica de la Carsium. În campania 1994, în S I, c. 20[18], sub zidul medieval târziu, a apărut, la adâncimea de 2,30 m, restul unui zid absidat. Extinderea săpăturii în carourile 21-25 a dus la identificarea parțială a edificiului considerat a fi o bazilică creștină[19]. În două campanii (1994-1995) s-a cercetat obiectivul în limita dimensiunilor secțiunii (**Pl. V, Fig. 3**). Construcția a fost realizată din piatră și asize neregulate de cărămidă, prinse cu mortar din nisip, var și cărămidă pisată. Zidurile au lățimea de cca. 0,70 m și se păstrează, în zona cercetată, pe înălțime variabilă cuprinsă între 0,30-0,60 m. Ridicarea edificiului pornește de la nivelul

[15] Campaniile de început de la Carsium au avut ca obiectiv redeschiderea secțiunilor magistrale (E-V și N-S) făcute de Andrei Aricescu în anul 1963, fără a se cunoaște amănunte legate de săpătura acestuia. Participanți la campania din anul 1963 ne-au mărturisit că șanțurile făcute au fost foarte mici (de adâncime mică) iar în anumite porțiuni abia se zăreau.

[16] BĂRBULESCU & BUZOIANU 2009, p. 400 și 406, fig. 6 a și 6 b.

[17] NICOLAE 20015-2016, p. 285; p. 290-291, Fig. 14.

[18] În campania 1997 s-a refăcut caroiajul pe ambele secțiuni magistrale. Inițial în 1993, pentru S 1 punctul 0 a fost plasat la limita de sud a turnului comandantului, astfel că o continuare a secțiunii dincolo de incinta mică, nu s-ar fi putut corela cu restul săpăturii. Noul caroiaj a pornit acum de la sud, de pe stânca aflată la suprafață, cu posibilitatea prelungirii spre nord chiar dincolo de incinta mare.

[19] CHIRIAC & NICOLAE 1995, *pass.*; ZUGRAVU 1997, p. 371.

stâncii. Pentru omogenizarea denivelărilor și prepararea patului destinat podelei din cărămizi de paviment s-a aplicat un strat de câțiva centimetri de pământ galben. Cărămizile poartă pe suprafața lor pentagrame. Unele se aflau încă la locul lor. Absida este orientată către sud, sud-est[20]. Din păcate săpătura nu a fost dusă, spre nord, până la incinta mică pentru a se vedea raportul care există între zidurile construcției descoperite și sistemul defensiv al cetății. Cauza principală a încetinirii săpăturilor a reprezentat-o nivelul medieval timpuriu, foarte consistent în această parte a cetății. Nu cunoaștem alte detalii cu privire la tipologia bazilicii. Pornind de la premisa că are o singură navă, ar însemna că se încadrează în categoria edificiilor de cult cu dimensiunile cuprinse între 6/8-12/14 m. Dacă are trei nave, atunci peste zidurile sale s-a construit incinta mică a fortificației medievale, iar dimensiunile ar fi putut ajunge la 17/18 m x 25/30 m. Este greu de precizat perioada de construcție a edificiului.

O bazilică la Carsium nu trebuie să surprindă. Întârzierea cercetării arheologice este principala cauză a necunoașterii unui astfel de edificiu aici. Izvoarele istorice atestă așezarea în rândul celor 14 reședințe episcopale, dependente de mitropolia de la Tomis, în veacul al VI-lea[21]. În săpăturile efectuate la Hârșova au fost scoase la lumină o serie de materiale care atestă o viață creștină intensă. Din păcate, au fost publicate puține dintre acestea[22].

6. Portul antic se găsește în partea de sud a fortificației, pe malul Dunării (**Pl. VI, A, B; Fig. 4**). Sub zidul medieval prins între cele două stânci calcaroase (despre care nu vom vorbi acum), spre partea de răsărit, se distinge un rest de zid din piatră prinsă cu mortar, cu asize regulate din cărămidă, care a servit instalației portuare antice[23]. Campania anului 2012 a fost destinată cercetării acestuia[24]. Au fost identificate trei faze de construcție pentru perioada antică.

A. Zidul portului din perioada romano-bizantină (Faza a III-a din analiza noastră, dar nu ultima din activitatea portului[25]) este, după opinia noastră, cel care încă se vede prins între pintenul stâncos din a doua jumătate a părții dinspre răsărit și stânca ajustată vertical de care se ancorează în aceeași parte. A fost construit din piatră mică prinsă cu mortar din nisip, var și cărămidă pisată. Se păstrează pe înălțimea de peste 2 metri și lățimea de 2, 80 m. Grosimea acestuia îi conferă un pronunțat caracter defensiv, preluând rolul incintei care închidea fortificația spre sud, la Dunăre. În spatele zidului se află un culoar longitudinal lat de cca 0,80 m pavat cu cărămidă. Asizele sunt formate din câte trei rânduri de cărămizi cu dimensiunile de 0,32 x 0,40 x 0,05 m. Nu apare la suprafață decât în jurul stâncii, care se ridică din pământ, dincolo de mijlocul deschiderii dintre cei

[20] ZUGRAVU 1997, p. 311, n. 83 despre orientarea bazilicilor din Dobrogea (Histria, sud; Tomis, sud, sud-est; Ulmetum, nord-est; Noviodunum, nord).

[21] BARNEA 1968 II, p. 459, n. 12.

[22] NICOLAE 2007, p. 401-406.

[23] TALMAȚCHI 2000, p. 35-50.

[24] Săpătura a fost făcută de C. Nicolae și V. Bodolică. Vezi, NICOLAE 2013, p.65-66.

[25] În partea superioară se disting, după calitatea mortarului, refaceri care pot fi datate, cu titlu preliminar, în epocile ulterioare de funcționare a cetății, respectiv bizantină, genoveză și otomană. În ansamblu, zidul are aici grosimea de 2,20 m și deschiderea de peste 38 m între cei doi pinteni stâncoși.

doi pinteni calcaroși folosiți pentru a ancora ambele capete ale zidurilor în toate epocile istorice.

B. La adâncimea de 1,60 m se găsește un alt rest de zid cu caracteristici de construcție similare primului. Nu se poate stabili grosimea acestuia. La nivelul pintenului stâncos de care se ancorează în partea de răsărit, este lat de 2,40 m după care se îngustează. Astăzi aici măsoară numai 1 m lățime. În fața zidului, până la adâncimea de 2,90 m sunt prezenți bolovani din piatră proveniți de la distrugerea acestuia, multe fragmente ceramice din secolele II-IV, oase de animale și urme de incendiere.

C. Prima fază a zidului portuar identificată de noi, fără a exclude existența alteia anterioare, se află la adâncimea de 3,20/3,30 m. Este reprezentată de un rest de zid din piatră prinsă cu un mortar nisipos. Acesta a fost legat de baza pintenului de stâncă dinspre răsărit unde se păstrează cel mai bine. Nu s-au putut face măsurători pe dimensiunile sale din cauza stadiului avansat de degradare. După îndepărtarea dărâmăturilor acestuia, la -3,40/3,50 m, au fost identificate 18 urme de pari care au fost înfipți în mâlul aluvionar. Dimensiunea actuală a orificiilor este cuprinsă între 0,10-0,20 m. Dată fiind colmatarea acestora cu aluviuni, de-a lungul timpului, este de presupus că stâlpii au putut avea inițial o grosime poate chiar dublă. Nu am găsit o altă explicație, la vremea respectivă, în afară de utilizarea acestora la substrucția zidului. Tot așa de bine stâlpii identificați puteau sprijini un cheu tip „estacadă", construit din material lemnos. Dispunerea neuniformă a amprentelor sugerează, mai degrabă, necesitatea susținerii cheului din zidărie implantat în nivelul aluvionar instabil. După indica indicațiile lui Vitruvius[26] pentru construcția zidurilor în porturi, dacă locul „este moale" acesta se va împăna cu pari (de anin sau măslin, după cum precizează autorul). În cazul de față, cel mai probabil, s-a folosit material din speciile spontane locale.

Pentru încadrarea cronologică a fazelor identificate ne putem baza, deocamdată, pe materialul numismatic descoperit în săpătură suficient de lizibil. În c. 4, la adâncimea de 2,30/3 m, pe nivelul C 2, (cheul pereat al fazei a II-a) au fost descoperite trei piese, cea mai veche din a doua jumătate a secolului al IV-lea, urmată de un *follis* de 20 *nummia* de la Justinian și cea mai târzie din secolul al XI-lea[27]. Situația stratigrafică corelată cu datarea monedelor ne sugerează funcționarea pereului acestei faze a instalației portuare a cetății Carsium, în timp ce pentru faza târzie, după o creștere mare a apelor Dunării care a dus la o colmatare uriașă a bazinului portuar cu aluviuni, s-a amenajat un nou zid utilizat pe toată perioada medievală. Acest zid a fost refăcut de câteva ori cum indică o analiză mai atentă a mortarelor, în scop comercial dar și militar, până la distrugerea cetății în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În stadiul actual al cercetărilor nu putem spune dacă aici a funcționat, împreună, portul comercial cu cel militar. După cum se știe, de la Carsium provin mai multe fragmente cu ștampilele unității fluviale *Classis Flavia Moesica* descoperite pe platoul de sus al cetății[28], între care se află și un exemplar timpuriu[29]. Cercetările viitoare vor da răspuns la aceasta întrebare.

[26] Vitruviu 5.12.
[27] Monedă de la Mihail IV (1034-1041)
[28] CHIRIAC, NICOLAE & TALMAȚCHI 1998 p. 141.
[29] CHIRIAC, NICOLAE & TALMAȚCHI, p. 154, Pl. II, 4.

7. Edificiul din strada Călărași. O cercetare preventivă pe strada Călărași[30], la cca. 100 m de poarta de nord și 200 m de zidul instalației portuare care marchează limita de sud a cetății Carsium, a prilejuit descoperirea parțială a unei construcții (**Pl. VII, Fig. 5**). Săpătura are o importanță deosebită deoarece identifică, chiar parțial, restul unei construcții din perioada romano-bizantină (A) a cărei utilitate nu o putem preciza deocamdată. Mai interesantă pare stratigrafia din această zonă care poate deveni utilă în perspectiva altor cercetări.

1. Nivelul modern în grosime variabilă de 1,20/1,50 m, mai adânc în groapa identificată în profilul de nord în S 1 care ajunge la 2 m (1-4 în **Pl. V**). Aici s-a pus în evidență nivelul de incendiere și demolare al unei construcții cu fundația din piatră mică compactată și pereții din lut. Cel mai probabil este vorba de o locuință turcească din cartierul „Dijmahala", cu puține materiale, care s-a dezvoltat peste zidurile de răsărit ale fortificației otomane, așa după cum apare această zonă pe hărțile întocmite în primii ani ai secolului al XX-lea (la Pamfil Polonic, Harta Marelui Stat Major al Armatei sau cea a cpt. D. M. Ionescu)[31].

Pe profilul de est și nord al săpăturii se observă existența unei intervenții contemporane (o groapă, adâncă de 1,80 m, în componență cu resturi de plastic, deșeuri textile și metale actuale în partea inferioară, exact deasupra zidului de nord al edificiului) care a avut ca scop să faciliteze exploatarea pietrei din ziduri.

2. Nivelarea cu materiale arheologice diverse continuă de la 1,20/1,50 m până la adâncimea de 2,30 m (5). De aici au fost recuperate fragmente ceramice amestecate (secolele IV-VI și IX-XI). Originea acestora este greu de stabilit. Cel mai probabil, la construirea incintei de răsărit a cetății otomane, care ar trebui să fie nu foarte departe spre est, nivelele antice au fost afectate, iar materialele sunt antrenate, acum, în această nivelare. Săpăturile din „cetate" au identificat un nivel „Dridu" din care s-au cercetat mai multe locuințe și cuptoare ceramice. Nu este exclus ca acesta să se întindă spre nord, până aproape de locația unde s-a efectuat acum cercetarea. Materialele din secolele IV-VI își au originea în ultimul nivel identificat. După părerea noastră, la reconstrucția cetății în secolul al VI-lea au fost recuperate materialele de construcție necesare acestei acțiuni, iar restul (piatră mică, fragmente ceramice, mase mari de pământ provenind din ziduri) a fost întins (nivelat) pe o suprafață apreciabilă în exteriorul noilor ziduri.

3. Nivelul datat cu materiale romano-bizantine (ceramică și monede) reprezintă partea unei construcții (un edificiu cu ziduri din piatră legate cu pământ) care a sfârșit în urma unui incendiu puternic (6-11). Edificiul descoperit, ridicat inițial din piatră cu asize neregulate din cărămidă prinsă cu pământ galben, a fost distrus în urma unui incendiu puternic. Din prima fază se păstrează un rest de zid pe latura de vest și o porțiune de pe latura de nord de un metru înălțime. Refacerea s-a realizat din piatră bolovănoasă prinsă cu pământ de culoare închisă. Grosimea zidului este de cca. 0, 75 m. Înălțimea maximă păstrată este de 1,10 m. Lipit de zidul de vest se află restul altuia, mai vechi. Poate fi din aceeași construcție, o fază anterioară sau poate fi un edificiu anterior. La adâncimea de 3,45 m spre sud, se păstrează câteva pietre lustruite la suprafață,

[30] Str. Călărași, nr. 4, cercetare preventivă investiția ,,Construire locuință parter", beneficiar Regep Vârlan. După încheierea săpăturii s-a renunțat la executarea proiectului.

[31] POLONIC (*mss.)*; IONESCU 1904, Pl. 2.

care provin dintr-un de pavaj. Din pământul dintre acestea provin două monede, dintre care una, păstrată în stare bună, este de la Constantin cel Mare[32]. Prezența ei poate fi un indiciu care dovedește perioada în care s-au realizat toate lucrările de construcție/refacere ale edificiului descoperit. Urmele unei distrugeri violente se văd peste tot, și în interiorul construcției, și în împrejurimile ei. În profilul de nord se identifică, la nivelul zidului, arsură și fragmente de materiale de construcție provenind de la distrugere. După toate probabilitățile distrugerea se poate plasa către a doua jumătate a secolului al IV-lea și se leagă de invazia vizigotă în imperiu din anii 376-378[33]. Evenimentele de atunci au deschis calea pătrunderii în imperiu a altor migratori. Aceștia au pus stăpânire pe capetele de pod care asigurau legătura cu comunitățile din stânga Dunării. În anul 434, prin tratatul de pace încheiat cu hunii, fortăreața *Karsos* din Tracia (cel mai probabil Carsium) rămâne în stăpânirea barbarilor[34].

Descoperirile prezentate, care aduc elemente noi cu privire la dezvoltarea pe orizontală a fortificației de secolul al IV-lea, au un rol important în stabilirea ipotetică a limitelor cetății Carsium. Ni se pare tot mai evident faptul că primul edificiu prezentat mai sus, cel de la intersecția străzilor Cetății și Alexandru cel Bun, se afla în interiorul fortificației, poate chiar către limita de sud-vest. Celelalte sunt edificatoare pentru stratigrafia sitului în secolele II-VI. Cercetările viitoare și mai ales introducerea perimetrului situat între strada Unirii și strada Cetății într-un regim de protecție urbană cu regim special vor conduce, într-un timp nu prea îndepărtat, la salvarea, cunoașterea și valorificarea unei părți importante din fortificația antică. Aceasta în condițiile în care vechile edificii nu au fost distruse semnificativ de ridicarea incintei răsăritene a fortificației otomane. După cum se poate observa la fața locului, diferența mare de nivel dintre strada Călărași și strada Carsium, care poate marca și traseul incintei medievale, poate fi tocmai consecința acestei intervenții majore din secolul al XVII-lea când cetatea otomană a fost reconstruită din temelii.

BIBLIOGRAFIE

ARICESCU 1971 – A. Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hârșova,* Pontica 4 (1971), p. 351-369.

BARNEA 1968 – I. Barnea, *Perioada Dominatului*, în DID II, București 1968, p. 369-502.

BARNEA 1971 – I. Barnea, în DID III, București, 1971.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2009 – M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Inscriptions inédites et revisées de la collection du Musée d`Histoire Nationale et d`Archéologie de Constantza I,* Pontica 42 (2009), p. 389-407.

CANTACUZINO 1992 – Gh. Cantacuzino, C*ercetări arheologice la fortificațiile de la Hârșova,* BCMI 3 (1992), p. 58-67.

CCA 1994 – P. Damian și colect., *Hârșova, „Edificiu"*, CCA, Campania 1993, Satu Mare, 1994, p. 31.

CCA 1995 – P. Damian și colect., *Hârșova, jud. Constanța [Carsium] „Edificiu"*, CCA, Campania 1994, Cluj Napoca, 1995, p. 40.

[32] Este o monedă cu legenda *DN CONSTANTINI MAX AUG/VOT/XX.*

[33] BARNEA 1968, p. 399-400

[34] *DID II*, p. 407 cu nota 15.

CCA 1996 – P. Damian și colect., *Hârșova, jud. Constanța [Carsium] „Edificiu”*, CCA, Campania 1995, Brăila, 1996, p. 56-57.

CCA 1997 – P. Damian și colect., *Hârșova, jud. Constanța [Carsium] „Edificiu”*, CCA, Campania 1996, București, 1997, p. 26.

CCA 1998 – P. Damian și colect., *Hârșova jud. Constanța [Carsium] „Edificiu”*, CCA, Campania 1997, Călărași, 1998, p. 28.

CCA 1999 – P. Damian și colect., *Hârșova, jud. Constanța [Carsium] „Edificiu”*, CCA, Campania 1988, Vaslui, 1999, p. 53.

CCA 2002 – P. Damian și colect., *Hârșova, jud. Constanța [Carsium] „Edificiu”*, CCA, Campania 2001, Deva, 2002, p. 194-195.

CHIRIAC & NICOLAE 1995 – C. Chiriac, C. Nicolae, *Despre o eventuală bazilică la Carsium,* Comunicare, Sesiunea Pontica (1995).

CHIRIAC, NICOLAE & TALMAȚCHI 1998 – C. Chiriac, C. Nicolae, G. Talmațchi, *Noutăți epigrafice de epocă romană la Carsium (Hârșova, jud. Constanța)*, Pontica 31 (1998), p. 139-162.

CHIRIAC *et alii* 1999 – C. Chiriac, S. Grămăticu, G. Talmațchi, C. Nicolae, *Descoperiri monetare la Carsium (Hârșova, jud. Constanța),* Pontica 32 (1999), p. 317-342.

CONDURACHI 1967 – E. Condurachi, *Neue Probleme und Ergebnisse der Limes Forschung in Scythia Minor,* SMR, Graz (1967), p. 162-174.

DAMIAN 1997 – O. Damian, P. Damian, *Date preliminare despre un edificiu romano-bizantin descoperit la Hârșova (campaniile 1990, 1992),* Cercetări Arheologice 10 (1997), p. 231-240.

Inventar 1904 - Registrul de Inventar al Muzeului din Hârșova (1904) Seria II, Antichități.

IONESCU 1904 – D. M. Ionescu, *Dobrogea în pragul veacului XX,* București, 1904.

NICOLAE 1993 – C. Nicolae, *Despre topografia anticului Carsium,* Pontica 26 (1993), p. 215-229.

NICOLAE 2007 – C. Nicolae, *O monogramă creștină de la Carsium (Hârșova, jud. Constanța)*, Pontica 40 (2007), p. 401-407;

NICOLAE 2013 – C. Nicolae, *Raport de cercetare arheologică Hârșova, jud Constanța [Carsium], Campania 2012,* CCA, (2013), p. 65-66.

NICOLAE 2015-2016 – C. Nicolae, *Șantierul arheologic Hârșova-cetate. Sectorul „incinte vest” Campaniile 2000-2007,* Pontica 28-29 (2015-2016), p. 281-304.

NICOLAE 2016 – C. Nicolae, *Date noi despre fortificația otomană de la Hârșova:* în vol. *Dobrogea, Coordonate istorice și arheologice*, Tulcea, 2016.

NICOLAE 2017 – C. Nicolae, *Cercetări arheologice la cetatea Carsium (Hârșova, jud. Constanța). Sectorul „Incinte nord”*, Pontica 50 (2017), p. 307-321.

NICOLAE 2018 a – C. Nicolae, *Date noi despre Carsium în secolele IV-V,* Comunicare, sesiunea Pontica, (nov. 2018).

NICOLAE 2018 – C. Nicolae, *Poarta de nord a cetății romano-bizantine Carsium,* Pontica 51 (2018), p. 343-363.

PÂRVAN 1913 – V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor,* AARMSI, Tom. 35 (1913), p. 478-491.

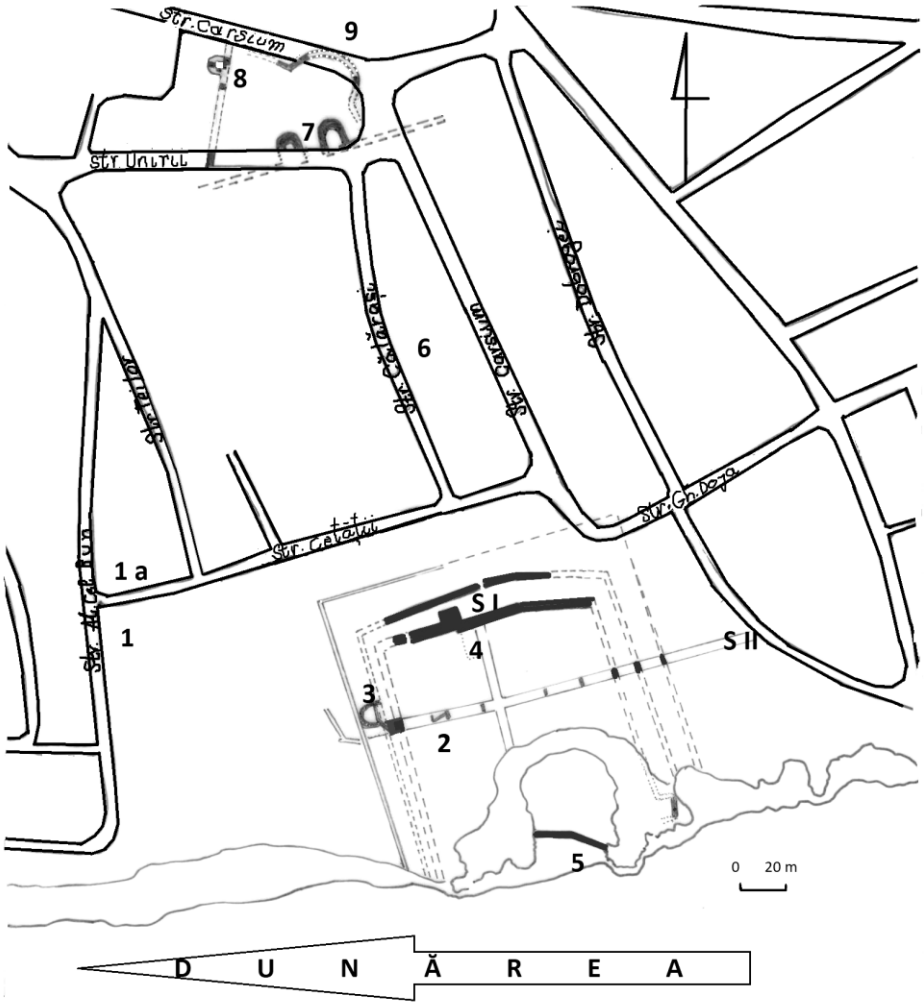
POLONIC (*mss.)* – P. Polonic, *Cercetările de la Hârșova până la Ostrov (Silistra),* Caiet 12, p. 1-2, manuscris, Biblioteca Academiei Române.

POPESCU 1989 – E. Popescu, *Dobrogea și ținuturile românești nord dunărene în secolele IV-VI,* Symposia Thracologica 7 (1989), p. 189-198.

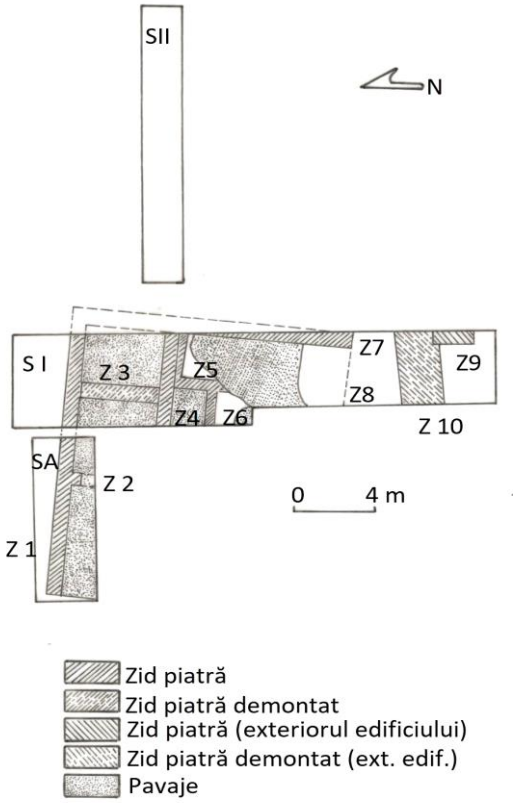
TALMAȚCHI 2000 – G. Talmațchi, *Portul militar și comercial de la Carsium (Hârșova) în epocile istorice romană, romano-bizantină și medievală,* Anuarul Muzeului Marinei Române 3 (2000), 2, p. 35-50.

ZUGRAVU 1997 – N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular la români,* București, 1997.

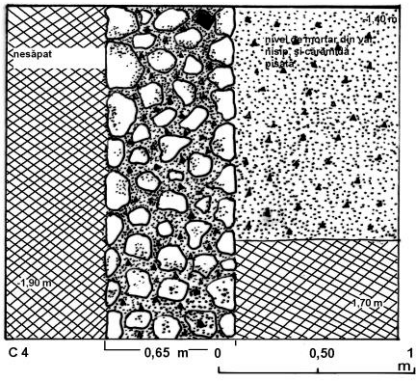
VITRUVIU – Vitruviu, *Despre arhitectură,* traducere G. M. Cantacuzino, Traian Costa și Grigore Ionescu, București, 1964.

Pl. I - Planul general al zonei cetății romano-bizantine: 1. Edificiul 1 (săpătura Damian); 1 a. Zidul de la nord de str. Cetății; 2. Edificiul din „cetate"; 3. Elemente de fortificație în sectorul „incinte vest"; 4. Basilica de la Carsium; 5. Portul antic al cetății (peste care se suprapune portul fortificației medievale); 6. Edificiul din str. Călărași; 7. Poarta de nord a cetății romano-bizantine (sec. IV-V); 8. Rest de turn rotund și incinta din str. Unirii; 9. Rest de turn de colț al cetății medievale (epoca otomană) / General plan of the Roman-Byzantine fortification: 1. Building 1 (Damian archaeological research); 1 a. wall North of Cetății St.; 2. The building inside the „fortress"; 3. Fortification elements in sector „West precincts"; 4. The Basilica in Carsium; 5. The ancient harbour (overlapped by the medieval one); 6. The building on Călărași St.; 7. North gate of the roman-byzantine fortification; 8. Remnants of a rounded tower and the fortification wall on Unirii St.; 9. Remnants of a corner tower of the medieval fortification (Ottoman period).

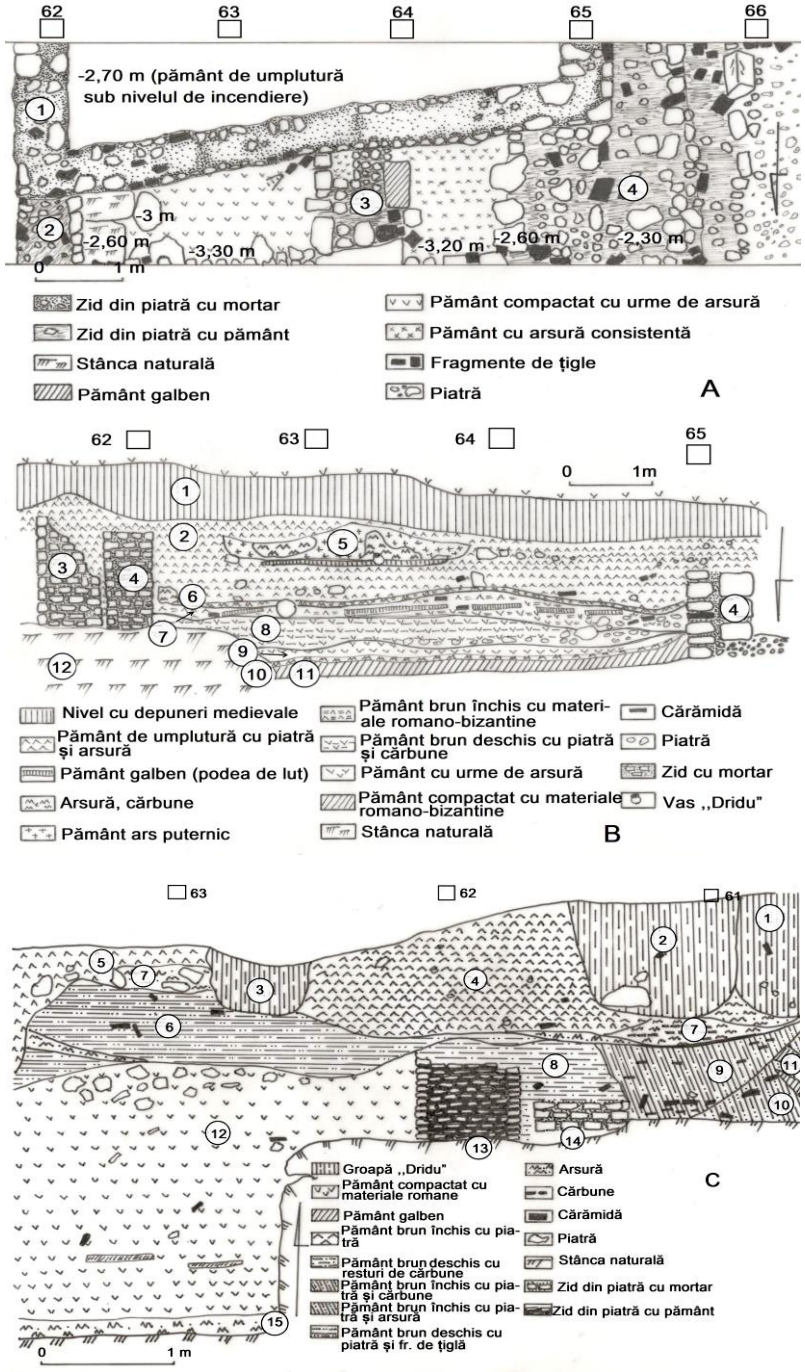
Pl. II - Edificiul 1 de la intersecția străzilor Alexandru cel Bun și Cetății. (după Damian 1997, Pl. I) / Building 1 situated at the intersection of Alexandru cel Bun and Cetății Streets (after Damian 1997, Pl. I).

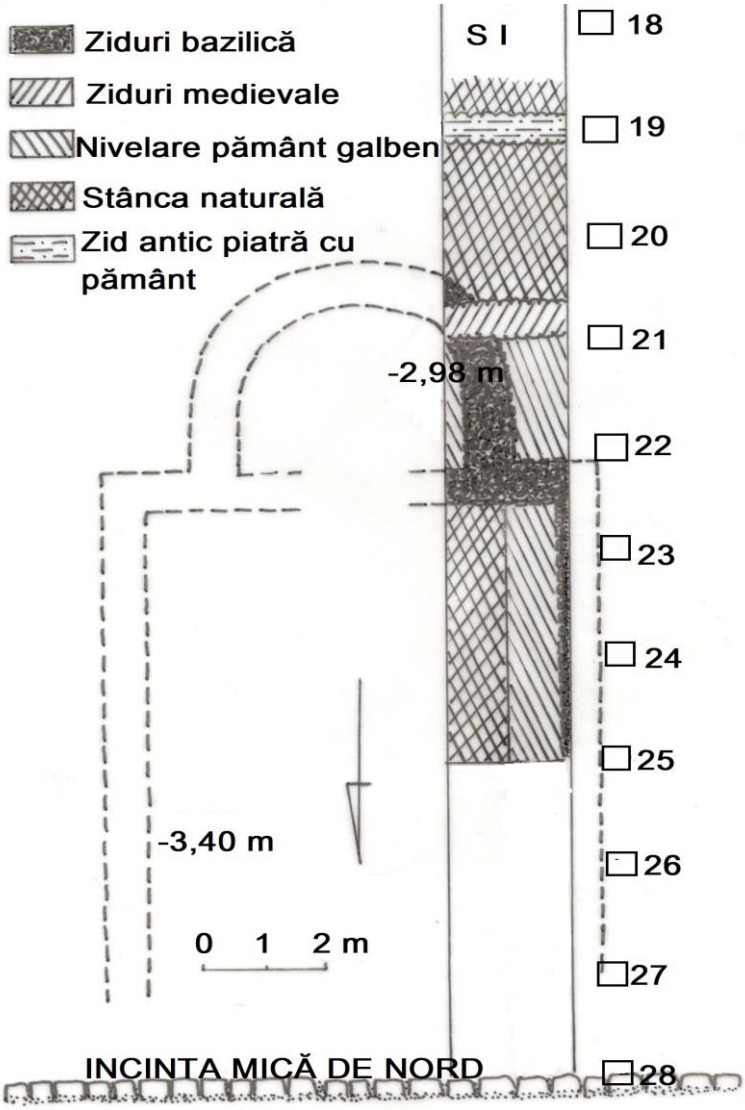
Pl. III - Plan caseta C4 (Edificiul 1 a) / Drawing of C4 (Building 1 a).

Fig. 1 - Caseta C 4 (Edificiul 1 a) / C 4 (Building 1 a).

Pl. IV - Edificiul din „cetate": A. Plan general; B. Stratigrafia profilului sudic; C. Stratigrafia profilului nordic / The building inside the „fortress": A. General plan; B. Stratigraphy of the southern profile; C. Stratigraphy of the northern profile.

Pl. V - Basilica de la Carsium. Plan general /
The Basilica in Carsium. General plan.

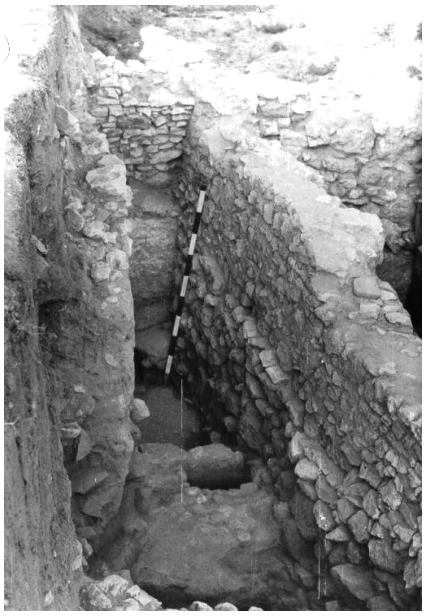

Fig. 2 - Edificiul din „cetate" (nr.2) / The building inside the „fortress" (no.2)

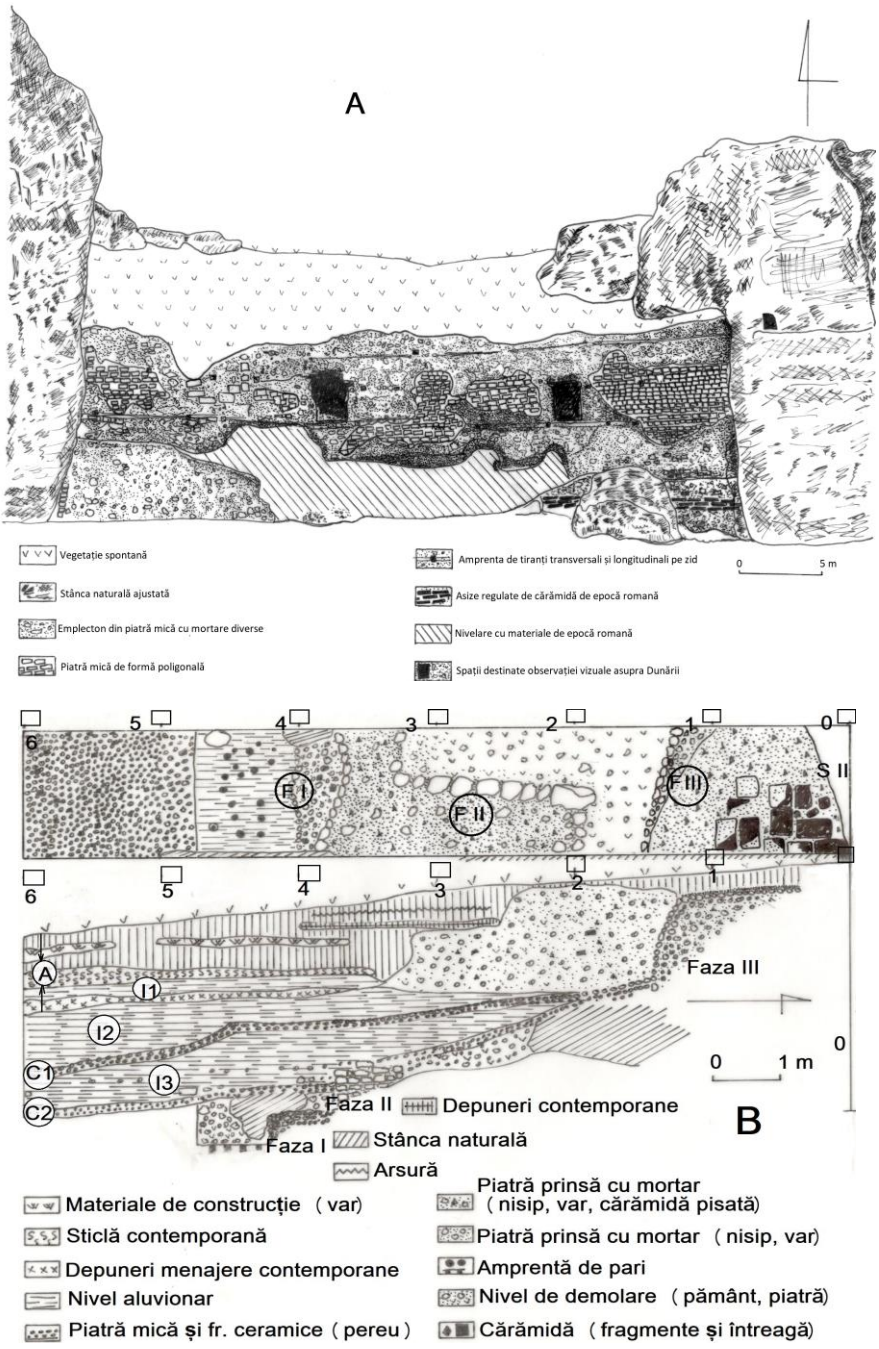
Fig. 3 - Basilica de la Carsium (nr. 4)/ The Basilica in Carsium (no.4)

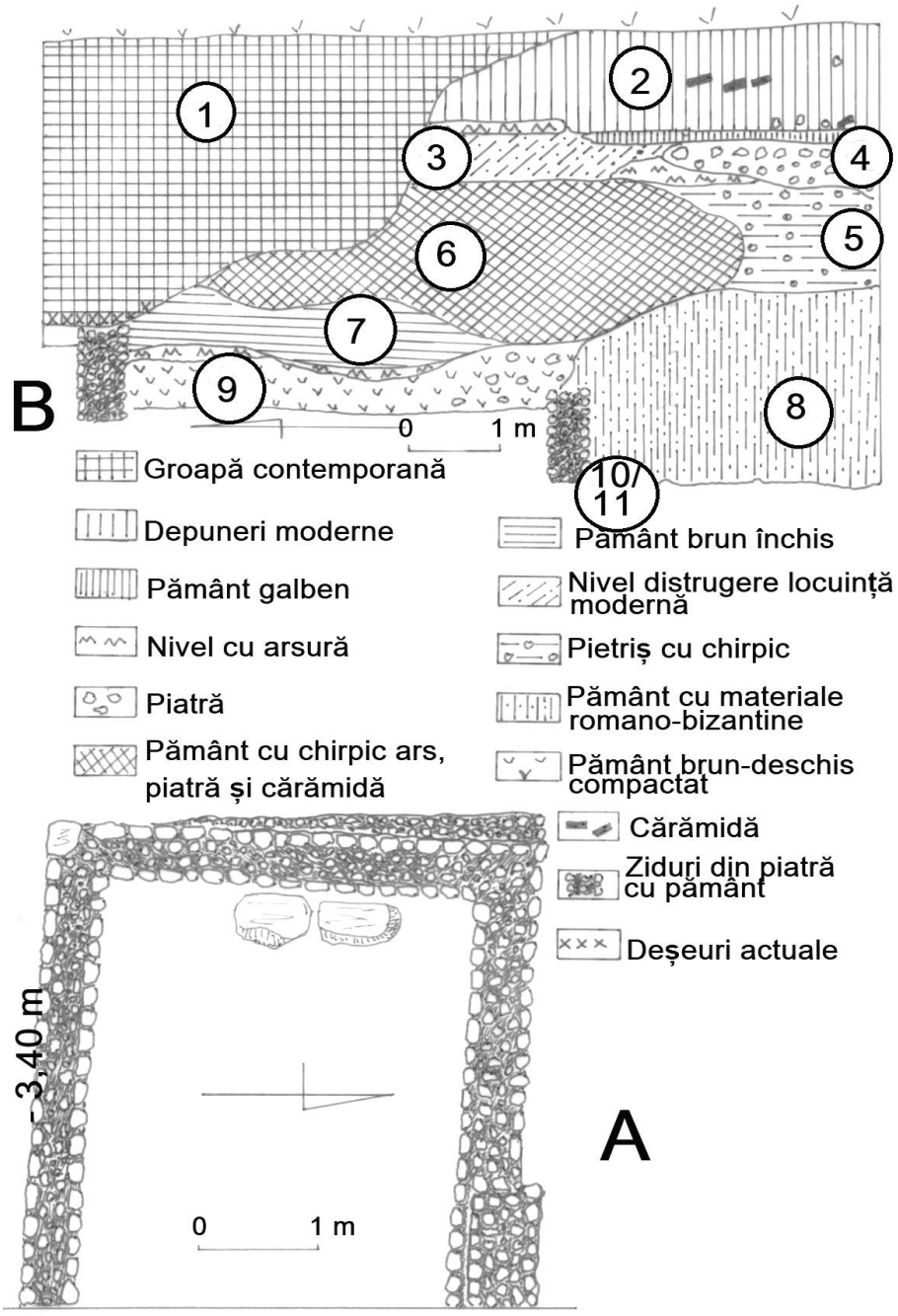
Fig. 4 - Portul și fazele sale descoperite până în prezent (nr. 5) / The harbour and its phases discovered so far (no. 5)

Fig. 5 - Edificiul din str. Călărași (nr. 6) / The building on Călărași St. (no. 6)

Pl. VI - Portul cetății: A. Portul antic și medieval; B. Secțiunea S II (sus) și profilul de est al acesteia / The harbour: A. The ancient and medieval harbour; B. Section S II (the upper part) and its eastern profile.

Pl. VII - Edificiul din str. Călărași (A) și profilul de răsărit (B) / The building on Călărași St. (A) and the eastern profile (B).

INVENTARIA ARCHAEOLOGICA

PLASTICA ANTROPOMORFĂ GUMELNIȚEANĂ DE LUT DIN COLECȚIILE MUZEULUI DUNĂRII DE JOS

Loredana Andreea PARNIC*

Cuvinte-cheie: *Eneoliotic, Măriuța – La Movilă, Gumelnița, plastică, tipologie.*
Keywords: *Eneolithic, Măriuța – La Movilă, Gumelnița, plastics, typology.*

Rezumat: *Cultura Gumelnița este una dintre cele mai spectaculoase culturi eneolitice din zona balcanică. În cursul evoluției lor îndelungate pe teritoriul României, comunitățile culturii Gumelnița au realizat o serie de piese din lut care imită silueta umană, unele dintre ele remarcându-se printr-o excepțională valoare artistică.*

Cele mai multe dintre piesele prezentate au fost descoperite în așezarea gumelnițeană Măriuța – La Movilă (în număr de 33), dintre acestea cele mai multe fiind întruchipări feminine (26), urmate de 6 fragmente de statuete din care s-a păstrat doar capul și o reprezentare antropozoomorfă. Din cele 56 de figurine, doar trei prezintă pe corp mai multe incizii orizontale, paralele, mărginite de una verticală, care pot simboliza un obiect vestimentar.

În acest studiu încercăm să identificăm trăsăturile generale ale plasticii gumelnițene antropomorfe din colecția Muzeului Dunării de Jos.

Din rațiuni practice, pentru o analiză nuanțată, am avut în vedere în metodologia de lucru clasificarea materialului arheologic din punct de vedere tipologic, dar și morfologic. Ne-am oprit și asupra informațiilor tehnice (dimensiuni orizontale și verticale).

Abstract: *The Gumelnița culture is one of the most spectacular Eneolithic cultures in the Balkan area. During their long evolution in Romania, the communities of Gumelnița culture have made a series of pieces of clay that mimic the human silhouette, some of which are distinguished by an exceptional artistic value.*

Most of the pieces presented were discovered in the Gumelnița settlement of Măriuța – La Movilă (33 items), most of which were female embodiments (26), followed by 6 head-shaped objects and an anthropozoomorphic representation. Of the 56 figurines, only 3 present on the body several horizontal, parallel incisions, bordered by a vertical one, which can symbolize a clothing object.

In this study we aim to capture the general features of the Gumelnița anthropomorphic plastics in the collections of the Lower Danube Museum.

* Loredana Andreea PARNIC: Muzeul Dunării de Jos, Str. Progresul nr. 4, Călărași, 910079; e-mail : andreea.parnic@yahoo.com.

For practical reasons, for the most nuanced analysis, in the working methodology, we considered the classification of the archaeological material from a typological point of view, but also morphologically. We also considered the technical data (horizontal and vertical dimensions).

Printre importantele instituții de cultură înființate în urmă cu mai bine de 60 de ani, deținător al unor importante colecții de arheologie preistorică, se numără și Muzeul Dunării de Jos.

În majoritatea lor, obiectele din colecțiile muzeului provin din cercetări de teren și, mai ales, din cercetări arheologice sistematice.

Activitatea de cercetare arheologică s-a desfășurat de-a lungul timpului pe mai multe șantiere, dintre care menționăm: Grădiștea Coslogeni, Gălățui – Movila Berzei, Piscu Crăsani, Durostorum, Cunești, Lunca - La Grădini, Căscioarele, Măriuța – La Movilă, Sultana – Malu Roșu, ș.a.

Cele mai numeroase obiecte sunt cele aparținând culturii Gumelnița, cultură caracteristică perioadei eneolitice (mil. V – IV a.Ch.) din Muntenia, Oltenia și Dobrogea și de la sud de Dunăre, până la sud de Balcani.

Dintre piesele cele mai reprezentative ce aparțin civilizației mai sus menționate, aflate în colecțiile Muzeului Dunării de Jos, ne-am propus să prezentăm în acest studiu plastica antropomorfă din lut.

Așa cum menționa Vladimir Dumitrescu „*Al doilea mare capitol al artei neolitice și eneolitice cuprinde sculpturile antropomorfe și zoomorfe, precum și vasele modelate în formă de oameni sau animale. Toate acestea sunt legate în primul rând de credințele și practicile magico-religioase ale populațiilor acestei epoci, privind atât viața pământeană cât și presupusa viață viitoare*”[1].

În cursul evoluției lor îndelungate pe teritoriul României, comunitățile culturii Gumelnița au realizat o serie de piese din lut care imită silueta umană, unele dintre ele remarcându-se printr-o excepțională valoare artistică.

Astfel, plastica antropomorfă gumelnițeană, fie realizată în manieră realistă, fie schematizată, se caracterizează printr-o serie de trăsături care o deosebesc de celelalte culturi neo-eneolitice[2].

Dacă într-un stadiu inițial al cercetării studiile erau orientate spre o prezentare descriptivă a pieselor, a materiilor prime folosite și a tehnicilor de realizare, direcția ulterioară de cercetare a vizat realizarea de tipologii și căutarea semnificației și funcționalității acestor reprezentări plastice.

O cercetare importantă asupra plasticii antropomorfe gumelnițene a fost realizată de Radian R. Andreescu în lucrarea dedicată reprezentărilor umane atribuite culturii Gumelnița[3].

Studierea plasticii preistorice reprezintă un subiect complex, lucrările dedicate acestui subiect[4] bazându-se pe o analiză descriptivă a pieselor, pe analiza ma-

[1] DUMITRESCU 1968.

[2] PARNIC & LAZĂR 2005, p. 351.

[3] ANDREESCU 2002.

[4] MARINESCU-BÂLCU & IONESCU 1967; DUMITRESCU 1968; GIMBUTAS 1989a; GIMBUTAS 1989b; GIMBUTAS 1991; HAŞOTTI 1997; ANDREESCU 2002.

teriilor prime folosite și a tehnicilor de realizare, precum și pe analiza tipologică[5].

Analizarea pieselor din lut de care dispunem s-a bazat pe metodologiile dezvoltate de Douglass W. Bailey[6] și Radian R. Andreescu[7], care au avut în vedere mai multe elemente, și anume: descrierea pieselor, contextul descoperirii acestora, analiza tipologică, morfologia pieselor (analiza materiei prime folosite, tehnicile de realizare, decorul), analiza funcțională și semnificația statuetelor.

Obiectivul principal al demersului nostru a fost acela de a aduce în atenția publică o serie de statuete antropomorfe aflate în colecțiile muzeului, cu toate că o parte dintre ele au fost valorificate deja din punct de vedere științific.

Studiul nostru s-a bazat pe piese descoperite doar în județul Călărași, o singură statuetă făcând excepție (v. *Catalog*, nr. 9).

Din punctul de vedere al metodologiei de lucru, ne-am oprit, în primul rând, asupra analizei directe a pieselor. În al doilea rând, am avut în vedere încadrarea materialului arheologic din prisma tipologiei, dar și morfologia pieselor. De asemenea, ne-am oprit și asupra datelor tehnice (dimensiunile pe orizontală, dar și pe verticală).

CATALOG*

1. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. I. 1**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: capul de forma unui trapez, cu baza mare în sus, este modelat schematic, ochii redați prin incizii duble, nasul printr-o mică proeminență, gura nefiind indicată; brațele sunt întinse lateral; sexul este figurat de un triunghi cu vârful în jos, în centrul căruia a fost practicată o impresiune circulară; pe corp, atât pe față, cât și pe spate, au fost practicate mai multe incizii orizontale, paralele, mărginite de una verticală, care pot simboliza un obiect vestimentar; fesele sunt figurate de două cercuri incizate practicate la jumătatea corpului.

Dimensiuni: h – 75 mm, l – 45 mm, g – 11 mm.

Nr. inv.: 42288.

Parnic & Lazăr 2005, p. 357.

2. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. I. 2**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: brațele întinse lateral; corpul se prezintă sub forma unui baton cu secțiune rectangulară; capul relativ romboidal, doi lobi laterali cu câte patru perforații fiecare, nasul proeminent realizat prin ciupire în pasta crudă, ochii redați prin incizii duble; gura este reprezentată de patru împunsături, impregnate cu pastă albă; brațele întinse lateral sunt perforate la capete; sexul este figurat de un triunghi incizat, îndreptat cu vârful în jos; fesele sunt redate prin două mici

[5] PARNIC & LAZĂR 2005, p. 352.

[6] BAILEY 1994, p. 323.

[7] ANDREESCU 2002, 19-20.

* În catalog s-au folosit următoarele prescurtări: h - înălțime, l - lățime, g - grosime.

proeminențe realizate prin adaos de material; pe corp, atât pe față, cât și pe spate, au fost practicate mai multe incizii orizontale, paralele, mărginite de una verticală, care pot simboliza un obiect vestimentar. De asemenea între acest registru și sex sunt practicate trei linii circulare incizate.

Dimensiuni: h – 97 mm, l – 66 mm, g – 19 mm.

Nr. inv.: 43158; ordin clasare fond 2109/02.03.2007.

Parnic & Lazăr 2005, p. 357-358.

3. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. **(Pl. I. 3)**

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: figurină cu cocoașă; lipsesc capul și un fragment din brațul drept; modelată rudimentar, brațele întinse lateral în raport cu corpul formând un unghi de 60°; sânii reprezentați prin două proeminențe conice, bazinul bombat, fesele redate prin ciupirea pastei, partea inferioară a corpului relativ cilindrică; pastă de calitate inferioară amestecată cu mici fragmente ceramice, ardere la cenușiu.

Dimensiuni: h – 55 mm, l – 42 mm, g – 30 mm.

Nr. inv.: 42290.

Parnic & Lazăr 2005, p. 358.

4. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. I. 4**)

Loc de descoperire: Căscioarele - Ostrovel.

Descriere: statuetă în poziție șezând, capul figurat, aviform; urechile prezintă perforații, gura este figurată prin patru împunsături, genunchii sunt îndoiți; pastă de culoare cărămizie; lipsesc brațele și piciorul stâng de sub genunchi.

Dimensiuni: h – 45 mm, l – 34 mm.

Nr. inv.: 39198; ordin clasare tezaur 2099/06.03.2008.

5. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. I. 5**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă cu brațele întinse lateral, scurte; prezintă o perforație la extremitatea brațului stâng; sâni reliefați; baza ușor lățită, având picioarele ușor schițate; formă de coloană; pastă de culoare cenușie; lipsă capul și brațul drept.

Dimensiuni: h – 75 mm, l – 50 mm, g – 35 mm.

Nr. inv.: 32926; ordin clasare fond 2100/06.03.2008.

6. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. I. 6**)

Loc de descoperire: Măgura Cunești.

Descriere: statuetă cu cap stilizat, corp de asemenea stilizat, brațele scurte, în cruce, sânii în relief; pastă de culoare cărămizie - cenușie.

Dimensiuni: h – 71 mm, l – 50 mm.

Nr. inv.: 9140.

7. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. II. 1**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă cu brațele întinse lateral; cap stilizat, aviform; gura schițată prin puncte incizate; urechile prezintă orificii, sânii reliefați; triunghiul sexual evidențiat; pastă de culoare cenușie – gălbuie; lipsește piciorul stâng.

Dimensiuni: h – 187 mm, l – 87 mm, g – 26 mm.

Nr. inv.: 32743; ordin clasare tezaur 2110/02.03.2007.

Andreescu 2002, p. 22, Pl. 4/1.

8. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. II. 2**)

Loc de descoperire: Potcoava, pe malul Lacului Gălățui.

Descriere: statuetă cu cocoașă, cap stilizat; în poziție șezând, cu un braț pe piept și unul în poală; picioarele strânse (cu genunchii îndoiți); lustruită; pastă de culoare cărămizie; lipsește partea inferioară a picioarelor.

Dimensiuni: h – 72 mm, l – 34 mm.

Nr. inv.: 9151; ordin clasare tezaur 2110/02.03.2007.

Andreescu 2002, p. 37, Pl. 31/4.

9. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. II. 3**)

Loc de descoperire: Popina Bordușani, jud. Ialomița.

Descriere: statuetă cu brațele întinse lateral, în cruce, terminate cu degete; prezintă cap stilizat, cu trei orificii care marchează ochii și gura; sâni reliefați; corpul este de tip coloană cu baza lățită; pastă de culoare cenușie – cărămizie.

Dimensiuni: h – 60 mm, l – 58 mm.

Nr. inv.: 9215; ordin clasare tezaur 2110/02.03.2007.

10. Statuetă antropozoomorfă, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. II. 4**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statueta prezintă corp de pasăre și cap antropomorf; corpul păsării este continuat la partea inferioară de un postament relativ cilindric, terminat de o bază evazată cu șase proeminențe; pastă de culoare cărămizie.

Dimensiuni: h – 91 mm, l – 55 mm.

Nr. inv.: 53167; ordin clasare tezaur 2110/02.03.2007.

Lazăr & Parnic 2011, p. 209–213.

11. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. II. 5**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: face parte din categoria statuetelor cu picioarele modelate separat; lipsește partea superioară și piciorul stâng; bazinul proeminent delimitat de picioare printr-o linie circulară incizată; sexul este redat printr-un triunghi incizat, cu vârful îndreptat în jos; pastă cu impurități arsă la cenușiu.

Dimensiuni: h – 58 mm, l – 47 mm, g – 20 mm.

Nr. inv.: 32929.
Parnic & Lazăr 2005, p. 353.

12. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. II. 6**)
Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.
Descriere: statuetă cu brațele întinse lateral, capul relativ rombic; de o parte și de alta a capului sunt practicate câte trei orificii figurând urechile, nasul proeminent, tocit din vechime; gura este reprezentată de un șir de patru împunsături; capul este individualizat de o linie circulară incizată practicată la baza gâtului; sânii nu sunt reprezentați; pastă neomogenă cu mici particule de lut și materii organice, arsă la cenușiu.
Dimensiuni: h – 45 mm, l – 50 mm, g – 21 mm.
Nr. inv.: 32925.
Parnic & Lazăr 2005, p. 354.

13. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. III. 1**)
Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.
Descriere: statuetă cu partea inferioară plată; s-a păstrat corpul, mai puțin capul, deasupra gurii și brațele; gura este reprezentată de împunsături, sânii proeminenți conici realizați prin ciupirea pastei; pe corp, deasupra sânilor, este reprezentat un pătrat incizat; baza statuetei este lățită figurând probabil labele picioarelor; pastă neomogenă amestecată cu mici pietricele și materii organice, arsă la cenușiu spre negru.
Dimensiuni: h – 79 mm, l – 45 mm, g – 26 mm.
Nr. inv.: 24274.
Parnic & Lazăr 2005, p. 354.

14. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. III. 2**)
Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.
Descriere: statuetă cu corpul cilindric; se păstrează corpul, mai puțin capul și brațele; sânii sunt reprezentați de două proeminențe conice realizate prin ciupirea pastei; baza statuetei este lățită ce reprezintă probabil labele picioarelor; pastă neomogenă, amestecată cu materii organice și mici fragmente ceramice; arsă secundar.
Dimensiuni: h – 50 mm, l – 38 mm, g – 36 mm.
Nr. inv.: 24015.
Parnic & Lazăr 2005, p. 355.

15. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. III. 3**)
Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă cu corpul cilindric; brațele întinse lateral; lipsesc capul și brațul drept; modelată rudimentar; sânii sunt reprezentați prin două proeminențe mici realizate prin ciupirea pastei; pastă neomogenă cu multe materii organice.

Dimensiuni: h – 63 mm, l – 51 mm, g – 21 mm.

Nr. inv.: 32907.

Parnic & Lazăr 2005, p. 355-356.

16. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. III. 4**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă cu brațele întinse lateral; se păstrează partea superioară fără brațe și sânul stâng; părțile laterale ale capului au fost perforate cu câte două găuri, acum rupte de-a lungul orificiilor; nasul în relief accentuat; ochii nu sunt figurați, iar gura este reprezentată prin patru împunsături; sânii sunt ușor asimetrici, cel drept redat prin ciupire în pasta crudă; pastă de bună calitate arsă la cărămiziu.

Dimensiuni: h – 48 mm, l – 33 mm, g – 18 mm.

Nr. inv.: 24275.

Parnic & Lazăr 2005, p. 356.

17. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. III. 5**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă cu partea inferioară cilindrică, de forma unui baton din lut cu secțiunea ovală; lipsesc brațele și partea inferioară a corpului; cap stilizat, detalii anatomice redate prin ciupirea pastei crude; la bază are o perforație verticală; pastă de bună calitate amestecată cu nisip, arsă la cărămiziu.

Dimensiuni: h – 60 mm, l – 40 mm, g – 27 mm.

Nr. inv.: 24014.

Parnic & Lazăr 2005, p. 356.

18. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. III. 6**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă cu corpul prismatic; se păstrează doar partea inferioară; corpul este decorat cu patru incizii orizontale; labele picioarelor sunt reprezentate prin două mici proeminențe realizate prin ciupirea pastei; pastă omogenă, arsă la roșu – cărămiziu.

Dimensiuni: h – 36 mm, l – 29 mm, g – 14 mm.

Nr. inv.: 43249.

Parnic & Lazăr 2005, p. 356.

19. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. IV. 1**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă cu corpul cilindric; se păstrează partea inferioară; labele picioarelor sunt reprezentate prin două mici proeminențe realizate prin ciupirea pastei; lipsește laba piciorului stâng; pastă neomogenă cu multe impurități, arsă la cenușiu.

Dimensiuni: h – 87 mm, l – 48 mm, g – 40 mm.

Nr. inv.: 32904.

Parnic & Lazăr 2005, p. 356.

20. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. IV. 2**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă cu partea inferioară cilindrică; lipsesc capul și brațul drept; brațele sunt întinse lateral; pe corp, atât pe față, cât și pe spate, au fost practicate mai multe incizii orizontale, paralele, mărginite de una verticală, care pot simboliza un obiect vestimentar; fesele sunt figurate de două cercuri incizate practicate la jumătatea corpului; pastă de bună calitate amestecată cu nisip, arsă la cărămiziu

Dimensiuni: h – 49 mm, l – 43 mm, g – 18 mm.

Nr. inv.: 43248.

Parnic & Lazăr 2005, p. 356-357.

21. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. IV. 3**).

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: modelată extrem de rudimentar; nasul proeminent realizat prin ciupire în pasta crudă; gura redată printr-o incizie scurtă orizontală; lipsesc alte detalii ale feței; brațele care erau întinse lateral sunt rupte; sânii sunt redați schematizat prin două proeminențe conice inegale; partea inferioară a statuetei este cilindrică; pastă de calitate inferioară amestecată cu materii organice, pietricele și fragmente ceramice; ardere la cărămiziu.

Dimensiuni: h – 58 mm, l – 29 mm, g – 20 mm.

Nr. inv.: 24272.

Parnic & Lazăr 2005, p. 357.

22. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. IV. 4**).

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă cu partea inferioară cilindrică; de forma unui baton de lut cu secțiunea ovală; pastă de calitate inferioară cu multe impurități, arsă la cenușiu.

Dimensiuni: h – 82 mm, l – 50 mm, g – 30 mm.

Nr. inv.: 32747.

Parnic & Lazăr 2005, p. 358.

23. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. V. 1**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă cu corpul cilindric; se păstrează capul și gâtul disproporționat; detaliile anatomice sunt redate schematizat; ochii sunt redați de două alveolări, nasul proeminent realizat prin ciupire în pasta crudă; gura este reprezentată prin șapte împunsături; pastă de calitate inferioară amestecată cu materii organice și mici fragmente ceramice, ardere la cărămiziu.

Dimensiuni: h – 98 mm, l – 43 mm, g – 40 mm.

Nr. inv.: 24011.

Parnic & Lazăr 2005, p. 358.

24. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. IV. 5**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă cu corpul cilindric, fără brațe; are forma unui mic baton de lut, cu detaliile feței redate rudimentar prin ciupirea pastei; după aspect este un rebut probabil; pastă de calitate inferioară, nearsă.

Dimensiuni: h – 48 mm, d – 25 mm.

Nr. inv.: 42287.

Parnic & Lazăr 2005, p. 358.

25. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VI. 1**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă în poziție așezată; se păstrează corpul fără cap, brațe și o parte a picioarelor; corpul și picioarele fac un unghi drept, despărțite de o linie incizată; sânii nu sunt reprezentați; pastă de calitate inferioară cu multe impurități; ardere la negru.

Dimensiuni: h – 61 mm, l – 47 mm, g – 23 mm.

Nr. inv.: 32748.

Parnic & Lazăr 2005, p. 359.

26. Statuetă antropomorfă, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. V. 2**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: se păstrează capul, modelat schematic; detaliile anatomice redate prin ciupire în pasta crudă; nasul proeminent; pastă curată arsă la cărămiziu la exterior și la cenușiu la interior.

Dimensiuni: h – 41 mm, l – 42 mm, g – 23 mm.

Nr. inv.: 24013.

Parnic & Lazăr 2005, p. 359.

27. Statuetă antropomorfă, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VI. 2**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă de mari dimensiuni; se păstrează capul discoidal; modelat schematic, detaliile anatomice redate prin ciupire în pasta crudă; nasul proeminent; pastă curată, arsă la cărămiziu la exterior și la cenușiu la interior.

Dimensiuni: h – 67 mm, l – 46 mm, g – 26 mm.

Nr. inv.: 42286.

Parnic & Lazăr 2005, p. 360.

28. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VI. 3**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă cu corpul cilindric; brațele întinse lateral; lipsește brațul stâng; capul modelat schematic, detaliile anatomice redate prin ciupire în pasta crudă; nasul proeminent; pastă curată, de culoare gălbuie.

Dimensiuni: h – 63 mm, l – 40 mm, g – 16 mm.

Nr. inv.: 32744.

29. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VI. 4**)

Loc de descoperire: Măgura Cunești.

Descriere: statuetă cu corpul cilindric; brațele întinse lateral; lipsește brațul drept; capul modelat schematic, detaliile anatomice redate prin ciupire în pasta crudă; nasul proeminent; pastă curată, de culoare cărămiziu - cenușie.

Dimensiuni: h – 55 mm, l – 38 mm, g – 16 mm.

Nr. inv.: 12619.

30. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VI. 5**)

Loc de descoperire: Măgura Cunești.

Descriere: modelată extrem de rudimentar; nasul proeminent; gura redată printr-o incizie orizontală; lipsesc alte detalii ale feței; brațele care erau întinse lateral sunt rupte; sânii sunt redați schematizat prin două proeminențe conice inegale; la partea inferioară a statuetei sunt reprezentate picioarele prin redarea labelor; pastă de calitate inferioară amestecată cu materii organice, pietricele și fragmente ceramice; ardere la cărămiziu.

Dimensiuni: h – 65 mm, l – 38 mm, g – 14 mm.

Nr. inv.: 9145.

31. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VI. 6**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă cu corp cilindric; se păstrează corpul fără cap; brațele care erau întinse lateral lipsesc; sânii sunt redați schematizat prin două proeminențe conice inegale; partea inferioară nu se păstrează; pastă neomogenă, arsă la cărămiziu.

Dimensiuni: h – 50 mm, l – 41 mm, g – 24 mm.

Nr. inv.: 32922.

32. Statuetă antropomorfă, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VII. 1**)
Loc de descoperire: Măgura Cunești.
Descriere: cap de statuetă; nasul proeminent, prezintă perforații de o parte și de alta, care comunică între ele; ochii sunt redați prin două linii; gura este reprezentată printr-o linie, iar sub ea sunt prezente patru perforații; pastă omogenă, arsă la cenușiu.
Dimensiuni: h – 43 mm, l – 30 mm.
Nr. inv.: 9223.

33. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. IV. 6**)
Loc de descoperire: Mărițua – La Movilă.
Descriere: statuetă cu cocoașă; partea inferioară a corpului este cilindrică; brațele sunt dispuse în poziția gânditorului; lipsește o parte din brațul drept; sânii nu sunt redați; capul este prezentat schematic fără detalii; pastă neomogenă, arsă la cărămiziu.
Dimensiuni: h – 58 mm, l – 35 mm, g – 34 mm.
Nr. inv.: 53182.

34. Statuetă antropomorfă, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. V. 3**)
Loc de descoperire: Măgura Cunești.
Descriere: cap de statuetă; nasul proeminent, realizat prin ciupirea în pasta crudă; prezintă perforații câte două de o parte și de alta; ochii nu sunt redați; gura este reprezentată printr-o linie; gâtul prezintă decor redat prin două linii; pastă omogenă, de culoare gălbuie.
Dimensiuni: h – 30 mm, l – 21 mm.
Nr. inv.: 9189.

35. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VII. 2**)
Loc de descoperire: Șeinoiu.
Descriere: face parte din categoria statuetelor cu picioarele modelate separat; lipsește partea superioară; fesele sunt redate schematic; pastă omogenă, arsă la cenușiu la interior și la cărămiziu la exterior.
Dimensiuni: h – 44 mm, l – 29 mm, g – 17 mm.
Nr. inv.: 35147.

36. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VII. 3**)
Loc de descoperire: Șeinoiu.
Descriere: face parte din categoria statuetelor cu picioarele modelate separat; lipsește partea superioară și piciorul drept; fesele sunt redate schematic; pastă omogenă, arsă la cenușiu la interior și gălbuie la exterior.
Dimensiuni: h – 46 mm, l – 24 mm, g – 15 mm.
Nr. inv.: 3964.

37. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VII. 4**)

Loc de descoperire: Măgura Cunești.

Descriere: statuetă cu brațele întinse lateral, scurte; corpul se prezintă sub forma unui baton; lipsește capul, iar brațul drept este rupt; pastă omogenă, arsă la cenușiu.

Dimensiuni: h – 68 mm, l – 35 mm, g – 21 mm.

Nr. inv.: 12622.

38. Statuetă antropomorfă, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. V. 4**)

Loc de descoperire: Șeinoiu.

Descriere: cap de statuetă; nasul proeminent, realizat prin ciupirea în pasta crudă; prezintă perforații, câte patru, de o parte și de alta; ochii sunt redați printr-o linie; pastă neomogenă, de culoare cărămiziu - cenușie.

Dimensiuni: h – 36 mm, l – 39 mm.

Nr. inv.: 34041.

39. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VII. 5**)

Loc de descoperire: Șeinoiu.

Descriere: corpul se prezintă sub forma unui baton; lipsește partea superioară, iar cea inferioară are la bază redate labele picioarelor (lipsește laba de la piciorul drept); pastă omogenă, arsă la cenușiu.

Dimensiuni: h – 48 mm, l – 31 mm, g – 16 mm.

Nr. inv.: 3962.

40. Statuetă antropomorfă, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VII. 6**)

Loc de descoperire: Măgura Cunești.

Descriere: cap de statuetă; nasul nu este redat; ochii nu sunt reprezentați; urechile sunt sugerate rudimentar; este probabil un rebut; pastă neomogenă, de culoare cenușie.

Dimensiuni: h – 44 mm, l – 29 mm.

Nr. inv.: 9201.

41. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VIII. 1**)

Loc de descoperire: Șeinoiu.

Descriere: statuetă cu corpul cilindric și brațele întinse lateral; se prezintă sub forma unui baton gol la interior în partea inferioară; lipsește capul, iar brațele sunt rupte; sânii sunt redați schematic prin două proeminențe conice; pastă omogenă, arsă la cenușiu.

Dimensiuni: h – 57 mm, l – 38 mm, g – 35 mm.

Nr. inv.: 12620.

42. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VIII. 2**)

Loc de descoperire: Măgura Cunești.

Descriere: statuetă de mari dimensiuni; se păstrează doar piciorul stâng; prezintă triunghiul sexual redat prin linii; este reprezentată laba piciorului, iar glezna este sugerată; fesa este redată schematic printr-o proeminență; pastă omogenă, arsă la cărămiziu la exterior și la cenușiu la interior.

Dimensiuni: h – 95 mm, l – 38 mm, g – 24 mm.

Nr. inv.: 9144.

43. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VIII. 3**)

Loc de descoperire: Măgura Cunești.

Descriere: statuetă de mari dimensiuni; se păstrează doar piciorul drept; este prezentată laba piciorului; pastă omogenă, arsă la cărămiziu la exterior și la cenușiu la interior.

Dimensiuni: h – 57 mm, l – 29 mm, g – 22 mm.

Nr. inv.: 9141.

44. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VIII. 4**)

Loc de descoperire: Căscioarele.

Descriere: statuetă cu brațele întinse lateral; lipsește brațul drept și partea inferioară a corpului; capul este redat schematic; nasul proeminent obținut prin ciupire în pasta crudă; sânii sunt redați schematic prin două proeminențe conice; pastă omogenă, arsă la cenușiu.

Dimensiuni: h – 44 mm, l – 53 mm, g – 14 mm.

Nr. inv.: 40013.

45. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VIII. 5**)

Loc de descoperire: Șeinoiu.

Descriere: statuetă ce se prezintă sub forma unui baton la partea inferioară; lipsesc capul și brațele; sânii nu sunt redați; fesele sunt prezentate schematic prin două proeminențe; pastă omogenă, arsă la cenușiu la interior, gălbuie la exterior.

Dimensiuni: h – 60 mm, l – 31 mm, g – 23 mm.

Nr. inv.: 34039.

46. Statuetă antropomorfă, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. V. 5**)

Loc de descoperire: Mărițța – La Movilă.

Descriere: cap de statuetă; nasul este proeminent, redat schematic și realizat prin ciupirea pastei crude; ochii nu sunt reprezentați; urechile sunt sugerate rudimentar; în zona gâtului prezintă două linii paralele; pastă omogenă, de culoare cenușie.

Dimensiuni: h – 48 mm, l – 35 mm.

Nr. inv.: 46545.

47. Statuetă antropomorfă, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. V. 6**)

Loc de descoperire: Căscioarele.

Descriere: cap de statuetă; nasul este proeminent, redat prin ciupirea pastei crude; ochii sunt prezentați în relief; urechile prezintă câte trei perforații; gura este redată prin patru împunsături; pastă omogenă, de culoare cenușie.

Dimensiuni: h – 37 mm, l – 40 mm.

Nr. inv.: 40014.

48. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. VIII. 6**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă cu corp cilindric la partea inferioară; partea superioară nu se păstrează; în zona inferioară prezintă trei linii paralele, ceea ce ar putea să sugereze un obiect de vestimentație; pastă omogenă, de culoare cenușie.

Dimensiuni: h – 54 mm, l – 20 mm, g – 18 mm.

Nr. inv.: 24273.

49. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. IX. 1**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă cu brațele întinse lateral; nas proeminent, redat prin ciupirea pastei crude; ochii nu sunt prezentați; urechea stângă nu se păstrează, iar cea dreaptă prezintă două perforații; gura este redată prin șase împunsături; ochii nu sunt reprezentați; lipsește brațul stâng, iar brațul drept prezintă o perforație la extremitate; sânii sunt proeminenți; pastă omogenă, arsă la cărămiziu.

Dimensiuni: h – 46 mm, l – 39 mm, g – 15 mm.

Nr. inv.: 45646.

50. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. IX. 2**)

Loc de descoperire: Cunești.

Descriere: statuetă ce face parte din grupul statuetelor cu picioarele modelate separat; brațele aduse la piept; sânii sunt proeminenți; fesele sunt reprezentate; pastă neomogenă, arsă la cărămiziu.

Dimensiuni: h – 61 mm, l – 50 mm, g – 28 mm.

Nr. inv.: 9162.

51. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. IX. 3**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: corp de statuetă; face parte din grupul statuetelor cu picioarele modelate separat; se păstrează doar partea inferioară a corpului; triunghiul sexual este prezentat cu vârful în jos; genunchii sunt sugerați prin două proeminențe; pastă omogenă, arsă la cărămiziu.

Dimensiuni: h – 59 mm, l – 55 mm, g – 36 mm.

Nr. inv.: 24012.

52. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. IX. 4**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă de mari dimensiuni; face parte din grupul statuetelor cu picioarele modelate separat; brațele lipsesc; lipsește piciorul stâng; sânii nu sunt reprezentați; fesele sunt redate schematic; pe tot corpul sunt reprezentate linii neregulate ce ar putea sugera vestimentația; pastă neomogenă, arsă la cărămiziu la exterior, la cenușiu la interior.

Dimensiuni: h – 112 mm, l – 54 mm, g – 29 mm.

Nr. inv.: 24017.

53. Statuetă antropomorfă, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. IX. 5**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: cap de statuetă; nas proeminent și încovoiat, redat prin ciupirea pastei crude; ochii și sprâncenele sunt prezentați prin incizii în pasta crudă; gura este redată printr-o incizie; ochii nu sunt reprezentați; pastă omogenă, arsă la cenușiu.

Dimensiuni: h – 63 mm, l – 55 mm.

Nr. inv.: 32923.

54. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr. (**Pl. IX. 6**)

Loc de descoperire: Măriuța – La Movilă.

Descriere: statuetă cu brațele întinse lateral; sânii sunt proeminenți; se păstrează doar partea superioară a corpului, fără cap și brațe; pastă neomogenă, arsă la cărămiziu.

Dimensiuni: h – 39 mm, l – 50 mm.

Nr. inv.: 32924.

55. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr.

Loc de descoperire: Sultana – Malu Roșu.

Descriere: statuetă cu brațele întinse lateral; se păstrează doar partea superioară a corpului, fără brațe și cap; sânii sunt redați schematic prin două proeminențe conice; pastă omogenă, arsă la cărămiziu la exterior, la cenușiu la interior.

Dimensiuni: h – 55 mm, l – 75 mm, g – 23 mm.

Nr. inv.: 52 572.

56. Statuetă antropomorfă feminină, cultura Gumelnița, mil. IV a.Chr.

Loc de descoperire: Măgura Cunești.

Descriere: statuetă cu brațele întinse lateral; lipsesc capul, brațul stâng, piciorul drept; sânii sunt redați schematic prin două proeminențe conice; pastă omogenă, arsă la cărămiziu.

Dimensiuni: h – 43 mm, l – 24 mm, g – 10 mm.

Nr. inv.: 12621.

***

Cele mai multe dintre piesele prezentate au fost descoperite în așezarea gumelnițeană Măriuța – La Movilă (în număr de 33); dintre acestea cele mai multe sunt reprezentări feminine (26). Din alte 6 fragmente de statuete s-a păstrat doar capul. Catalogul include și o reprezentare antropozoomorfă.

Din cele 56 de figurine, doar 3 prezintă pe corp mai multe incizii orizontale, paralele, mărginite de una verticală, care pot simboliza un obiect vestimentar.

În urma analizei tipologice am identificat următoarele tipuri de piese:

1. Statuete în poziție verticală.

- Statuete cu picioarele modelate separat. Este o categorie în care se încadrează șase piese, care au fost modelate dintr-o pastă în general cenușie în interior, cărămizie în exterior (11, 35, 42, 50, 51, 52).

- Statuete cu partea inferioară cilindrică sau plată. Din această categorie fac parte majoritatea statuetelor catalogate. Cele mai multe sunt descoperite în situl Măriuța – La Movilă. Acestea pot fi împărțite în trei subcategorii:
  - statuete cu corp cilindric sau plat și brațele întinse lateral;
  - statuete cu corp cilindric sau plat, fără brațe;
  - statuete cu cocoașă.

2. Statuete în poziție așezată. Din această categorie fac parte trei piese descoperite la Căscioarele, Potcoava și Măriuța.

3. Alături de cele prezentate mai sus mai pot fi menționate opt capete de figurine antropomorfe descoperite la Căscioarele, Măgura Cunești și Măriuța-La Movilă.

Dacă prin formele ceramice și alte trăsături specifice, această civilizație se individualizează față de celelalte culturi contemporane, manifestările spirituale redate în plastică rămân mai conservatoare, păstrând anumite „canoane" ale neoliticului mijlociu.

Faptul că majoritatea statuetelor antropomorfe sunt feminine, demonstrează rolul important al femeii în comunitățile eneolitice.

Redarea unor detalii de îmbrăcăminte și de coafură pe unele dintre piese constituie de asemenea elemente de natură să contribuie la o mai bună cunoaștere a modului de viață.

Un amănunt nu lipsit de interes este faptul că toate piesele descoperite în această zonă erau modelate din pastă identică cu cea a vaselor, o dovadă că ele erau lucrate pe loc, constituind piese specifice, locale, și nu importuri.

În contextul unor practici magico-religioase, pe care descoperirile arheologice nu le pot disocia, aceste piese – idoli – au fost destinate protejării vieții, a fecundității, fiind descoperite întotdeauna numai în locuințe sau în stratul de cultură din preajma acestora și niciodată în morminte.

BIBLIOGRAFIE

ANDREESCU 2002 – R.-R. Andreescu, *Plastica antropomorfă gumelnițeană. Analiză primară*, București, 2002.

BAILEI 1994 – D.W. Bailey, *Reading Prehistoric Figurines as Individuals*, World Archaeology 25 (1994), p. 321-331.

DUMITRESCU 1967 – V. Dumitrescu, *Arta neolitică în România*, București, 1968.

MARINESCU-BÂLCU & IONESCU 1967 – S. Marinescu-Bâlcu, B. Ionescu, *Catalogul sculpturilor eneolitice din Muzeul Raionului Oltenița*, Sibiu, 1967.

GIMBUTAS 1989 a – M. Gimbutas, *Civilizație și cultură*, București, 1989.

GIMBUTAS 1989 b - M. Gimbutas, *The Language of the Goddesses*, San Francisco, 1989.

GIMBUTAS 1991 – M. Gimbutas, *The Civilisation of the Goddesses: The World of Old Europe*, San Francisco, 1991.

HAȘOTTI 1997 – P. Hașotti, *Epoca neolitică în Dobrogea*, Constanța, 1997.

LAZĂR & PARNIC 2011 – C. Lazăr, V. Parnic, *Some Considerations about an Anthropo-zoomorphic Figurine Discovered at Măriuța- La Movilă (Southeastern Romania)*, Studii de Preistorie 8 (2011), p. 209 – 213.

NEAGU 2003 – M. Neagu, *Neoliticul mijlociu la Dunărea de Jos*, CCDJ 20, Călărași, 2003.

PARNIC 2009 – V. Parnic, *Eneoliticul din Muntenia. Faza B1 a culturii Gumelnița*, Teză de doctorat, 2009 (mss.).

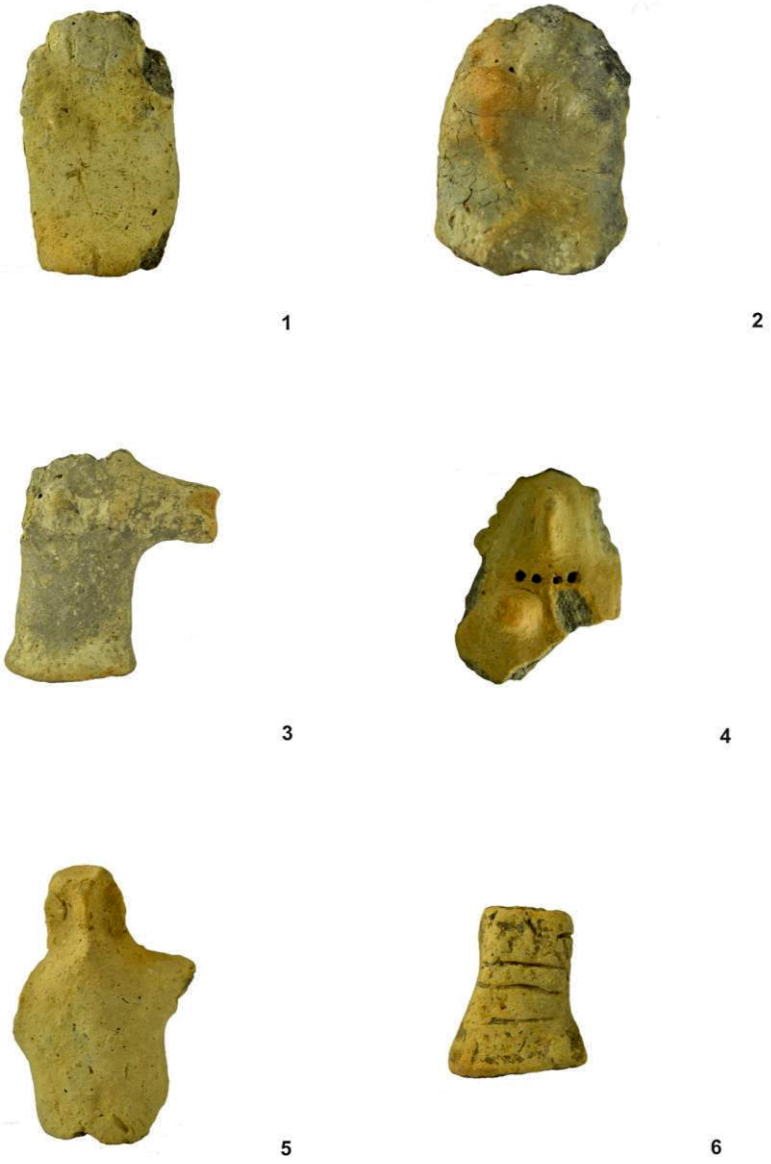
PARNIC & LAZĂR 2005 – V. Parnic, C. Lazăr, *Considerații preliminare asupra plasticii antropomorfe de lut din nivelul Gumelnița B1 de la Măriuța – La Movilă*, CCDJ 22, Călărași, 2005.

Pl. I – Plastica antropomorfă gumelnițeană: 1-3, 5 Măriuța – La Movilă; 4. Căscioarele; 6. Cunești / Gumelnița anthropomorphic items: 1-3, 5 Măriuța – La Movilă; 4. Căscioarele; 6. Cunești.

Pl. II – Plastica antropomorfă gumelnițeană: 1, 4, 5, 6. Măriuța – La Movilă; 3. Popina Bordușani; 2. Potcoava / Gumelnița anthropomorphic items: 1, 4, 5, 6. Măriuța – La Movilă; 3. Popina Bordușani; 2. Potcoava.

Pl. III - Plastica antropomorfă gumelnițeană: 1 - 6 . Măriuța – La Movilă / Gumelnița anthropomorphic items: 1 - 6 . Măriuța – La Movilă.

Pl. IV - Plastica antropomorfă gumelnițeană: 1 – 6. Măriuța – La Movilă / Gumelnița anthtopomorphic plastics: 1 – 6. Măriuța – La Movilă.

Pl. V - Plastica antropomorfă gumelnițeană: 1, 2, 5. Măriuța - La Movilă; 3. Cunești; 4. Șenoiu; 6. Căscioarele / Gumelnița anthropomorphic items: 1, 2, 5. Măriuța - La Movilă; 3. Cunești; 4. Șenoiu; 6. Căscioarele.

Pl. VI - Plastica antropomorfă gumelnițeană: 1 – 3, 6. Măriuța – La Movilă; 4, 5. Cunești / Gumelnița anthropomorphic items: 1 – 3, 6. Măriuța – La Movilă; 4, 5. Cunești.

Pl. VII - Plastica antropomorfă gumelnițeană: 1, 4, 6. Cunești; 2, 3, 5. Șenoiu / Gumelnița anthropomorphic items: 1, 4, 6. Cunești; 2, 3, 5. Șenoiu.

Pl. VIII - Plastica antropomorfă gumelnițeană: 1, 5. Șenoiu; 2, 3. Cunești; 4. Căscioarele; 6. Măriuța – La Movilă / Gumelnița anthropomorphic items: 1, 5. Șenoiu; 2, 3. Cunești; 4. Căscioarele; 6. Măriuța – La Movilă.

Pl. IX - Plastica antropomorfă gumelnițeană: 1, 3 – 6. Măriuța – La Movilă; 2. Cunești / Gumelnița anthropomorphic items: 1, 3 – 6. Măriuța – La Movilă; 2. Cunești.

MITHRAS CULT IN MOESIA INFERIOR: THE ANALYSIS OF SOME RELIEFS FROM THE NORTHERN PART OF THE PROVINCE

Cristina-Georgeta ALEXANDRESCU*
Florin TOPOLEANU*

Cuvinte-cheie: *Mithras, Sol, Moesia inferior, iconografie, relief votiv*.
Keywords: *Mithras, Sol, Moesia inferior, iconography, votive relief*.

Rezumat: *Publicarea unui relief mithriac de la Castelu/Medgidia, cu inscripție în limba greacă și reprezentarea scenei tauroctoniei, oferă ocazia analizei iconografice în contextul analogiilor existente în Moesia inferior și în alte provincii romane. Este astfel posibilă evidențierea unor particularități ale reliefurilor mithriace din regiune.*

Abstract: *The publication of a Mithras relief from Castelu/Medgidia, bearing a Greek inscription and a simple tauroctony scene, offers an opportunity for its iconographical analysis in the context of analogies existing in Moesia inferior and other Roman provinces. Therefore, it is possible to highlight the specifics of the Mithras reliefs from the region*.

The Mithras cult was one of the most widespread in the Roman provinces in the 2nd-3rd century, with Moesia inferior being no exception[1]. The occurrence of dedications in Greek, especially in the Greek cities on the Black Sea coast and their hinterland, was characteristic for this region. One of the best-known examples in the literature is the find from the so-called La Adam cave/ Gura Dobrogei (Târgușor commune, Constanța County): most probably the hidden inventory of a rural mithraeum[2]. Furthermore, the cult places and their inventories found

* Cristina-Georgeta ALEXANDRESCU: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucharest; e-mail: cgetalexandrescu@gmail.com.
* Florin TOPOLEANU: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion" Tulcea; e-mail: topflorin@gmail.com.

[1] CIMRM II 2247-2315; COVACEF 2000-2001; BOTTEZ 2006; BĂRBULESCU & BUZOIANU 2009, p. 401-402; BOTTEZ 2018.

[2] ALEXANDRESCU 2016 (with literature).

outside the fortress in Novae[3] and in the quarries in Kreta, near Oescus[4], are of great interest for the Mithraism studies.

The fact that many of the finds, be they inscriptions or representations with or without inscriptions, were found in secondary use and/or in a very fragmentary state, or are old finds in the museum collections, makes it difficult to evaluate the evidence with regard to the cult life, the circle of dedicants, or chronology. Nevertheless, some information can be gained, from the finds that were published long ago and newly evaluated, but also from a relief documented in private ownership, which is published here for the first time.

Mithras relief from Castelu/Medgidia (Constanța County)

More than 30 years ago F. Topoleanu documented in Tulcea a Mithras relief in private property[5], the provenance of which was indicated to be in the Castelu/Medgidia area (Constanța County). Shortly afterwards, he presented it in the context of a 'Pontica' conference[6]. The present whereabouts of the relief are unknown. Therefore, the information presented here and the available illustration (**Fig. 1**) remain the only documentation of this very important piece.

The relief is made of limestone and was in relatively good condition. It had slight bumps on the edges and an almost complete erosion of the surface, especially in the area of the inscription and in the lower left corner. F. Topoleanu observed remains of mortar on the surface, which he held as an indication of the slab being reused as building material.

In the only existing picture, it can be seen in several places that there were certain material-related holes in the representation field, especially in the area of the bull's body. It is therefore also conceivable that the surface was prepared for a colour version of the relief to conceal the unevenness of the rock.

The slab with the relief has a rounded upper edge and is 31 cm high, 24.7-25.5 cm wide and 7.5 cm thick.

The inscription was placed in two areas: on the upper rounded edge of the plate (line 1) and on its lower rectangular edge (lines 2-3)[7]:

Ἀγα[θῇ] τύχῃ·
relief
θεῶ Μίθρᾳ Ἑρ<μ>όδωρος Θεο<δώ>ρου ὑπ-
ὲρ ἀυτοῦ καὶ τῶν ἰδίων ἀνέθητο

[3] TOMAS & LEMKE 2015 (with literature).

[4] VELKOV 1934.

[5] Private property of the family professor Mioara and Nicolae Rusali (Tulcea), to which F. Topoleanu is indebted for the permission for study and publication of the relief from Castelu/Medgidia.

[6] The presentation is mentioned by BĂRBULESCU & BUZOIANU 2009, 401, note 84. Inscription and relief also considered by BOTTEZ 2018, p. 249-250.

[7] The reading of the inscription is made based on the estampage of F. Topoleanu and on the not very good available illustration (**Fig. 1**). For the reading, C.-G. Alexandrescu is indebted to prof. Alexandru Avram.

Translation: 'With good fortune! To the god Mithras, Her<m>odoros, son of Theo<do>ros, had made the dedication on his own expenses'.

The height of the letters varies: 1-1.2 cm (line 1), 0.5-0.8 cm (line 2), 1 cm (line 3).

For the middle-voice verb form ἀνέθητο instead of the more usual ἀνέθηκε(ν) a good parallel is offered by one of the inscribed altars in the mithraeum from the quarry in Kreta, near Oescus[8], bearing a dedication Ἡλίῳ Μίθρᾳ.

The slightly deepened field of representation is occupied by the tauroctony group, with the Sol and Luna busts in the left and right corners, respectively, and the over-dimmed raven on a branch/tree left of Mithras, in a quite lowered position. The dog and the scorpion (?) can be seen right to the bull, jumping up/crawling and very schematically depicted. Mithras looks frontally to the viewer, wears the simple Oriental dress, with visible long trousers, and Oriental curly hairstyle and shows a kind of smile. Mithras holds down the bull with his left leg, which is bent at an angle and the knee presses down on the bull's spine. The bull's rump and right hind leg are restrained by Mithras' right leg, which is almost fully extended. With his left hand, Mithras pulls back the head of the bull by the nostrils. In his right hand he holds the knife, which seem to have been pulled back from the bull, after the deadly plunge.

Above the group, below the upper edge of the representation field, a row of seven simple altars is depicted.

It can be observed that the snake does not seem to be depicted (or at least is not visible on the existing illustration). Further of significance is the absence of the Dadophori, a usual element of the tauroctony composition.

As data on its finding context is lacking, the relief from Castelu/Medgidia can be analysed only based on the information it bears, i.e. from the point of view of epigraphy, iconography, material, shape and dimensions.

Epigraphy: name of the dedicant

The relief in private property is an interesting case among the finds from Moesia inferior, since it is also accompanied by an inscription. It is true that many reliefs from the area, which are not very numerous, are fragmentary and, therefore, their initial inscription might be lost. The record or, more precisely, the preservation of the dedicant's name is also rare. Up to now, only in the case of La Adam cave, Novae and Silistra/Balcic[9], the names of dedicants have been preserved on the reliefs dedicated to Mithras.

Since the inscription on the relief from Castelu/Medgidia entered the literature on the basis of the 1990 presentation[10], the dedicant was read as Ἑρμόδωρος Θεοδότου and immediately linked to a list from Tomis[11], dated 198-201/202 AD. However, based on the lecture of the available documentation of the inscription, the name is rather Ἑρ<μ>όδωρος Θεο<δώ>ρου, which, to our knowledge, has not

[8] VELKOV 1934, fig. 74; IGBulg II 595.

[9] La Adam cave: CIMRM 2306-2307; ISM II 374; Novae: IGLNovae 38; Silistra or Balcic: CIMRM 2313-2314.

[10] BĂRBULESCU & BUZOIANU 2009, p. 401, note 84 (see above note 6).

[11] ISM II 83, l. 29.

yet been recorded as such in the region[12]. The name of the dedicant can also be <ʽH>ρόδωρος, a name well attested in Histria[13].

The inscription and iconography of the relief from Castelu/Medgidia do not provide sufficient arguments for more precise dating within the chronological frame of the second-third century AD.

On the provenance of the relief

The vague information on the finding of the relief from Castelu/Medgidia can be of use considering the available data on the Roman-era settlements in the area[14]. Even if available, the information is also of fortuitous character and limited to notes and exceptional finds. N. Harțuche mentions in Medgidia, on the southern bank of the Carasu Valley, "a couple of hundreds meter from the cement factory, in the area of the old quarry, an extended early medieval settlement and a part of a Roman building, located on the line of the Roman ditches have been destroyed. [...] The Roman material consisted of ceramic, marble bases and shafts of columns, ashlars etc."[15]. He extensively presents only the medieval artefacts.

Further significant finds are the inscriptions and a Tetrarchic milestone[16]. There is also a funerary stela with Greek inscription reported from Castelu[17]. The mentioned persons might be *liberti* of Oriental origin, settled on the territory of Tomis. An older epigraphic find, with disputed provenance, is a dedication mentioning a *vicus I Urb*[...][18]. One option for its provenance is Medgidia.

It is not wise to make speculations on all this (for instance, if all or some of those inscriptions were brought from Tomis for being reused etc.), but at least the hypothesis seems plausible that the relief was found *in situ* or near its initial display in a rural settlement or a villa on the territory of Tomis, along the important communication route from Tomis to Axiopolis in the Carasu Valley. Even more so, when looking at other sites in the *chora* of this town, like Nisipari[19] and Târgușor[20], conventionally named after the modern villages in the area, where rich epigraphic and iconographic evidence came to light, highlighting the habit of the ancient rural communities, even if the state of their proper archaeological investigation is up to now rather poor.

Material and shape of the Mithras reliefs

Several reliefs from the area of Oescus and Durostorum[21] were made of

---

[12] ʽΕρμόδωρος is epigraphically attested within the Lower Danube area especially for the second and early third century: LGPN online [last seen on 01.04.2020].

[13] ISM I 185, 193, 207, 209, 212, 363.

[14] The exact location of the different finds and investigated settlement nuclei have not yet been systematically mapped – BĂRBULESCU & BUZOIANU 2009, p. 389 (with literature); cf. also the RAN, *s.v.* Medgidia.

[15] HARȚUCHE 1971, p. 252.

[16] BĂRBULESCU 2001, p. 56-57.

[17] BĂRBULESCU & BUZOIANU 2009, p. 389-390, no. 1.

[18] BĂRBULESCU 2001, p. 56-57, 164-165.

[19] BĂRBULESCU 2001, p. 56.

[20] BĂRBULESCU 2001, p. 52-54.

[21] IVANOV 2006, p. 159, fig. 4.

limestone and obviously locally produced. Within the territory of the Greek city of Istros, an assemblage of reliefs, altars and a cult table (some of them bearing inscription) are known from the La Adam cave[22]. Most probably the finding place is not the initial cult place but only a hiding solution for the inventory of a cult place on a rural estate to which all pieces belonged to, as the inscriptions stated. The large relief from La Adam cave measures 47.5 x 56 x 13 cm and its inscription mentions it was carved by Phoibos, a Nicomedian. The fact that the inventory and the main relief of this mithraeum are made of local Jurassic limestone is relevant to the existence of sculptor workshops in the region, which, even if of Microasiatic origin, were willing and able to work the local stones. The presumable location of Phoibos' workshop was in one of the Greek cities, that could provide sufficient trade requests.

Medium-sized high reliefs of limestone (over 50 x 50 cm) were found in Troesmis[23], Oescus[24], and Durostorum[25]. A fragment of a further large relief from Axiopolis was made of marble, being dated, on an epigraphic basis, back to the beginning of the 4th century[26].

Altars of limestone and sandstone of rather small dimensions are quite frequent. An example is an altar from Novae, bearing the depictions of Cautes and Cautopates on the sides[27], which is considered to be the earliest mithraic monuments from Novae (100 AD), set up by the slaves working in the customs district of *ripa Thraciae*.

Mithras-related monuments considered to have been found in Oescus build an impressive group. Unfortunately, they are not systematically and synthetically published, and therefore their investigation is not easy. In her 1987 paper, V. Najdenova published two fragmentarily preserved monuments from Oescus, a statuary group or better said a tauroctony group in high relief, and a Mithras head[28]. Najdenova points out the characteristics of the Mithras related monuments from Oescus and their singularity among the other monuments of the province. Statues and especially high relief statuary groups are known only from Oescus, and, in her oppinion, they are early dated in the evolution of the cult in the region

[22] There seems to be a mistake in the literature considering the large relief from the La Adam cave as being carved in marble: ALEXANDRESCU VIANU 2008-2009, p. 57, T3. The stone provenance analysis made by dr. A. Baltres in 2012 concluded that the large relief and the table from La Adam cave (ISM I 374 and 375) are made of the same homogenous Jurassic calcarenite, while the two small altars (ISM I 376 and 377) from the same finding spot are made of the same homogenous Jurassic calcarenite. The difference between the two materials is the grain size, which is larger in the altar and table. All materials come from the Casimcea Syncline in Central Dobruja.

[23] ALEXANDRESCU 2017, p. 19.

[24] NAJDENOVA 1987, fig. 6.

[25] ISM IV 108.

[26] ISM IV 218. Due to further related finds from the area of Axiopolis, also of marble, it is to be assumed that at that date the members of the local Mithras cult community were able to provide quite expensive inventory.

[27] CIMRM 2268-2269; IGLNovae 35.

[28] NAJDENOVA 1987, fig. 6 (tauroctony group) and fig. 7 (head). However, in there a correlation between text and the published illustration is missing.

(first half of the 2nd century)[29].

As for the area around Oescus, it is known that a Mithras cult place[30] functioned in the quarries of Kreta. The site was destroyed soon after being discovered (1933) and the only recorded finds are the cult relief (CIMRM 2257) with its basis (**Fig. 2**) and several altars and bases bearing Greek inscriptions, as well as five anepigraphic altars (possible traces of paint are not mentioned) and a stone basin. All monuments are made of local sandstone. The relief is said to have been located in a small niche. This site and its findings are important for the cult of Mithras from several points of view. For the purposes of this analysis, we are going to use the details of the relief and its basis, and especially its dimensions: height 60 cm, width 92 cm, depth 16 cm. There seems to be a preference for this middle-size reliefs, particularly when carved in local plates of about 50-60 x 60-90 cm. The number of finds and their finding spots make plausible the existence of several cult places in the surroundings of the military centers along the Danube and in the Greek cities on the Black Sea shores[31].

Mithras on the relief from Castelu/Medgidia resembles slightly the Mithras figure on the large relief from La Adam care (**Fig. 3**), underlining the idea that its sculptor was directly connected to the Nicomedian artists.

The relief from Castelu/Medgidia seems to be the smallest one among the Mithras reliefs made of local stone (limestone or sandstone) known up to now. Its dimensions are more similar to some marble reliefs found mainly in the Greek cities and in Oescus[32]. It was most probably a simple votive relief in a cult place in the country side.

Iconography: tauroctony

It is common knowledge that there are no identical Mithras-reliefs, each one being more or less recomposed using the necessary and canonic elements[33]. However, there are certain situations where the reliefs were part of an ensemble of reliefs or of relief and statuettes, the elements and participants being thus depicted within a cult place. The practice can be exemplified in the mithraea in Ostia and Rome, as well as in those in Dura and Poetovio. Moreover, it can be observed the individuality of the concept, execution and iconography. In such cases, if the evidence from a certain region is overviewed, it is possible to highlight, that the different kinds of monuments related to Mithras can be very

[29] NAJDENOVA 1987, p. 196. One further example of sculpture in the round would be from Novae, 'a small ovoid stone monument' (TOMAS & LEMKE 2015, p. 229, fig. 2 and 4), which seems to be lost now. See also KREMER 2012, cat. 87.

[30] VELKOV 1934.

[31] RUSCU 2003-2004: especially in Histria and Tomis, while for Callatis and Odessos the evidence is rather scarce.

[32] Many of the marble reliefs found in Moesia inferior are fragmentarily preserved, but allow the assumption of original dimensions of about 40-50 x 50-60 cm.

[33] BOSCHUNG 2015, p. 226-227: It is thus apparent that initially, at the time of the creation of the cult in Rome there were two competing versions of the bull-killing Mithras, one sculpted in the round and one flat/ on relief, which emphasized more strongly the oriental features of Mithras. The latter became very fast obligatory; it regularly took the place of the cult image.

particular from the point of view of iconography, dimensions, materials and chosen shapes. Those are certainly depending also on the number of members of a cult community, on their economic potential and on the society they were living in (urban or rural settlements). Futhermore, the example in Dura, even if exceptional, offers insights into the religious practice of an outpost of the Roman world, where different cults existed within a small area of the settlement and most probably shared the local artists for building and decorating (including providing cult related elements) their temples[34].

Even though it appears to be very simple at first sight, the relief from Castelu/Medgidia offers the opportunity for discussing some elements of the tauroctony depiction, as well as its additional elements.

The Mithras reliefs with the tauroctony scene have been investigated from different points of view, based on various criteria for typologies[35]. The Empire wide analyses have, however, concluded that there is a great variation to be seen, with almost no two reliefs being the same.

In the tauroctony on the Castelu/Medgidia relief, the bull is crashed, with all legs down, while slightly trying to lift its front left leg again[36]. As the knife is entirely visible, it can be assumed that the depicted moment is that after the killing of the bull.

Despite the schematic and unproportioned depiction of individual elements, the tauroctony group on the Castelu/Medgidia relief is similar to those already known in the region. Mithras looking frontally[37] and wearing recognizable Oriental dress is to be seen on the reliefs in La Adam cave, Histria, Troesmis, Oescus and Kreta, while in few cases he looks back over his right shoulder: Stejaru, Tomis, Durostorum, Mircea Vodă (Tulcea County)/Acbunar, Nicopolis ad Istrum. In the last group the predominance of marble reliefs is significant, which might have been imported as such. The example from Nicopolis ad Istrum (CIMRM 2264-2265) and its recently reevaluated frame and inscriptions[38] also provide an eloquent example of the mise-en-scène of otherwise overlooked small size mithraic votives.

Despite the generally mentioned thesis that the Mithras reliefs from Moesia inferior are using the, Danubian type'[39], with scenes from the mythos around the tauroctony scene, the overview of the evidence allows the observation that the simple tauroctony relief of Roman/Italic origin is more frequent, both among the small- and medium-size reliefs as well as on larger highreliefs[40].

---

[34] ELSNER 1998, p. 211-212.

[35] CAMPBELL 1954; VOLLKOMMER 1991; VOLLKOMMER 1992, p. 622-623; BOSCHUNG 2015.

[36] Like VOLLKOMMER 1991, 'Typ C/Teiltyp 2'.

[37] It is a common way of depicting Mithras on the reliefs from Moesia inferior: CIMRM II; NAJDENOVA 1987.

[38] SHARANKOV 2013.

[39] COVACEF 2000-2001, p. 383.

[40] Those two main so-called types are also to be found in the Mithras reliefs from Dacia. There, the 'Danubian reliefs' with three registers of depiction and additional scenes of the mythology are the most popular. The simple tauroctony reliefs, most probably products of a workshop in Ulpia Traiana Sarmizegetusa, are following the Italic model

Iconography: tauroctony without the Cautes and Cautopates figures

Among the usual figures on the Mithras reliefs are the torch bearers, Cautes and Cautopates[41]. The relief from Castelu/Medgidia is the third example from this province bearing the tauroctony scene without Cautes and Cautopates. The other two examples are in Oescus (CIMRM 2251) and Mircea Vodă/Acbunar, on the territory of Troesmis (CIMRM 2289). Only the Acbunar relief is made of marble and might have been imported as such. The other two are of limestone and most probably locally made.

Among the Mithras-relief within the Empire, the analogies are only a few, and limited to Rome and the Rhine-region[42]. In those three examples the reliefs are of medium to large sizes (50 x 90 cm – 137 x 118 cm) and highreliefs. They have been recovered in reuse and therefore their dating is as general as the late second - first half of the third century AD. From Dormagen, most probably from the same mithraeum, comes another Mithras relief (CIMRM 1014-1015), similar in size and making with the above mentioned one, only with several typical elements of the tauroctony like the Dadophori, but also the snake with the crater. On the relief in Fellbach, near the snake and the crater, the lion figure is depicted, while in the background, above Mithras, there is a burning lamp hanging. On the relief from Rome, in the foreground, there is a reclining woman figure (Tellus).

Further within the mithraeum in Dura, one of the gypsum reliefs (the small and elder one) present the same situation. In this case it is important to point out its location within the cult place and the additional painted decoration, together with which the iconographic element of the cult might have been eventually fulfilled[43]. A possible completion between relief and painting or relief and further sculpture might also be the case with two reliefs in Carnuntum, where the Cautes/ Cautopates figures are missing[44].

In other words, in the case of the relief from Castelu/Medgidia, the missing figures of Cautes and Cautopates can not be further interpreted. There are many possible hypotheses, including the inclusion of the relief in a more complex assemblage like the one in Nicopolis ad Istrum (CIMRM 2264-2265)[45].

The idea of the influence and widespread of iconographic compositions from Oescus to other sites along the Danube is confirmed by finds from Troesmis and its territory, meaning that most probably the soldiers of *legio V Macedonica* and the different civilians moving with them also brought certain preferences with regard to the Mithras-related depictions. The limestone tauroctony group from Troesmis (**Fig. 7**) shows similarities with one from Oescus[46], but it is not identical, as the Dadophori were depicted, while in Oescus it seems that only Mithras and the bull occupied the plinth of the relief.

---

with local execution in Bucova marble and other local stones. See SICOE 2014 (with literature).

[41] VOLLKOMMER 1992, p. 625-626; HANNAH 1996.

[42] Rome (CIMRM 598), Dormagen (CIMRM 1012-1013), Fellbach (CIMRM 1306-1307). See also CIMRM 603-604; 607; 641; 2196.

[43] ELSNER 1998, p. 212-215, fig. 140.

[44] KREMER 2012, cat. 191 and 192.

[45] SHARANKOV 2013.

[46] NAJDENOVA 1987, fig. 6.

The large relief from Mircea Vodă/Acbunar has similar dimensions with one of the reliefs in Oescus, with one marble relief found in reuse in Plevna, and also with that from the Kreta mithraeum, even if they are only medium sized[47] compared to the reliefs from other regions. Therefore it can be postulated that they were among the main cult reliefs. This is only a hypothesis, as more examples of *in situ* found reliefs are needed in order to make such identifications and the regional differences also play an important role in the matter. How many cult places might have functioned around the fortresses and later towns in Oescus and Troesmis and on their territory escapes our knowledge for the time being. But the better known situations on the Rhine-border and in Pannonia (Poetovio and Carnuntum[48]) offer an idea of the possible reality[49].

Iconography: the seven altars

The relief from Castelu/Medgidia features further the row of seven altars, representing the seven planetary gods and the planetary multiplication of the tauroctony, and ensuring the renewal of the world and souls[50].

On a marble relief from Tomis (**Fig. 6**), which was unearthed four years ago[51] and was recently published[52], the seven altars appear outside the rounded and deepened representation field with the main scene. There the seven simple altars are depicted individually, five are distributed between the Sol and Luna bust and two are placed below the busts. On the upper border, to the left of Mithras, the raven seems to also be depicted, between two altars. From Silistra, it is known a limestone relief[53] presenting good similarities in composition and execution with the new find from Tomis, especially in the tauroctony group, but also significant differences (**Fig. 9**).

The seven altars also appear on a fragmentary, but high-quality marble relief from Histria (**Fig. 5**), which presents the rare particularity of having the bust of

[47] Mircea Vodă/Acbunar: CIMRM 2289; Oescus: CIMRM 2247; Plevna: CIMRM 2255; Kreta: VELKOV 1934, fig. 71.

[48] Poetovio: the analysis on epigraphic and iconographic evidence allowed conclusions on chronology and changes of the cult. SELEM 1980, p. 167-171; for the situation in the territory of Poetovio see PRELOŽNIK & NESTOROVIĆ 2018. - Carnuntum: KREMER 2012, p. 330-337, 384-387.

[49] From the mithraeum in Novae the evidence on reliefs and sculpture is not very fortunate, as most of them are very fragmentarily preserved (TOMAS & LEMKE 2015). Most probably, more than one Mithras cult place existed in Novae and its surroundings. Therefore, it is no reason to consider the only known mithraeum as the only possible provenance of the reused blocks bearing inscription and fortuitous finds of reliefs. The same tendency of the scholars can be observed in the area of Troesmis, as all Mithras related inscriptions were considered to come from the site in Mircea Vodă/Acbunar, due to the concentration of votive reliefs found there: i.e. ISM V 169 and 221.

[50] NEMETI 2012, p. 159-160; TURCAN 1981, p. 364-365; MERKELBACH 1998, p. 208-209.

[51] Dimensions 30 x 22 x 4 cm. Website MINAC, Find of August 2016 (http://www.minac.ro/exponatul-lunii.html), excavation made by A. Mototolea and T. Potârniche (May 2016) in the area of the Constanța County Court.

[52] BOTTEZ 2018, p. 247-249, fig. 2. The announced dedicated publication of this find and of its finding context will be of great interest for the study of the Mithras cult in the main city of the province.

[53] IVANOV 2006, p. 159, fig. 4.

Luna in the left upper corner of the plate[54]. The row of seven altars over the tauroctony group can also be seen on the small marble Mithras relief from Nicopolis ad Istrum (CIMRM 2264-2265), mounted into a larger limestone slab[55].

One of the largest Mithras reliefs from the province was found in reuse in Troesmis (**Figs. 7** and **8**). Recently it was possible to reevaluate the documentation of this piece and its present state of conservation. Cumont mentions that, at the time of his visit, it was walled in one of the walls of the University of Bucharest, while the National Museum of Antiquities functioned there[56]. During the different troubles of moving the collection to the new location, it seems that the relief suffered further damage. On the old illustration, published by Bordenache in the catalogue of the collection (**Fig. 7**), several details are still observable, like the rest of a row of altars above the tauroctony group and the fact that the bull was wearing a dorsal band[57].

Two further analogies for the seven altars are recorded in the old collections of the National Museum of Antiquities in Bucharest: a limestone relief (now in the Lapidarium of the Archaeological Institute in Bucharest)[58] and a mould formed brick relief (now in MNIR)[59]. It is not possible to establish whether the pieces come from Dobruja (Moesia inferior) or from southern Dacia, as there is no information about their entrance in the collections.

In the case of the brick relief (**Fig. 10**), of which about a third of the right half is preserved, the tauroctony scene (still preserved are the Luna bust, Cautes and the hand of Mithras pulling back the bull by its nostrils) seems to have been made out of a mold, while on the upper border altars among trees were incised *ante cocturam* (two altars and two trees are still visible).

In the case of the relief (**Fig. 11 a-c**), the analysis of the stone did not allow a more precise determination of its provenance[60]. On the preserved part, there can be seen Mithras within the tauroctony, wearing a detailed rendered Oriental hair-dress and dress and a crown of rays on the background of a nimbus. There seem to have been 12 rays depicted. On the upper border of the relief are depicted the seven altars alternating with (palm/fig) trees. This way of representation is rare, similar to the relief from the proximity of the church Santa Lucia in Selci (Rome, Esquilin)[61].

---

[54] ALEXANDRESCU VIANU 2000, cat. 189.

[55] On this complex find see SHARANKOV 2013.

[56] CUMONT 1896, p. 272, no. 124.

[57] The dorsal band is to be seen also on one highrelief from Oescus (NAJDENOVA 1987, fig. 6) and on one relief from Mircea Vodă/Acbunar – see also ALEXANDRESCU 2017, p. 19.

[58] BORDENACHE 1969, cat. 201. Dimensions: preserved height 40 cm; preserved maximal width 33 cm; depth about 15 cm.

[59] PETOLESCU 1977, p. 154-155, fig. 2: dimensions height 27.5 cm, preserved width 12 cm, depth 4.5 cm. It was not possible prior to the presentation of this manuscript to localize and see this fragment. All information is based on the above mentioned publication.

[60] The geologist dr. A. Baltres (Bucharest) kindly analysed the material and described it as Jurassic limestone, apparently brecciated, with clasts of different colour and grain size. He considers the sand present on the surface of the relief as an effect on the material from the environment the piece layed in.

[61] CIMRM 368; MERKELBACH 1998, fig. 50.

It is the largest Mithras relief in the region and possibly also one of the latest, which is to be discussed in connection with Sol Invictus and representations of Mithras as Sol. The crown of rays in the Mithras cult (as an attribute of the Heliodromos) and the figure of the sun beside Mithras are to be naturally kept apart from the representation on this relief.

The best-known other examples with Mithras Tauroctonos wearing the crown of rays come from Italy: the relief from Pisignano, the one from Macerata[62] and the unique bronze brooch from Ostia, now in the Ashmolean Museum in Oxford[63]. Furthermore, a head with Oriental dress, interpreted as Mithras, was found in a well in the small settlement of Sindelfingen, in Southern Germany[64]. There are two holes for metallic stabs that can be assumed to have been fixing a crown of rays[65]. The most relevant example is to be found however in the large relief found in the so-called mithraeum III from Carnuntum, where the crown of rays Mithras is wearing is considered to be an addendum of the late phase of use of the cult place, contemporary with the important epigraphic evidence on the relation between the Mithras-Sol cult and the official cult of the emperors[66].

In the case of the relief in Bucharest, even if an in depth analysis cannot be made here, it must be observed the association of the crown with twelve rays and the row of the seven altars on the same large relief, that can be assumed to have been the main relief in a Mithras cult place[67].

The cult of Mithras Sol and Sol Invictus is well documented in Moesia inferior through inscriptions[68] and recent studies that approached the subject[69]. The depictions that might stay in direct relation to this topic need to be also investigated[70], this being also the reason for our excursus on this relief.

The fact that the row of seven altars occurs more frequently on Mithras reliefs from Moesia inferior and also on some examples in Dacia[71], as the only additional element to the tauroctony group, can only be registered as an observation for the time being.

Iconography: the Sol and Luna busts

Once considered the best documented finds from the province as well as the analogies of the row of seven altars, there is an additional iconographical detail

[62] CIMRM 692 and 690-691.

[63] CIMRM 318.

[64] SCHWERTHEIM 1974, p. 207, cat. 168, pl. 49.

[65] C.-G. Alexandrescu is indebted to Dr. Nina Willburger and her colleagues from the Württembergisches Landesmuseum Stuttgart for kindly examining the piece on her behalf and confirming the information from the literature.

[66] KREMER 2012, cat. 189 and p. 382-385.

[67] On the backside of the fragment there is a cavity (with a diameter of about 13 cm; about 8.5 cm deep) with rests of shard rich pink/reddish mortar (**Fig. 11 c**), which served to attach the relief to the wall.

[68] COVACEF & BARNEA 1973; COVACEF 2000-2001, p. 384-385.

[69] COVACEF & BARNEA 1973; BOTTEZ 2006; BOTTEZ 2018, p. 256.

[70] Generally on the matter see HALSBERGHE 1972.

[71] For example the two reliefs from urban centers: SICOE 2014, cat. 233 (small size, from Romula) and cat. 39 (large size, from Apulum). – see also NEMETI & NEMETI 2004-2005, p. 115-118 (but with to radical conclusion on the 'Danubian' monuments).

that drew attention. On the relief in Histria (**Fig. 5**) and on the large relief from La Adam cave (**Fig. 3**) the places of the Sol and Luna bust are exchanged. This detail, which was initially interpreted as a possible misunderstanding on the part of the artist, was observed on other reliefs in Moesia inferior and Dacia and discussed accordingly[72].

In some cases, the differences (male/female bust) or attributes (nimbus with a crown of rays or crescent) are not very evident. For example, this can be seen on a fragmentary relief from Stejaru (Tulcea County), made of marble (**Fig. 4**)[73]. The original relief was very well worked out and showed the main group with Mithras looking over his right shoulder. The presence of the raven next to the bust would suggest the identification as Sol, but this is not a compelling indication[74].

In the case of the large relief from the La Adam cave (**Fig. 3**), a lot of information about the cult community and sculptor of the relief (Phoibos from Nikomedia) is known from the inscription and the accompanying finds[75]. The quality of the relief leaves no doubt about the identification of the busts of Luna and Sol. Further it is clearly visible the fact that Cautes holds an egg, while Cautopates has a scorpion in his left hand.

This deliberate 'inverted' placement of the two busts can also be found, among others, on the small relief dated by the inscription in the Mithraeum in Dura Europos[76] and on a complex relief from Sidon (now in Paris)[77]. In both cases however, there is additional information at hand, both on the finding context and on further reliefs and statues found, together with inscriptions and dating evidence. The same inversion is to be seen on one relief from Potaissa, in Dacia, while a lions mask[78] is depicted on the background, above Mithras. This way, it is possible to try and find a hypothesis for interpretation of individual finds of the so-called Mithras reliefs, accepting the differentiation intended by the dedicant, depending on the location of the relief within the cult place, on the individual occasion of the dedication, or even on the available reliefs and/or sculptors providing the plates.

The question arises whether this inversed location was intended or if it was just a mistake. And the answer can only be hypothetical. In our opinion, there is

---

[72] Moesia inferior: NAJDENOVA 1987, p. 194. - Dacia: NEMETI & NEMETI 2004-2005, p. 115, 118.

[73] The relief was brought to F. Topoleanu by a worker during the rescue excavation within a tumulus in Stejaru (1983): TOPOLEANU 2010, p. 167. It was said to have been fortuitously found during ploughing. The tumular necropolis is located at about half distance between the villages Stejaru and Vasile Alecsandri. – The relief is now in the collections of ICEM Tulcea, inv.no. 52702. Dimensions: preserved height 18 cm; preserved width 21 cm; depth 5-5.7 cm. Preserved is the left upper corner of the plate. On the Roman rural settlement nuclei in Stejaru commune, Vasile Alecsandri village see for the time being the information in the RAN 161375.01-04 as well as 161357.01 [last seen on 15.05.2020].

[74] For example on the reliefs from La Adam cave (**Fig. 3**), Histria (**Fig. 5**), Donja Plemenšćina near Pregrade (CIMRM 1468-1469).

[75] See also the comment RUSCU 2003-2004, p. 27-28.

[76] CIMRM 37; MERKELBACH 1998, fig. 15 (168/9 n. Chr.).

[77] CIMRM 75; MERKELBACH 1998, fig. 18.

[78] SICOE 2014, cat. 5; NEMETI & NEMETI 2004-2005, p. 117.

an argument regarding at least some of the relief as intended, being thus customized reliefs.

Of interest to the matter are the additional elements of the composition and the more or less standard presence of the Dadophori and their attributes. There are hints on the intended direction for the reading of the depiction, as well as on the general astronomical content of the composition[79]. Of course, the analysis can consider only the entirely preserved reliefs and it is feasible when different additional symbolic elements occur.

The relation between Sol and Cautes and Luna and Cautopates are clear. The placement in the composition of those four figures builds a problem when it comes to interpreting the depiction, or even to its ‚reading'[80]. Most puzzling are examples of compositions that seem to neglect the meaning of the figures and their attributes, like one relief in Vinţu de Jos, Dacia, with two Cautes figures and Luna to the left of Mithras, while Sol is to his right[81] or on the small relief from the La Adam cave[82]. It is not the place here to open the discussion on the figures of Cautes and Cautopates, on the busts of Sol/Luna and further symbolic elements from the mythos on the Mithras reliefs, but it must at least be stated, that those differences from the usual composition of the tauroctony scene have most likely an intentional character and can play an important role to the message of the relief[83].

Mithras dedications and reliefs – Mithras cult communities

As far as the possible overview of finding places of votive reliefs and inscriptions within the territory of Moesia inferior allows, it can be observed that there are some concentrations along the Danube line (Oescus, Novae, Ruse, Durostorum, Axiopolis, Carsium, Capidava, Troesmis), on the shores of the Black Sea (Histria, Tomis, rare finds in Callatis and Odessos) and very rare in the interior of the province (Tropaeum Traiani, singular finds in Ulmetum, Nalbant, Stejaru, Nicopolis ad Istrum). Especially in the case of singular finds, without documented finding situation or found in reuse, the interpretation needs to be reserved. This is most certainly also a situation due to the state of research. The finds of the so-called cult sites are quite rare, as in Novae[84] or Kreta[85]. In Histria the location of the mithraeum is not known, but its existence at an early date is epigraphically attested[86]. Further mithrea are rather assumed to have existed, based on several finds of inscriptions and/or reliefs from the same area. Thus, on closer examination, the find from La Adam cave and the one from Mircea Vodă/

[79] BECK 1988, p. 11-12, 20-21, 73-85.

[80] HANNAH 1996, p. 187.

[81] CIMRM 2001-2002; SICOE 2014, cat. 65. Both torchbearers with the same attitude are to be seen also on CIMRM 2247 (Oescus). On double Cautes and double Cautopates see VOLLKOMMER 1992, p. 625 (no. 569-572, respectively no. 673-677).

[82] CIMRM 2305.

[83] See also BECK 1988.

[84] TOMAS & LEMKE 2015 (with literature).

[85] VELKOV 1934; KAZAROW 1935, p. 25-26; CIMRM II p. 354, no. 2256 (with literature).

[86] CIMRM 2296; ISM I 137; RUSCU 2003-2004, p. 22-26.

Acbunar could both be interpreted as a hiding place for a rural sanctuary inventory[87]. Nevertheless, the assumption of Mithraic cult sites in the vicinity of their hiding places is justified.

For individual reliefs bearing the tauroctony, it is also attested the practice of being dedicated in sanctuaries of other gods[88]. In the region of interest here this was certainly the case with the so-called sculptures hoard from Tomis[89]. Furthermore, there is scarce information on the findings of a Mithras relief together with votive reliefs for other deities[90], but the state of publication does not allow interpretation.

However, there are some general statements possible, which individualize Moesia inferior compared to the neighbour province Dacia, at least in respect to iconography and shape and dimensions of monuments. The chronological frame of the cult evidence within the territory of interest is quite wide: from the early – mid second century AD (in Novae, Oescus and Histria) up to the late third - early fourth century AD (Axiopolis and Novae). Local lithic materials are commonly used, while imported marble seems to be an exceptional choice. The shape and dimensions of monuments are rather modest compared to other regions. However, the iconography completes the image of cultic communities, without complex evidence of manifested cultic aspects. The so-called Danubian reliefs, bearing more than the tauroctony scene from the Mithras mythos, are only a few and limited to small size marble votive plates[91].

The examples from the mithraea of Dura Europos, Poetovio and Carnuntum[92], where the systematic archaeological investigation of the sanctuaries and the epigraphic evidence have provided insights into both the chronology and the cult community, as well as possible alterations of the cult images, also point to the unfortunate situation in the area of the northern Moesia inferior, in which case the monuments of the Mithras cult have been preserved without their original context. The situations in Histria, Novae and Nicopolis ad Istrum, point out to the existence of lasting cult communities. From the military sites along the Danube frontier, the cult widespread to their hinterland and to the Greek cities on the shores of the Black Sea[93], the members of the cult communities being soldiers, administrative staff and civilians from urban and rural settlements. Furthermore,

---

[87] ALEXANDRESCU 2016; ALEXANDRESCU 2017.

[88] The temple of Isis from Cyrene, the Dolichenum on the Aventine in Rome and in a temple of Zeus Bronton, South of Rome: TOYNBEE 1986, p. 59-60. All contexts seem to be of late date, while the sculptures are stylistically dated earlier, hence the debate on the interpretation of such finds.

[89] ALEXANDRESCU VIANU 2009, p. 33.

[90] See for example KAZAROW 1935, p. 27, no. 9 (for CIMRM 2295).

[91] Their detailed analysis is planned for a further study. Novae (2 examples - CIMRM 2267; IGLNovae 38); Ruse (1 example - CIMRM 2272); Mircea Vodă (Tulcea County) (3 examples - CIMRM 2291, 2292; ALEXANDRESCU 2017, p. 17-19); Tomis (3 examples - CIMRM 2297, 2298-2299; ALEXANDRESCU VIANU 2009, p. 33, fig. 19); Histria (1 example – ALEXANDRESCU VIANU [2000], cat. 190); Callatis (1 example - CIMRM 2310).

[92] MERKELBACH 1998, p. 167; KREMER 2012, p. 330-337, 382-387.

[93] CLAUSS 1992, p. 220-229; BOTTEZ 2006, p. 299; BĂRBULESCU & BUZOIANU 2009, p. 401; TOMAS & LEMKE 2015, p. 237-238.

the evolution of the cult and its relation to the official cult of the emperor in Moesia inferior and later Scythia minor are also subjects for discussion[94].

The combined analysis of iconography, inscriptions and the dimensions and material of the current evidence highlights the wide chronological frame of the Mithras cult in the region under review, the available quality of reliefs and sculptors as well as the economic and cultural potential of the individual members of the cult communities. The observations on depictions provide useful hints on the regional preferences and the provenance of iconography and chosen/ practiced cult aspects. The state of research and the state of preservation of the finds might hinder the approach to this aspect of the ancient life in the region, but must not stop the investigation.

BIBLIOGRAPHY

Abbreviations

CIMRM	M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae* II, Haag, 1960.
MINAC	Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța.
MNA	Muzeul Național de Antichități, part of Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" Bucharest.
MNIR	Muzeul Național de Istorie a României, Bucharest.
IAB	Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan", Bucharest.
ICEM	Institutul de Cercetări Eco-Muzeale "Gavrilă Simion", Tulcea.
RAN	Repertoriul Arheologic Național.
IGBulg	G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Sofia, 1958-1997.
IGLNovae	J. Kolendo, V. Božilova, *Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie inferieure),* Bordeaux, 1997.
ISM I	D. M. Pippidi, *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae*, I. *Inscriptiones Histriae et viciniae*, Bucureşti, 1983.
ISM II	I. Stoian, *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae II. Tomis et territorium,* Bucureşti, 1987.
ISM IV	E. Popescu, *Inscriptions de Scythie mineure. Inscriptiones Scythiae Minoris,* IV. *Tropaeum-Durostorum-Axiopolis*, Bucureşti, 2015.
ISM V	E. Doruţiu-Boilă, *Inscripţiile din Scythia Minor*, V. *Capidava. Troesmis. Noviodunum,* Bucureşti-Paris, 1980.
ISM VI.2	A. Avram, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure*, VI, Suppl. fasc. 2, *Tomis et son territoire,* Bucureşti – Paris, 2018.
LGPN online	Lexicon of Greek Personal Names (LGPN), http://www.lgpn.ox.ac.uk/.

Authors

ALEXANDRESCU 2016 - C.-G. Alexandrescu, *On the fate of sculpture in late Antiquity at the Lower Danube*, in: L. Stirling, T. Myrup Kristensen (eds.), *Afterlife of Roman Sculpture: Late Antique Reception and Response*, Ann Arbor, 2016, p. 243-262.

[94] BOTTEZ 2006, p. 299.

ALEXANDRESCU 2017 - C.-G. Alexandrescu, *Zu einigen Kult- und Votivdenkmälern aus dem nördlichen Teil der Provinz Moesia inferior*, Carnuntum Jahrbuch (2017), p. 11-24, pl. I-X.

ALEXANDRESCU VIANU 2000 - M. Alexandrescu Vianu, *Histria* IX. *Les statues et reliefs en pierre*, Bucarest-Paris, [2000].

ALEXANDRESCU VIANU 2009 - M. Alexandrescu Vianu, *The Treasury of Sculptures from Tomis. The Cult Inventory of a Temple*, Dacia N. S. 53 (2009), p. 27-46.

BĂRBULESCU 2001 - M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr.)*, Constanța, 2001.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2009 - M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Inscriptions inédites et revisées de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza. I.*, Pontica 42 (2009), p. 389-427.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2015-2016 - M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Localités rurales du territoire de Tomis aux noms antiques inconnus : quelques observations sur l'onomastique*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 415-427.

BECK 1988 - R. Beck, *Planetary Gods and Planetary Orders in the Mysteries of Mithras*. EPRO 109, Leiden, 1988.

BECK 2006 - R. Beck, *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the Unconquered Sun*, Oxford, 2006.

BORDENACHE 1969 - G. Bordenache, *Sculture greche e romane nel Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I. *Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, București, 1969.

BOSCHUNG 2015 - D. Boschung, *Mithras. Konzeption und Verbreitung eines neuen Götterbildes*, in: D. Boschung & A. Schäfer (eds.), *Römische Götterbilder der mittleren und späten Kaiserzeit*, Morphomata 22, Paderborn, 2015, p. 217-234.

BOTTEZ 2006 - V. Bottez, *Quelques aspects du culte mithriaque en Mésie inférieure*, Dacia N. S. 50 (2006), p. 285-296.

BOTTEZ 2018 - V. Bottez, *Mithras in Moesia Inferior. New Data and New Perspectives*, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 58 (2018), 1-4, p. 243-262.

CAMPBELL 1954 - L. A. Campbell, *Typology of Mithraic Tauroctones*, Berytus 11 (1954), p. 1-60.

COVACEF 2000-2001 - Z. Covacef, *Cultele orientale în panteonul Dobrogei romane*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 373-386.

COVACEF 2002 - Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană, sec. I-III*, Cluj-Napoca, 2002.

COVACEF & BARNEA 1973 - Z. Covacef, A. Barnea, *Contribution a l'étude du culte de Sol-Mithra en Scythie Mineure*, Pontica 6 (1973), p. 87-95.

CUMONT 1896 - F. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, II. *Textes et monuments*, Bruxelles, 1896.

ELSNER 1998 - J. Elsner, *Imperial Rome and Christian Triumph*, Oxford, New York, 1998.

HALSBERGHE 1972 - G.H. Halsberghe, *The cult of Sol Invictus*, EPRO 23, Leiden, 1972.

HANNAH 1996 - R. Hannah, *The Image of Cautes and Cautopates in the Mithraic Tauroctony Icon*, in: M.P.J. Dillon (ed.), *Religion in the Ancient World: New Themes and Approaches*, Amsterdam, 1996, p. 177-192.

HARȚUCHE 1971 - N. Harțuche, *Contribuții la repertoriul arheologic al Dobrogei*, Pontica 4 (1971), p. 247-261.

IVANOV 2006 - R. Ivanov, *Ethnic Composition, Romanization, Religion and Feasts*, in: R. Ivanov, G. Atanasov, P. Donevski, *History of Silistra*, I. *The ancient Durostorum*, Sofia, 2006, p. 153-165.

KAZAROW 1935 - G. Kazarow, *Neue Mithrasdenkmäler aus Bulgarien*, Germania 19/1 (1935), p. 24-27.

KREMER 2012 - G. Kremer, *Götterdarstellungen, Kult- und Weihedenkmäler aus Carnuntum*, CSIR Österreich. Carnuntum Supplement 1, Wien, 2012.

MERKELBACH 1998 - R. Merkelbach, *Mithras. Ein persisch-römischer Mysterienkult*, Wiesbaden, 1998.

NAJDENOVA 1987 - V. Najdenova, *Studies on the Cult of Mithra in Lower Moesia and Thrace*, in: *Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) (Ier-IVe s.)*, Bulletin de l'Institut d'Archéologie 37 (1987), p. 187-199.

NEMETI & NEMETI 2004-2005 - I. Nemeti, S. Nemeti, *Planets, Grades, and Soteriology in Dacian Mithraism*, Acta Musei Napocensis 41-42/1, 2004-2005 (2007), p. 107-124.

NEMETI 2012 - S. Nemeti, *Dialoguri păgâne. Formule votive și limbaj figurat în Dacia romană*, Iași, 2012.

PETOLESCU 1977 - C.C. Petolescu, *Noi monumente privind cultele orientale în Dacia romană*, StCl 17 (1977), p. 153-159.

PRELOŽNIK & NESTOROVIĆ 2018 - A. Preložnik, A. Nestorović, *Between Metropolis and Wilderness: The Topography of Mithraea in Ager Poetoviensis*, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 58 (2018), 1-4, p. 275–290.

RUSCU 2003-2004 - L. Ruscu, *Zum Kult des Mithras an der westpontischen Küste*, Revista de istorie socială 7-8 (2003-2004) [2006], p. 23-32.

SCHWERTHEIM 1974 - E. Schwertheim, *Die Denkmäler orientalischer Gottheiten in römischen Deutschland*, EPRO 40, Leiden, 1974.

SELEM 1980 - P. Selem, *Les religions orientales dans la Pannonie romaine : Partie en Yougoslavie*, EPRO 85, Leiden, 1980.

SHARANKOV 2013 - N. Sharankov, *Posveščenie na Mitra ot Nicopolis ad Istrum* [A Dedication to Mithras from Nicopolis ad Istrum], Arkheologija 1-2 (2013), p. 38-56.

SICOE 2014 - G. Sicoe, *Die mithräischen Steindenkmäler aus Dakien*, Cluj-Napoca, 2014.

TOMAS & LEMKE 2015 - A. Tomas, M. Lemke, *The Mithraeum at Novae Revisited*, in: A. Tomas (ed.), *Ad fines Imperii Romani. Festschrift Tadeusz Sarnowski*, Warschau, 2016, p. 227-247.

TOPOLEANU 2010 - F. Topoleanu, *A. Filuminus, un producător de opaiţe mai puţin cunoscut din Moesia Inferior (Dobrogea)*, Peuce S.N. 8 (2010), p. 167-172.

TOYNBEE 1986 - J.M.C. Toynbee, *The Roman Art Treasures from the Temple of Mithras*, London, 1986.

VELKOV 1934 - I. Velkov, *Das Mithraeum bei Kreta in Nordbulgarien* (in Bulgarian), IBAI 8 (1934), p. 82-91.

VOLLKOMMER 1991 - R. Vollkommer, *Mithras Tauroctonus – Studien zu einer Typologie der Stieropferszene auf Mithrasbildwerken*, Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité 103 (1991), p. 265-281.

VOLLKOMMER 1992 - R. Vollkommer, *s.v.* Mithras, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* 6.1 (1992), 583-626; 6.2, 325-368.

Fig. 1 - Relief from Castelu/ Medgidia. Limestone. (Photo F. Topoleanu).

Fig. 2 - Relief and its base from the Kreta mithraeum (CIMRM 2256-2257). Sandstone. (after VELKOV 1934, fig. 71).

Fig. 3 - Large relief from La Adam cave (ISM I 374). Limestone. (Photo C.-G. Alexandrescu).

Fig. 4 - Relief from Stejaru. Marble. (Photo C.-G. Alexandrescu).

Fig. 5 - Relief from Histria. Marble. (Photo C.-G. Alexandrescu).

Fig. 6 - Relief from Constanța. Marble. (After BOTTEZ 2018, fig. 5).

Fig. 7 - Relief from Troesmis (old photo). (After BORDENACHE 1969, no. 180).

Fig. 8: Relief from Troesmis (today). Limestone. (Photo C.-G. Alexandrescu).

Fig. 9 - Relief from Silistra. Limestone. (After IVANOV 2006, color plate III).

Fig. 10 - Relief of unknown provenance. Brick. (After PETOLESCU 1977, fig. 2).

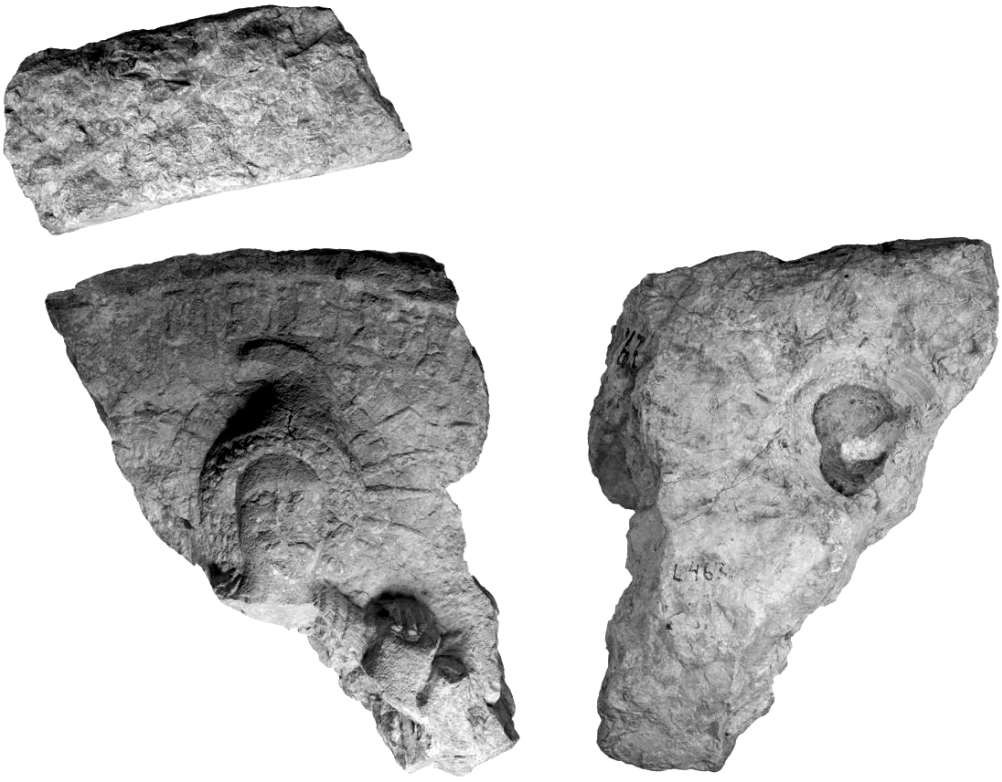

Fig. 11 - a-c: Relief of unknown provenance MNA L463. Limestone. (Photo C.I. Nicolae).

CERAMICĂ ANTICĂ DESCOPERITĂ LA COSTINEȘTI PUNCTUL „PESCĂRIE"

Livia BUZOIANU[*]
Claudiu MUNTEANU[*]

Cuvinte-cheie: *amfore, ulcior amforoidal, epocă elenistică, epocă romană.*
Keywords: *amphorae, amphora-like pitcher, Hellenistic epoch, Roman epoch.*

Rezumat: *Articolul prezintă mai multe fragmente amforice de epocă greacă (elenistică) și romană, recuperate cu ocazia unor periegheze la Costinești – punctul „Pescărie". Piesele fac parte din colecția Muzeului Național Brukenthal din Sibiu. Starea fragmentară a pieselor permite doar recunoașteri generale privind tipologia și cronologia lor.*

Fragmentele elenistice se încadrează în limitele secolelor IV-III (eventual și II) a.Chr. Recunoaștem forme și argile atribuite Heracleei Pontice, Thasos-ului și cercului thasisn; altele sunt de Menda, Rhodos (posibil lucrate la Cnidos) și Cos.

Fragmentele ceramice de epocă romană, în număr mai mic, aparțin tipurilor din argile deschise la culoare, cu gât strâmpt și bază tubulară (Șelov tip B/Opaiț tip I E), de epocă romană-timpurie și tipului LRA 1, din sec. VI p.Chr.

Abstract: *The article presents an amount of Greek (Hellenistic) and Roman epoch amphorae fragments, recovered on occasion of some surface investigations at Costinești - point "Pescărie". The pieces are part of the Brukenthal National Museum collections in Sibiu. Their fragmentary status only allows general observations regarding their typology and chronology.*

The Hellenistic fragments are dated within the limits of the 4th-3rd (eventually also the 2nd) cent. BC. Shapes and clays attributed to Herakleia Pontike and to the Thassian circle can be recognized; others are of Menda, Rhodes (possibly made in Knidos) and Kos origin.

The less numerous Roman epoch ceramics fragments belong to the brighter colored clay types, with narrow neck and tube-shaped basis (Shelov type B / Opaiț type I E) from the early Roman epoch and to the LRA 1 type from the 6th cent. AD.

[*] Livia BUZOIANU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: liviabuzoianu@yahoo.com.

[*] Claudiu MUNTEANU: Muzeul Național Brukenthal, Piața Mare nr. 4-5, Sibiu; e-mail: munclaiul@gmail.com.

În colecția Muzeului Național Brukenthal se află mai multe fragmente ceramice antice descoperite întâmplător la Costinești, în punctul „Pescărie", cu ocazia unei periegeze efectuate în anul 2001. Punctul este situat pe malul mării, la Nord de stațiune (**Fig. 1**) și este cunoscut în literatura de specialitate. Pe terasa din fața epavei „Evanghelia" a fost descoperită o mare cantitate de fragmente ceramice. Pentru colecția muzeului au fost selectate doar formele de bază. Cu ocazia perieghezei a fost recuperată și o monedă divizionară de bronz emisă în timpul domniei împăratului Constantius II (337-361 p.Chr.). Ceramică a fost descoperită și pe plajă, la baza terasei, ajunsă acolo datorită erodării malului. Din informațiile oferite de localnici s-au mai găsit de-a lungul timpului și alte obiecte căzute din faleză între care și un opaiț.

În zona localităților Costinești și Schitu au fost identificate mai multe situri arheologice[1] cu materiale din diverse epoci[2]. S-au putut contura trei zone principale litorale[3]:

1. Așezările din jurul lacului Schitu/Costinești:

- locuire epipaleolitică suprapusă de alta greco-romană pe malul de Nord al lacului (Boroneanț 1977);

- așezare neolitică la SE de sat (Galbenu 1971);

- urme de locuire greacă pe malul de Sud al lacului (Irimia 1980);

- zona din vestul lacului („mamelonul") cu materiale din mai multe epoci istorice. Cele mai multe atestă aici o așezare greco-elenistică. Identificată de R. Vulpe 1934 și 1935, existența așezării a fost confirmată de sondajele arheologice efectuate de V. Canarache în anii 1956-1957[4] și de bogăția materialelor recuperate și publicate de Horia Slobozeanu și Ioan Țicu în 1966. Așezarea greco-elenistică, a cărei durată de viață a fost stabilită între 350-100 a. Chr.,[5] a fost suprapusă ulterior de o așezare romană. Cei mai mulți cercetători înclină să localizeze aici antica *Parhenopolis*

[1] În Repertoriul Arheologic Național localitatea Costinești este înregistrată cu următoarele coduri: 60749.01 – așezarea la cca. 250 m Nord de Pescărie; epoca elenistică și romană; 60749.02 – așezare elenistică la cca. 2 km NE de intersecția șoselei naționale Constanța-Mangalia; 60749.03 – așezare neolitică și romană.

[2] Pentru materialele descoperite vezi VULPE 1934, p. 209; VULPE 1935, p. 185-189; CANARACHE 1957, p. 378, 380; SLOBOZIANU 1959a, p. 735-752; SLOBOZIANU 1959b, p. 285; SLOBOZIANU & ȚICU 1966, p. 679-702; GRAMATOPOL & POENARU BORDEA 1969, p. 260-266 și cat. 1114-1170; GALBENU 1971, p. 237-246; RĂDULESCU 1976, p. 101-102 (= PARASCHIV 2002-2003, p. 187); COVACEF 1976, p. 192-193; BORONEANȚ 1977, p. 322-323; IRIMIA 1980, p. 96-97, nr. 9; AVRAM 1988, p. 287-313; IRIMIA 1991, p. 114-115 și nr. 43; IRIMIA 2006, p. 129-130; CHIRIAC & HONCU 2015, p. 233-247. Amintim aici și tezaurele monetare descoperite la Costinești și Schitu: MITREA 1970, p. 131-137 (Costinești; denari romani republicani); CUSTUREA & TALMAȚCHI 2011, p. 185-187 (Costinești: denari romani republicani și imperiali); p. 324-325 (Schitu; piese coloniale grecești).

[3] Pentru cele trei zone arheologice și plasarea lor în teren, vezi SLOBOZIANU & TICU 1966, p. 680, fig. 1, reluată de noi ca **fig. 2** în acest articol.

[4] Sondajele din jurul localității Costinești și în satul Schitu precum și la 2 km spre vest în apropierea șoselei Constanța-Mangalia îl determină pe Canarache să presupună existența a două așezări de epocă elenistică suprapuse de așezări romano-bizantine (CANARACHE 1957, p. 378, 380). În fapt sondajele Canarache confirmă existența așezării greco-elenistică semnalate deja de Vulpe 1934, 1935 și H. Slobozianu și identifică o așezare nouă în apropierea șoselei Constanța-Mangalia (marcată de SLOBOZIANU & ȚICU 1966, fig. 1).

[5] AVRAM 1988, p. 290.

menționată de Plinius cel Bătrân și Eutropius[6];

- la extremitatea de Est a satului Schitu sunt identificate „digurile unui port săpat în stâncă" (Canarache 1957);

- o locuire antică este semnalată la Costinești; materiale grecești recuperate nu au putut fi însă atribuite unui eventual complex arheologic (probabil groapă?; Irimia 2006).

2. Punctul Pescărie (sau Mânăstirea), la 1 km Nord de satul Schitu (Vulpe 1934; Slobozianu & Țicu 1966). Reținem aici informația din Vulpe 1934, p. 209: „Într-un singur punct s-a dat peste urme mai vechi, elenistice. Este vorba de *un depozit de cioburi de amfore*, deasupra râpei de lângă Pescărie, la cca. 500 m la Nord de Costinești. S-au scos de acolo cantități foarte mari de cioburi de amfore dintre care peste 80 prezintă ștampile în majoritate thasiene. Împreună cu aceste fragmente ceramice s-a găsit și o fibulă de bronz de tip tracic."(s.n.)[7].

3. Așezarea de la Tuzla-Far, identificată ipotetic cu vechiul *Stratonis turris*[8]; aflată la cca. 5 km Nord de Schitu (Slobozianu 1959; Slobozianu & Țicu 1966; Irimia 1991; Chiriac & Honcu 2015).

Ulterior perieghezei din 2001, două reveniri la Costinești au ocazionat noi observații.

În anul 2003, într-una din intervențiile efectuate cu scopul desfacerii plaselor, la circa 600 metri travers de mal și la aproximativ 250 metri sud de epava navei „Evanghelia", pescarii scafandri au descoperit scheletul unei ambarcațiuni antice din lemn[9].

În anul 2006, cu ocazia unei alte vizite în zonă, a fost remarcată intervenția cu mijloace mecanice asupra falezei din punctul „Pescărie", fiind create două terase pentru montarea unui sistem antieroziune sub forma unor plase din material plastic. Cu această ocazie s-au conturat mai multe complexe în pereții teraselor, sub forma unor gropi menajere. Acestea erau umplute cu pământ negru, având cenușă, pietre, oase de animale și ceramică antică. De asemenea, ceramică antică se afla împrăștiată de-a lungul celor două terase. Complexele, în număr de peste 20, erau așezate liniar, orientate Nord-Sud, și reprezentau probabil gropile menajere de la marginea unei așezări. Există posibilitatea ca așezarea de care se leagă aceste gropi să fi existat pe peninsula astăzi submersă, pe al cărui mal nordic se află epava „Evanghelia".

Legăm aceste complexe nou observate de materialele recuperate de noi și de „depozitele de cioburi de amfore" la care se referea R. Vulpe în 1934.

---

[6] Plinius, *NatHist.* 4 11 (18), 44; Iordannes, *Rom.* 221. Pentru localizare în zona Schitu-Costinești, vezi VULPE 1943, p. 14; CANARACHE 1957, p. 380; SLOBOZIANU & ȚICU 1966, p. 700; AVRAM 1988, p. 290 și n. 19; AVRAM 1999, p. 15 și n. 57.

[7] La punctul „Mânăstirea", SLOBOZIANU & ȚICU 1966, p. 679-680 menționează o fibulă tracică (probabil aceeași notată și de VULPE 1934, p. 209), o statuetă de plumb cu reprezentarea lui Triton și un vas bizantin.

[8] Vezi AVRAM 1999, p. 15 și n. 58, 59. Nu ne vom referi la celelalte așezări din zona Tuzla: Tuzla Mare, Tuzla Mică și Tuzla – aeroport; vezi pentru toate IRIMIA 1980, p. 104-105; 1991, p. 115-116 și n. 46-48; 2006, p. 144-145.

[9] DOBRE 2016, p. 196. Pentru descoperiri submarine în zona Costinești, vezi și PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2015-2016, p. 261, nr. 20 (fragmente de amfore grecești și romane); p. 264, nr. 12 și pl. IX/1 (epavă antică); nr. 12 (epavă medievală); p. 265, nr. 10 (ziduri submerse).

A. CERAMICA DE EPOCĂ GREACĂ

Fragmentele ceramice pe care le catalogăm aparțin unor ambalaje amforice, majoritatea de proveniență greacă. Între ele recunoaștem fragmente din Heracleea Pontică și Thasos (posibil și Menda sau un cerc thasian) databile după profilul lărgit al gâtului (**cat. 1**) sau prezența unei alveole la baza torții (**cat. 2**) în sec. IV a.Chr. Mai multe fragmente aparțin amforelor de Sinope; doar în două cazuri am putea recunoaște piciorul unui exemplar pithoid databil în sec. IV (a doua jumătate a secolului) - începutul sec. III a.Chr. (**cat. 7**) și gâtul ușor gonflat al unui alt exemplar (**cat. 8**) cu o datare largă din sec. IV până în al treilea sfert al sec. III a.Chr. Toarta de Rhodos cu profil arcuit (**cat. 14**) sigur aparține secolului III a.Chr. (iar calitatea argilei ar putea indica un produs rhodian fabricat în Cnidos). Spre aceeași datare (eventual mijlocul sec. III a.Chr.) înclină și toarta **cat. 15** (probabil produs cnidian). Starea fragmentară a pieselor și (cu câteva excepții) absența unor elemente clare cu valoare tipologică și cronologică, ne restrânge posibilitățile de interpretare. Am reține totuși o datare a pieselor în a doua jumătate a sec. IV – sec. III a.Chr. (cu posibile prelungiri și în sec. II a.Chr., dată fiind și prezența unor fragmente de amfore de Cos).

CATALOG

1. **Inv. A 10426 (Pl. I/1; V/1).**
   Fragment gât și toartă amforă Heracleea Pontică. Gât cilindric, buza rulată la exterior; toarta cu arcuire scurtă. Argilă cu incluziuni, intens cărămizie în spărtură.
   Dimensiuni: H: 0,125 m; d. păstrat: 0,052 m; diametru toartă 0,038 x 0,02 m.
   După profilul ușor lărgit al gâtului exemplarul ar aparține amforelor heracleene pithoide, variantă I-4 la Monakhov 2003, datate la începutul sec. IV a.Chr. (până în anii 80 – începutul anilor 70 ai secolului).
   Vezi Monakhov 2003, p. 130-131 și pl. 88-89.

2. **Inv. A 10429 a (Pl. I/2).**
   Fragment din atașamentul inferior al torții unei amfore de Thasos.
   Argilă caracteristică, cu mică în paiete fine; secțiune elipsoidală a torții; alveolă la bază. Alveola poate indica un exemplar timpuriu, de sec. IV a.Chr.
   Dimensiuni: Lg.: 0,125 m; lț.: 0,145 m; diametrele torții în secțiune: 0,055 x 0,017 m.

3. **Inv. A 10430 (Pl. I/3).**
   Partea inferioară a pansei unei amfore; corp conic; pereți relativ subțiri; argilă intens cărămizie cu incluziuni rare de mică și nisip; aspră la pipăit. Urme de ardere secundară.
   Dimensiuni: H : 0,170 m; D. maxim păstrat: 0,170 m.
   Vezi eventual Monakhov 2003, pl. 58/1 (Akanthos) ; 58/3, 4 (pseudo-Thasos).

4. **Inv. A 10422 (Pl. I/4).**
Picior amforă de Thasos ; cilindric ; ușor evazat la bază ; depresiune în talpă. Urme de ardere secundară. Aparține probabil tipului de amfore biconice de Thasos (tipurile II B și C) cunoscute în sec. IV și prima jumătate a sec. III a.Chr.
Dimensiuni: H: 0,093 m; D. bazei piciorului: 0,055 m.
Vezi Monakhov 2003, p. 73.

5. **Inv. A 10409 (Pl. I/5).**
Fragment toartă amforă de Thasos (fragmentul face parte din partea înaltă a torții). Argilă gălbuie cu incluziuni fine de mică. Secțiune elipsoidală.
Dimensiuni: H: 0,093 m; diametrul torții: 0,052 x 0,023 m.

6. **Inv. A 10420 (Pl. I/6; V/6).**
Fragment toartă amforă ; Menda sau cerc thasiene (?). Toartă lată, cu arcuire largă. Argilă brun-cărămizie ; incluziuni mari de mică în paiete și altele de culoare neagră. Angobă gălbuie la exterior.
Dimensiuni: Lg.: 0,045 m; diametrul torții: 0,42 x 0,021 m.
Fragmentul poate aparține, eventual tipului târziu de amfore de Menda, respectiv II C, care se datează în al doilea și al treilea sfert al sec. IV a.Chr. și chiar la începutul ultimului afert al secolului.
Vezi Monakhov 2003, p. 93-95 și pl. 64-65.

7. **Inv. A 10423 (Pl. I/7).**
Fragment partea inferioară a unei amfore; bază largă; picior cu profil cilindric, ușor evazat. Argilă intens cărămizie cu incluziuni. Piciorul poate aparține unei amfore pithoide.
Tipul pithoid este cunoscut pentru amfore din cercul thasian (Monakhov 2003, pl. 57/5) sau Menda (*tot acolo*, pl. 59 și 61), datate în sec. V a.Chr. În cazul nostru avem însă în vedere un exemplar de Sinope, tipurile I A (Monakhov 2003, pl. 100/2), II A (pl. 101/4, 5) sau II E (pl. 102/6-7).
Putem reține unul din tipurile II A sau E databile în a doua jumătate a sec. IV sau sec. IV – începutul sec. III a.Chr.
După profil ne putem gândi și la un eventual produs Peparethos II (Solocha I). Vezi Empereur & Garlan 1992, p. 22, fig. 12; Doulgeri-Intzessiloglou & Garlan 1990, p. 387, fig. 35; Monakhov 2003, pl. 71.
Argila însă, diferă de cea gălbuie recunoscută pentru amforele Solocha I.
Dimensiuni: H: 0,075 m; lț.: 0,093 m; diametrul bazei: aprox. 0,073 m.

8. **Inv. A 10425 (Pl. I/8; V/8).**
Gât și buză amfore Sinope; gât cu profil ușor gonflat; buză rulată la exterior. Argilă bej-gălbuie cu incluziuni de culoare neagră.
Dimensiuni: H: 0,072 m; D: 0,06 m.

Asemănător tipurilor II E și III C al amforelor de Sinope, databile din al II-lea sfert al sec. IV a.Chr. și în sec. III a.Chr. (III C-1, III C-2, al treilea sfert al sec. III a.Chr.).
Vezi Monakhov 2003, p. 159 și pl. 103-104.

9. Inv. A 5855 (nr. vechi 13140) (Pl. II/9; V/9).
Fragment pansă amforă ; caracteristicile argilei de Sinope.
Dimensiuni: H: 0,21 m; lț.: 0,19 m.

10-13. Inv. A 10411; A 10414; A 10404; A 10413 (Pl. I/10-13).
Mai multe fragmente toarte amfore de Sinope; secțiune elipsoidală.
Argilă caracteristică produselor sinopeene.
Inv. A 10411: Lg.: 0,11; D: 0,045 x 0,034;
Inv. A 10414: Lg.: 0,067; D.: 0,038 x 0,026;
Inv. A 10404: Lg.: 0,10; D: 0,049 x 0,027;
Inv. A 10413: Lg.: 0,048; D.: 0,042 x 0,031.

14. Inv. A 10417 (Pl. II/14; V/14).
Toartă amforă; după profil rhodiană; secțiune circulară; arcuită.
Argila prezintă caracteristicile produselor cnidiene: bej-gălbuie, cu incluziuni fine; angobă gălbuie; neștampilată. Poate fi un produs de Rhodos, fabricat într-un atelier cnidian. După arcuire, sec. III a.Chr.
Dimensiuni: H: 0,078; Lg.: 0,083; D. toartă: 0,092.

15. Inv. A 10416 (Pl. II/15; V/15)..
Toartă amforă elenistică ; probabil produs de Cnidos. Argilă cărămizie cu angobă ușor brună la exterior.
Dimensiuni: Lg.: 0,11; lț.: 0,045; gr.: 0,028.
Monakhov 2003, p. 109-110 și pl. 77 (tip II F) – mijlocul sec. III a.Chr.

16. Inv. A 10427 (Pl. II/16; V/16).
Toartă amforă elenistică; după profil, toarta cade perpendicular pe umerii vasului. Argilă asemănătoare amforelor de Cnidos, cu incluziuni fine în compoziție ; formă elipsoidală în secțiune.
Dimensiuni: Lg.: 0,097; gr.: 0,042; diametru toartă: 0,048 x 0,017.

17-19. Inv. A 10426 (Pl. III/17-19).
Mai multe toarte fragmentare ale unei(-or) amfore de Cos; toarte bifide; unul din fragmente (A 10402) păstrează și arcuirea în unghi drept.
Posibil ca două dintre ele (A 10402 și 10405) să fi aparținut aceluiași vas.
Argilă de culoare deschisă (gălbuie) la exterior.
Inv. A 10402; dimensiuni: Lg.: 0,155; Lț.: 0,051;
Inv. A 10403; dimensiuni: Lg.: 0,125; Lț.: 0,048;
Inv. A 10405; dimensiuni: Lg.: 0,103; Lț.: 0,053.

CERAMICĂ DE EPOCĂ ROMANĂ

Este reprezentată printr-un număr mai mic de artefacte: 3 fragmente amforice (baze și gât), la care se adaugă 5 torți și un fragment de ulcior amforoidal[10].

Fragmentele amforice (**cat. 20** și **21**) aparțin unor exemplare de Heracleea Pontică. Zeest le descrie ca amfore din argilă deschisă la culoare, cu corpul îngust și alungit, de sec. I p.Chr.[11] Șelov le încadrează în tipul B și le stabilește o datare între a doua jumătate a sec. I și prima jumătate a sec. II p.Chr.[12] La același tip se referă și Opaiț & Paraschiv 2013[13] și îl ilustrează cu un vas întreg descoperit la Noviodunum. Forma o regăsim la Vnukov 2003 și 2004[14] în tipul S IV A2 și Opaiț 2011, subtipul I E[15]. Este recunoscută producția lor în Heracleea Pontică. Amforele se caracterizează prin gât cilindric îngust, corp fusiform și baza îngustă, tubulară. În funcție de profilul bazei Opaiț recunoaște două variante: una cu baza tubulară ușor evazată și cealaltă cu baza cilindrică[16]. Ambele se recunosc în fragmentele recuperate la Costinești. Vnukov 2004 stabilește evoluția formei (tipurile III și IV) din sec. I a.Chr. până în sec. III p. Chr.[17] Pe baza descoperirilor din zona vest și nord-pontică Opaiț datează subtipul I E în perioada de domnie a lui Traian[18]. Analogii pentru piese aflăm în necropola tumulară de la Histria, tumulul XXX, 6-8 și pl. 99 (cu inventar datat în a doua jumătate a sec. I p.Chr.) și tumulul XVI, 1-24 și pl. 79 datat prin cele 24 de amfore în sec. I-II p.Chr.[19] Tot dintr-o zonă de necropolă este exemplarul descoperit la Mangalia (Neptun) împreună cu mai multe vase de sticlă și un opaiț cu volute, piese datate la sfârșitul sec. I – începutul sec. II p.Chr.[20]

Al treilea fragment amforic (**cat. 22**) se referă la un exemplar de tipul LRA1. Fragmentul se caracterizează printr-o nervură circulară pe gât, la nivelul de prindere al torților și un diametru al gurii de aproape 11 cm. Producția acestor amfore e localizată într-o zonă mai largă din NE Mării Mediterane, zonă care include între altele Cilicia și insula Cipru[21]. Pentru o posibilă producție ciliciană se pronunță Andrei Opaiț, identificând toponimul Korikos pe un fragment de

---

[10] Mulțumim pe această cale d-lui Andrei Opaiț, care cu amabilitate și promptitudine, ne-a oferit îndrumări și informații bibliografice utile.

[11] ZEEST 1960, p. 110 și pl. XXIX/66.

[12] ȘELOV 1986, p. 397 și fig. 1/b

[13] OPAIȚ 2013, p. 319; p. 330, fig. 5. Numărul vaselor de acest tip din zona gurilor Dunării trebuie să fi fost destul de mare; vezi PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2015-2016, p. 261 și pl. VII/1 (amfore fragmentare de la Gura Portiței).

[14] VNUKOV 2004, p. 407-415.

[15] OPAIȚ 2011, p. 457.

[16] OPAIȚ 2011, p. 457.

[17] VNUKOV 2004, p. 414-415 și fig. 7; variantei S IV A2 îi corespunde fig. 7/5-6. Formele de la Costinești le recunoaștem în fig. 7/6.

[18] OPAIȚ 2011, p. 457.

[19] Vezi precizări cu privire la aceste amfore în *Histria* II, p. 204-206.

[20] ICONOMU 1968, p. 254 și fig. 29.

[21] Pentru ateliere de producție a amforelor LRA 1 în sudul insulei Cipru se pronunță Winther Jacobsen 2004, p. 143-148.

amforă LRA1 descoperit la Histria[22]. Circulația acestor amfore este stabilită în sec. IV-VI p.Chr. Pentru Dobrogea exemplarele sunt atestate de la începutul sec. IV până la sfârșitul sec. VI p.Chr.[23] Apropiem exemplarul de la Costinești de amforele descoperite la Histria[24], Tomis[25] și Troesmis[26], toate datate în sec. VI p.Chr.[27]

Adăugăm categoriei amforelor și un număr de cinci torți (**cat. 23-27**). Toate au aspect lățit, secțiune elipsoidală și prezintă 1-3 caneluri longitudinale. Argilele variază de la bej-gălbui cu incluziuni de culoare neagră (**cat. 24-25**), la intens cărămizie (**cat. 26-27**). În două cazuri (**cat. 26-27**) remarcăm și arcuirea puternică la partea superioară. Cum trăsăturile au caracter pan-roman, nu putem face o recunoaștere a tipului amforic de care au aparținut.

Ultima piesă la care ne vom referi este un fragment de ulcior amforoidal de sec. II-III p. Chr.

Exemplarul de la Costinești este lucrat dintr-o argilă bej-portocalie cu particule fine de mică; corpul este larg, cu pereții subțiri; toarta se prinde în zona diamentrului maxim al vasului. Recunoaștem forma într-o piesă întreagă de la Callatis aflată într-un complex închis (fântână) și datează din sec. II-III p.Chr.[28] În același compex s-au aflat alte două ulcioare fragmentare de același tip.

Incluse în categoria *table pitchers*, vase de acest tip sunt folosite într-un mediu de obicei grecesc la servitul vinului; datarea lor este stabilită în perioada romană timpurie[29].

CATALOG

20. Inv. A 10424 (Pl. III/20; V/20).
Fragment partea inferioară și picior amforă. Corp cu profil conic; picior tubular evazat relativ înalt. Argilă bej-gălbuie cu incluziuni fine de mică. Suprafața ușor alburie.
Dimensiuni: H: 0,125 m; D. maxim păstrat: 0,10 m; D. bază: 0,056 (exterior) și 0,033 (interior).
Alexandrescu 1966, p. 198, XXX 6-8 și pl. 99; p. 206, XVI 1-24 și pl. 79; Iconomu 1968, p. 254, fig. 29; Opaiț 2012, p. 457, fig. 16-17; Vnukov 2004, p. 414, fig. 7/6.

21. Inv. A 10421 (Pl. III/21; V/21).
Fragment de amforă. Forma și argila asemănătoare exemplarului A 10424. Picior cilindric relativ înalt, concavitate în talpă. Argilă gălbuie cu ingrediente de culoare neagră.

[22] OPAIȚ 2004a, p. 295; pentru un al doilea toponim Korikos în Phamphilia identificarea rămâne discutabilă; vezi *tot acolo*, n. 10.
[23] Vezi OPAIȚ 2004a, p. 294; 2004b, p. 8-9.
[24] POPESCU 1976, p. 170, cat. 151 și planșa; OPAIȚ 2004a, p. 295, fig. 4.
[25] OPAIȚ 2004a, p. 294, fig. 3.
[26] OPAIȚ 2004b, p. 8-9 și pl. 53 (tip LRA1 A4).
[27] Pentru răspândirea amforelor LRA1, vezi BĂDESCU 2012, p. 312-316.
[28] ICONOMU 1968, p. 250 și fig. 10.
[29] OPAIȚ & PARASCHIV 2013, p. 320 și fig. 11; vezi și OPAIȚ 2003, p. 215-218 și fig. 2.

Dimensiuni: H: 0,05 m; D. maxim păstrat: 0,049 m; D. bază: 0,049 (exterior) și 0,032 (interior).

22. Inv. A 10429 (Pl. III/22; V/22).
Fragment gât și toartă de amforă; gât cilindric, puțin înalt; buza îngroșată la exterior. Nervură circulară pe gât (la cca. 2 cm sub buză), la nivelul de prindere al torților. Toarta relativ îngustă, aplicată (lipită) de gât. Două caneluri apropiate, inegal aplicate, de-a lungul torții. Argilă bej-gălbuie cu incluziuni de culoare neagră.
Dimensiuni: H: 0,125 m; D gât: 0,145 m; D gură: 0,11 m.
Analogii: Opaiț 2004a, p. 294-295, fig. 3, 4; 2004b, p. 8-9 și pl. 5.3; Whinther Jacobsen 2004, p. 145 și fig. 5.

23-27. Mai multe fragmente toarte amfore romane.

23. Inv. A 10408 (Pl. III/23).
Toartă amforă; arcuire în unghi drept; canelură de-a lungul torții. Argila seamănă cu argila amforelor de Sinope.
Dimensiuni: H: 0,09 m; D toartă: 0,05 x 0,026 m.

24. Inv. A 10418 (Pl. III/24).
Fragment toartă; argilă bej-gălbuie cu incluziuni de culoare neagră (asemănătoare argilelor de Sinope); două caneluri longitudinale paralele.
Dimensiuni: H: 0,105 m; D. toartă: 0,038 x 0,022 m.

25. Inv. A 10415 (Pl. IV/25).
Fragment toartă; secțiune elipsoidală; două caneluri longitudinale. Argilă intens cărămizie.
Dimensiuni: H: 0,063 m; D. toartă: 0,057 x 0,024 m.

26. Inv. A 10407 (Pl. IV/26).
Fragment toartă; relativ lată; puternic arcuită. Două caneluri paralele de-a lungul torții. Argilă intens cărămizie, cu incluziuni de nisip și mică; urme de ardere secundară.
Dimensiuni: H: 0,085 m; D. toartă: 0,053 x 0,032 m.

27. Inv. A 10406 (Pl. IV/27).
Fragment toartă amforă, mult lățită. Trei caneluri paralele de-a lungul torții. Argilă cărămizie, aspră la pipăit.
Dimensiuni: H: 0,07 m; D. toartă: 0,072 x 0,031 m.

28. Inv. A 10428 (Pl. IV/28; V/28).
Fragment pansă și toartă ulcior amforoidal. Corp larg, cu profil rotunjit și pereți relativ subțiri. La partea inferioară toarta se prinde de vas pe linia diametrului maxim. Toartă lată, cu caneluri paralele longitudinale, atent lucrate. Argilă bej-cărămizie cu incluziuni fine de mică.

Dimensiuni: H: 0,19 m; D. păstrat: 0,187 m; H toartă: 0,095 m.
Analogii: Iconomu 1968, p. 150, fig. 10.

Materialele ceramice recuperate la care ne-am referit sunt în stare fragmentară și aparțin unui interval lung de timp – sec. IV/III a. Chr. – sec. VI p.Chr. Ele se adaugă descoperirilor anterioare din zona Costinești-„Pescărie", îmbogățind numărul și repertoriul formelor de aici.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

PATABS III	*Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*, Pontica 46, Suppl. II, Constanța, 2013.
REG(BA)	Revue des Études Grecques (Bulletin archéologique), Paris.
TAT	J. Eiring and J. Lund (ed.), *Transport Amphora and Trade in the Eastern Mediterranean*, Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 5, 2004.

Autori

ALEXANDRESCU 1966 – P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955-1961*, în: *Histria II*, București, 1966, p. 133-294.

AVRAM 1988 – A. Avram, *Amfore și țigle ștampilate din colecția „Dr. Horia Slobozianu"*, SCIVA 39 (1988), 3, p. 287-313.

AVRAM 1999 – *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure, volume III. Callatis et son territoire*, Bucarest-Paris 1999.

BĂDESCU 2012 – A. Bădescu, *Oriental Amphorae Type LRA 1 and LRA 2 Discovered at Histria (the Basilica extra muros Sector)*, Pontica 45 (2012), p. 311-328.

BORONEANȚ 1977 – V. Boroneanț, *Cercetări perieghetice pe malul Mării Negre între Constanța și Vama Veche*, Pontica 10 (1977), p. 319-324.

CANARACHE 1957 – V. Canarache, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, București, 1957.

CHIRIAC & HONCU 2015 – C. Chiriac, Ș. Honcu, *Observații recente asupra așezării antice de la Tuzla-Far (județul Constanța). Evidența ceramică*, Pontica 47 (2015), p. 233-247.

COVACEF 1976 – Z. Covacef, *Zwei neue bacchische Reliefs aus der Dobrudscha*, Pontica 9 (1976), p. 189-193.

CUSTUREA & TALMAȚCHI 2011 – G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea*, Bibliotheca Tomitana VII, Constanța, 2011.

DOBRE 2016 – L. Dobre, *Arheologie subacvatică. Epave din lemn descoperite în România în perioada 1989-2015*, în: S. Mustață (ed.), *Tendințe curente în protecția patrimoniului arheologic în România și Republica Moldova*, Chișinău-Iași, 2016, p. 191-209.

DOULGERI-INTZESSILOGLOU & GARLAN 1990 – A. Doulgeri-Intzessiloglou, Y. Garlan, *Vin et amphores de Péparèthos et d'Ikos*, BCH 114 (1990), p. 361-389.

EMPEREUR & GARLAN 1992 – J.Y. Empereur, Y. Garlan, *Les ateliers amphoriques grecs*, în: *Grečeskie amfory/Les amphores grecques*, Saratov, 1992, p. 8-31.

GALBENU 1971 – D. Galbenu, *Așezarea neolitică de la Costinești*, Pontica 4 (1971), p. 237-246.

GRAMATOPOL & POENARU BORDEA 1969 – M. Gramatopol, G. Poenaru Bordea, *Amphora Stamps from Callatis and South Dobrudja*, Dacia NS 13 (1969), p. 127-282.

ICONOMU 1968 – C. Iconomu, *Cercetări arheologice la Mangalia și Neptun*, Pontice 1 (1968), p. 235-268.

IRIMIA 1980 – M. Irimia, *Date noi privind așezările din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 13 (1980), p. 66-118.

IRIMIA 1991 – M. Irimia, *Noi mărturii arheologice privind a doua epocă a fierului în Dobrogea*, Pontica 24 (1991), p. 97-12.

IRIMIA 2006 – M. Irimia, *Noi descoperiri getice și grecești din Dobrogea și din stânga Dunării*, Pontica 39 (2006), p. 123-168.

MITREA 1970 – B. Mitrea, *Contribuții la studiul circulației monetare în Dobrogea în secolul I î.e.n. Tezaurul de denari romani republicani de la Costinești, jud. Constanța*, Pontica 3 (1970), p. 131-137.

MONAKHOV 2003 – S.Yu. Monakhov, *Grečeskie amfory v Pričernomorjie*, Moskva-Saratov, 2003.

OPAIȚ 2004a – A. Opaiț, *The Eastern Mediterranean Amphorae in the Province of Scythia*, în TAT, p. 293-308.

OPAIȚ 2011 – A. Opaiț, *Amforele din spațiul est-carpatic*, în: S. Sanie, T.-E. Marin (ed.), *Geto-dacii dintre Carpați și Nistru. Secolele II a. Chr. – II p. Chr.*, vol. I, Iași, 2011, p. 445-471.

OPAIȚ & PARASCHIV 2013 – A. Opaiț, D. Paraschiv, *On the Wine, Olive Oil and Fish Supply of the Countryside in Roman Dobroudja (1st-3rd centuries AD)*, in PATABS III, Constanța, 2013, p. 317-333.

PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2015-2016 – C. Paraschiv-Talmațchi, G. Custurea, *Nouvelles données sur les découvertes subaquatiques du littoral roumain*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 241-279.

POPESCU 1973 – Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București, 1976.

PARASCHIV 2002-2003 – D. Paraschiv, *Amfore occidentale romane în zona Dunării de Jos*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 177-207.

RĂDULESCU 1976 – A. Rădulescu, *Amfore romane și romano-bizantine din Scythia Minor*, Pontica 9 (1976), p. 99-114.

SLOBOZIANU 1959a – H. Slobozianu, *Considerații asupra așezărilor antice din jurul lacurilor Techirghiol și Agigea*, Materiale 5 (1959), p. 735-752.

SLOBOZIANU 1959b – H. Slobozianu, *Reprezentări din cultul lui Dionysos și al Nimfelor de pe litoralul vestic al Mării Negre*, SCIV 10 (1959), 2, p. 285.

SLOBOZIANU & ȚICU – H. Slobozianu, I. Țicu, *Așezarea antică de la Schitul (reg. Dobrogea)*, SCIV 17 (1966), 4, p. 679-702.

ŠELOV 1986 – D. B. Šelov, *Les amphores d'argile claire des premiers siècles de notre ère en mer Noire*, BCH, Suppl. 13 (1986), p. 395-400.

VULPE 1934 – R. Vulpe, *Noutăți arheologice dobrogene* (1932-1934), AnDob. 15 (1934), p. 200-210.

VULPE 1935 – R. Vulpe, *Noutăți arheologice dobrogene*, AnDob. 16 (1935), p. 185-192.

VULPE 1943 – R. Vulpe, *Gerania, Cranea, Ekrene*, Balcania 6 (1943), p. 14-29.

VNUKOV 2003 – S. Yu. Vnukov, *Pričernomorskoe amfory I v.do.n.e.–II v.n.e. (morfologija)*, vol. I, Moscva, 2003 (citat după Opaiț 2011; vezi și REG (BA), tome 120, p. 182, nr. 90).

VNUKOV 2004 – S. Yu. Vnukov, *Pan-Roman Amphora Types Produced in the Black Sea Region*, în TAT, p. 407-415.

WINTHER JACOBSEN 2004 – K. Winther Jacobsen, *Regional Distribution of Transport Amphorae in Cyprus in the Late Roman Period*, in TAT, p. 143-148.

ZEEST 1960 – I. B. Zeest, *Keramičeskaja tara Bospora*, MIA 83 (1960).

Fig.1.

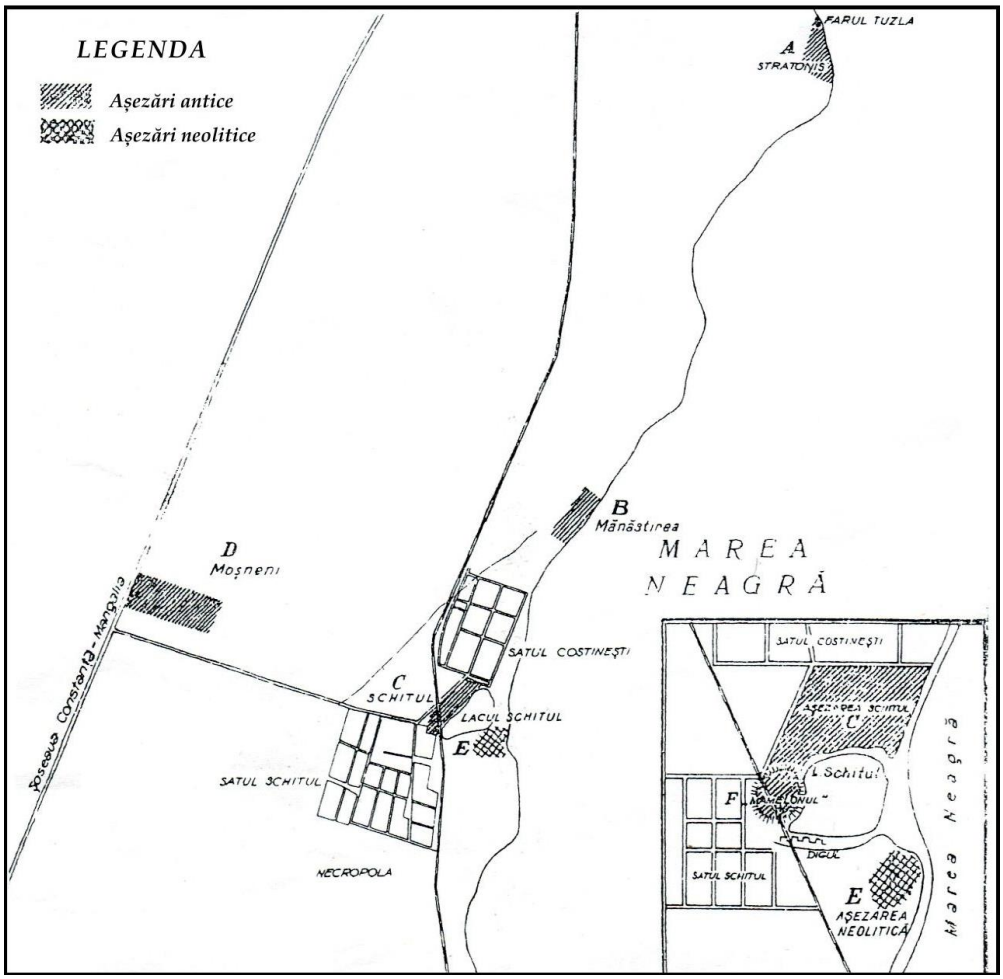
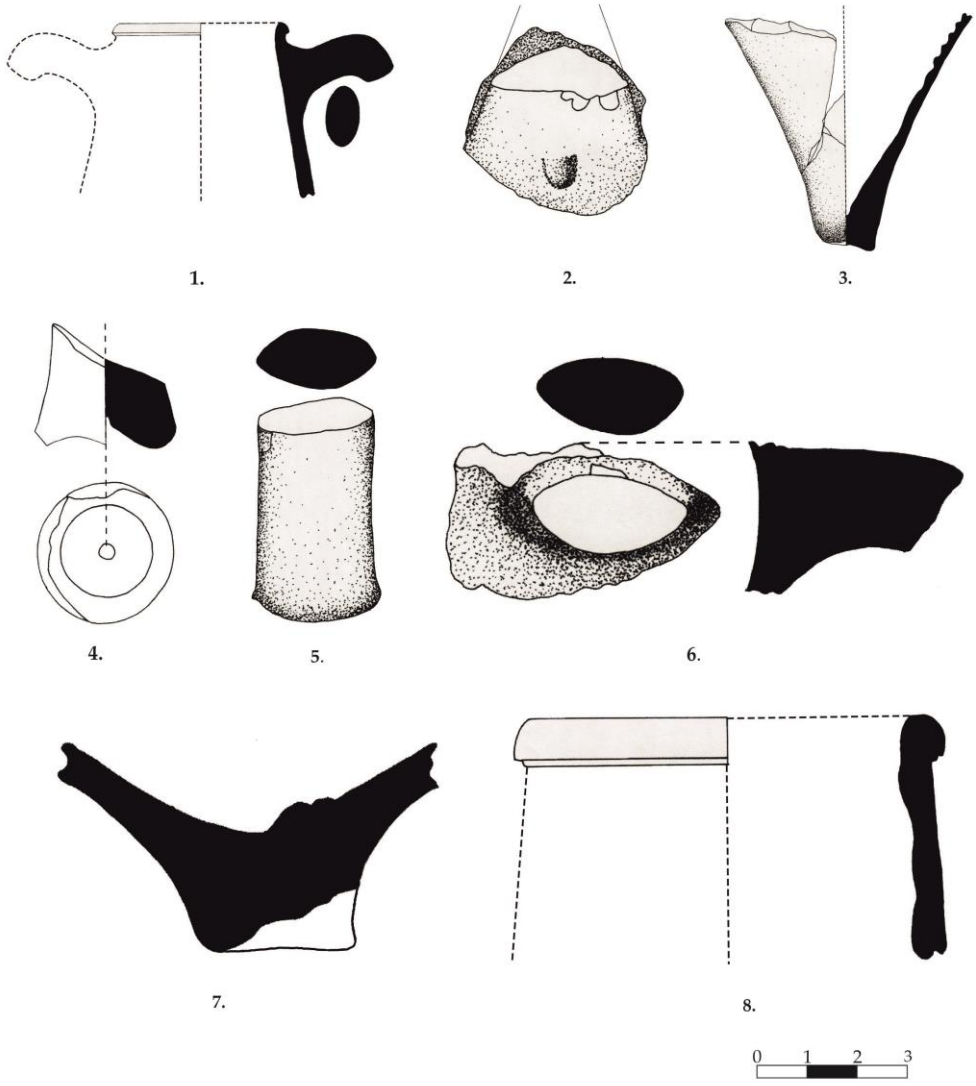
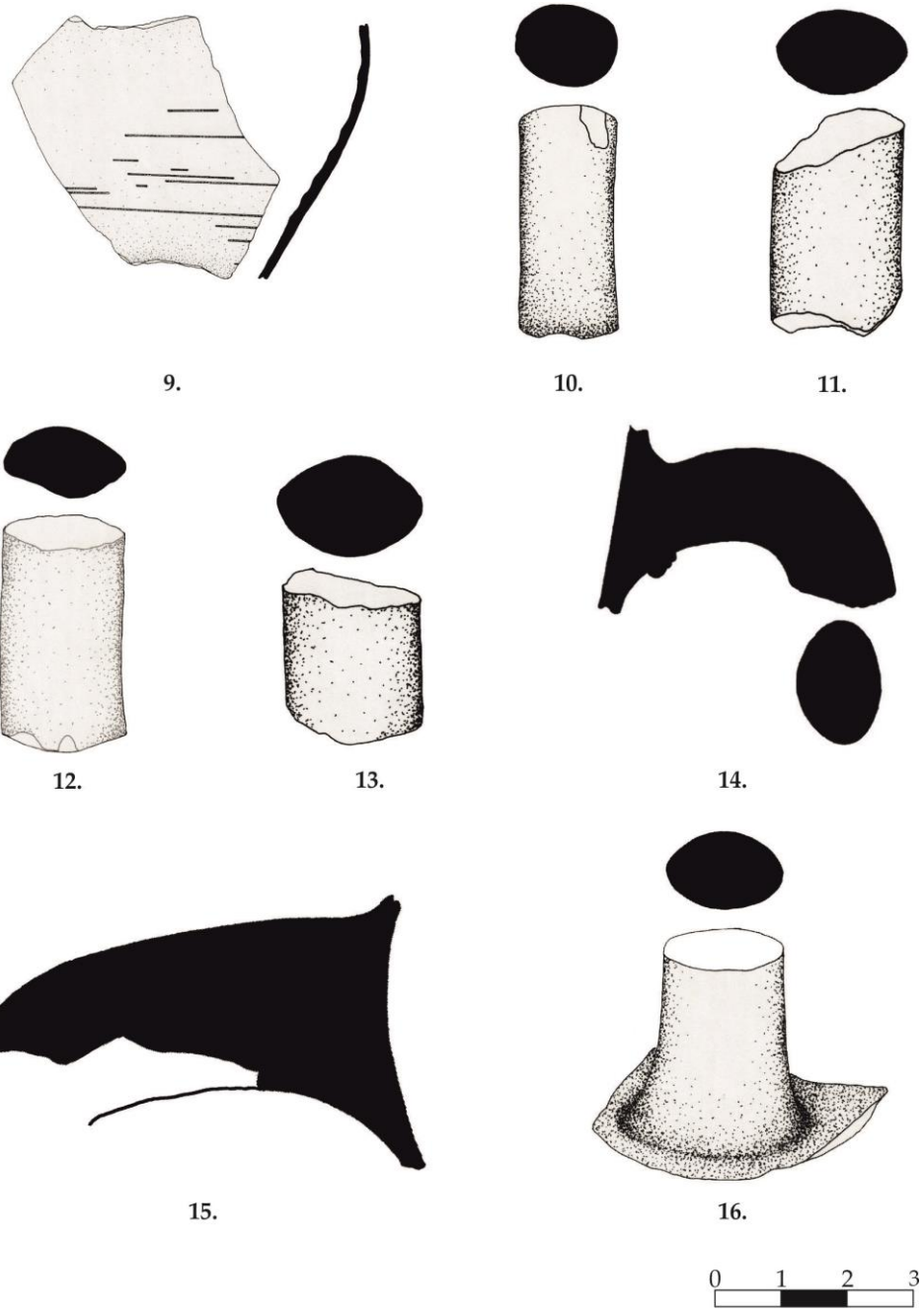

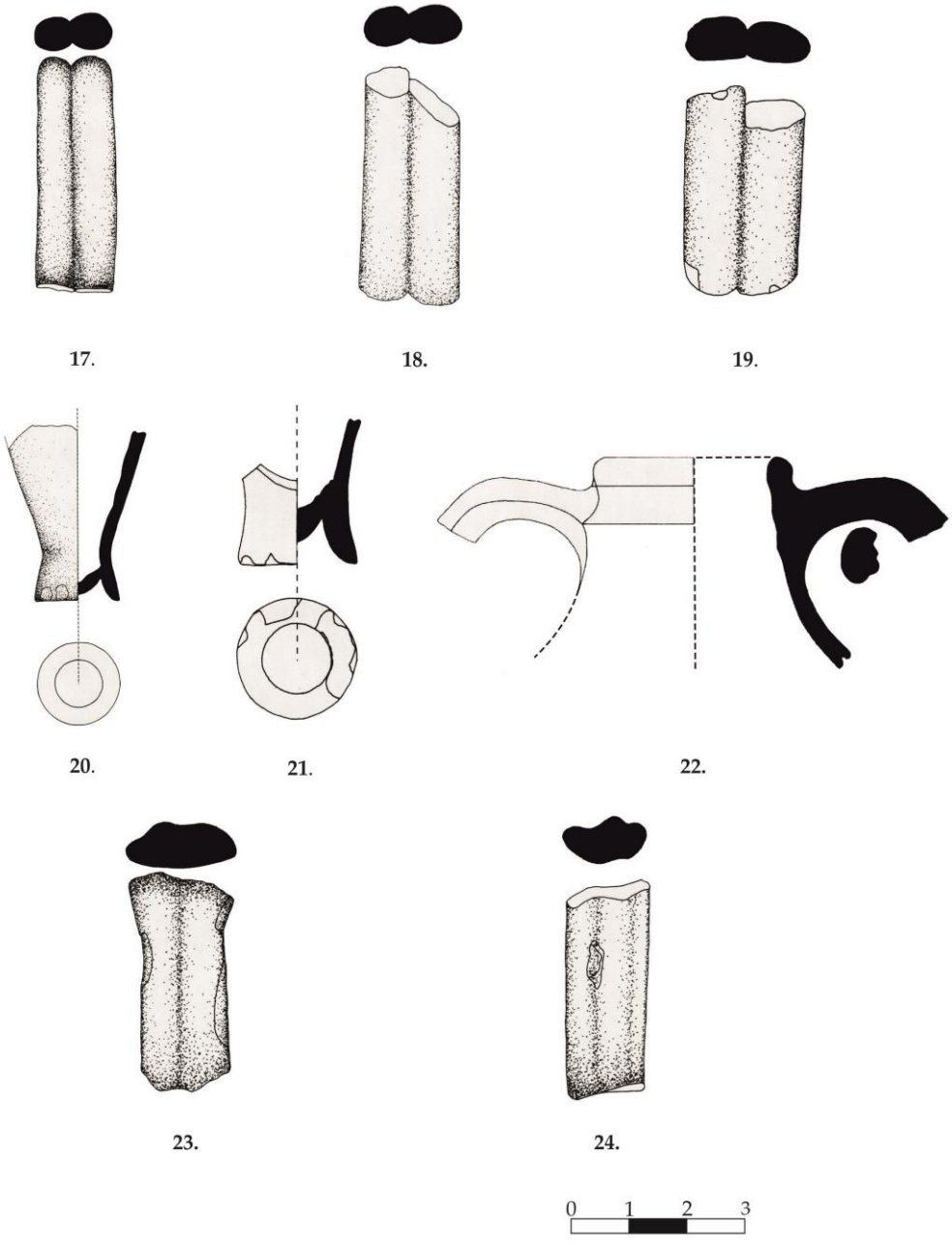
Fig. 2 – Planul așezării Schitul și al așezărilor antice vecine : A. Stratonis; B. Mănăstirea; C. Schitul; D. Moșneni ; F. mamelonul ; E. punctul neolitic. (după Slobozianu & Țicu 1966, fig. 1)

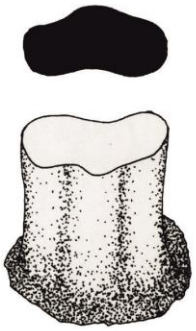
Pl. I.

Pl. II.

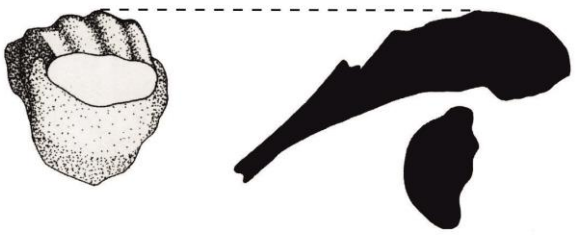
Pl. III.

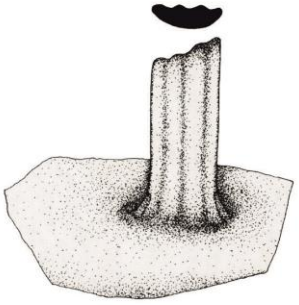
25.

26.

27.

28.

Pl. IV.

Pl. V.

ROMAN GLASSWARE FROM KOREAN PENINSULA: SILLA, GAYA, BAEKJE FROM 4th TO 6th CENTURY AD. MYTH OR REALITY. II. *

Bartłomiej Szymon SZMONIEWSKI**

Cuvinte-cheie: s*ticlă, obiecte romane din sticlă, Drumul Mătăsii, cele Trei Regate, Estul Îndepărtat.*

Key words: ***g****lass, Roman glassware, Silk Road, Korea, Three Kingdoms, Far East.*

Rezumat: *Partea a doua a articolului ia în discuție descoperiri de vase din sticlă de origine occidentală din cele Trei Regate din Peninsula Coreeană în contextul social. În perioada celor Trei Regate ale Coreei pot fi distinse trei orizonturi cronologice cu vase de sticlă: 1 - perioada care începe din al doilea sfert al secolului al IV-lea p.Chr.; 2 - orizontul care acoperă secolul al V-lea și prima jumătate a secolului al VI-lea; 3 - orizontul care reprezintă perioada de după jumătatea secolului al VI-lea. Cel mai bogat în descoperiri de obiecte din sticlă este al doilea orizont, acestea fiind predominante în înmormântările bogate atribuite conducătorilor regatului Silla în Gyeongju.*

Importurile de vase din sticlă pe teritoriile celor Trei Regate, în special în Silla și Gaya, ar trebui să fie legate de dinastiile conducătoare nomade din nordul Chinei, de exemplu triburile Xianbei, ale căror înmormântări conțin și astfel de artefacte.

Obiectele din sticlă din perioada discutată, și anume din secolul al IV-lea până în al VI-lea, aveau în Peninsula Coreeană caracterul unor obiecte de prestigiu, motiv pentru care au fost incluse și în inventarele funerare. După ce populația s-a convertit la budism, obiectele din sticlă au continuat să fie semnul unui statut social ridicat, dar funcția lor s-a schimbat - au devenit ofrande oferite în templele budiste.

Abstract: *In part two of the article, I discuss finds of western origin glass vessels from the Three Kingdoms on the Korean Peninsula in the social context.*

Three chronological horizons with glass vessels can be distinguished within the Period of the Three Kingdoms of Korea: 1 - the period starting from the second quarter of

* This paper was written during the Japanese Society for Promotion of Sciences (JSPS) Postdoctoral Fellowship for Overseas Researchers.

** Bartłomiej Szymon SZMONIEWSKI: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, Kraków, Poland; Sōka Univeristy, Tokyo, Japan; e-mail: bartheque@yahoo.fr.

the 4th century AD; 2 - the horizon covering the 5th and the first half of the 6th century; 3 - the horizon representing the period after the half of the 6th century. Most numerously, glassware was represented in the second of the horizons, prevailingly in the rich burials attributed to the rulers of Silla in Gyeongju.

Imports of glass vessels to the territories of the Three Kingdoms, Silla and Gaya above all, should be connected with the nomadic ruling dynasties of Northern China, i.e. with the Xianbei tribes, whose burials also contain glassware.

In the Korean Peninsula, glassware from the period discussed, namely from the fourth to the 6th century, had the character of prestige objects and this is the reason why they were being added to grave goods. After the population had converted to Buddhism, glassware continued to be the sign of a high social status but their function changed - they became gifts offered at Buddhist temples.

1. Social context of glassware

As it was already mentioned, glass vessels were discovered in burials being of a special archeological interest, and this due to their structure, as well as to grave goods given to them. The cemetery was the burial ground for kings and queens of Gaya. A fragment of a glass vessel found in the grave 91 in Daesung-dong, Gimhae seems to be the oldest dated from Korea. All the grave goods found there point to a high status of the persons buried there, and are reflecting trade contacts between Silla and China[1]. A next grave of a later epoch has been found in Okjeon M1; some of the burials there are also to be attributed to the social elites of Kaya, showing some obvious cultural influence of the kingdom of Silla[2].

Other interesting features are Gyongju burials – they are attributed to the Kim-clan[3] and coming from the horizon II. In five cases they co-occur with characteristic golden crowns[4], in one case it is cast out of silver; the crowns are thought to be the signs of royal power of Silla's kings and queens. They played part in different kinds of rites, above all, in shamanistic rituals and feasts[5]. The crowns of Silla (*daegwan*)[6] easily fit in the well-defined culture phenomenon of covering a royal head with a jewel made of sheet gold with adjoining bands; sometimes containing other decorative elements such as shapes of trees or golden antlers, they can have round, heart-shaped or leaf-like pendants. The fashion for such kind of adornment most probably came from the West; the most characteristic specimen found in this cemetery/ necropolis is a golden crown from the Tomb VI in Tillya Tepe (Afghanistan), dated in the second quarter of the 1st century AD[7].

[1] KOIKE 2014, p. 92.

[2] PARK 2012, p. 127.

[3] BARNES 2001, p. 215, Table 8.4

[4] Detailed analysis of the Old Silla Grave Goods cf. PEARSON *et al.* 1989.

[5] KIM-HOGARTH 2002, p. 159; HAM 2013, p. 48.

[6] Two kinds of such representative head adornment can be distinguished according to their shape: *mogwan* (conical cap) and *daegwan* (headband crown) HAM 2013, p. 45, 47-53, Pl. 9, fig. 3.9 and 3.10.

[7] LEIDY 2012, p. 114-115, fig. 7; manufacture: HICKMAN 2012, p. 85-86, fig. 13 and 14. About the cultural affinities of the spectacular finds from Tillya-tepe graves see OLBRYCHT 2015, p. 350-358.

Other finds of this kind are mostly made in burials in Mongolia, Jilin and Liaoning provinces in north-eastern China[8] and the possible presence of these artifacts are associated by scientists with the tribes of Xianbei, especially from their branch known as Murong-Xianbei[9]; their greatest political significance falls in the 4th century. The fashion disappeared in China by the half of the 5th century as Murong-Xianbei tribe was to a very much extent incorporated into the Northern Wei Empire, whose foundations had been set, by the way, by some other tribe of Xianbei-Tuoba's branch[10]. However, this style was continued later on in the East, in Baekje as well as in Gaya in the Korean Peninsula, and most intensely, in the Kingdom of Silla, where some very sophisticated adornment was produced, with the additional decoration of jade pendants. The most eastern land where they are found is Japan, and the best example of such site is the burial No. 126 in Niizawa Senzuka[11]. The grave goods found there, apart from a square openwork plaque from a diadem with leaf pendants as its decorative pattern, include, among others, two glass vessels (Roman and Sasanian), and other objects stylistically suggesting cultural bonds with the Korean Peninsula. Returning to Silla, it should be mentioned that there are some other artifacts showing an obvious influence of the nomads of Eurasia and, farther still, with some cultural circles from its easternest points; an example for this stylistical direction could be a dagger from the grave Gyerim-ro No. 14 in Gyongju (5th century - early 6th century)[12] and a torque from United Silla kingdom[13].

A tendency to repeat a certain number of vessels can be observed in this burial. Most often, there are two vessels (five cases); rarely, there is only one, or pieces of it[14]. In only one case of the double burial Hwangnamdaechong No. 98, the number of glass vessels is greater. In the northern grave identified as the one of the queen[15], where more gold objects have been found, a.o. an exquisite crown additionally decorated with 77 jade pendants, three glass vessels have been discovered **(Fig. 1.1)**. On the other hand, in the southern grave, where a crown of silver has been found which is decidedly less representative, as much as seven vessels were deposited; six of them are intact and of the seventh one, only bottom and upper parts are preserved, most probably belonging to the same ware **(Fig. 1.2)**. However, the southern grave is abundantly supplied with iron artifacts[16]. This untypical burial is interpreted as being the double grave of a royal pair, the female being more outstanding and representative[17]. Yet, there are no

[8] OTANI 2011, p. 81-89, fig. 1: 1-9.
[9] About Murong Xianbei cf. HOLCOMBE 2013, p. 10-15.
[10] LEIDY 2012, p. 116-117. About Murong Tuoba cf. HOLCOMBE 2013, p. 15-22.
[11] NIIZAWA 1977, p. 47-52, fig. 27-30, pl. 13, 29- 37.
[12] HAYASHI 2013, p. 426, fig. 30-32.
[13] MIYASHITA 2010.
[14] LEE 2010, Table 1.
[15] KIM 2016.
[16] PARK 2008, p. 126-128, fig. 11.
[17] In literature, the information can be found that the burials containing Golden crowns are typical for female graves (LEIDY 2012, p. 120); on the other hand, bone material is lacking and the *male* character of the grave goods is rather obvious, so it is a rather doubtful interpretation.

mentions in written sources about any female rule[18], so that this can only be interpreted as the reflection of co-ruling of the royal pair[19].

A special importance of glass vessels among the elites of Silla is also accentuated by the fact of depositing them in wooden chests which were placed in the burial chamber and filled with precious objects[20], or were put next to the bodies, most often at their heads[21], but also at their feet, as in the case of Gaya[22].

Graves with glass vessels, outside Korea, have also been unearthed in Kazakhstan[23], Mongolia[24], China[25] and Japan[26]. Their common feature of Kazakh, Mongolian, Northern-Eastern Chinese and Japanese are indirect relations (nomads; burials) or direct ones (the presence of stylistical elements associated with nomadic peoples) with the nomadic environment, mainly with the tribes of Xiongnu and Xianbei.

Products of glass, with the focus of this article placed on glass vessels, were very appreciated in the societies of the Far East because of their exotic material, shapes, colors or their obscure origin and provenance from some far-off lands[27]. Most often, their transparency and similarity to jade were admired[28]. In Chinese written sources, several remarks can be found illustrating the way they were perceived:

In foreign countries water essence bowls are produced, which in reality are made by mixing five types of powdered components. Nowadays there are many [of those] who possess this method and produce them [bowls] in Jiao and Guang. Now, if we talk about the simple people, they are not willing to believe it. They say that the water essence is natural, like jade[29].

Another fragment reads:

Wang Tao[30] *was once drinking together with the other countries. Raising a colored glass (liu-li) bowl, he said to Chou I*[31]*, 'The belly of this bowl is extraordinarily empty, yet*

[18] About ruling queens in Far East see: ARAKI 1999, p. 2-5.
[19] NELSON 1993, p. 249.
[20] KIM 1983, p. 39, 45.
[21] ITO 1971, p. 120.
[22] LEE 2010, Table 1.
[23] KROPOTKIN 1970, p. 111.
[24] OTANI 2017.
[25] AN 2004; 2016.
[26] SUGIYAMA 2012.
[27] SCHAFER 1963, p. 236. See also DIEN 2007, p. 287-293.
[28] AN 2002, p. 57; HOPPÁL 2016, p. 106.
[29] (Ge Hong, Bao Puzi) Translation Marta Żuchowska. Borrowed from ŻUCHOWSKA & SZMONIEWSKI 2017, p. 170. The Baopuzi (compiled ca. 317-318 AD see: WARE 1966, p. 17), Inner Chapters: Chapter 2 - About Immortals.
[30] Wang Dao (276-339) was Eastern Jin Dynasty statestman. See SHIH-SHUO HSIN YU 2002, p. 626.
[31] Zhou Yi, courtesy name Boren (269-322) was Eastern Jin (317-420) statesman. See SHIH-SHUO HSIN YU 2002, p. 546-547.

it's called a precious vessel. Why?' Chou replied, 'This bowl is lustrous and luminous, genuinely clear and translucent. That's the only reason it's precious[32].

The information of a high valuation of glass vessels, compared to the objects of gold is especially proved by two sources:

When he [Wang Tun][33] *came back the slaves girls held out a golden washbasin filled with water and a colored glass (liu-li) bowl filled with "bath beans" (tsao-tou). Tun proceeded to empty them into the water and drink them down, supposing them to be dried cooked rice. All the slave girls cupped their hands over their mouths and laughed at him*[34].

and:

[Yüan] Ch'en[35] *often gathered members of the royal household [at his mansion], and displayed all his treasures [for them]: more than one hundred gold vessels and silver jars, about the same amount of [gold and silver] bowls, footed containers, plates and boxes. Among other drinking vessels were several scores of quartz bowls, agate cups, glass bowls, ruby goblets – such marvelous craftsmanship was not to be found in China. All came from Western Region*[36].

The imported Glassware was also a subject of poetry. The most significant is *Rapshody on a Glass bowl*[37].

While on the subject of Chinese written sources, let us have a look at a fragment from Yen Fan Lu dated in the year 1175 – it could be seen as a curiosity but also as an explanation for the superiority of glassware imported to China from other lands:

The liu-li which is made in China is rather different from that which comes from abroad. The Chinese variety is bright and sparkling, and the material is light but fragile.

---

[32] From SHIH-SHUO HSIN YU 2002, p. 440 (A New Account of the Tales of the World - Chapter 25: Taunting and Teasing). Compiled and edited by Liu Yiqing (403-444). See also translation by Jiayao An (AN 2002, p. 56-57).

[33] SHIH-SHUO HSIN YU 2002, p. 516 (A New Account of the Tales of the World - Chapter 34: Crudities and Slips of the Tongue).

[34] Wang Dun, courtesy name Chuzhong (265-324) was a Jin Dynasty (265-420) governor, general and warlord. See SHIH-SHUO HSIN YU 2002, p. 627. See also translation by Jiayao AN 2002, p. 58.

[35] Prince of Ho-chien.

[36] YANG 1984, p. 193. The mention about the custom of storing food in glass vessels at the imperial court is contained in Cui Hong zhuan, section of Jin shu (compiled in the 7th century; see AN 2002, p. 58).

[37] *Examining those rarities amid the regional tributary offerings, / One prizes the uniqueness of this bowl / It would have had to across the remote perils of the shifting sands / And traverse the precipitous dangers of the Pamir. / The way it came was obstructed and distant, / The place to which it was consigned was dark and deep. / One relied on the multitudinous paces of repeated peaks / And overlooked the myriad spans of floodinf streams […] / […] Its gleam and glitter [match] the sun's dazzle. / Its roundness and repletion [mirror] the moon's fullness. / Hairline blemishes are not to be found, / And fying dust does not adhere. / Its clarity and sparkle are on a par with a candle flame, / Its outer and inner surfaces conform to [one] shape. / Congealed frost is inadequate to match its purity, / Limpid water is unable to convey its clarity. / Its hardness is beyond that of gold or stone, / Its strength challenges the most excellent jade / Grinding does not wear it down, / Besmiriching does not soil it. / To raise this bowl to toast the guests / Is to add luster to the imperial banquet's close-packed ranks. / Its flowing luminosity is bright and briliant so as to discern what is inside, / The clear wind's glitter and gleam can be seen from without.* Pan Ni (d. 311 A.D) borrowed from DIEN 2007, p. 291-292.

If you pour hot wine into it, it will immediately break. That which is brought by sea is rather rough and unrefined, and the color is also slightly darker. But the strange thing is that even if hot water is poured into it a hundred times, it behaves like porcelain or silver and will never break[38].

The presence of glass vessels within the Buddhist complex in Baekje should not surprise us when we consider the fact that glass belonged to the seven treasures of Buddhism, next to gold, silver, lapis-lazuli, crystal and agate. In this case, the finds of glass there should be associated with the Chinese Buddhism[39] which is supported by some later finds of glass śarīra in United Silla[40]. Generally speaking, glassware in the context of Buddhist monasteries in China was a high treasured rarity and had a very high status within the hierarchy of materials[41]. From the perspective of Buddhism, glass vessels can be analyzed as belonging to two categories: as a luxury gift and as reliquaries. As the first category, Shen Hsueh-Man interprets the gesture of offering glass vessels as a form of *conspicuous consumption*, when an ideal gift of its own aesthetical value and of a high market value is never supposed to be retrieved, and so, there is the lack of any repayable material advantage. Another important feature is the perception of glass in the context of the Buddhist concept of translucent and clarity, the characteristics which are ideal for a material to enshrine the Buddha's relics[42].

Concluding the above remarks about the perception of glassware, mainly vessels, by the society of Ancient China, it should be said that the highly probable diversity of forms and coloring of the vessels can be explained by different aesthetical tastes of diverse societies inhabiting territories of East Asia. Thus, it cannot be excluded that within Proper China, lighter and more translucent kinds of glass were preferred which is supported by the finds there, and other forms of glass were traded farther as less attractive from the local aesthetical point of view. This does not mean, though, that within Chinese borders, multicolored glassware produced in Da Qin (Roman Empire) was not known; in the opposite, they were mentioned in the list of products being objects of such trade: this list includes *ten varieties of glass: red, white, green, yellow, blue-green, dark blue, light blue, fiery red and purple*[43].

2. Localization of workshops and potential routes of importing glass vessels to Korea (Fig. 2).

It is difficult to unambiguously define places of the production, as well as routes of import of glassware, taking the complex history of the regions between Mediterranean basin and the Chinese Sea into consideration. In regard of the

[38] Around 1175 AD – The Yen Fan Lu. See: NEEDHAM 1962, p. 110.

[39] About Chinese-Korean contacts in the Three Kingdoms period see: BUSH 1984 and KOUDELA & YOO 2014.

[40] JOO 2003 &HONG 2010.

[41] SHEN 2002, p. 72-74.

[42] SHEN 2002, p. 77-78.

[43] Weilüe (Brief Account of Wei) written by Yu Huan between 239 and 265 AD. See HIRTH 1885: 73, new translation: HILL 2004: http://depts.washington.edu/silkroad/texts/weilue/weilue.html#section12.

forms of vessels and their decorative patterns, Syro-Palestinian manufacturing centers seems to be the most probable provenance. It is true that the results of chemical analyses of a part of vessels from the mound No. 98 which are typical for this circle, show their chemical composition to be *plant ash soda glass with magnesia higher than 1.5 wt.%*[44] and so they seem to be made according to different recipes than those used in the Roman Empire which were based on soda-lime glass[45]; the closest linkage connects them with the Sasanian and Central-Asian products[46]. In other cases, the lack of such chemical analyses makes their identification and chemical description impossible as yet. Most interesting are close stylistical connections of a part of the glassware with those made according to the formulae from Veh Ardašīr. At this site, as well as in Niniveh, artifacts imported from the Late Roman Empire and made of natron glass have been discovered, deep bowls and conical lamps with blue dots among them[47]. Within the Sasanian Empire, Mesopotamia, and with a high probability Southern Caucasus, were the main centers of glassware manufacturing. They were located in the zone of the interpenetration of Sasanian and Roman political interests and influences. Very much important was also the fact that Mesopotamia was located in the close neighborhood to the very active Eastern Mediterranean centers, where numerous glass products have been discovered, although no direct traces of glassware production there have been found and played an active role in the exchange of prestige goods[48]. A big role was played also by Christian and Judaic societies which were maintaining close contacts with their own kind living beyond Euphrates; these contacts resulted in the increased intensity of the trade between the East and the West[49]. In the case of the southern Caucasus, the probability is high that glass products found there were imports from the workshops situated on the coasts of the Black Sea[50]. Thus, it is probable that the routes on which products from the Syro-Palestinian workshops[51] were transported ran through the territories of the Sasanian Empire[52] as far east as Honshū [53]; along these overland routes, small caravans of camels carried goods wrapped in cotton and placed in wicker baskets protecting the goods from being damaged. Obviously, it was Sogdian merchants who played the most important role in these imports[54]. These routes

[44] LANKTON *et al.* 2009, p. 580.

[45] FREESTONE 2005; FREESTONE 2006.

[46] LANKTON *et al.* 2009, p. 582.

[47] SIMPSON 2015, p. 80; SIMPSON 2003, p. 149, fig. 3.

[48] For example, Palmyra: GAWLIKOWSKA 2015 or Dura Europos: GROSSMAN 2011. Long-distance trade: BALL 2000, p. 123-139; ŻUCHOWSKA 2010 and 2013. After the fall of Dura Europos in 256 and the fall of Palmyra's magnificence at the end of the 3th century, the road of the hearse rises north, through Asia Minor and on to Constantinople, and Syria itself is no longer part of the Silk Road - DIEN 2004, p. 25-26.

[49] DIGNAS & WINTER 2007, p. 208-209. See also GAWLIKOWSKI 1983 and BERNARD 2005.

[50] SIMPSON 2015, p. 94.

[51] GORIN ROSEN 2000.

[52] MEREDITH -GOYMOUR 2006, p. 123.

[53] ABE, SHIKAKU & NAKAI 2018.

[54] JÄGER 2003.

could also be the ways of the transfer of anonymous craftsmen and raw materials necessary for glassware production towards Central Asia. Local glassmakers accustomed with the Roman techniques and traditions were later producing similar glassware using local raw materials[55]. Recycling of the Roman glass vessels, as for example a beaker with blue dots decorated in the Sasanian style of cutting[56] or gold (?) paintings of Sasanian style in a figural composition on the surface from plate Niizawa Senzuka from Japan[57], obviously points to the attractively of Roman models and to the possibility that local craftsmen were lacking skills necessary for the production of similar artifacts. At this point, it is necessary to underline that the range of forms, shapes and patterns of the Sasanian glassware is much poorer than of their Roman equivalents.

In literature, there is similarity between certain vessels from Korea and the glassware from the workshops along the Rhine. Yet, similar forms as displayed by the latter appear also in the Syro-Palestinian glassmaking circle, which is explained by the phenomenon of an extraordinary uniformization encompassing products from Rhineland, Egypt, Syria and North Pontic production areas in regard to the shapes of vessels, as well as to the decorative patterns[58].

The second potential region of their production as pointed to by analyses of a part of vessels from the burial 98 is Central Asia, especially Bactria and Tocharistan. Problematic is, however, a relatively small number of specimens found in this area which can be dated in the period between the 5th and the 7th centuries; another problem is connected with the difficulties of the chronological identification of finds, and, last but not least, the complete lack of sites which could be glassmaking workshops[59]. The types of the receptures are as many as 16, according to Abdurazakov, which shows how great was the diverseness of the techniques used in glassmaking between the 2nd century BC to the 14th century AD in the valleys of the rivers Surkhandaryo and Kashkadaryo, and in ancient Khorezm in Southern Uzbekistan[60]. Among chemical analyses published, and concerned with glass artifacts dated in the 4th and 5th centuries from the Surhandarja valley, most interesting results point to a high percentage of Al_2O_3 alternating between 11.03 wt.% and 2.41 wt.%, with K_2O lying between 5.11 wt.% and 2.73 wt.%; for artifacts from Kashkadarja valley (4th – 6th century) analyses show Al_2O_3 alternating between 13.27 wt.% and 2.27 wt.% and K_2O from 4.05 wt.% to 1.02 wt.% which suggests a clear advantage of plant-ash soda limes of Central Asian origins as their chemical compounds, and, to a lesser extent, plant ash soda related to Sasanian glass[61]. Apart from one result of the analysis of a colorless fragment of

[55] If merchants were travelling along this route, why should we not assume that craftsmen were also taking it?

[56] SIMPSON 2015, p. 95, fig. 17:1.

[57] MASUDA 1972.

[58] STERN 2001, p. 130.

[59] LANKTON *et al.* 2009, p. 585, 586; ABDURAZAKOV 2009, p. 216.

[60] ABDURAZAKOV 2009, Table: 8.1, 8.2, 8.3. Chemical types of glass from Uzbekistan: Table 8.4.

[61] ABDURAZAKOV 2009: sample 8 from Table 8.2 has a lower content of K_2O than Sasanian glass (over 2%), however the content of Al_2O_3 is lower – 2.27% and MgO 5.40%.

bottle from Kashkadarja valley (4th – 5th century), which is most closely related to the chemical compounds of a bluish green trail (colored with CuO) with an ewer from the mound 98[62], all other finds show a huge discrepancy in regard to percentages of their respective chemical compounds[63]. Such discrepancy is thought to be the evidence of experiments conducted by local glassmakers introducing new techniques, raw materials and decorative patterns; thus, this region *joue un role important dans la propagation de ces innovations dans toute l'Asie centrale*[64].

A more recent interpretation of three of the analyzed vessels from the mound 98 (2, 6 and 7) using the cluster analysis has shown their closer similarity to glass beads and bead making debris from Bara in northwestern Pakistan, however dated broadly from 2nd century BC to 2nd century AD. These finds may serve a proxy for at least one type of Central Asian glass from within the Kushan Empire that extended from northern India to northern Afghanistan, and the vessels manufactured according to similar formulae may represent the later expression of a Kushan/Bactrian glassmaking tradition[65].

In this context of the Central-Asian origin of the vessels, a remark from 'The History of Northwestern Dynasties' seems to be especially interesting[66]:

At the time of Shi Tsu[67] a merchant of Ta Yüeh Shih Kuo[68] traded in the capital. He spoke of his ability to make glass of five colors by smelting stone. Thereupon ore was gathered from the mountains and smelted in the city. Results were obtained. The luster of the glass objects made was more beautiful than that of those which came from the west. A crystal Palace large enough to accommodate more than one hundred persons was constructed at the Imperial command. The light and color shining through the building looked beautiful. So much so that all those who gazed upon it marveled and believed it to be the work of the gods. Henceforth the value of glass went down in the country, and the people no longer regarded it as a rarit[69].

The terms Yuezhi or Greater Yuezhi were applied by Chinese written sources for Kushan and their successors Heftalites, i.e. it related to the territories of Bactria and Tocharistan[70]. The rules of those state entities sent diplomatic missions as

---

Glass produced in Central Asia has similar composition to Sasanian glass, however, Central Asian glass has higher concentration of K_2O, and sometimes also Al_2O_3 (ŻUCHOWSKA 2016).

[62] Chemical analysis of the trail has shown its similarity to composition of Sasanian glass from Veh Ardašīr, por. LANKTON *et al.* 2010, p. 234.

[63] ABDURAZAKOV 2009; table 8:2 sample 3 and LANKTON *et al.* 2010, Table 1, vesel 1 ewer – bluish green trail.

[64] ABDURAZAKOV 2001, p. 400-401; ABDURAZAKOV 2009, p. 216.

[65] LANKTON *et al.* 2010, p. 223.

[66] Yoshida HARADA (1939, p. 60-61) was the first to draw attention on to fragment and I borrowed his translation.

[67] Emperor Taiwu of Northern Wei (408–452 AD).

[68] Dayuezhi.

[69] HARADA 1939, p. 60-61. See other translations: AN 2002, p. 64-65; Żuchowska in ŻUCHOWSKA & SZMONIEWSKI 2017, p. 171-172.

[70] THIERRY 2005 , p. 423; LA VAISSIÈRE 2007; LANKTON *et al.* 2009, p. 587.

well to Northern Wei as to Liang[71]. The first of those missions to Northern Wei took place in the year 456, and the next one only in the year 507. Since that year, Hephtalites sent tributaries almost annually until the year 558 (from 534 to 537 - to Western Wei), and in the years 524, 530, 532 such missions took place even twice a year[72].

Vessels made according to the chemical compound similar to the types of the Central-Asian (Silk Road) glasses as they were categorized by Brill[73], have been found in the burial No. 16 localized near Datong[74]. First of the artifact is a ewer/beaker made of dark opaque glass, resembling very much to local ceramics products[75]. A next vessel being a cup has been found together with three other vessels and a fragment of a foot in the grave of Feng Sufu[76] in Beipiao in Liaoning province, dated in the year 415 AD[77]. The cup made of translucent greenish glass has a convex bottom, slightly cut-in neck and the rim folded inward[78]. Interesting is the rim of the cup folded inward, similarly to the other shallow bowl with the foot in the form of a ring from this grave, reminds the the rims of two steamed cups from the grave No. 128 in Korea. According to Jiayao An, the bowl from the grave in Datong mentioned above, together with two other small vessels from this grave as well as a set of another seven ceramic products from a pagoda in Digxian were made by Bactrians at Datong (Pingcheng)[79]. Finally, a glass vessel from the treasure in Hejia village[80] should be mentioned buried in the first (?) half of the 8th century[81], which, after being chemically analyzed, shows striking similarities to Central Asian glassware, the same similarities can be observed in a fragment of a similar vessel from the Togujai (Moji) site in Xinjiang[82]. According to some new proposal, the vessel from Hejia is thought to belong to gifts[83], which were offered at the Imperial Court of Tang by the envoy from Kapiśa[84] in 619 AD. A crystal cup[85] is said to belong to these gifts, which is being interpreted as a glass artifact now[86]. This suggestion is very tempting when we remember that Begram was

[71] LUNG 2011, p. 27.

[72] KUWAYAMA 2002, p. 128, Table 2.

[73] BRILL 2009, Table 3.1 and 3.2.

[74] AN 2009, p. 383-384, Table 19.4.

[75] ŻUCHOWSKA & SZMONIEWSKI 2017, p. 172, fig. 8, 9; CHEN *et al.* 2016, Table 1.

[76] Younger brother of the Emperor Wencheng, Northern Yan (409-436AD).

[77] Two cups, bowl, lower fragment of the foot, and a duckshaped *unguentarium* FENG SUFU 2015, p. 34-37, fig. 23: 1-4 and 24: 1, Plates : 29: 1-3, 30: 1-3, 31: 1-3, 32: 1-3. Jiayao An linked these five glasswares to the northeastern Roman provinces glassmaking workshops (AN 2015, p. 233.)

[78] FENG SUFU 2015, fig. 23: 1 and 3, plate 29 and 32: 1-2.

[79] AN 2009, p. 385. See also CHENG 2014, p. 136-141.

[80] HUA WU DA TANG CHUN 2013, p. 101, no. 12.

[81] HANSEN 2012, p. 152 (not longer after 731 AD).

[82] LU *et al.* 2017, p. 116-117. See also BRILL 2009, p. 146, Tabl. 3.2. & 3.3.6.

[83] LIN 2017; AIHAITI *et al.* 2017.

[84] Kapiśa was situated in Afghanistan and centered on what now is Kabul.

[85] In 619, envoys from Kapiśa to the Tang court offered valuable belts, golden chains, rock crystal cups, glass, and date seedlings see: BIELENSTEIN 2005, p. 349.

[86] The Chinese believed that the glass is a product of nature and often linked it with crystal or jade. See ŻUCHOWSKA & SZMONIEWSKI 2017, p. 170.

localized just in the place of the later state Kapiśa, which will be explained below; this fact could point to a certain continuation of a probable glassmaking tradition that had been evolving there since the Kushan period. However, yet another mention about a similar gift offering from Chieh can be found, which took place before the year 619[87]. Chieh was probably localized in West Turkestan. Begram placed south from Bactria was the place of a spectacular find in two storerooms, anciently sealed off, in the so-called Palace in the New Royal City; the storerooms were filled with luxury goods coming from Graeco-Roman Mediterranean, India and China. Among these imported treasures, a diversified set of glassware was found consisting *of cut-glass vessels, mold- blown glass, glass with faceted decorations, colored enameled vessels and vessels with applied molded relief decoration, even bowls of millefiori or mosaic glass* and *multi-colored asks in the shape of fish and boats*[88]. These artifacts are dated, according to recent analyses, in the first or in the early 2nd century AD.[89] It is suggested that they were brought in via the sea route across the Red Sea and Indian Ocean[90]. However, I would like to draw the attention to some doubts expressed by Sanjyot Mehendale, when she wrote: … *Begram was not merely a crossroads storage site but a trading center with its own workshops or ateliers*[91]. The localization of Begram within the very center of these old trade routes caused the fact that the city was connecting many routes running West toward the Caspian Sea and Mediterranean, from the South- from India seaway toward Mediterranean with the route of the Silk Road running East. The researcher in her analyses points to the fact that the question of the deposit of Begram has never really been solved as yet by associating it to some royal treasure, and thus, its interpretation can be different: *Central Asia in general and the Begram area in particular may have had local products – cultivated, manufactured or existing naturally – which were valued, even coveted by the Roman, Chinese and Indian worlds and which were traded for goods such as those discovered at Begram* and, due to this, it could as well be *a customs depot where trade taxes in kind were protected*[92]. Thus, within these territories, at some later points of time, different branches of craft could also evolve, among them glassmaking, relating to Mediterranean traditions but with a stamp of local provenance.

Some evidence of contacts between envoys from Korean Ambassadors with Central Asia representants is said to be presented by somewhat later paintings in Afrasiab (second half of 7th century) in present-day Uzbekistan; they were made later, this is true, but they could also suggest that such high-ranking contacts could take place also in the past[93]. An analysis of these frescoes and their comparison with other depictions of Korean ambassadors from the wall paintings in Xian

[87] In 619, envoys from Chieh to the Tang court offered a valuable belt, a golden chain, a crystal cup, and 490 pieces of glass see BIELENSTEIN 2005, p. 339-340, 345.

[88] MAIR 2012; see also WHITEHOUSE 2012, p. 54-63.

[89] At beginning the deposition time was related to mid-3rd century AD. Now, an early 2nd century AD date for the concealment of the treasure BALL 2000, p. 136-137.

[90] BOȚAN 2014.

[91] MEHENDALE 1996, p. 58.

[92] MEHENDALE 1996: 60. See also: MAIR 2014; BHATTACHARYA-HAESNER 2016.

[93] KIM 1983, p. 45.

and Dunhuang, as carried out by Etsuko Kageyama, has brought some interesting results. The Japanese researcher has proved that this depiction is a stereotypical depiction of Korean envoys, the stereotype having been created in Xian, as next applied in Dunhuang, and finally in Afrasiab. Considering this interpretation as being true, we cannot but agree with her conclusion that these depictions *can no more be taken as evidence that Korean ambassadors actually visited Samarkand in the second half of the 7th century*[94].

Finally, another probable place of the production of the vessels, taking into account the similarity of the vessels with blue dots and the jug, we could suggest the northern coast of the Black Sea. However, in this case, the possibility that these vessels were imports from the Syro-Palestinian area should also be considered seriously. Very probable is the thesis that it was via Southern Caucasus that the glassware was imported to the Sasanian Empire which seems to be supported by the finds of such imports from the Gilan province[95] and from there, farther, across Central Asia, to their Korean destination.

Similarly as in the case of a potential place of their production, it is difficult to establish with certainty their routes of import to the Korean Peninsula. The role of the nomadic societies living in the steppe zones, especially of the peoples from Northern China, i.e. Xianbei, both Murang and Tuoba tribes, seems to be most important[96].

In the first horizon dated in the second/third quarter of 4th century contacts with Former Yan (337-370)[97] and Northern Wei (386-535) are being suggested to be the prior ones, which, more generally, means cultural influences of the Murong and Tuoba of Xianbei tribes. With a high probability, Western Jin can also be pointed to. Both in the burials of Northern Wei and Western Jin, glass vessels have been found which resemble those Korean ones[98]. On the other hand, the role of Lelang commandery active since the year 108 BC and subjugated by Goguryeo in 313 AD cannot be excluded.

The second horizon with the chronology established in the period between the 5th century to the first half of the 6th century AD falls into the times of solidification of Silla as a state entity, the times of its raising power and increased activity in the region. For this epoch, Silla's transregional contacts with ruling dynasties in China, especially with Northern Wei[99], are accentuated. The intermediary in these contacts with the world of the steppe is considered to be Goguryeo, where numerous noble metal products came from, deposited in the graves of Silla. Unfortunately, apart from one exception, no localizations could be ascribed to the finds from the area occupied by this state entity as yet.

The last horizon related to the period starting in the second half of the 6th century is associated with the widespread of Buddhism; admittedly, Chinese dynasties played an important role also in this process.

---

[94] KAGEYAMA 2002, p. 319.
[95] SHIKAKU 2013, p. 356-357; 2016.
[96] About Korean contacts with Steppe see RÓSEN 2009.
[97] Possible also Later Yan (384-409). See LEE 2010, p. 215.
[98] HOPPÁL 2016; AN 2016.
[99] Possible also Northern Yan (407-436).

Sara Nelson suggests that vessels produced in Central Asiatic workshops, i.e. the Bactrian moved *north of the Altai Mountains* and *across the Eurasian Steppes to Liaoning could have gone directly from Northern Yan or Northern Wei to Silla*[100]. The route across the steppe seems to be an attractive hypothesis, not only as a way of circulation of products from Central Asia, but also of imports from the Roman Empire and the wider sense West provenance which is supported by the growing number of such finds[101]. Thus, second to Xiongnu's role[102] in the distribution of luxury goods across the steppe, the tribes of Xianbei are most probable candidates, and in the later times, also nomadic peoples living there[103].

The most probable route, however, seems to be the one leading from Bactria/ Tocharistan, through Tarim basin around the Taklamakan desert and Turpan-Hami depression, to Hexi-corridor, and farther east. Most important part was played certainly by the Sogdian merchants used as go-betweens starting from the 5th century, and perhaps even earlier, who as small peddlers left Gansu or Turfan heading, among other routes and destinations, in the steppe[104]. It is supported by numerous finds of glassware and by many depictions of glass vessels on the paintings in the Dunhuang caves[105] **(Fig. 3-5)**. By this route, most probably, Roman Sasanian and Central Asian products were transported. The last region mentioned above was probably most important and the direction was known also due to the Buddhist monks, Faxian (337? -422?) and Xuanzang (600? – 664) among them, travelling there from the fifth to the seventh centuries[106].

3. Conclusions

The finds of glassware within the Korean Peninsula, in the regions of Silla and Paekche kingdoms as well as within the boundaries of Gaya confederation are striking due to their great number compared to other territories of the Far East. They show huge similarities to the glass products from the Roman Empire and especially from the eastern coasts of the Mediterranean, i.e. from the Palestyno-Syrian circle. The results of the specialist analyses of some of the vessels, however, point to the Sasanian and Central Asiatic cultural circle. It should not be excluded, though, that a part of the vessels was produced by travelling craftsmen from the Roman Empire imitating, with a diverse success, the glassware of the Roman provenance. 'Romanizing glass', the term frequently used in literature, seems to express well the character of these products. Here, the most interesting region seems to be Bactria/Tocharistan. Considering these regions as the most probable hubs of glassware trade throws a new light on the productive

[100] NELSON 2017, p. 73.

[101] BROSSEDER 2015, p. 260-266, fig. 29.

[102] Problem of the hypothesis about the redistribution of luxury goods by Xiongnu see HONEYCHURCH 2015, p. 288-290; BROSSEDER 2015.

[103] STARK 2015.

[104] LA VAISSIÈRE 2002, p. 202-204; LA VAISSIÈRE 2004.

[105] TANIICHI 1986. Similar depiction to glass vessel from Hejia treasure is known from the painting of The Kumtura (Qumtura) Thousand Buddha Caves AIHAITI *et al.* 2017, fig.1: 3.

[106] SEN 2006.

possibilities of this area, being often ignored due to its location between great civilizations of Rome, Sasanian Empire and China, but playing an undoubted role in the production and transfer of prestige goods. It seems to be supported by the production of metal vessels, mainly of noble metals, which has brilliantly been concluded by Borys Marshak: *the silversmiths of Central Asia often reproduced prestigious models – in Bactria these were Hellenistic or, occasionally, Roman – but they did not copy them mechanically and would invariably add small, seemingly incidental ornamental details that they had memorized in their early training*[107]. An analogical process could be suggested in the case of glass vessels. A possible activity of is the one of a workshop in Datong (Pingcheng), being the capital of Northern Wei until 494 AD, because of the interesting accumulation of metal vessels associated with Bactrian- Tocharian silversmiths there.

The appearing of a vessel in rich graves, conspicuous due to their construction as well as to their inventory, points to their special prestige status. One of the proofs of their special treating may be an ear of a jug mended by the means of a golden wire[108].

Undoubtedly, a great role in the imports of glassware to Silla was played by the nomads of Murong and Tuoba tribes of Xianbei peoples, the founders, among others, of Former Yan, Western Yan, Later Yan and Northern Wei state entities, whereby the last dynasty mentioned here played, in my view, especially important role in this process.

Fragments discovered in Baekje should certainly be associated with Buddhism and the perception of glassware as the one of the seven Buddhist treasures. However, this religion influenced the change in the character of glassware, which, in the place of grave goods, became gifts offered to Buddhist temples[*].

BIBLIOGRAPHY

ABE *et al.* 2018 – Y. Abe, R. Shikaku, I. Nakai, *Ancient Glassware Travelled the Silk Road: Nondestructive X-ray Fluorescence Analysis of Tiny Glass Fragments Believed to be Sampled from Glassware Excavated from Niizawa Senzuka Tumulus No. 126, Japan*, Journal of Archaeological Science: Reports 17 (2018), p. 212-219.

[107] MARSHAK 2004, p. 50.

[108] Analysis of the golden wire see: HWANG & YUN 2015.

[*] This paper could not be written without help of many people. Foremost, I would like to express my special gratitude to professor Toshio Hayashi from Sōka University (Tokyo) for his help in my research, sharing his knowledge and support. Special thanks are to Dr. Ryuji Shikaku (Okayama) and Dr. Marta Żuchowska (Warsaw) for interesting and inspiring discussions. I am grateful to professor Michiyo Moriya (Tokyo) for help in reading Japanese, Kyungsoo Yun (Seoul) Korean and professor Li Jingxiu (Beijing) Chinese Literature. Special thanks goes to Dr. Danica Staššíková-Štukovská (Nitra), Professor Michel Kazanski (Paris), Dr. Etsuko Kageayama (Nara), Dr. St John Simpson (London) for all their help in collecting the specialist literature. I would like to express my gratitude to Valentina Voinea (Constanta) for her encouragement which helped me in competition of this paper. Last but not least, I want thank to Agnieszka Świetlicka (Piaski Luterskie) for help in translation of this paper into English.

ABDURAZAKOV 2001 – A. Abdurazakov, *La production artisanale en Bactriene-Tokharestan*, in: P. Leriche, C. Pidaev, M. Gelin, K. Abdoullaev (eds.) *La Bactriene au careffour des routes et des civilisation de l'Asie centrale: Termez et les villes de Bactriane-Tokharestan*, Paris, 2001, p. 399-402.

ABDURAZAKOV 2009 - A. Abdurazakov, *Central Asian Glassmaking During the Ancient and Medieval Periods*, in: Gan Fuxi, R. Brill, Tian Shouyun (eds.), *Ancient Glass Research along the Silk Road*, Singapore, 2009, p. 201-219.

AIHAITI *et al.* 2017 – M. Aihaiti, S. Kim, C. Hao, *Sichou zhi lushang de zhong ya boli qi jian lun zhong ya boli qi xiang zhongguo, chaoxian bandao he riben zhi chuanbo*, Kaogu yu wenwu 224 (2017), 6, p. 104-110.

AN 2002 – J. An, *Glass Vessels and Ornaments of the Wei, Jin and Northern Dynasties*, Orientalia Venetiana 14 (2002), p. 45-70.

AN 2004 - J. An, *The art of Glass along the Silk Road*, in: J.C.Y. Watt, J. An Jiayao, A.F. Howard, B. Marshak, Su Bai, Zhao Feng (eds.), *China, Dawn of a Golden Age*, New York–Yale–New Haven–London, 2004, p. 200–750, 57–65.

AN 2009 – J. An, *Glasses of the Northern Wei Dynasty found at Datong*, in: G. Fuxi, R. Brill, T. Shouyun (eds.), *Ancient glass research along the Silk Road*, Singapore, 2009, p. 379–386.

AN 2015 – J. An, *Feng Sufu mu chutu de boli qi*, in: Bei Yan Feng Sufu mu, Beijing, 2015, p. 224-237.

AN 2016 – J. An, *Sichou zhi lushang de boli qi*, in: F. Luo, X. Rong, *Sute ren zai Zhongguo: kao gu fa xian yu chu tu wen xian de xin yin zheng*, Beijing, 2016, vol. 1, p. 1-12.

ARAKI 1999 – T. Araki, *Sokuten bukō to Ajia no jotei*, Sinica 10/12 (1999), p. 2-5.

BALL 2000 – W. Ball, *Rome in the East. The Transformation of an Empire*, London - New York, 2000.

BARNES 2001 – G.L. Barnes, *State Formation in Korea: Historical and Archaeological Perspectives*, Richmond, 2001.

BERNARD 2005 – P. Bernard, *De l'Euphrate à la Chine avec la caravane de Maès Titianos (c. 100 ap. n.è)*, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et des Belles Lettres" 149 (2005), 3, p. 929–968.

BHATTACHARYA-HAESNER 2016 – C. Bhattacharya-Haesner, *Central Asia: A Melting Pot of Persian, Greek, Indian and Chinese Cultural Traditions*, Indian Journal of History of Science 51 (2016), 4, p. 630-643.

BIELENSTEIN 2005 – H. Bielenstein, *Diplomacy and Trade in the Chinese World 589-1276*, Leiden-Boston, 2005.

BOȚAN 2014 - S. P. Boțan, *The Road to the Indies. The glass evidence*, Studia Antiqua et Archaeologica 20 (2014), p. 153-170.

BROSSEDER 2015 – U.B. Brosseder, *A Study on the Complexity and Dynamics of Interaction and Exchange in Late Iron Age Eurasia,* in; J. Bemmann, M. Schmauder, *Complexity of Inter Action along the Eurasian Steppe Zone in the First millennium CE*, Bonn, 2015, p. 199-332.

BRILL 2009 – R. H. Brill, *Opening remarks and setting the stage. Lecture at the 2005 Shanghai International Workshop on the Archaeology of Glass along the Silk Road*, in: Gan Fuxi, R. Brill & Tian Shouyun (eds.) *Ancient glass research along the Silk Road*, Singapore, 2009, p. 109–148.

BUSH 1984 – S. Bush, *Parallels between Chinese and Korean Ornamental Motifs of the Late Fifth and Early Sixth Centuries AD*, Archives of Asian Art 37 (1984), p. 60-78.

CHEN *et al.* 2016 – Y. Chen, G. Song, Y. Ma, *The Results of the excavation of the Yihe-Nur Cemetery in Zhengxiangbai Banner (2012-2014)*, The Silk Road 14 (2016), p. 42-57.

CHENG 2014 – B. Chen, *Exchange across Media in Northern China*, in: R.O. Lopes, *The Transcendence of the Arts in China and Beyond: Historical Perspectives*, Lisbon, 2014, p. 114-145.

CHOI 2016 – B.H. Choi, *Silla jeokseongmokgwakbun giwon yeonguui banghyang*, Choebyeonghyeon banghyang 21 (2016), p. 125-175

GAWLIKOWSKI 1983 – M. Gawlikowski, *Palmyre et l'Euphrate*, Syria. Archéologie, art et histoire 60 (1983), 1-2, p. 53-68.

GAWLIKOWSKA 2015 - K. Gawlikowska, *The Glass Industry in Palmyra*, Syria. Archéologie, art et histoire 92 (2015), p. 291-298.

DIEN 2004 – A. Dien, *Palmyra as a Caravan City*, The Silk Road 2 (2004), 1, p. 21-28.

DIEN 2007 – A. Dien, *Six Dynasties Civilization*, New Haven, 2007.

DIGNES & WINTER 2007 – B. Dignas, E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals*, Cambridge, 2007.

FREESTONE 2005 - I.C. Freestone, *The Provenance of ancient glass through compositional analysis*, Materials Research Society Symposium Proceedings 852 (2005), OO8.1.1-OO8.1.13.

FENG SUFU 2015 - *Bei Yan Feng Sufu mu*, Beijing, 2015.

FREESTONE 2006 - I.C. Freestone, *Glass Production in Late Antiquity and the Early Islamic Period: a Geochemical Perspective*, in: M. Maggetti, B. Messiga (eds.), Geological Society, Special Publications 257 (2006), p. 201-216.

FRESQUE DE DUNHUANG 1989 – *Les fresques de Dunhuang*, in: *500 ans d'art chinois*. Peinture 15, vol. 2, Shanghai, 1989.

GROSSMANN 2011 – Grossmann, *Ancient Glass From Dura-Europos in Perspective*, in: L. R. Brody, Gail. L. Hoffman, *Dura-Europos: Crossroads of Antiquity*, Boston, p. 275-281.

GORIN-ROSEN 2000 – Y. Gorin-Rosen, *The Ancient Glass Industry in Israel,* NENNA 2000, p. 49-63.

HAM 2013 – S.-S. Ham, *Gold Culture of the Silla Kingdom and Maripgan*, in: S. Lee, D.P. Leidy, *Silla Korea's Golden Kingdom*, New York, 2013, p. 31-67

HANSEN 2012 – V. Hansen, *The Silk Road. A New History*, Oxford, 2012.

HARADA 1939 - Y. Harada, *The Interchange of Eastern and Western Cultures as Evidenced in the Shosoin Treasures*, Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko, 11 (1939), p. 55-78.

HAYASHI 2013 - T. Hayashi, *The Altai and Silla from the Viewpoint of Archaeological Findings*, Proceedings of the 11th Seoul international altaistic conference synchronic and diachronic studies on Altaic languages, Seoul, 2013, p. 415-432.

HICKMAN 2012 – J. Hickman, *Bactrian Gold: Jewelry Workshop Traditions at Tillya Tepe*, in: J. Aruz, E. Valtz Fino (eds.), *Afghanistan. Forging Civilization along the Silk Road*, New York, 2012, p. 78–87.

HILL 2003 – J.E. Hill, *The Peoples of the West" from the Weilue: A Chinese Description of the West, Including the Roman Empire (Da Qin)*, translated and annotated by Mr. John Hill, http://depts.washington.edu/silkroad/texts/weilue/weilue.html#section12.

HIRTH 1885 – F. Hirth, *China and the Roman Orient: Researches into Their Ancient and Mediæval Relations as Represented in Old Chinese Records*, Leipzic & Munich, Shanghai & Hongkong, 1885.

HONEYCHURCH 2015 – W. Honeychurch, *Inner Asia and the spatial Politics of Empire. Archaeology, Mobility, and Culture Contact*, New York, 2015.

HOLCOMBE 2013 – C. Holcombe, *The Xianbei in Chinese History*, Early Medieval China 19 (2013), p. 1-38

HONG 2010 – Y. Hong, *Ancient Buddhist Reliquaries in China and Korea*, Chinese Archaeology 10/1 (2010), p. 184–195.

HOPPÁL 2016 - K. Hoppál, *Contextualising Roman-Related Glass Artefacts In China. An Integrated Approach to Sino-Roman Relations*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 67 (2016), p. 99–114.

HUA WU DA TANG CHUN 2013 - Hua wu da Tang chun: *Hejia Cun yi bao jing cui*, Beijing, 2013.

HWANG & YUN 2015 – H.S. Hwang, E.Y. Yun, *Gukbo je193-ho bongsuhyeong yuribyeong geumsa ui teukseong gwa jejakgibeom yeongu*, Journal of Conservation Science 31 (2015), 1, p. 21-27.

ITO 1971 - A. Ito, *Zur Chronologie der frühsillazeitlichen Gräber in Südkorea*. *A. Textband*, München, 1971.

JÄGER 2003 – U. Jäger, *Glasbeladene Kamele auf dem Wege nach Zentralasien und Ostasien?*, Münsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschichte 22 (2003), 2, p. 56-67.

JOO 2003 – Y.-H. Joo, *Kankoku no garasu-sei shari yoki*, Bulletin of the Ancient Orient Museum 23 (2003), p. 167-200.

KAGEYAMA 2002 – E. Kageyama, *A Chinese Way of Depicting Foreign Delegates Discerned in the Paintings of Afrasiab*, Cahiers de Studia Iranica 25 (2002), p. 313–27.

KIM 1983 – W.-Y. Kim, *Recent Archaeological Discoveries in the Republic of Korea*, Tokyo, 1983.

KIM-HOGARTH 2002 – H.-K. Kim-Hogarth, *Syncretism of Buddhism and Shamanism in Korea*, Seoul, 2002.

KIM 2016 – H.J. Kim, *Hwangnamdaechong bugbun pijangjaui seongbyeol-e daehan saeloun jeobgeun,* Hangugsayeonguhwi 174 (2016), 3, p. 73-103.

KOIKE 2014 - F. Koike, *Korea Peninsula*, Japanese Journal of Archeology 2 (2014), p. 90-92.

KOUDELA & YOO 2014 – P. Koudela, J. Yoo, *The Role of Korea in Cultural Transmission between China and Japan during the Three Kingdoms Period*, Prague Papers on the History of International Relations 2 (2014), p. 7-21.

KROPOTKIN 1970 – В. В. Кропоткин, *Римские импортные изделия в восточной Европе (II в.до н.э. – V в.н.э.)*, Свод археологических источников Д1-27, Москва, 1970.

KUWAYAMA 2012 – S. Kuwayama, *Across the Hindukush of the First Millennium: a Collection of the Papers*, Kyoto, 2012.

LA VAISSIÈRE 2002 – É. de la Vaissière, *Histoire des Marchands Sogdiens*, Paris, 2002.

LA VAISSIÈRE 2004 – É. de la Vaissière, *Sogdian Trade*, Encyclopedia Iranica, http://www.iranicaonline.org/articles/sogdian-trade, (accessed on 24.08. 2018).

LA VAISSIÈRE 2007 – É. de la Vaissière, *Is There a "Nationality" of the Hephtalites?*, Bulletin of the Asia Institute 17 (2007), p. 119-132.

LANKTON *et al.* (2009) - J.W. Lankton, I. Lee G.-H. Kim, H.-T. Kang, *Bactrian Glass Vessels in Korean Tombs*? in: Annales du 17e Congrès d'Association internationale pour l'histoire du verre, Anvers, 2006, p. 578–589.

LANKTON *et al.* 2010 – J. W. Lankton, B., Grautze, G. H. Kim, L. Dussubieux, I. Lee, *Silk Road Glass in Ancient Korea: The Contribution of Chemical Compositional Analysis*, in: B. Zorn, A. Hilgner (eds.), *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, Mainz, 2010, p. 221–237.

LEE 2010 – I. Lee, *Early Glass in Korean Tombs – Cultural Context*, in: B. Zorn, A. Hilgner (eds.), *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, Mainz, 2010, p. 211–219.

LEIDY 2012 – D. P. Leidy, *Links, Missing and Otherwise: Tillya Tepe and East Asia*, in: J. Aruz & E. Valtz Fino, *Afghanistan. Forging Civilization along the Silk Road*, New York, 2012, p. 112-121.

LIN 2017 – M. Lin, *Tangwude er nian ji bin guo gongpin kao – jian lun xian hejiacun tang jiao zang yuan wei daming gong qiong link u huangjia baozang*, Kaogu yi wenwu 6 (2017), p. 94-103

LU *et al.* 2017 – X. Lu, Z. Liu, D. He, X. Liu, *Hejiacun tang dai jiaocang baoshi ji boli wan jiance baogao*, Kaogu yu wenwu 6 (2017), p. 114-120.

LUNG 2011 – R. Lung, *Interpreters in Early China*, Amsterdam, 2011.

MAIR 2012 – R. Mair, *Glassware from Roman Egypt at Begram (Afghanistan) and the Red Sea Trade* http://www.britishmuseum.org/research/online_journals/bmsaes/issue_18/mairs.

aspx (accessed on 01.09.2018).

MAIR 2014 – R. Mair, *Models, Moulds and Mass Production: the Mechanics of Stylistic Influence from the Mediterranean to Bactria*, Ancient West & East 13 (2014), p. 175-195.

MARSHAK 2004 – B. Marshak, *Central Asian Metalwork in China*, in : J. C. Y Watt (ed.), *China. Dawn of a Golden Age, 200-750 AD*, New Haven, 2004, p. 47-55.

MASUDA 1972 – S. Masuda, *On the Painted Sassanian Glass Receptacle found in Japan*, The Memorial Volume of the Vth International Congress of Iranian Art and Archaeology, Tehran–Isfahan–Shiraz, 11th–18th April 1968, Teheran 1972, p. 353-356.

MEHENDALE 1996 – S. Mehendale, *Begram: along Ancient Central Asian and Indian trade routes*, Cahiers d'Asie centrale 1 (1996), 2, p. 47-64.

MEREDITH-GOYMOUR 2006 - H. Meredith-Goymour, *Disentangling Material Cultures: Late Roman and Sasanian Facet Cut Glassware*, in: C. Greenlaw (ed.) *Late Antiquity. SOMA 2004: Symposium on Mediterranean Archaeology Proceedings of the Eighth Annual Meeting of Postgraduate Researchers*, BAR 1514, Dublin, 2016, p. 123-130.

MIYASHITA 2010 – S. Miyashita, *Orientalisation et évolution des torques — les torques observés sur les sculptures des sépultures du Royaume Unifié de Silla*, AL-RĀFIDĀN 31 (2010), p. 33-70.

NEEDHAM 1962 – J. Needham, *Science and Civilisation in China. Volume 4: Physics and Physical Technology. Part 1: Physics*, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney 1962.

NELSON 1993 – S.M. Nelson, *The Archaeology of Korea*, Cambridge, 1993.

NELSON 2017 - S.M. Nelson, *Gyeongju: the Capital of Golden Silla*, London-New York 2017.

NIIZAWA 1977 - *Nīzawa sendzuka 126 gōfun' Nara ken kyōiku iinkai*, Nara, 1977.

OLBRYCHT 2015 – M.J. Olbrycht, *Arsacid Iran and the Nomads of Central Asia – Ways of Cultural Transfer*, in: J. Bemmann, M. Schmauder, *Complexity of Inter Action along the Eurasian Steppe Zone in the First millennium CE, Bonn*, 2015, p. 323-390.

OTANI 2011 – I. Otani, *San En kinzoku soushingu no kenkyu,* Kanazawadaigaku kōkogaku kiyō 32 (2011), 87-105.

OTANI 2017 – I. Otani, *Mongoru narabini Chūgoku no iseki de shutsudo shita Kan dai heikō-ki no garasu yōki (shiryō shūsei)*, Kanazawadaigaku kōkogaku kiyō 76 (2017), 65-73.

PARK 2008 - C.-S. Park, *Kaya and Silla in Archaeological Perspective*, Early Korea. Reconsidering Early Korean History through Archeology 1 (2008), p. 113-153.

PARK 2012 – H.-W. Park, *Archaeological Research on Kaya: Past, Present, and Future*, Early Korea 3 (2012), p. 105-168.

PEARSON *et al*. 1989 - R. Pearson, I. W. Lee, W. Koh, A. Underhill, *Social Ranking in the Kingdom of Old Silla, Korea: Analysis of Burials*, Journal of Anthropological Archaeology 8 (1998), p. 1-50.

ROSÉN 2009 – S. Rosén, *Korea and the Silk Road,* The Silk Road 6 (2009), 2, p. 3-14.

SEN 2006 – T. Sen, *The Travel Records of Chinese Pilgrims Faxian, Xuanzang, and Yijing Sources for Cross-Cultural Encounters between Ancient China and Ancient India*, Education about Asia 11 (2006), 3, p. 24-33.

SHIKAKU 2013 – R. Shikaku, *Sasanian Glass and the Silk Road*, Ancient Glass, Miho Museum, 2013, p. 354-357

SHIKAKU 2016 – R. Shikaku, *Sasan garasu wa dokode tsukurareta noka –den Iran hokubu Yurai shiryo no kento*, Tenri Sankokanto 30 (2016), p. 103-118

SIMPSON 2003 – St.J. Simpson, *Sasanian glass from Nineveh*, Annales du 16e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, London 2003, Nottingham 2005, p. 146–151.

SIMPSON 2015 – St.J. Simpson, *Sasanian Glassware from Mesopotamia Gilan, and the Caucasus*, Journal of Glass Studies 57 (2015), p. 77-96.

SCHAFER 1963 – E.H. Schafer, *The Golden Peaches of Samarkand. A Study of T'ang Exotics*, Berkeley-Los Angeles-London, 1963.

SHIH-SHUO HSIN-YU 2002 – *Shih-shuo Hsin-yu, Liu I-ch'ing* with commentary by Liu Chun. Translated with introduction and notes by Richard B. Mather, Ann Arbor, 2002.

SHEN 2002 – H.-M. Shen, *Luxury or Necessity: Glassware in Sarira Relict Pagodas of the Tang and Northern Song Periods*, Orientalia Venetiana 14 (2002), p. 71-110.

SUGAYA 2014 – H. Sugaya, *Mozu furuchichi kofun-go no seiritsu to higashi azia sekai no doko*, Shikkokinobugu. Hakuginnobuki, Osaka-Sakkai, 2014, p. 1-30.

SUGIYAMA 2011 – S. Sugiyama, *Glass Bowl Unearthed From Okinoshima Island*, Okinoshima Island and Related Sites in the Munakata Region. Study Report 1, 2011, p. 541-554.

STARK 2015 – S. Stark, *Luxurious Necessities: some Observations on Foreign Commodities and Nomadic Polities in Central Asia in the Sixth to Ninth Centuries*, in: J. Bemmann, M. Schmauder, *Complexity of Inter Action along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*, Bonn, 2015, p. 463–502.

STERN 2001 – E.M. Stern, *Roman, Byzantine, and Early Medieval Glass: Ernesto Wolf Collection*, Ostfildern, Hatje Cantz, 2001.

TANIICHI 1986 – T. Taniichi, *Roman and Post-Roman Glass Vessels depicted in Asian Wall Paintings*, Orient: Report of the Society for Near Eastern Studies in Japan 22 (1986), p. 128-142.

THIERRY 2005 – F. Thierry, *Yuezhi et Kouchans*, in: O. Bopearachchi, M.-F. Boussac (eds.) *Afghanistan: Ancient carrefour entre l'Est et l'Ouest*, Turnhout, 2005 p. 421-527.

TONKOU 2002 – *Tonkou sekkutsu no chinpin*, Hong Kong, 2002.

WARE 1966 – J.R. James, *Alchemy, Medicine and Religion in the China of A.D. 320: The Nei Pien of Ko Hung*, Dover, 1966.

WHITEHOUSE 2012 – D. Whitehouse, *The Glass from Begram*, in: J. Aruz, E. Valtz Fino, *Afghanistan. Forging Civilization along the Silk Road*, New York, 2012.

YANG 1984 – Hsuan-chih Yang, *A Record of Buddhist Monasteries in Lo-Yang*, translated by Yi-t'ung Wang, Princeton, 1984.

ŻUCHOWSKA 2010 – M. Żuchowska, *Palmyra and the Far Eastern Trade*, Studia Palmyreńskie 12 (2010), p. 381–387

ŻUCHOWSKA 2013 – M. Żuchowska, *From China to Palmyra: the Value of Silk*, Światowit XI (LII)/A 2013, p. 42-57.

ŻUCHOWSKA 2016 - M. Żuchowska, *Importowane naczynia szklane w Chinach w I tysiącleciu n.e.*, Archeologia Polski 61 (2016), p. 77-112.

ŻUCHOWSKA & SZMONIEWSKI 2017 – M. Żuchowska, B.Sz. Szmoniewski, *Glass along the Silk Road in the First Millennium AD*, Archaeologia Polona 55 (2017), p. 161 – 188.

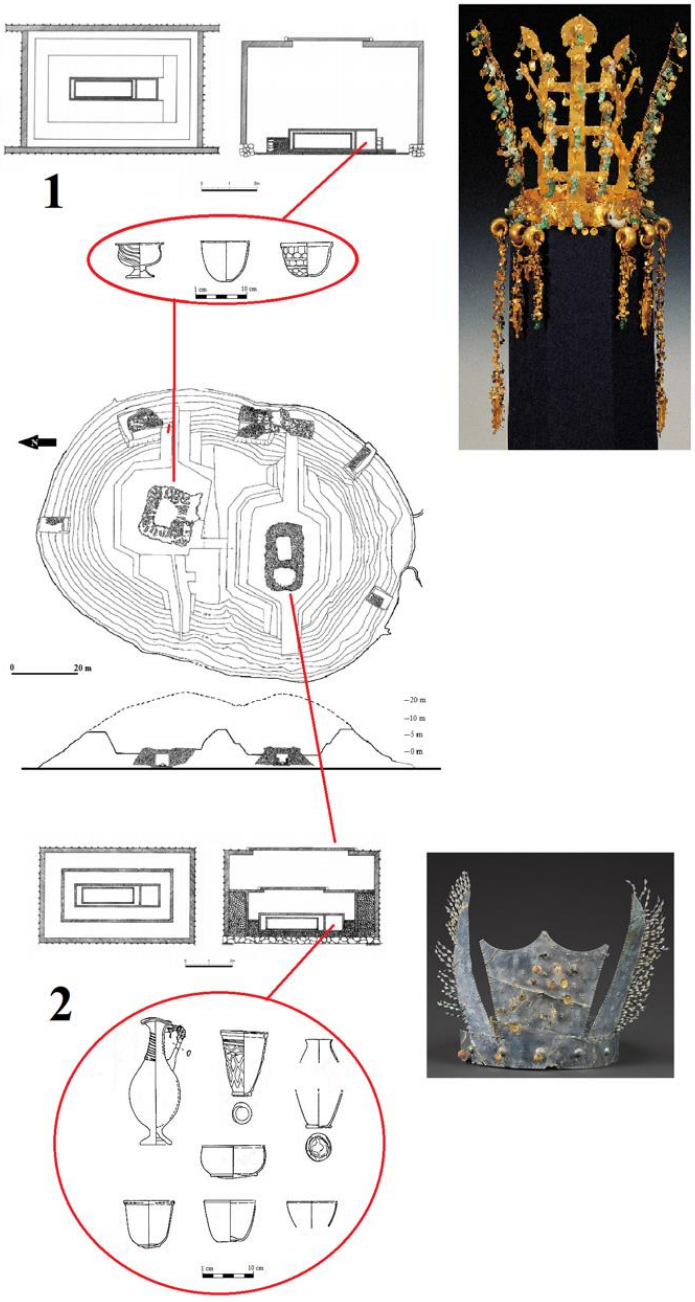

Fig. 1 - Glass vessels, Golden and Silver Crowns position in Hwangnamdaechong (no. 98). 1 – Northern grave, 2 – Southern grave (after CHOI 2016, SUGAYA 2014 and the National Museum of Korea).

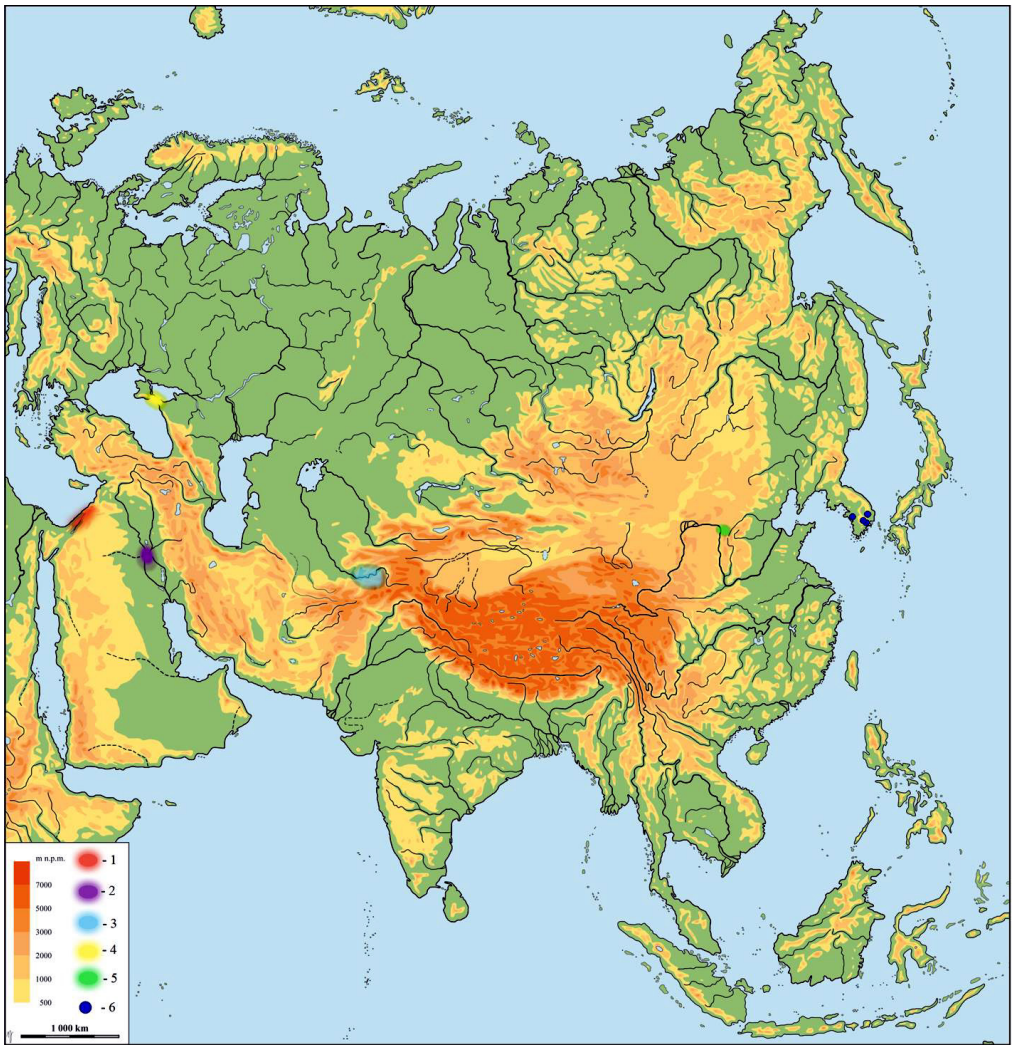

Fig. 2 - Possible production areas of glass vessels discovered in Korean Peninsula. 1 – Syro-Palestinian, 2 – Sasanian, 3 – Central Asian, 4 – Northern Black Sea, 5 – Datong, 6 – findspots in Korea (drawing B.Sz. Szmoniewski).

Fig. 3 - Glass vessels depicted in Dunhuang cave no. 57 - Early Tang (618-712) (after TONKOU 2002).

Fig. 4 - Glass vessels depicted in Dunhuang cave no. 401 – Early Tang (618-712) (after TONKOU 2002).

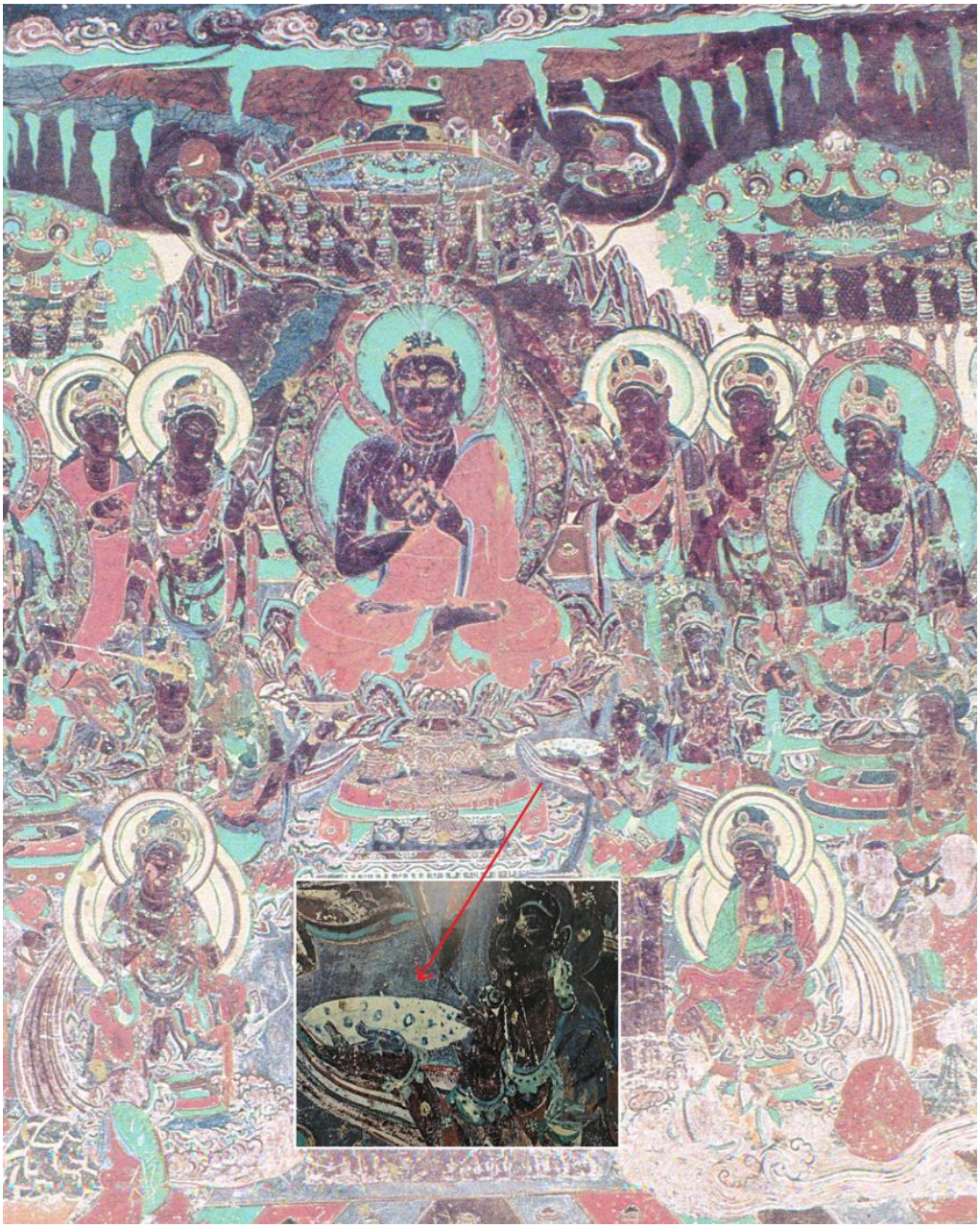

Fig. 5 - Glass vessels depicted in Dunhuang cave no. 217– Middle Tang (712-781) (after Fresques de Dunhuang 1989).

PREA MULT CONTEXT SAU DELOC. CÂTEVA *SPATHEIA* TÂRZII DE PE FRONTIERA DUNĂREANĂ A PROVINCIEI SCYTHIA (SEC. VI - ÎNCEPUTUL SEC. VII P.CHR.)

Ioan Carol OPRIȘ[*]
Tiberiu POTÂRNICHE[*]

Cuvinte-cheie: *amfore tip Bonifay 33/ Berenice LRA 8a;* spatheion*; Scythia; sec. VI-VII p.Chr.; exarhatul Africii; Capidava; Axiopolis.*

Keywords: *amphora type Bonifay 33/ Berenice LRA 8a;* spatheion*; Scythia; 6th - early 7th centuries AD; Exarchate of Africa; Capidava; Axiopolis.*

Rezumat: *Articolul își propune realizarea unui stadiu al cercetărilor din provincia Scythia privitor la o categorie de amfore de mici dimensiuni, cunoscute sub numele de* spatheion *(*σπάθειον*) iar în tipologii drept tipul Bonifay 33/ Berenice LRA 8a/ Peacock – Williams 51/ Kuzmanov VIII/ Scorpan 1976 tip 16 S. Aceste amfore cilindrice, de volum redus (cca. 1,5 l) se găsesc între produsele importate din exarhatul Africii în ultima jumătate de veac de stăpânire romană la Dunărea de Jos. Cu această ocazie sunt publicate 5 noi piese, dintre care 3 provin de la Capidava și alte 2 de la Axiopolis (?). Piesele de la Capidava sunt datate în contexte din ultimele două decenii ale sec. al VI-lea - începutul sec. al VII-lea, în timp ce* spatheia *din colecția Muzeului Axiopolis de la Cernavoda provin din descoperiri întâmplătoare, dar aparțin aceluiași orizont cronologic.*

Abstract: *The topic of our article is an overview of the current status of research for the whole province of Scythia regarding an unmistakeable small 6th century AD amphora type. It is commonly known in the scientific literature as* spatheion *(*σπάθειον*) and currently appears in typologies as type Bonifay 33 / Berenice LRA 8a / Peacock - Williams 51 / Kuzmanov VIII / Scorpan 1976 type 16 S. Such cylindrical small sized and low-volume containers (about 1.5 l) arrived in Scythia with other products imported from the Exarchate of Africa during the last half century of Roman rule on the Lower Danube. On this occasion 5 new* spatheia *are introduced to the scientific literature, i.e. 3 from*

[*] Ioan Carol OPRIȘ: Universitatea din București; e-mail: ioanopris@gmail.com.
[*] Tiberiu POTÂRNICHE: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; email: tiberiupotarniche@gmail.com.

Capidava and another 2 from Axiopolis (?). The amphorae from Capidava have all secured contexts dating from the last two decades of the 6th - beginning of the 7th century, whereas the twin spatheia *kept in the collection of the Axiopolis Museum in Cernavoda yielded from accidental discoveries, even if they clearly belong to the same chronological horizon.*

Articolul nostru se concentrează asupra câtorva piese amforice inedite, toate aparținând categoriei *spatheion* (σπάθειον) de mici dimensiuni, cunoscută în tipologiile amforelor romane târzii și bizantine timpurii drept tipul Bonifay 33/ Berenice LRA 8a. Categoria respectivă este ușor de recunoscut și grupează amfore cilindrice de mici dimensiuni. Volumul transportat într-o asemenea amforă oscila în jurul valorii de 1,5 l[1], iar cele mai mici piese cunoscute conțineau chiar sub 1 l (spre 2 *sextarii*)[2]. Aceste piese zvelte sunt relativ des întâlnite în săpăturile de epocă romano-bizantină în zona Dunării de Jos, pentru un interval cronologic cuprins între a doua jumătate a sec. al VI-lea și primele decenii ale sec. al VII-lea p.Chr. Zona de producție este nord africană, mai precis regiunea Nabeul din Tunisia actuală[3]. Aceste piese sosesc pe frontiera dunăreană a Imperiului tocmai din zona recucerită de Iustinian de la vandali (533-534), însoțind alte produse africane, cum ar fi, spre pildă, lămpi și vesela de lux (African Red Slip Wares) sau alte mărfuri valoroase destinate diocezei Thracia[4]. O ipoteză de dată mai recentă vede în transporturile de cereale (*annona*) încărcătura strategică alături de care sosesc și alte produse africane, al căror cost de transport este cumva subsidiat de cel principal[5]. Oricum ar fi, *spatheia* sunt cele mai răspândite amfore nord africane din provinciile Moesia Secunda și Scythia în această vreme, ele fiind descoperite și la Constantinopol, Chersonesos, în Grecia, Italia, Spania, coastele africane sau în Gallia[6].

Dezbaterea asupra conținutului primar al acestor piese este încă departe de a fi epuizată. Mai multe variante au fost formulate de-a lungul timpului: vin, sosuri din pește (*garum*), miere sau ulei de măsline, măsline și chiar linte etc.[7] Sunt cunoscute *spatheia* de mari dimensiuni din tipul 1 (Bonifay 2004, type 31) de la Ravenna, găsite într-un context de sfârșit de sec. V - început de sec. VI p.Chr. din zona depozitelor portului și pentru care analizele efectuate au relevat un conținut neașteptat: ulei de ricin[8]. Unii autori au formulat ipoteza unui conținut care se

[1] PARASCHIV 2010, p. 133.

[2] BONIFAY 2010, p. 40.

[3] BONIFAY 2004, 127-129; PARASCHIV 2006, tip 69, p. 133-135.

[4] OPAIȚ 1996, p. 138-140, 329 = pl. 59; TOPOLEANU 2000, p. 69-79, pl. XVII-XIX; OPRIȘ 2003, p. 137-150; OPAIȚ 2004, p. 77-79; OPRIȘ & RAȚIU 2017, p. 95-101 (cat. 82-85).

[5] BONIFAY 2018, p. 337.

[6] BIERNACKI & KLENINA 2015, p. 113; PARASCHIV 2010, p. 133-134.

[7] JEREMIĆ 2009, p. 108; BEZECZKY 2013, p. 184. BONIFAY 2004, p. 129, exclude uleiul din listă, pornind de la existența pe unele piese a urmelor interioare de impregnare cu smoală: Michel Bonifay va înclina ulterior către vin, vezi BONIFAY 2007, p. 17, 20. În direcția opusă, Dumitru Tudor; TUDOR 1965, p. 119, pl. IV/4, construiește o explicație care ține seama de inscripțiile vopsite pe pereții amforelor găsite la Sucidava, formulând argumente pentru transportul de ulei.

[8] PECCI *et al.* 2010. Uleiul de ricin era solicitat în scopuri medicale (purgativ), dar putea fi iarăși utilizat pentru iluminat sau în scop cosmetic.

consumă rapid după deschidere, la îndemâna unor consumatori din straturile de jos ale societății[9]. Într-o direcție total opusă, a fost avansată o utilizare euharistică (vin), iar această idee este într-adevăr foarte tentantă[10]. Una dintre piesele de la Capidava discutate în acest articol prezintă un „orificiu pentru fermentare", ceea ce ar înclina șansele către ultima variantă discutată. Dimensiunile reduse ale pieselor par să indice, totuși, un produs de lux, greu de precizat: vin pentru uz liturgic, ulei de calitate superioară sau *salsamenta*.

Spatheia au fost identificate în Pontul Stâng în mai multe situri costiere din Haemimontus și Moesia Secunda, cum ar cele de la Hrisosotira (Chernomorets, lângă Sozopol) sau *Odessos*. Către nord, în zona litorală de pe teritoriul Scythiei, aceste amfore apar (în situl interior de) la Odărci, la *Byzone*, *Acrae (Acres Castellum = Tirizis/Tirissa)*[11], la *Tomis*, dar și în apropierea capitalei, în micul *quadriburgium* de la Ovidiu, apoi la *Histria*, *Argamum*[12] și până la *Halmyris*[13].

În provincia noastră cunoaștem relativ numeroase situri în care au fost descoperite *spatheia*, dar o distribuție privilegiată poate fi, totuși, observată pentru moment în partea septentrională a provinciei, mai aproape de gurile Dunării. Unele specimene ale tipului discutat aici au fost identificate inclusiv în orașele interioare, cum ar fi *Tropaeum Traiani*[14]. De-a lungul aceluiași drum imperial strategic, care făcea legătura între *Marcianopolis* și *Noviodunum*, noi contexte și noi piese sunt cunoscute la *Ulmetum* sau *(L)ibida*[15]. *Spatheia* (de mari dimensiuni) ajunseseră însă în Dobrogea chiar din perioada anterioară, cea a marilor invazii hunice din sec. al V-lea p.Chr., așa cum se observă din analiza materialului ceramic descoperit în *horreum*-ul de la Topraichioi[16]. Frontiera dunăreană pare să fi fost bine aprovizionată cu *spatheia* în veacul al VI-lea, așa cum reiese din publicarea unor săpături arheologice de la *Aegyssus* și *Noviodunum*, de la *Dinogetia* și *Beroe*, în sfârșit de la *Capidava*[17], unde au fost evidențiate în anii 1980-1990, în

[9] MURIALDO 1993-1994, p. 226-227.

[10] SAGUÌ 2000, p. 15 (scopi liturgici).

[11] KUZMANOV 1978, 23, fig. 4d (nr. 769) pentru Cap Kaliakra (*Acrae*); KUZMANOV 1985, 15, tip VIII, A 48 (*Acrae*), A 49, 51 (Odărci), A 50 (*Odessos*), A 53 (*Byzone*); KUZMANOV & SALKIN 1992, 50-51, pl. X, cat. 131 (*Byzone*); 132 (*Acrae*).

[12] PARASCHIV 2010, p. 133-135 (*Histria*, *Argamum*, *Tomis*, Ovidiu); OPAIȚ 2004, p. 38-39 (*Histria*, *Argamum*); BUCOVALĂ 1998, p. 187, 194, fig. 17 (*spatheia* de la Ovidiu și din Tomis, Str. Sulmona nr. 7). Pentru *Argamum*, vezi raportul de săpătură din campania 2009, MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & OPAIȚ 2010.

[13] TOPOLEANU 2000, p. 147-148, 339 = pl. XLVII (nr. 377-380).

[14] Vezi GAMUREAC 2009, p. 251-252, 283-284, nr. 15-18, pl II-III. Alte *spatheia* au fost găsite în sectorul A, la nord de Basilica A (informație A. Panaite, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București).

[15] PÂRVAN 1913, pl. XXVII.2.6 (*Ulmetum*). Cercetările din ultimul deceniu de la *Ulmetum* au produs câteva noi exemplare din categoria *spatheia* miniaturale. Pentru *(L)ibida*, vezi PARASCHIV 2010, p. 133-134, n. 121; NUȚU *et al.* 2009, p. 199, pentru clădirea cu *hypocaustum* din vecinătatea curtinei P a cetății.

[16] OPAIȚ 1991, p. 215-216, 234 = pl 16/11 (Babadag-Topraichioi).

[17] Pentru *Aegyssus*, vezi STĂNESCU 2018, p. 218-219, fig. 7.4; BARNEA & BARNEA 1984, p. 102, 510, pl. VIII, 1 (*Noviodunum*). Pentru *Dinogetia*, unde materialul ceramic este în curs de prelucrare și publicare, *spatheia* sunt iarăși cunoscute (comunicare personală A. Opaiț); pentru *Beroe*, vezi PARASCHIV 2010, p. 133-134, n. 119. Piesele din *horreum*-ul

horreum-ul din sudul cetății. Este posibil ca unele noi fragmente (cu stare de conservare destul de precară) găsite în urma unor periegheze (field surveys) la *Troesmis* să aparțină tot unor *spatheia*[18]. În sfârșit, două amfore aflate astăzi în colecția muzeală de la Cernavodă și doar semnalate în literatura științifică în urmă cu câțiva ani par să vină chiar din *Axiopolis* sau din locuirea învecinată cetății[19], dar asupra acestora vom reveni în rândurile de mai jos, cu mai multe detalii.

Cu ocazia acestei contribuții sunt introduse în circuitul științific alte 3 noi *spatheia* de la Capidava, descoperite în partea de sud și de est a cetății. Ele provin în ordine cronologică de pe strada α din zona de sud a cetății, aproape de legătura între aceasta și *via principalis* (campania 2001); din compartimentul C11 al unei mari clădiri lângă curtina G (campania 2007); în sfârșit, din coridorul între compartimentările C1 și C16 ale aceleiași clădiri, imediat lângă curtina amintită (campania 2011). Pentru toate cele trei există informații de context și elemente (monedă sau ceramică ștampilată africană, cu alte piese asociate) care permit datarea în ultimele două decenii ale sec. al VI-lea p.Chr. și începutul celui următor.

***

La Capidava au fost descoperite în mai multe rânduri amfore de tip *spatheion* sau Bonifay 31–33/ Benghazi Late Roman Amphora 8/ Keay 26 / Ostia 4, Pl. 162–165 / Peacock – Williams 51 / Scorpan 16. Piesele aparțin unor contexte care datează din a doua jumătate a sec. al VI-lea p.Chr. și, poate, chiar de la începutul celui următor. O serie compactă de asemenea *spatheia* a fost identificată în compartimentele amenajate în interiorul marelui *horreum* cu portic din zona de sud a cetății și au fost ulterior publicate în 2003[20]. *Spatheia* (mai precis 7 piese) au fost descoperite atât în compartimentele interioare ale *horreum*-ului, cât și într-unul dintre spațiile de depozitare (magazii-beciuri) amenajate în fostul portic al edificiului[21]. Ponderea lor la nivelul materialului amforic nu depășește 4%, dar exprimă în contextele de descoperire asocierea clară cu produsele aduse pe frontieră prin *annona* asigurată de stat pentru *limes Scythicus*.

O piesă izolată a fost găsită mai târziu în apropiere de *horreum*, pe strada α din zona de sud a cetății, aproape de legătura între aceasta și *via principalis*, în timpul campaniei de cercetări arheologice din anul 2001 (**Fig. 1, a-b**)[22]. Contextul descoperirii acestui *spatheion* păstrat integral (intact) este unul foarte interesant, anume într-un strat gros de dărâmătură provenită de la zidurile din chirpici ale clădirilor aflate de-o parte și de alta a străzii. Piesa cu nr. inv. MINAC 51400 are

---

de la Capidava au fost publicate inițial într-un volum care tratează monografic ceramica romană târzie și romano-bizantină a sitului, vezi OPRIȘ 2003, p. 51-52, pl. XVII, cat. 1-7.

[18] WALDNER 2016, p. 225, n. 678 (K 937).

[19] Vezi LEWIT 2015, p. 115, fig. 7. Cele două *spatheia* cu nr. inv. MINAC 31270 și 31601 au aparținut până în anii 1980 unor colecții școlare locale diferite din Cernavoda. Par să provină din orașul antic Axiopolis sau din locuirea civilă din jurul cetății de pe dealul Hinog.

[20] OPRIȘ 2003, p. 51-52, nr. 1-7, pl. XVII/1-6. Piesele au fost reluate ulterior, vezi OPRIȘ & RAȚIU 2017, p. 49 = fig. 29.1; OPRIȘ & RAȚIU 2019, p. 144, 155 = fig. 9b.

[21] OPRIȘ & RAȚIU 2019, p. 144, 155 = fig. 9b.

[22] OPRIȘ 2002.

38,3 cm lungime; volumul măsurat este de 1,35 l. Sunt vizibile mai multe linii verticale de netezire pe corpul cilindric al amforei, realizate în timpul modelării[23]. Amfora a fost pur și simplu abandonată, alături de o altă piesă aproape întreagă (**Fig. 2, a-b**), din specia *vasa co(n)quinatoria,* caracterizată de un gât lung, cilindric, continuat cu o parte inferioară globulară (cca 2,2 l)[24]. Vasul din urmă a fost folosit direct deasupra flăcării, iar urmele puternice de ardere secundară în partea inferioară direct expusă stau mărturie în acest sens. Fără a cunoaște analogii directe, se poate cumva avansa ideea unei origini levantine sau nord africane, pornind de la caracteristicile morfologice (în speță baza globulară). De o mare importanță rămâne datarea acestui context (al abandonării pieselor în stradă) (**Fig. 3-4**). Ea a fost asigurată cu un *follis* (emisiune 594/595), care furnizează un *terminus post quem*[25]. După această dată și poate chiar după revolta lui Phocas din anul 602 întregul sfert sudic al cetății este remodelat, deasupra fostei străzi α fiind ridicată fortificația târzie. Aceasta constă dintr-un complex efemer de fortificare cu zid de piatră și mortar, bermă și șanț, funcționând puțin mai mult de un deceniu, până la abandonarea sitului de garnizoana romană[26]. Ultima monedă romană cunoscută până acum la Capidava este un alt *follis* din vremea lui Heraclius, emis în 612/613[27].

Alte două *spatheia* provin de pe partea opusă a străzii principale, din sectorul de est al sitului. Una dintre ele a fost menționate sumar în raportul de săpătură al campaniei 2010[28]. Piesa (MINAC, nr. inv. 47422) este caracterizată de o gură îngustă și buză lată, convexă (**Fig. 5**). Gâtul este scurt și cilindric. Corpul alungit, subțire și cilindric se termină cu un mic picior conic. Amfora are toarte cu secțiunea ovală, dispuse în bandă. Pasta din care a fost realizată amfora este fină, omogenă, de culoare alb-cenușie, cu nisip fin folosit ca degresant. Dimensiunile piesei sunt: înălțime 47.5 cm; diam.max. 9.6 cm.

În timpul cercetării din campania 2010 fusese investigat un complex închis, în coridorul dintre două compartimentări (C1 și C 16) ale unei mari clădiri adosate curtinei G a cetății (**Fig. 6**)[29]. Amfora a apărut împreună cu fragmente ale unui platou de tip African Red Slip Hayes 105, în stratul gros de incendiu al curtinei petrecut cu ocazia unui atac barbar pe la jumătatea deceniului 580[30]. Cu acea ocazie întreaga latură de sud-est a fortificației, împreună cu turnul porții și marele *horreum,* alături de alte structuri de locuire sau de depozitare din zonă au fost afectate grav (avem în vedere toate ansamblurile arhitecturale situate în apro-

[23] Urmele acestor dungi verticale realizate (probabil) cu o spatulă de lemn sunt vizibile pe suprafața mediană a unora dintre piesele întâlnite în bibliografia problemei, vezi, spre pildă, BONIFAY 2004, p. 126, fig. 68/B12 (Ashmunein). Rămâne neclar motivul pentru care olarii practică pe corpul vasului aceste dungi verticale, dese și distribuite uniform.

[24] OPRIȘ 2003, p. 99-100, 118, nr. 241 (pl. XXXVI). Piesa are nr. inv. CAP 12846.

[25] GÂNDILĂ 2006-2007, p. 106; GÂNDILĂ 2018, p. 130 și n. 105. Vezi și OPRIȘ & RAȚIU 2017, 17.

[26] OPRIȘ & RAȚIU 2018, p. 765-766 (zona incintei de nord-est), în mod special p. 766 și fig. 4; GÂNDILĂ 2018, p. 130 și n. 105.

[27] GÂNDILĂ 2006-2007, p. 106, n. 79.

[28] COVACEF & POTÂRNICHE 2011, p. 29.

[29] COVACEF & POTÂRNICHE 2011, p. 29.

[30] OPRIȘ & RAȚIU 2017, p. 17, 24, 43.

pierea curtinelor G și H ale cetății). Platoul fragmentar de tip ARS Hayes 105 poate constitui un valoros element de datare, pentru că variantele timpurii ale acestui tip sunt deja produse după 580[31]. În mod particular, constatăm asocierea celor două piese de proveniență nord-africană, cu situri de producție aflate în apropiere. Dar ceea ce ne interesează acum în mod special este *spatheion*-ul varianta C din tipul Bonifay 33/ *spatheion* 3, aflat într-un context sigur, dar foarte timpuriu prin comparație cu datarea propusă de Michel Bonifay (adică a doua jumătate a sec. al VII-lea)[32]. Pentru acest motiv este evident că datarea generală a variantei trebuie reluată, ținând cont de noile argumente. Piesa prezintă la nivelul superior al anselor o perforație în gât – „trou à fermentation" (**Fig. 5**, detaliu), potrivit lui Dominic Pieri, autor care menționează în mod frecvent asemenea situații sub buza amforelor levantine de tip „bag-shaped", utilizate pentru transportul vinului de calitate[33]. O explicație în această cheie ar putea fi extinsă, fără îndoială, și asupra amforei noastre. Oricum, piesa de la Capidava nu este singura din varianta târzie (C) identificată în Dobrogea, pentru că mai cunoaștem o asemenea amforă și la *Halmyris*[34], în nordul provinciei *Scythia*. În ambele situri ultimele monede păstrate sunt emisiuni din ani consecutivi: la Capidava ultimul *follis* este datat 612/613, iar la *Halmyris* cunoaștem o monedă asemănătoare din anul imediat următor, 613/614[35].

Cel de-al doilea *spatheion* descoperit în sectorul de est la Capidava în campania de cercetări din 2007 are nr. inv. MINAC 45637 (**Fig. 7a**). Dimensiunile sunt: înălțime 42,00 cm; diam. max. 11,2 cm; diam. gură 5,1 cm. Piesa a fost găsită în compartimentul C11 al unei mari clădiri legate de incinta G (**Fig. 6**). A fost realizată din lut de culoare alb-crem și are o pastă fină, omogenă, cu nisip fin folosit ca degresant. Gura este îngustă, buza lată, rotunjită și evazată, decorată cu două caneluri adânci. Gâtul este scurt, tronconic, iar corpul cilindric terminat cu un picior scurt, conic. Toartele sunt cele cunoscute pentru acest tip, cu secțiunea ovală, dispuse în bandă. Contextul este tot acela legat de marele incendiu din anii 580. A fost găsită spartă, sub o altă amforă orientală de tip LRA 1, strivită la rându-i (**Fig. 8**); amândouă se aflau în stratul gros de chirpici provenit din structura perimetrală superioară a clădirii. În total, în campania respectivă au fost găsite în respectiva încăpere (C11) nu mai puțin de 8 vase întregi sau întregibile, între care o amforă de tip LRA 4 (Gaza), un platou de tip ARS Hayes 104 cu simboluri creștine estampate - episcop în *dalmatica* între două *cruces gemmatae* latine, un castron și alte cinci amforete (două de mici dimensiuni). În același compartiment a apărut o remarcabilă balanță din bronz și pondul aferent (1.100 gr), un bust-portret înfățișând un personaj feminin (imperial?), dar și unelte (un fierăstrău de două mâini, o talangă și o candelă din fier)[36]. De remarcat este, în

[31] HAYES 1972, p. 166-169 (580/600 p.Chr. este datarea variantelor timpurii); BONIFAY 2004, p. 183-185.

[32] BONIFAY 2004, p. 129.

[33] PIERI 2005, p. 111, 118.

[34] BONIFAY 2004, p. 127, 128 = fig. 69/C/4. Vezi și OPAIȚ 1997-1998, p. 63, 93 = fig. 15/ nr. 44 (N11, datare cca. 587-602).

[35] GÂNDILĂ 2006-2007, p. 106-107.

[36] COVACEF & POTÂRNICHE 2008, p. 83. Pentru platoul ARS Hayes 104, vezi COVACEF & POTÂRNICHE 2009, iar pentru balanță, vezi COVACEF & POTÂRNICHE 2010.

sfârșit, asocierea celor două piese nord-africane în compartimentul C11, *spatheion*-ul și platoul estampat ARS Hayes 104.

Două piese fără context se găsesc astăzi în expoziția permanentă a Muzeului "Axiopolis" din Cernavodă. Amândouă au intrat în patrimoniul MINAC în anul 1981 și provin din colecții școlare (de la Școala Generală nr. 2, respectiv nr. 4 din oraș). Prima amforă are nr. inv. MINAC 31270; dimensiuni: înălțime 40 cm; diam. 10 cm. Este o donație a Șc. Gen. nr. 4 din Cernavodă, fără loc de descoperire precizat, probabil din zona dealului Hinog. Cea de-a doua (nr. inv. MINAC 31601) are dimensiuni asemănătoare: înălțime 40 cm; diam. 10 cm (**Fig. 7b**). Donație Șc. Gen. nr. 2 din Cernavodă. Se păstrează într-o stare de conservare mai bună decât precedenta, deși a fost spartă din vechime și lipită la un moment neprecizat. Nici în acest caz nu sunt cunoscute condițiile de descoperire, dar poate fi avută în vedere aceeași zonă a dealului Hinog. Piesa a fost doar ilustrată fotografic în două publicații, întâi de Andrei Opaiț, cel care a prelucrat anterior acest material ceramic și, iarăși, recent[37]. Se cuvine menționat că ambele piese sunt caracterizate de aceeași formă cilindrică, cu picior scurt, conic. Sunt realizate dintr-o pastă fină și omogenă, de culoare alb-crem, cu nisip fin folosit ca degresant. Volumul produsului transportat în cele două amfore se situa în jurul a 1,5 l.

Cât despre prezența acestor recipiente africane în zonă, ea nu este deloc surprinzătoare. Axiopolis este un centru de prim rang pe artera danubiană, atât în epoca Principatului, cât și în cea a Dominatului, iar sursele literare sau epigrafice susțin această idee. Aici funcționa foarte probabil o *statio* permanentă deservind în timpul Principatului *classis Flavia Moesica*, perioadă în care găzduiește, iarăși, sediul unui *collegium* reunind pe *nautae universi Danuvii*[38]. Inscripția respectivă este dovada cea mai clară a existenței unui port activ, unde funcționa pe cale de consecință și o *statio* a vămii Illyricum-ului (*publicum portorii Illyrici*)[39]. Importantul oraș de la confluența râului Axios cu Dunărea își păstrează statutul privilegiat și în epoca Dominatului. Pentru perioada Dominatului, între secolul al IV-lea și începutul secolului al VII-lea p.Chr., regăsim la Axiopolis sediul pedaturii superioare al legiunii II Herculia menționat în *Notitia Dignitatum (Or.* XXXIX, 21 și 30) și pe *praefectus ripae legionis secundae Herculiae cohortis quintae pedaturae superioris*, dar și alte detașamente din trupele de manevră (*milites superventores).* Orașul este menționat în lista lui Hierocles Grammaticus în sec. al VI-lea p.Chr. (Hierocles, 637, 9), cât și de Procopius din Caesarea *(De aed.*, IV, 11, 20 - corupt *Axiopa*), text unde mai apare și cu numele de Sf. Chiril (IV, 7, 16). După 520, orașul este chiar primul menționat între cele 14 sedii episcopale ale provinciei Scythia (Τόμη μητρόπολις ὁ Ἀναξιουπόλεως...) subordonate mitropolitului tomitan, așa cum aflăm situația din reconstituirea lui De Boor pentru *Notitiae episcopatuum*[40]. Fără îndoială, importante transporturi de vin, ulei sau cereale trebuie să fi fost distribuite ritmic garnizoanei și populației civile de la *Axipolis* / Sf. Chiril în

[37] Vezi OPAIȚ 2004, p. 38; LEWIT 2015, p. 115, fig. 7.

[38] CIL III, 7485 = ISM IV 217.

[39] Al. Suceveanu, în SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 95, postulează existența unei *statio* a vămii din *Illyricum* la *Axiopolis*. Vezi, recent, OPRIȘ & RAȚIU 2016, p. 91.

[40] Pentru bibliografie, vezi BARNEA 1968 (= DID II), p. 459, n. 12; Al. Barnea, în SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 181, 304.

secolul al VI-lea p.Chr., iar între amforele sosite de departe se vor fi aflat și micile piese cilindrice plecate tocmai din Exarhatul Africii.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

CIL III — Th. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum*. III. *Inscriptiones Asiae provinciarum Europae Graecarum Illyrici Latinae*, I-II, Berlin, 1873; O. Hirschfeld, A. von Domaszewski, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III. *Supplementum*, I-II, Berlin, 1902.

FHDR II — *Fontes Historiae Daco-Romaniae – Izvoarele istoriei României*, II. *De la anul 300 pînă la anul 1000*, Bucureşti, 1970.

ISM IV — Em. Popescu, *Inscriptiones Scythiae Minoris, IV: Tropaeum-Durostorum-Axiopolis*, Bucharest-Paris, 2015.

Autori

BARNEA 1968 – I. Barnea, *Perioada Dominatului*, în: R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei. Romanii la Dunărea de Jos*, vol. II (= DID II), Bucureşti, 1968, p. 337-556.

BARNEA & BARNEA 1984 – I. Barnea, A. Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Peuce 9 (1984), p. 97-104.

BEZECZKY 2013 – T. Bezeczky, *The amphorae of Roman Ephesus*, Forschungen in Ephesos XV/1, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2013.

BIERNACKI & KLENINA 2015 – A. Biernacki, E. Yu. Klenina, *Amphorae of the 4th-6th centuries AD from Novae (Moesia Secunda): Typology and Chronology*, în: S. Demesticha (ed.), *PER TERRAM, PER MARE. Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean*, Studies and Mediterranean Archaeology and Literature PB 180, Uppsala, 2015, p. 99-120.

BONIFAY 2004 – M. Bonifay, *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR International Series 1301, Oxford, 2004.

BONIFAY 2007 – M. Bonifay, *Que transportaient donc les amphores africaines ?* (avec une annexe de N. Garnier), în: E. Papi (dir.), *Supplying Rome and the Empire. Porthmouth,* Journal of Roman Archaeology, Supplement 69, Rhode Island, 2007, p. 8-31.

BONIFAY 2010 – M. Bonifay, *Avancées dans l'étude des céramiques africaines de l'Antiquité tardive (IIIe-VIIe s.)*, în: D. Papanikola-Bakirtzi, D. Kousoulakou (eds), *Κεραμική της ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.),* Επιστημονική συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006, Thessalonique, 2010, p. 37-64.

BONIFAY 2018 – M. Bonifay, *The Distribution of African Pottery under the Roman Empire: Evidence versus Interpretation*, în: A. Wilson, A. Bowman, *Trade, Commerce, and the State in the Roman World (Oxford Studies on the Roman Economy)*, Oxford University Press, 2018, p. 327-352.

BUCOVALĂ 1998 – M. Bucovală, *Raport preliminar privind cercetările arheologice cu caracter de salvare din Constanța, Strada Sulmona nr. 7*, Pontica (31) 1998, p. 171-200.

COVACEF & POTÂRNICHE 2008 – Z. Covacef, T. Potârniche, *32. Capidava, com. Topalu, jud. Constanța, Punct: Cetate, La Bursuci. Sectorul de est (sectoarele II, IV, V intra muros)*, CCA 2008, p. 82-83, 355 = pl. 17.

COVACEF & POTÂRNICHE 2009 – Z. Covacef, T. Potârniche, *Christian Symbols on the Pottery Found in the Eastern Sector of Capidava Fortress*, în: *The Christian Mission on the Romanian Territory during the First Centuries of the Church. 1600 Years since the Falling Asleep in the Lord of Saint Theotim I of Tomis*, Constanţa, 2009, p. 121-132.

COVACEF & POTÂRNICHE 2010 – Z. Covacef, T. Potârniche, *Accesorii ale unei balanțe din bronz descoperite în sectorul de est al Capidavei*, Pontica (43) 2010, p. 267-275.

GAMUREAC 2009 – E. Gamureac, *Edificiul B1 din sectorul B al cetății Tropaeum Traiani. Considerații preliminare privind cercetările din 2005-2008*, Pontica 42 (2009), p. 243-299.

GÂNDILĂ 2006-2007 – A. Gândilă, *Early Byzantine Capidava – the numismatic evidence*, Cercetări Numismatice (12–13) 2006-2007, p. 97–122

GÂNDILĂ 2018 – A. Gândilă, *Reconciling the 'Step Sisters': Early Byzantine Numismatics, History and Archaeology*, Byzantinische Zeitschrift 111 (2018), 1, p. 103-134.

HAYES 1972 – J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, The British School at Rome, London, 1972.

JEREMIĆ 2009 – G. Jeremić, *Saldum. Roman and Early Byzantine Fortification*, Cahiers des Portes de Fer, Monographies 6, Belgrade, 2009.

KUZMANOV 1978 – G. Kuzmanov, R*annovizantijska keramika ot kastela na nos Kaliakra*, Arheologijia 20 (1978), 2, p. 20-26.

KUZMANOV 1985 – G. Kuzmanov, *Rannovizantijska keramika ot Trakija i Dakija (IV - načaloto na VII v.)*, Razkopki i proučivanja 13, Sofia, 1985.

KUZMANOV & SALKIN 1992 – G. Kuzmanov, A. Salkin, *Antični amfori akvatorijata na Černomorskoto krajbrežie na Iužna Dobrudža*, Izvestija Varna 28 (43), (1992), p. 27-61.

LEWIT 2015 – T. Lewit, *The Second Sea: Exchange between the Mediterranean and the Black Sea in Late Antiquity*, Post-Classical Archaeologies 5 (2015), p. 149-174.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & OPAIȚ 2010 – M. Mănucu-Adameșteanu, A. Opaiț, *36. Jurilovca, com. Jurilovca, jud. Tulcea [Orgame/Argamum]. Punct: Capul Dolojman. Sector Incinta Greacă (SIG). SIG S 2009*, CCA, *Campania 2009*, București, 2010, p. 106-107.

MURIALDO 1993-1994 – G. Murialdo, *Anfore tardoantiche nel Finale (VI-VII secolo)*, Rivista di Studi Liguri 59-60 (1993-1994), p. 213-246.

NUȚU *et al.* 2009 – G. Nuțu, M. Mocanu, N. Midvichi, L. Munteanu, *83. Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea [(L)Ibida]. Punct: Cetatea Fetei. Sectorul Curtina P (Edificiul cu thermae)*, CCA 2009 = Valachica (21-22) 2008-2009, p. 198-199.

OPAIȚ 1991 – A. Opaiț, *Ceramica*, în: A. Opaiț, M. Zahariade, Gh. Poenaru-Bordea, C. Opaiț, *Fortificația şi aşezarea romană târzie de la Babadag-Topraichioi*, Peuce 10 (1991), 1-2, p. 211-269.

OPAIȚ 1996 – A. Opaiț, *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia (secolele IV-VI p.Ch.). Producţia ceramicii locale şi de import*, Bibliotheca Thracologica XVI, Bucureşti, 1996.

OPAIȚ 1997-1998 – A. Opaiț, *North African and Spanish Amphorae in Scythia Minor*, Il Mar Nero 3 (1997-1998), p. 47-95.

OPAIȚ 2004 – A. Opaiț, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD)*, Bar International Series 1274, Oxford, 2004.

OPRIȘ 2002 – I. C. Opriș, *Capidava. Sectoarele III şi VI*, în: *CCA, Campania 2001*, CIMEC, Bucureşti, 2002, p. 82-83.

OPRIȘ 2003 – I. C. Opriș, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV-VI p.Chr.)*, Bucureşti, 2003.

OPRIȘ & RAȚIU 2016 – I. C. Opriș, A. Rațiu, *Roman Customs Station from Capidava.* Statio *for* publicum portorii Illyrici *in the 2nd century AD and a hypothetical model for interactions with* Barbaricum *in the 4th century AD*, în: V. Bârcă (ed.), Orbis Romanus *and* Barbaricum*. The Barbarians around the Province of Dacia and their Relations with the Roman Empire* (= Series Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 14), Cluj-Napoca, 2016, p. 89-109.

OPRIȘ & RAȚIU 2017 – I.C. Opriș, A. Rațiu, *CAPIDAVA II. Building C1 – Contributions to the History of* annona militaris *in the 6th century* (with contributions by A. Gândilă, T. Ważny, P. I. Kuniholm, C.L. Pearson, A. Rizzo and C. Mak), Cluj-Napoca, 2017.

OPRIȘ & RAȚIU 2019 – I.C. Opriș, A. Rațiu, *The Northern Supply Chain in* quaestura exercitus*. 6th to early 7th c. Amphorae at Capidava – Archaeology of the* annona *for* limes Scythicus, Romanian Archaeological Institute in Athens – Inaugural Conference, Scuola Archeologica Italiana di Atene, 19-20 October 2017, RAIA Bulletin 1, 2019, p. 129-143.

PARASCHIV 2006 – D. Paraschiv, *Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I-VII p.Chr.)*, Iași, 2006.

PARASCHIV 2010 – D. Paraschiv, *La céramique romaine tardive de (L)ibida (Scythie Mineure, Roumanie). Considérations préliminaires*, în: S. Menchelli, S. Santoro, M. Pasquinucci, G. Guiducci (eds.), *LRCW 3. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry. Comparison between Western and Wastern Mediterranean*, BAR International Series 2185, I-II, Oxford, 2010, p. 1001-1004.

PÂRVAN 1913 – V. Pârvan, *Descoperiri nouă in Scythia Minor. Ședința dela 8 maiu 1913*, AARMSI, II, 1, (t. XXXV) 1913, p. 467-550.

PECCI *et al*. 2010 – A. Pecci, L. Salvini, E. Cirelli, A. Augenti, *Castor Oil at Classe (Ravenna - Italy): Residue Analysis of some Late Roman Amphorae coming from the Port*, în: S. Menchelli, S. Santoro, M. Pasquinucci, G. Guiducci (eds.), *LRCW 3. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry. Comparison between Western and Wastern Mediterranean*, BAR International Series 2185, I-II, Oxford, 2010, p. 617-622.

PIERI 2005 – D. Pieri, *Le commerce du vin oriental à l'époque byzantine (Ve-VIIe siècles). Le témoignage des amphores en Gaule*, Bibliothèque Archéologique et Historique 174, Institut Français du Proche-Orient, Beyrouth, 2005.

SAGUÌ 2000 – L. Saguì, *Roma i centri privilegiati e la lunga durata della tarda antichità. Dati archeologici dal deposito di VII secolo nell`essedra della Crypta Balbi*, Archeologia Medievale 29 (2000), p. 7-42.

STĂNESCU 2018 – R.O. Stănescu, *Amphorae ex Aegysso. Fragments from Older Excavations*, Peuce S.N. 16 (2018), p. 205-226.

SUCEVEANU & BARNEA 1991 – A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucureşti, 1991.

TOPOLEANU 2000 – F. Topoleanu, *Ceramica romană şi romano-bizantină de la Halmyris (sec. I – VII p.Chr.)*, Tulcea, 2000.

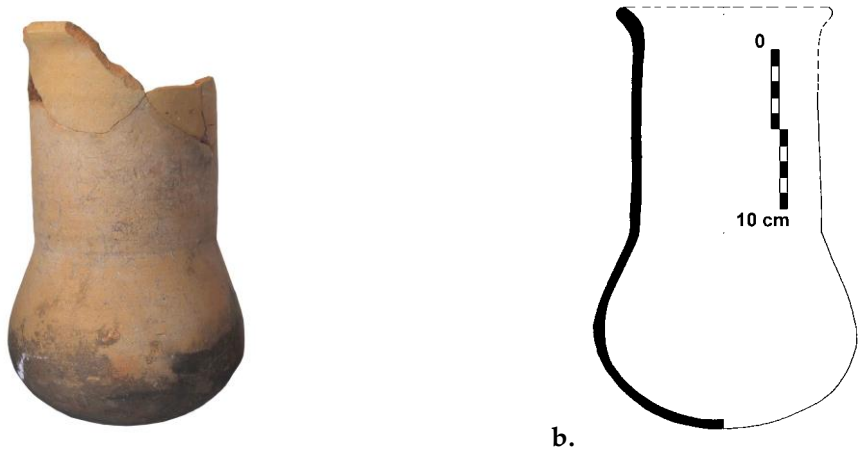
TUDOR 1965 – D. Tudor, *Sucidava. Une cité dacoromaine et byzantine en Dacie*, Latomus 80, Bruxelles-Berchem, 1965.

WALDNER 2016 – A. Waldner, *Mittelkaiserzeitliche bis frühbyzantinische Keramik* (9.1.2.18 Amphoren), în: C.-G. Alexandrescu, C. Gugl (Hrsg.), *Troesmis I. Die Forschungen von 2010-2014*, Cluj-Napoca, 2016, p. 224-228.

a. **b.**

Fig. 1 - *Spatheion* nr. inv. MINAC 51400, abandonat pe strada α, *post* 594/595 (Capidava, sectorul sudic - campania 2001): a. fotografie, b. desen / *Spatheion* inv. MINAC 51400, abandoned on street α, *post* 594/595 (Capidava, southern sector - excavations 2001): a. photo; b. drawing.

a. **b.**

Fig. 2 - Vas de bucătărie din categoria *vasa co(n)quinatoria* cu corp globular și gât înalt, descoperit pe strada α, *post* 594/595 (Capidava, sectorul sudic - campania 2001). Import: a. fotografie; b. desen / Pot belonging to kitchenware (*vasa co(n)quinatoria*) with globular lower part and high cylindrical neck discovered on street α, *post* 594/595 (Capidava, southern sector - excavations 2001). Import: a. photo; b. drawing.

Fig. 3 - Strada α, *post* 594/595 (Capidava, sectorul sudic - campania 2001) cu *spatheion*-ul și vasul de bucătărie abandonate / Street α, *post* 594/595 (Capidava, southern sector - excavations 2001) with abandoned *spatheion* amphora and cooking pot.

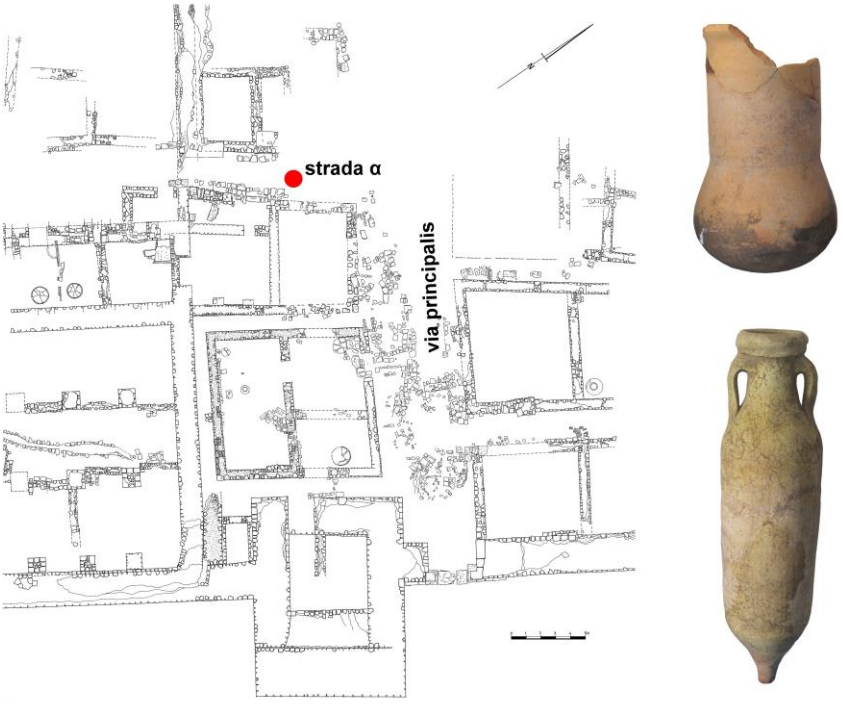

Fig. 4 - Planul sectorului sudic al Capidavei (arh. A. Sion) cu poziția amforei *spatheion* și a vasului de bucătărie/ Plan of the southern sector of Capidava (Arch. A. Sion) with the find place for the *spatheion* and cooking pot.

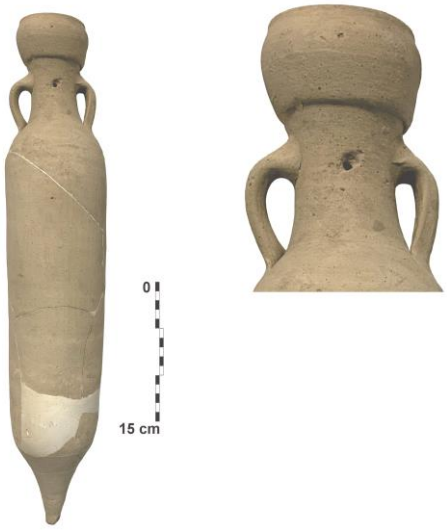

Fig. 5 - *Spatheion* varianta C, nr. inv. MINAC 47422. Capidava - campania 2010, sectorul de est (coridor C1-C16) / *Spatheion* amphora, variant C, inv. MINAC 47422. Capidava - excavations 2010, eastern sector (corridor between C1-C16).

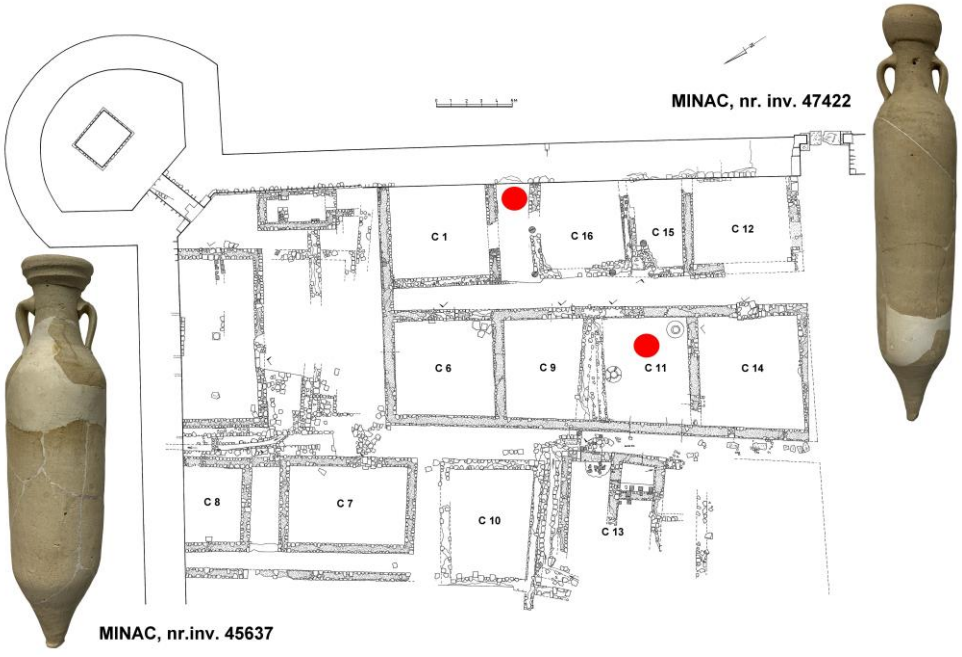

Fig. 6 - Planul sectorului de est de la Capidava (arh. A. Sion), cu poziția descoperirii celor două *spatheia* (C11/ 2007 și coridorul între C1-C16/2010) / Plan of the eastern sector (Arch. A. Sion), with the find place for the two s*patheia* (room C11/ 2007 and the corridor between rooms C1-C16/ 2010).

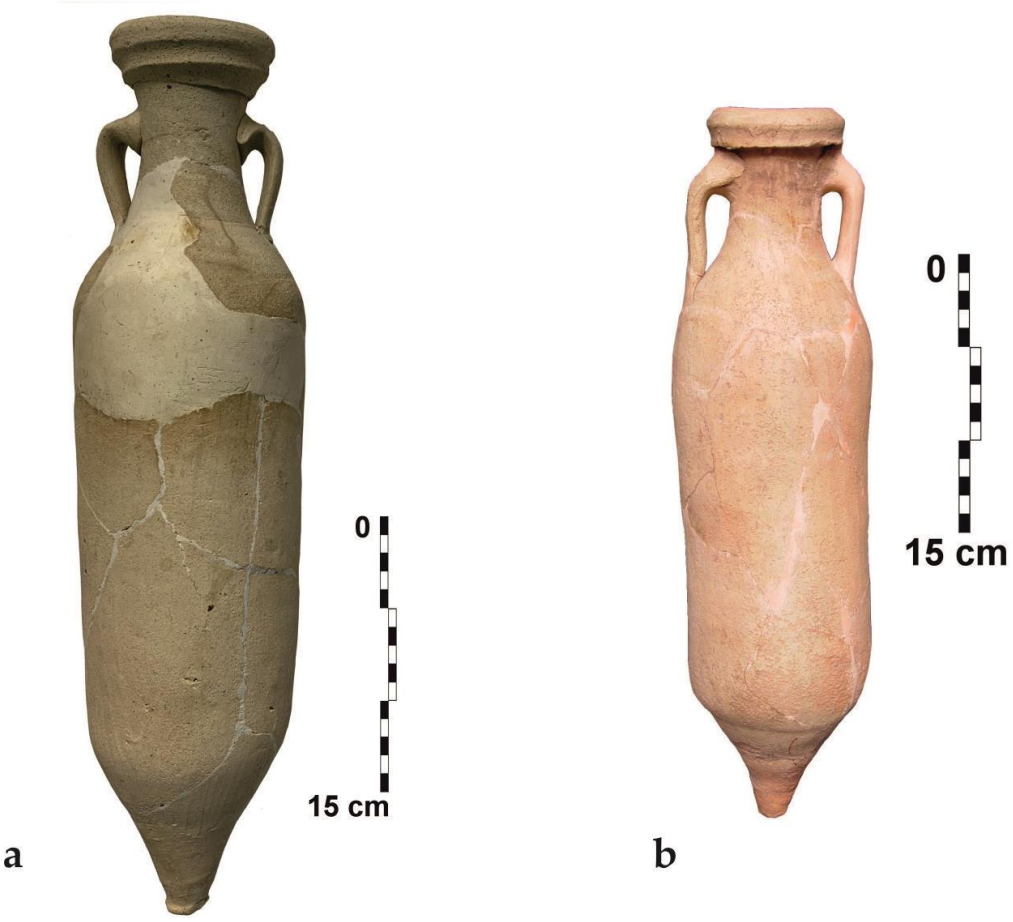

Fig. 7 - Amfore de tip *spatheion*: a. Capidava - campania 2007, sectorul de est (C11)., nr. inv. MINAC 45637; b. nr. inv. MINAC 31601, Muzeul Axiopolis, Cernavodă, vezi LEWIT 2015, p. 115, fig. 7 (foto Andrei Opaiț) / *Spatheia*: a. Capidava - excavations 2007, eastern sector (room C11), inv. MINAC 45637; b. nr. inv. MINAC 31601, Axiopolis Museum, Cernavoda, see LEWIT 2015, p. 115, fig. 7 (photo Andrei Opaiț).

Fig. 8 - Capidava - campania 2007, sectorul de est (C11). Amforă LR 1 și *spatheion*, nr. inv. MINAC 45637 / Capidava - excavations 2007, eastern sector (room C11). LR 1 amphora and *spatheion*, inv. MINAC 45637.

MEDIEVAL JEWERLY WITH COWRIE SHELL (*CYPRAEA PANTHERINA*) – ARCHAEOLOGICAL CONTEXT AND HISTORICAL REALITIES

Aleksandra PETROVA[*]
Maria CHRISTOVA-PENKOVA[*]

Cuvinte-cheie: Cypraea Pantherina, *necropolă medievală, cruciade, rute comerciale și de pelerinaj, Orientul Mijlociu, Imperiul Otoman.*

Keywords: Cypraea Pantherina, *medieval necropolis, Crusades, trade and pilgrimage routes, Middle East, Ottoman Empire.*

Rezumat: *Autoarele au în vedere contextul arheologic în care apar cochiliile* Cypraea Pantherina *pe teritoriul Bulgariei medievale. Se atrage atenția asupra faptului că acestea sunt specifice Mării Roșii, Arabiei și Golfului Aden, ceea ce ridică problema modalităților de răspândire a acestora în Balcani și, în special, pe teritoriul Bulgariei. Descoperirea lor în necropola păgână de lângă Balcic, datată în jurul secolelor VII - VIII și absența în necropolele mai târzii ale Primului Țarat Bulgar ridică problema aducerii lor din zonele de origine. Cochiliile* Cypraea Pantherina *au fost întâlnite în câteva necropole din nordul Mării Negre și din Caucaz, unde au ajuns prin intermediul rutelor comerciale transcaucaziene. Cele mai numeroase exemplare* Cypraea Pantherina *de pe teritoriul Bulgariei se găsesc ca parte a șiragurilor de mărgele de sticlă din necropole din secolele XI - XIII. Distribuția lor este probabil legată de stabilirea cruciaților în Orientul Mijlociu. S-ar putea presupune că au circulat ca obiecte de schimb între pelerinii întorși de la Sfântul Mormânt și populația locală. După pierderea controlului asupra Țării Sfinte de către cruciați, aceste ornamente nu mai apar pe teritoriul bulgar. Reapariția lor a fost observată în timpul cercetării necropolelor medievale târzii, datate între secolele XV – XVII, și poate fi asociată cu restabilirea contactelor comerciale cu Orientul Mijlociu în cadrul Imperiului Otoman.*

Abstract: *The authors are considering the archeological context in which the cowrie shells appear on the territory of medieval Bulgaria. Their attention is drawn to the fact*

[*] Aleksandra PETROVA: Regional Museum of History, Vratza; e-mail: aleksandrapp@mail.bg
[*] Maria CHRISTOVA-PENKOVA: National Anthropological Museum of IEMPAM – BAS; e-mail: mariachristova@abv.bg.

that these shells are endemic to the Red Sea, Arabian and Gulf of Aden, which raises the question of the ways of their spread in the Balkans, and, in particular, the territory of Bulgaria. Their discovery in the pagan necropolis near Balchik, dated around the 7th – 8th centuries, and their absence in the later necropolises of the First Bulgarian Kingdom make us think that they have been brought from their original territories. Cowries have been witnessed in several necropolises on the Northern Black Sea and the Caucasus, where they come from the Transcaucasian trade routes. The most numerous samples of cowries from the territory of Bulgaria are found as part of glass bead beads in necropolises from the 11th – 13th centuries. Their distribution is probably related to the establishment of crusaders in the Middle East. One might assume they were traded between returning pilgrims from the Holy Sepulcher and the local population. After losing control over the Holy Land by the Crusaders, these ornaments stop appearing into Bulgarian territory. Their return was witnessed during the excavation of late middle ages necropolises dating from the 15th – 17th centuries and may be associated with the restoration of trade contacts with the Middle East within the Ottoman Empire.

The archaeological research of a medieval necropolis in the centre of the present-day city of Vratsa, NW Bulgaria (**Fig. 1**) revealed a grave of a woman buried with her adornments, including two bronze, one iron and three glass bracelets, a string of glass beads, a silver coin of Dyrrhachium and shells of molluscs (**Fig. 2 a,b**)[1]. Stratigraphically, the grave refers to the earliest graves dating from the 12th century[2]. What attracted our attention was the occurrence in the string of *Cypraea pantherina* sea snail shells, also known as *Cypraea moneta* or *cowries* (**Fig. 2 c**). They are usually associated either with the woman's fertility and the facilitation of childbearing functions and processes or with certain apotropaic functions. However, the fact that they are endemic species and their habitat is the Indian Ocean, and more specifically the East African littoral and the Gulf of Aden (**Fig. 3**), is poorly commented in the archaeological literature. It was not until the excavation of the Suez Canal that this mollusc entered the Mediterranean[3]. And this, in turn, raises the question of how these shells fell into the medieval settlement of Vratsa. In our search for an answer, we will look at the archaeological complexes in which they are discovered, as well as the historical processes reflected in them.

Among the earliest complexes in which shells of the *Cypraea pantherina* sea snail were found are four graves from the proto-Bulgarian necropolis near Balchik (**Fig. 4 a,b**)[4]. They are all cremations, and in the cases where it was possible to determine the sex of the buried, it turned out that they were men. The shells are not pierced, which suggests different use, not as adornments. The analogies of synchronous complexes are from: the North Caucasus – Chmi I[5]; catacomb 52 of Klin-Yar III[6]; Shapkin necropolis of Abkhazia[7]; from the Kuban region – Old

[1] PETROVA & HRISTOVA 2018, p. 258-259.
[2] PETROVA & HRISTOVA 2018, p. 261.
[3] RODRIGEZ *et alii* 2013, p. 190.
[4] DONCHEVA-PETKOVA *et alii* 2016, p. 145, Pl. XC.4; XCII.6; C.2; CXI.5.
[5] ABRAMOVA 1997, fig. 62.31.
[6] FLEROV 2000, p. 36-37, fig. 41.24,25.

Korsun necropolis[8]; as well as from Saltovo-Mayaki necropolis – Krasnaya Gorka[9]; Volokonovski[10]. The graves from the Balchik necropolis, in which these shells were found, are related to its late phase, and their appearance remains a mystery. L. Doncheva proposes two hypotheses - the first that they were brought from the original territories and kept for a long time by their owners, and the second that they were acquired later, in an unknown manner[11]. The only thing she considers indisputable is their southern origin, which she assumes to be Mediterranean. The second hypothesis is difficult to defend, given the fact that *Cypraea pantherina* appeared in the Mediterranean after the 19th century. Therefore, the first hypothesis, namely that they came from the source territories, is more likely to be assumed. The spread of these shells in the Caucasus and the surrounding areas mark with great probability the place of their acquisition, and their arrival there along the trans-Caucasian trade routes that had been established for centuries.

Until now, the appearance of *Cypraea pantherina* in archaeological complexes dating from the 7th – 11th centuries (excluding the Balchik necropolis) on the territory of Bulgaria has not been registered. The picture is similar in the neighbouring countries (at least according to the available literature). The situation changed in the 11th – 12th centuries when strings of glass beads and *Cypraea pantherina* shells were found in a number of necropoleis. In addition to grave no. 27 from Vratsa referred to in the beginning, we should mention also the child's grave from the Gluhite Kamani complex near the village of Valche pole, municipality of Lyubimets (**Fig. 4 c**)[12]; the grave from necropolis no. 1 of the Krasen fortress near Panagyurishte[13], dated to the 11th – 12th centuries, as well as a grave of Mound I near the village of Yantra[14], dated between the 12th and 14th centuries. A similar string originates from necropolis 3 of the Patriarchal Complex in Tarnovo, researched in 1964[15]. Despite its vague description and controversial interpretation, it can be concluded that a *"bracelet twisted of three copper wires"* and a string of *"28 small seashells each with one hole pierced and a large number of small glass beads"* were found in a half-destroyed grave[16]. As the brief list of the find-spots shows, similar strings were also distributed in the neighbouring territories of Bulgaria. In Serbia, the shells of *Cypraea pantherina* were found in grave 37 of the Batajnica necropolis near Velika Humka, dating from the 11th century, as part of a multi-component necklace of 708 beads and a bronze pendant[17]. Again dated to the 11th century is the grave no. 1 from the necropolis of Karaburma, where a necklace was found composed of glass beads, amethyst and shells of three species of the sea snail - *Cypraea pantherina* and *Epitonum Scalare*, endemic to the East African coast of the

[7] VORONOV & YUSHIN 1973, p. 180, fig. 9.26.
[8] KAMINSKIY 1987, Fig. 6.11,79, 10.42.
[9] AKSENEV 2004, p. 210.
[10] PLETNEVA & NIKOLAENKO 1976, p. 296, fig. 9.3.
[11] DONCHEVA-PETKOVA *et alii* 2016, p. 145.
[12] NEHRIZOV *et alii* 2016, p. 197.
[13] GRIGOROV 2010, p. 264, fig. 69.2, Pl. 7.
[14] BACHVAROV 1993, p. 49, fig.39.
[15] ANGELOV 1980, p. 212-213.
[16] ANGELOV 1980, p. 207.
[17] BAJALOVIČ 1984, cat. 190.

Indian Ocean and the Red Sea, as well as a shell of the land snail *Melanoides tuberola*, which is native to North Africa and South Asia[18]. Graves no. 20, 50, 76 and 87 of the Mirijevo necropolis, from which necklaces of glass beads and cowries originate, are also dated to the 12th century[19]. From the territory of Romania, similar adornments were found in graves no. 44 and 48 of the Gornea – Cauniţa de Sus necropolis, dating from the 12th – 13th centuries[20]. In grave no. 137 of the necropolis at Trecere bac near Nufăru, Tulcea region (dated from the end of the 11th century to the beginning of the 13th century), a necklace of glass beads and cowries was also found[21]. In later 13th – 15th century complexes, such adornments are not known to us. The short period of distribution of these ornaments coincides with the Crusades. The conquest of Jerusalem (July 15th 1099) and the establishment of the Kingdom of Jerusalem put under the control of the Crusaders the trade and pilgrimage routes in the Middle East, the only place where the shells in question could be obtained[22]. The access to the Holy Sepulchre was facilitated and that undoubtedly led to the stir of more and larger pilgrimage groups. It is through their mediation that the appearance of these ornaments in the necropoleis of the 11th – 12th centuries can be explained. The conquest of Jerusalem in 1187 by Sallah ad-Din (Saladin)[23] halted their spread to the Balkan Peninsula. As a final touch to the distribution of the *Cypraea pantherina* snail shells, we can cite the Afrati find in Euboea, where the cowrie is found separately and not as an element of a necklace. It was discovered in a grave, dating from the 13th – 14th centuries[24].

After a pause of several centuries, C*ypraea pantherina* snail shells reappeared in archaeological complexes in Bulgaria and again as part of multi-component strings of glass beads and semi-precious stones (chalcedony, carnelian, amethyst, etc.). Such a necklace was found in a newly discovered necropolis near Sofia, dated to the 15th - 17th centuries (**Fig. 4 d**)[25]. Similar strings were also found in the graves 11 and 17 of the necropolis near Nedelkovo village, Trân region, dated in the wide range of the 15th – 18th centuries, a dating based on the discovered coins (**Fig. 4 e**)[26]. During that period the Bulgarian lands were part of the Ottoman Empire, which in the 15th – 16th centuries experienced its heyday. During that period, it controlled large parts of the Middle East and North Africa, as well as the maritime routes in the Indian Ocean, the Red Sea and the eastern Mediterranean. Bulgaria was part of the internal market of the empire, and that undoubtedly facilitated the acquisition of exotic articles such as the *Cypraea pantherina* snail shells under consideration.

[18] BAJALOVIČ 1984, cat. 191.
[19] BAJALOVIČ 1984, cat. 197-199.
[20] ŢEICU & LAZAROVICI 1996, p. 84-89, fig. 51.
[21] DAMIAN *et alii* 2017, Pl. 23 (M.137).
[22] GIULLEMAIN 2012, p. 124.
[23] GIULLEMAIN 2012, p. 126.
[24] *Everyday life in Byzantium* 2002, cat. 758.
[25] DASKALOV *et alii* 2019, cat. 197/ II (2016).
[26] PETRUNOVA 2006, p. 193, Pl. 8.

BIBLIOGRAHY

ABRAMOVA 1997 - М. П. Абрамова, *Ранние аланы Северного Кавказа III – V вв. н.э*. Москва, 1997.

ANGELOV 1980 - Н. Ангелов, *Царевград Търнов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII – XIV век. Т.3*, София, 1980.

AKSENEV 2004 - В. С. Аксенов, *К вопросу о семантике некоторых женских наборов украшений салтовского времени из бассейна Северского Донцал В: Хазарский альманах*, *Т. 3*. Киев – Харьков, 2004, p. 204–212.

BACHVAROV 1993 - И. Бъчваров, *Янтренски некрополи*, Търново, 1993.

BAJALOVIČ 1984 - М. Бајловић Хаџи-Пешић, *Накит VIII – XVIII века у Музеу града Београда*. Београд, 1984.

DAMIAN *et alii* 2017 - O. Damian, M. Vasilie, A. Samson, *O necropolă medio-bizantină cercetată la Nufăru, jud. Tulcea, punctul Trecere bac. Consideraţii arheologice preliminare*, MCA 13 (2017), 89–125.

DASKALOV *et alii* 2019 - М. Даскалов, Хр. Попов, К. Трендафилова, Р. Стойчев, Пл. Георгиев, *Късносредновековен некропол, Заападна скоростна тангента*, гр. София. Археология на София и Софийско 2015 – 2019. Каталог на изложби, София, 2019, p. 184–190.

DONCHEVA-PETKOVA *et alii* 2016 - *Л.* Дончева-Петкова, К. Апостолов, В. Русева, *Прабългарският некропол при Балчик*, София, 2016.

Everyday life in Byzantium 2002 - *Everyday life in Byzantium. Catalogue of exhibition* (Ed. Demetra Papanikola-Bakirtzi), Athene, 2002.

FLEROV 2000 - В. С. Флеров, *Аланы Центрального Предкавказья V – VIIIвеков: обряд обезвреживания погребенных*, Москва, 2000.

GIULLEMAIN 2012 - Б. Гимен, *Пробуждането на Европа (1000 – 1250)*, София, 2012.

GRIGOROV 2010 - В. Григоров, *Крепостта Красен до Панагюрище*, Разкопки и проучвания, XI, София, 2010.

KAMINSKIY 1987 - В. Н. Каминский, *Алано-болгарский могильник близ станицы Старокорсунской на Кубани*. Советская археология 4 (1987), p. 187-205.

NEHRIZOV *et alii* 2016 - Г. Нехризов, Ю. Цветкова, Н. Иванова, *Комплекс Глухите камъни*, Археологически открития и разкопки през 2015, София, 2016, p. 277-230.

PETROVA & HRISTOVA 2018 - А. Петрова, М. Христова, *Средновековен некропол на ул. „Тодор Балабанов" 1 в град Враца*, Приноси към българската археология. Т. VIII, София, 2018, p. 255-264.

PETRUNOVA 2006 - Б. Петрунова, *Накити от некропола до с. Неделково, Трънско*, Приноси към българската археология.Т. III-IV. София, 2006, p. 189-203.

RODRIGEZ *et alii* 2013 - A. Rodrigez, V. Gibello, A. Menéndez, D. Sanabria, F. Sanchez, *Un ejemplar de Cypraea Pantherina en una tumba altoimerial de Augusta Emerita*, Zephyrus 27 (2013), 183 – 193; https://dx.doi.org/10.14201/Zephyrus 201372183193.

ŢEICU & LAZAROVICI 1996 - D. Ţeicu, G. Lazarovici, *Gornea. Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării*, Reşiţa, 1996.

VORONOV & YUSHIN 1973 - Ю. Н. Воронов, Ф. А. Юшин, *Новые памятники Цебельдинской культуры в Абхазии*, Советская археология 1 (1973), 171–190.

Fig. 1 - Location of the city of Vratsa, NW Bulgaria.

Fig. 2 - a. Grave no. 27, medieval necropolis in Vratsa; b. Multi-component necklace; c. *Cypraea pantherina* snail shells.

Fig. 3 - Distribution of the *Cypraea pantherina* snail shells before the 19th century.

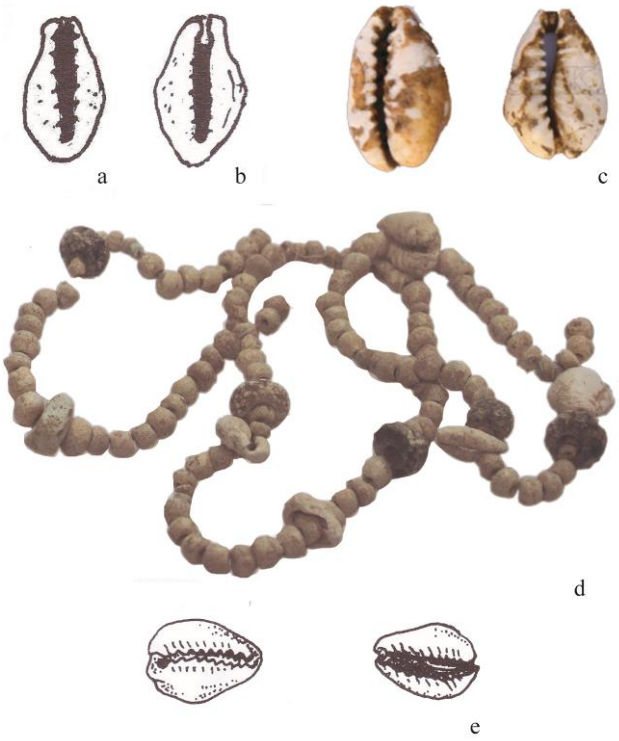

Fig. 4 - Finds of *Cypraea pantherina* snail shells from Bulgaria: a. Balchik necropolis, grave no. 133 (after Doncheva-Petkova *et alii* 2016); b. Balchik necropolis, grave no. 135 (after Doncheva-Petkova *et alii* 2016); c. Child's grave from the Gluhite Kamani complex (after https://sakarnews.info/otnovo-unikalni-otkritiya-na-kultoviya-kompleks-gluhite-kamani/); d. Late medieval necropolis on the Western arc of Sofia ring road (after Daskalov *et alii* 2019); e. Necropolis near Nedelkovo village, Trân region (after Petrunova 2006).

EPIGRAPHICA

EIN NEUER ASTYNOMENNAME UND EINIGE RANDBEMERKUNGEN ZU DEN KERAMIKSTEMPELN VON SINOPE

J. V. BOLONKINA[*]
N. V. JEFREMOW[*]
A. B. KOLESNIKOV[*]

Cuvinte-cheie: *Sinope, ștampile amforice, astynom, fabricant, cronologie, simbol, legendă.*

Schlagwörter: *Sinope, Amphorenstempel, Astynom, Fabrikant, Chronologie, Symbol, Legende.*

Keywords: *Sinope, amphora stamps, astynom, fabricant, chronology, sign, legend.*

Rezumat: *Articolul prezintă o matrice a unei ștampile de amforă sinopeană cu un nume nou de astynom - Ἀσκληπιάδης. O comparație cu ștampilele acestui centru de producție deja cunoscute (formă și conținut al legendei ștampilei, paleografie) permite încadrarea cronologică*[1] *a acestui oficial în anii 270.*

Zusammenfassung: *Der Artikel behandelt eine neue Matrix eines Amphorenstempels von Sinope mit dem Namen des Astynomen Ἀσκληπιάδης. Ein Vergleich mit den bereits bekannten Stempeln dieses Produktionszentrums (Form und Inhalt der Stempellegende, Paläographie) erlaubt es, diesen Beamten in die 270er Jahre zu datieren*[1].

Abstract: *The article offers a matrix of an amphora stamp of Sinope with a new name of the astynom Ἀσκληπιάδης. A comparison with the already known stamps of this production center (form and content of the stamp legend, paleography) allows to date*[1] *this official in the 270th years.*

[*] Jelena V. BOLONKINA: Historisch-archäologisches Museum zu Kerč, Ul. Swerdlowa 22 Krim, Kerč; e-mail: lenabolonkina@mail.ru

[*] Nikolai JEFREMOW: Historisches Institut der Ernst-Moritz-Arndt-Universität-Greifswald, Domstraße 9 A, 17489 Greifswald; e-mail: nikolai.jefremow@gmx.de

[*] Andrei B. KOLESNIKOV: Institut für Archäologie der Russischen Akademie der Wissenschaften, Ul. Dmitri Uljanov 19, 117292 Moskau; e-mail: abkolesnikov60@mail.ru

[1] Alle Daten beziehen sich auf die Zeit vor Chr. Geburt.

Trotz einiger gelehrten Zusicherungen, dass die Wahrscheinlichkeit der Entdeckung neuer Astynomennamen in der Liste der bekannten Amtsträger von Sinope und Chersonesos Taurike, wenn nicht komplett ausgeschlossen[2], dann zumindest eher minimal sei[3], bescheren die Überprüfung in den Magazinen einiger Museen sowie neue Funde bei den Surveys und den planmäßigen Ausgrabungen einige Überraschungen, die solche Meinungen wiederlegen. Erst vor kurzem wurde die Liste der Astynomen von Chersonesos durch vier neue Namen vervollständigt[4] und die Zahl der bekannten Fabrikanten von Sinope gleich durch mehrere Namen bereichert[5].

Die Seltenheit der neuen Namen kann von folgenden Faktoren bedingt sein: ungenügende archäologische Erforschung der antiken Siedlungsstätten in den Konsumgebieten für die Waren in den Amphoren, bzw. unzureichende Fixierung der Grabungsmaterialen in den Depots der Museen; schwache archäologische Kenntnisse über die Produktionszentren vor Ort und schließlich falsche Lesungen und Rekonstruktionen der Amphorenstempel. Des Weiteren muss daran erinnert werden, dass unsere Kenntnisse über die keramische Epigraphik der südpontischen Poleis *grosso modo* auf den Materialien aus den Ausgrabungen außerhalb dieser Region fußen. Die Forschungen in Sinope waren recht bescheiden[6] und in Herakleia Pontike bisher gar nicht durchgeführt.

In der ersten vollständigen Publikation/Untersuchung der Keramikstempel von Sinope wurden etwa 200 Namen der Amtsträger registriert[7]. Seitdem wurde diese Liste mehrmals korrigiert und ergänzt. So sind heute 167 Astynomennamen bekannt[8]. Deren absolute Chronologie sieht folgendermaßen aus:

---

[2] ФЕДОСЕЕВ 2014, S. 90, 92 + Anm. 8.

[3] CONOVICI 1997, S. 150; КАЦ 1994, S. 76 f.; КАЦ 2007, S. 279; ФЕДОСЕЕВ 1992, S. 152. Von der anderen Seite ließ Fedoseev, der von der ihm bekannten Gesamtzahl der Astynomen ausging und das Ende der regulären Stempelung der Keramik in Sinope nach der Einnahme der Polis durch den pontischen König Pharnakos I. in 190/189 (!) und nicht in das durch die Quellen belegte Jahr 183 r. datierte, ließ 8 Jahre für seine Liste «in Reserve», *„qui pourraiennt combler des magistrats encore inconnus ou des timbres portant des dates plus anciennes*". Gegen einen solchen «Luxus»: КАЦ 2007, S. 279.

[4] СИНИКА *et al*. 2012, S. 198; 205; 208 Fig. 6 Nr. 77; ФИДЕЛЬСКИЙ *et al*. 2017, S. 332; 335; 343, Fig. 3 Nr. 70; ВНУКОВ & ЕФРЕМОВ 2017, S. 251 f. № 1–4; ВНУКОВ & ЕФРЕМОВ 2018, S. 96 f. № 203–206. Außerdem gibt es offenbar einen neuen Fabrikantenstempel: ТЮРИН 2012, S. 204; 215 Nr. 8–9.

[5] ФЕДОСЕЕВ 1997, S. 379–381; FEDOSEEV 1999, S. 35-40, Tab. II; ВНУКОВ & ЕФРЕМОВ 2017, S. 256, Nr. 7–9; ВНУКОВ & ЕФРЕМОВ 2018, S. 108, Nr. 268, 271; ЕФРЕМОВ & ТЮРИН 2019, S. 175, Nr. 1. Wir kennen noch etwa zehn neue Fabrikantennamen, die von uns zur Publikation vorbereitet werden. Zu den neuen Namen in den Stempeln von Herakleia Pontike s.: ФЕДОСЕЕВ 2016, S. 11 ff.; КОЛЕСНИКОВ 2019, S. 301 ff.

[6] Zum Beispiel, AKURGAL & BUDDE 1956, S. 1–41; CONOVICI & GARLAN 2004, S. 105–122; GARLAN 1994, S. 687–688; GARLAN 2004; GARLAN 2007, S. 187–195; GARLAN & TATLCAN 1998, S. 407–422; KASSAB TEZGÖR 2010; KASSAB TEZGÖR 2011, S. 259–264; KASSAB TEZGÖR & TATLCAN 1998, S. 423–442.

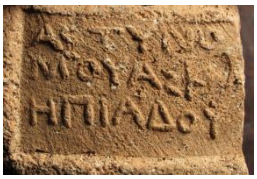
[7] ГРАКОВ 1929, S. 183–198.

[8] ФЕДОСЕЕВ 1993, S. 85–104; FEDOSEEV 1999, S. 27, 35. V. I. KATZ (КАЦ 2007, S. 279, 434–436) verzeichnet 168 Astynomen. Über die Erforschung der Stempel von Sinope s. ФЕДОСЕЕВ 1993, S. 147 ff.; CONOVICI 1998, S. 13 ff.; GARLAN 2003, S. 13 ff.; КАЦ 2007, S. 249 ff.

Fedoseev 1999, S. 32	Кац 2007, S. 434 ff.[9]	Garlan 2004, S. 94	Conovici 1997, S. 51
375 – 203	50/40er IV в. – 90er II. Jh.	360/355–185	355/350–190

Dabei werden nach unserer Meinung folgende Faktoren außer Acht gelassen: nicht alle Astynomen haben ihre komplette Amtszeit ausgeübt. Der eine oder der andere konnte infolge einer Erkrankung oder des Todes ausscheiden bzw. aus diversen Gründen abgesetzt werden. Die Herstellung von Amphoren und demzufolge deren Markierung konnten aufgrund von inneren und äußeren Ursachen unterbrochen werden. Schließlich erreichte der Export von Sinope und von den anderen Produktionszentren in manchen Jahren nicht seine Absatzmärkte und dementsprechend findet dieser keinen Niederschlag in den chronologischen Tabellen[10]. Außerdem gab es in Sinope neben den Astynomen Agoranomen und Aisymneten[11].

Der hier publizierte Stempel wurde während der Ausgrabungen der Expedition von der St. Petersburger Ermitage unter der Leitung von O. Sokolowa in Nymphaion im Gebiet des Bosporanischen Reiches[12] gefunden. Der Grabungsleiterin möchten wir an dieser Stelle, für die großzügige Genehmigung dieses unpublizierte Stück zu edieren, unseren aufrichtigen Dank aussprechen. Der Stempel ist nicht vollständig: der rechte Rand fehlt. Dennoch kann die Legende ohne Probleme gelesen werden:

ἀστυνό–
μου Ἀσκ[λ]–
ηπιάδου [Symbol]

Der Name Ἀσκληπιάδης gehört zu den theophoren Namen[13] und weist auf eine besondere Beziehung zu dieser Gottheit hin. Dessen Kult in Sinope wird zumindest durch eine Weihung an Asklepios und Hygieia aus dem I. – II. Jh. n. Chr. belegt[14]. Als Eigenname war dieser Nomen sehr populär und in der ganzen griechischen Welt verbreitet. Allein in dem Band LGPN VA, der die südpontische Region und die Ägäis umfasst, ist er 576 Mal verzeichnet[15]. Unter anderem ist er in Bithynien,

[9] Im Buch von V. I. KATZ (КАЦ 2007) gibt es Fehlinterpretationen. So wird das Ende der regulären Stempelung in Sinope (S. 279) Mitte der 80-er Jahre und auf der S. 278, 436 – 90-er Jahre des II Jh.s. bestimmt.

[10] GRACE 1974, 198; HABICHT 2003, S. 279; JEFREMOW 2013, S. 31; ЕФРЕМОВ 2015, S. 115 ff., 126; TZOCHEV 2018, S. 238. Darüber hinaus war für alle Ämter, außer von denen im Militärbereich, Iteration erlaubt: DMITRIEV 2005, S. 62, 257 und note 67.

[11] JEFREMOW 2003, S. 9–14; КАЦ 2007, S. 269 ff. Taf. 15; ФЕДОСЕЕВ 2008, S. 57–70; JEFREMOW 2013, S. 31 und Anm. 45; ЕФРЕМОВ 2015, S. 115 f.

[12] Nymphaion. Нимфей 2008, оп. 401, Кп/71785 ккк 23885. Westlicher Bereich südlich der Propyleen. Zum Nymphaion s. GAJDUKEVIČ 1971, S. 186 ff., Karten I, II.

[13] BECHTEL 1917, 533. Über Theophore-Namen s. FICK & BECHTEL 1894, 436 ff.

[14] I. Sinope, 80 f. Nr. 38. Zum Kult des Asklepios in Sinope s. RIETHMÜLLER 2005, I 84 Anm. 115, II 374 App.–Kat. 289.

[15] LGPN VA 80–83.

Byzantion, Herakleia Pontike und im Pontischen Kappadokien[16], d. h. in den an Sinope nahgelegenen Poleis oder Regionen bekannt. Auch in Sinope selbst ist das kein Novum, sondern begegnet als Fabrikantenname in den Stempeln zusammen mit dem Astynomen oder separat. Das Symbol dieses Fabrikanten ist „Caduceus“[17]. In unserem Fall ist Ἀσκληπιάδης zweifellos – ein bisher unbekannter Astynom. Leider sind alle uns zur Verfügung stehenden Daten über die ungefähre Datierung dieses Magistrats nur in dem Stempel selbst inkludiert und nicht gerade aussagekräftig. Die Schrift des Stempels zeichnet sich nicht durch besondere Eleganz aus. Sie unterscheidet sich sichtbar von der lapidaren Schrift des IV. Jh.s.[18]. Bemerkenswert ist die unterschiedliche Aufzeichnung von denselben Buchstaben, was B. N. Grakov als eine der Besonderheiten sinopischer Stempel hervorgehoben hat[19]. Im Übrigen sollen folgende Merkmale im Aussehen der Buchstaben vermerkt werden: a) Erweiterungen bei H, N, M, Π und auffällige Vergrößerung von O; b) parallele Verwendung von „Sigma“ mit schrägen und waagerechten Hasten. Die großförmigen Buchstaben sind bereits für das erste Viertel des III Jh.s. charakteristisch[20]. Für die Datierung in die erste Hälfte des III. Jh.s spricht außerdem die Vermischung von breiten und schmalen Buchstaben[21]. Der Übergang zur vollständigen Aufzeichnung der Magistratur vollzog sich während der chronologischen Gruppe III, obwohl einige Beispiele bereits früher bekannt sind[22]. Ebenso ist auch die Platzierung der Magistratur am Anfang der Stempellegende früher belegt[23]. Mehr Gewicht hat die Teilung der Legende auf zwei Henkel, wie in unserem Fall (Variante 7b bei V. I. Katz). Diese Manier begegnet sporadisch in der Gruppe III, fehlt komplett in der IV. und erscheint wieder in der Gruppe V[24]. Zwei spätere Gruppen lassen wir unberücksichtigt, weil dort praktisch vollständig Patronymen bei den Namen der Astynomen vorherrschen. Leider fehlt in unserem Stempel das Symbol, welches mehr Klarheit in die Datierung dieses Astynomen hätte bringen können. Ein Vergleich mit der Art und Weise der Aufzeichnung der Legende erlaubt es, den Astynomen Ἀσκληπιάδης den Magistraten der chronologischen Gruppe IV (Conovici) / VC (Garlan) zuzuweisen. Das Repertoire von Merkmalen wie etwa – die Manier der Legende und die Schrift zeugen davon, dass der Astynom Ἀσκληπιάδης zeitlich Ἑκαταῖος I. und Ἑκαταῖος (τοῦ Λαμάχου)[25] nah steht, d. h. 270–260 zu datieren

[16] AVRAM 2013, S. 49, Nr. 482; 67, Nr. 630 f.; 110, Nr. 1085, 1086, 1091; 209, Nr. 2431.

[17] FEDOSEEV 1999, S. 31, Tab. I.

[18] Vgl. I. Sinope, S. 6 f. Nr. 4–5, 9 Nr. 7.

[19] ГРАКОВ 1929, S. 77.

[20] CONOVICI 1997, S. 136.

[21] ГРАКОВ 1929, S. 77, Taf. 2 II.

[22] GARLAN 2004, S. 80; КАЦ 2007, S. 157, Taf. 2, 7; 255, Taf. 8 Nr. 6, 12, 15, 16; 259, Taf. 9 Nr. 3.

[23] КАЦ 2007, S. 255, Taf. 8 Nr. 15; 261, Taf. 10 Nr. 9, 12, 15.

[24] CONOVICI 1997, S. 59 f., Nr. 34–36 Pl. III; GARLAN 2004, S. 127 f., Nr. 93, 97–101 Pl. XII; 135, Nr. 124 Pl. XV; КАЦ 2007, S. 261, Taf. 10, 10; 264 Taf. 12, 3, 6.

[25] CONOVICI 1997, S. 92 f., Nr. 209–228; GARLAN 2004, S. 179, Nr. 306–308 Pl. XXXVI; КАЦ 2007, S. 264 Taf. 12, 3, 6. Über die Stempel der Fabrikanten dieser Gruppe s. CONOVICI 1997, S. 93–95, Nr. 229–245 Pl. XVI–XVII; GARLAN 2004, S. 180–182, Nr. 313–320 Pl. XXXVI–XXXVII.

ist[26]. Mit großer Wahrscheinlichkeit gehört er zu der chronologischen Gruppe VA, als noch der Patronym bei den Namen der Astynomen fehlte und kann dementsprechend in die 270-er Jahre datiert werden[27].

Das Vorkommen der Namen sinopischer Astynomen in lapidaren Inschriften ist zwar selten[28], ist dennoch angesichts der Singularität hellenistischer Inschriften aus jener Polis, die heute bekannt sind, bemerkenswert. So ist z. B. der in Sinope weniger populäre Name Ἀσκληπιόδωρος[29] in einer Liste der Prytanen dokumentiert, die weitgehend in die makedonische Zeit allerdings mit dem Vermerk – IV Jh.[30], datiert wird, welche Ἐπίδημος τοῦ Ἐπιέλπου als νομοφύλαξ nennt. Dieselbe Kombination der Namen ist unter den Astynomen der Keramikstempel bekannt und gehört offensichtlich gerade in den Anfang der 280-er Jahre[31]. Es liegt kein Grund zur „Verjüngung" und zur Umdatierung der Inschrift nach diesem Datum. Akzeptiert man die für sie vorgeschlagene „makedonische Zeit", d. h. etwa 330-320, dann konnte der Prytan Ἐπίδημος τοῦ Ἐπιέλπου Großvater des gleichnamigen Astynomen gewesen sein. Nach den Angaben des agonistischen Katalogs aus Gorgippeia betrug der Altersunterschied zwischen Vater und Sohn im Durchschnitt 25 – 30 Jahre[32], was nicht mit unseren Daten im Widerspruch steht. Des Weiteren ist möglich, dass auch der Enkelsohn des Prytanen und zugleich des Schreibers aus derselben Prytanenliste (Z. 7, 20) Λάμαχος τοῦ Χορηγίωνος in den Keramikstempel als ἀστυνόμος unter dem Namen Ἑκαταῖος (τοῦ Λαμάχου) fungieren konnte. In Chersonesos Taurike sind ganze Dynastien der Astynomen bekannt[33]. Eine ähnliche Situation wäre auch für Sinope denkbar[34]. Außerdem wurden die Astynomen aus den Reihen der Fabrikanten bzw. dem keramischen Produktion nahstehenden Personenkreis und demzufolge mit jener

---

[26] CONOVICI 1998, S. 153; GARLAN 2004, S. 94; КАЦ 2007, S. 264; 435 КАЦ 2007, S. 264 Anhang VII Nr., 439, 5, 18 Anhang VIII Nr. 82, 96. In einer früheren Arbeit vermerkten КАЦ & ФЕДОСЕЕВ 1986, S. 95: «Es besteht kein Zweifel daran, dass Hekataios, Sohn des Lamachos derselbe Astynom wie Hekataios ohne Vatersname mit dem Symbol „Tyrsos" ist". Die Unterscheidung zwischen Ἑκαταῖος und Ἑκαταῖος τοῦ Λαμάχου ist uns nicht ganz klar, da ihre Stempel sehr ähnlich sind.

[27] CONOVICI 1998, S. 153; GARLAN 2004, S. 94; КАЦ 2007, S. 264; 435 Anhang VII. 6. Eine Datierung dieser (beiden !) Astynomen 296 und 284 (FEDOSEEV 1999, S. 32 Tab. I Nr. 45, 46) ist aus unserer Sicht unbegründet.

[28] AVRAM 2010, S. 54 ff.; AVRAM 2012, S. 305, Nr. 264, 266.

[29] I.Sinope, 9 f. Nr. 7 Z. 7, 20. Außerdem im pontischen Raum: AVRAM 2013, S. 8, Nr. 66 (Amaseia), 110 Nr. 1087 (Herakleia), 181 Nr. 2162 (Kallatis), 272 Nr. 2958 (Sinope) als Ἀσκλαπιόδωρος. Siehe auch Ἀσκληπιόδοτος: Ebd., Nr. 167 Nr. 2062 (Herakleia), 251 Nr. 2775 (Prusias ad Hypium), 292 Nr. 3069 (Scythae).

[30] DMITRIEV 2005, S. 72–74; 86; 100–101; 103; 110; 113; 121; 129; 297.

[31] КАЦ 2007, S. 264; 435 Anhang VII Nr. 6; 439; 438 Anhang VIII Nr. 67. FEDOSEEV 1999, S. 32 Nr. 49 datiert ihn in das Jahr 312.

[32] БЕРЗИН 1961, S. 115. Über die Tradition, den Namen des Großvaters zu erben, s. ГИРО 1998, S. 52.

[33] СОЛОМОНИК & НИКОЛАЕНКО 1990, S. 91; КАЦ 1985, S. 99; 106 Abb. 5; КАЦ 1994, S. 66 f., КАЦ 2007, S. 300; 306; 308 f.; 324; STOLBA 2005, S. 166; AVRAM 2010, S. 57 f.

[34] Über Generationen von Fabrikanten und Astynomen von Sinope s. ГРАКОВ 1929, S. 136; 146; 152.

vertraut, rekrutiert[35]. Es ist deshalb nicht unwahrscheinlich, dass auch der neue Astynom mit dem Homonymen – Fabrikanten identisch ist.

Damit kann die Namensliste der Astynomen von Sinope durch einen weiteren Namen ergänzt werden.

LITERATURVERZEICHNIS

Liste der Abkürzungen

AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, Berlin.
AMA	Antičnyj mir i arheologija, Saratow.
CA	Sowjetskaja archeologija, Moskau.
CRAI	Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris.
BČ (БЧ)	Bosporskije čtenija, Kerč.
KSIA (КСИА)	Kratkie soobshenija Instituta arheologiji, Moskau.
I.Sinope	D. H. French (ed.), *The inscriptions of Sinope*, Vol. I (IK 64), Bonn, 2004.
LGPN VA	Th. Corsten (ed.), *A Lexicon of Greek Personal Names* (The British Academy), Vol. VA: *Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia*, Oxford, 2010.
VDI (ВДИ)	Vestnik drewnej istorii, Moskau.
VE (ВЭ)	Voprosy epigrafiki, Moskau.

AKURGAL & BUDDE 1956 - E. Akurgal, L. Budde, *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Sinope*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1956.

AVRAM 2010 - A. Avram, *Timbres amphoriques et épigraphie lapidaire: astynomes et proxènes*, in: I. Cândea (ed.), *Tracii şi vecinii lor în antichitate. The Thracians and Their Neighbours in Antiquity. Studia in honorem Valerii Sîrbu*, Brăila, 2010, S. 53 – 61.

AVRAM 2012 – A. Avram, *Contribution à la prosopographie externe des cités grecques et des peuples indigènes du nord et de l'est du Pont Euxin*, in: A. Hermary, G. Tsetskhladze (eds.), *From Pillars of Hercules to the Footsteps of the Argonauts*, Colloquia antica 4, Leuven-Paris-Walpole, 2012, S. 279 – 313.

AVRAM 2013 - A. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini Externa*, Colloquia Antiqua 8. Suppl. to the Journal Ancient West&East, Leuven-Paris-Walpol, 2013.

BECHTEL 1917 - F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle: Niemeyer 1917, 637 S., ND Hildesheim-New York, 1982.

CONOVICI 1997 - N. Conovici, *Problèmes de la chronologie des timbres sinopéens*, Pontica 30 (1997), S. 117 – 154.

CONOVICI & GARLAN 2004 - N. Conovici, Y. Garlan, *Les timbres amphoriques étrangers trouvés à Sinope (I)*, Anatolia Antiqua 12 (2004), S. 105 – 122.

DMITRIEV 2005 - S. Dmitriev, *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Oxford, 2005.

FEDOSEEV 1999 - N. F. Fedoseev, *Classification des timbres astynomiques de Sinope*, in: Y. Garlan (éd.), *Production et commerce des amphores anciennes en mer Noire*. Colloque international organisé à Istanbul, 25-28 mai 1994, Aix-en-Provence, 1999, S. 27 – 43.

FICK & BECHTEL 1894 - A. Fick, F. Bechtel, *Die griechischen Personennamen nach ihrer Bildung erklärt und systematisch geordnet*. 2. Aufl., Göttingen, 1894.

GAJDUKEVIČ 1971 - V. F. Gajdukevič, *Das Bosporanische Reich*, Berlin, 1971.

[35] IoSPE III. Chersonesos, 13 (Archiv des Instituts für Archäologie der Russischen Akademie der Wissenschaften in Moskau, P-2, No. 2181); КОЛЕСНИКОВ 1985, S. 77.

GARLAN 1994 - Y. Garlan, *Les premières fouilles des ateliers amphoriques de Sinope*. CRAI. Juillet-octobre 1994, S. 687 – 688.

GARLAN 2004 - Y. Garlan, *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés à Sinope*. Présentation et catalogue. Varia Anatolica XVI. Corpus international des timbres amphoriques 10, Istanbul, 2004.

GARLAN 2007 - Y. Garlan, *Les timbres amphoriques étrangers trouvés à Sinope (II)*, Anatolia Antiqua 15 (2007), S. 187 – 195.

GARLAN & TATICAN 1998 - Y. Garlan, S. Tatican, *Fouilles d'ateliers amphoriques à Nisiköy et à Zeytinlik (Sinope) en 1996 et 1997*, Anatolia Antiqua 6 (1998), S. 407 – 422.

GRACE 1974 - V. Grace, *Revisions in Early Hellenistic Chronology*, AM 89 (1974), S. 193 – 202.

HABICHT 2003 - Ch. Habicht, *Rhodian Amphora Stamps and Rhodian Eponyms*, REA 105 (2003), S. 541 – 578.

JEFREMOW 2003 - N. Jefremow, *Die aisymnetai von Sinope*, Klio 85 (2003), 1, S. 9 – 14.

JEFREMOW 2013 - N. Jefremow, *Die Keramikstempel von Sinope und die Geschichte der Polis in der spätklassischen und hellenistischen Zeit*, in: L. Buzoianu, P. Dupont, V. Lungu (éds), *PATABS III. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*, Pontica 46, Suppl. II, Constanța, 2013, S. 25 – 44.

KASSAB TEZGÖR 2010 - D. Kassab Tezgör, *Les fouilles et le matériel de l'atelier amphorique de Demirci près de Sinope*, Varia Anatolica XXII, Paris, 2010.

KASSAB TEZGÖR 2011 - D. Kassab Tezgör, *Types amphoriques romains tardifs produits simultanément à Demirci près de Sinope et dans d'autres centres*, in: Ch. Tzochev, T. Stoyanov, A. Bozkova (éds), *PATABS II. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*, Sofia, 2011, S. 259 – 264.

KASSAB TEZGÖR & TATICAN 1998 - D. Kassab Tezgör, S. Tatican, *Fouilles des ateliers d'amphores à Demirci près de Sinope en 1996 et 1997*, Anatolia Antiqua 6 (1998), S. 423 – 442.

RIETHMÜLLER 2005 - J. W. Riethmüller, *Asklepios. Heiligtümer und Kulte*, Studien zu antiken Heiligtümern. Bd. 2/1-2, Heidelberg, 2005.

STOLBA 2005 - V. F. Stolba, *Hellenistic Chersonesos: towards Establishing a Local Chronology*, in: V. Stolba, L. Hannestad (eds.), *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400 – 100 BC*, Black Sea Studies 3, Aarhus, 2005, S. 153 – 177.

TZOCHEV 2018 - Ch. Tzochev, *Markets, Amphora Trade and Wine Industry. The Case of Thasos*, in: E. M. Harris, D. M. Lewis, M. Woolmer (eds.) *The Ancient Greek Economy: Markets, Households, and City-States*, Cambridge, 2018, S. 230-253.

БЕРЗИН 1961 - Э. О. Берзин, *Горгиппийский агонистический каталог*, СА 1 (1961), 111 – 127.

ВНУКОВ & ЕФРЕМОВ 2017 - С. Ю. Внуков, Н. В. Ефремов, *Керамические клейма из раскопок городища Кара-Тобе в Северо-Западном Крыму*, in: Ю. П. Зайцев (ред.), *Крым в эпоху эллинизма. Межкультурные процессы по данным новейших археологических исследований*, Симферополь, 2017, 19 – 120; 279 – 285 Таб. I – VII.

ВНУКОВ & ЕФРЕМОВ 2019 - С. Ю.Внуков, Н. В. Ефремов, *Новые и старые имена в керамических клеймах Херсонеса Таврического и Синопы*, КСИА 249 (2018), 1, 250 – 263.

ГИРО 1994 - П. Гиро, *Частная и общественная жизнь греков*, Москва, 1994.

ЕФРЕМОВ 2015 - Н. В. Ефремов, *Заметки к керамическим клеймам Синопы (ответ на критику Н. Ф. Федосеева)*, ВЭ 8 (2015), 94 – 139.

ЕФРЕМОВ & ТЮРИН 2019 - Н. В. Ефремов, М. И. Тюрин, *Новые клейма Синопы, Коса и Книда из раскопок на укреплении Масляная гора*, БЧ 20 (2019), 174 – 180.

КАЦ 1985 - В. И. Кац, *Типология и хронологическая классификация херсонесских магистратских клейм*, ВДИ 1 (1985), 87 – 113.

КАЦ 1994 - В. И. Кац, *Керамические клейма Херсонеса Таврического*, Каталог определитель, Саратов, 1994.

КАЦ 1994 - В. И. Кац, *Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма*, Боспорские исследования XVIII, Симферополь-Керчь 2007.

КАЦ & ФЕДОСЕЕВ 1986 - В. И. Кац, Н. Ф. Федосеев, *Керамические клейма „Боспорского эмпория" на Елизаветовском городище*, АМА 6 (1986), 85 – 105.

КОЛЕСНИКОВ 1985 - А. Б. Колесников, *Керамические клейма из раскопок усадеб у Евпаторийского маяка*, ВДИ 2 (1985), 67 – 94

КОЛЕСНИКОВ 2019 - А. Б. Колесников, *Новые гераклейские магистраты*, БЧ 20 (2019), 301 – 307.

СИНИКА *et al*. 2012 - В. С.Синика, Е. Ф.Тащи, Н. П.Тельнов, И. А, *Четвериков Поселение Красное на левобережье Нижнего Днестра*, Stratum plus 3 (2012), 187 – 215.

СОЛОМОНИК & НИКОЛАЕНКО 1990 - Э. И. Соломоник, Г. М. Николаенко, *О земельных участках Херсонеса в начале III в. до н. э. (к IoSPE. 12. 403)*, ВДИ 2 (1990), 79 – 99.

ТЮРИН 2012 - М. И. Тюрин, *Керамические клейма из двух эллинистических комплексов Северо-Восточного района Херсонеса*, in: Причерноморье. История, политика, культура VIII (III). Серия А (Севастополь 2012), 196 – 122.

ФЕДОСЕЕВ 1992 - Н. Ф. Федосеев, *Итоги и перспективы изучения синопских керамических клейм*, in: В. И. Кац, С. Ю. Монахов (ред.), *Греческие амфоры. Проблемы развития ремесла и торговли в античном мире*. Тематический сборник, Саратов, 1992, 147 – 162.

ФЕДОСЕЕВ 1992 - Н. Ф. Федосеев, *Уточнённые список магистратов, контролировавших керамические производство в Синопе*, ВДИ 2 (1993), 85 – 104.

ФЕДОСЕЕВ 1997 - Н. Ф. Федосеев, *О синопском клейме Афастия*. Бахчисарайский историко-археологический сборник 1 (Симферополь 1997), 379 – 381.

ФЕДОСЕЕВ 2008 - Н. Ф. Федосеев, *Агораномы Синопы*, in: A. Avram A., V. Lungu, M. Neagu (éds.), *ΦΙΛΙΑΣ ΧΑΡΙΝ. Mélanges à la mémoire de Niculae Conovici*, Culture et civilisation au Bas-Danube 25 (2008), 57 – 70.

ФЕДОСЕЕВ 2014 - Н. Ф. Федосеев, *Из истории Синопы, Керамический аспект. Таврические студии*, Исторические науки 6 (Симферополь 2014), 90 – 97.

ФЕДОСЕЕВ 2015 - Н. Ф. Федосеев, *О хронологии синопских керамических клейм*, АМА 17 (2015), 352 – 364.

ФЕДОСЕЕВ 2016 - Н. Ф. Федосеев, *Керамические клейма II.* Гераклея Понтийская, Керчь, 2016).

ФИДЕЛЬСКИЙ *et al*. 2017 - С. А. Фидельский, М. В. Иващенко, В. С.Синика, *Амфорные клейма причерноморских центров с поселения Чобручи на левобережье Нижнего Днестра*. Stratum plus 6 (2017), 329 – 346.

DE SINOPE AU DANUBE: ITINÉRAIRE DE DEUX AMPHORES DU MILIEU DU IIIe SIÈCLE AV. J.-C.

Thibaut CASTELLI[*]
Constantin NICOLAE[*]

Cuvinte-cheie: *secolul al III-lea a.Chr., amfore sinopeene.*
Mots-clés: *IIIe siècle av. J.-C., amphores sinopéennes.*

Rezumat: *Studiul celor două amfore sinopeene păstrate la muzeul din Hârșova ne permite să înțelegem mai bine cum funcționa comerțul destinat așezărilor de pe malurile Dunării în sec. III a. Chr.*

Résumé : *L'étude de ces deux amphores sinopéennes conservées au musée de Hârșova permet de mieux comprendre le fonctionnement du commerce à destination des sites de la rive du Danube au cours du IIIe siècle av. J.-C.*

En 1986, un élève sensibilisé à l'archéologie à l'école a apporté au musée de Hârșova deux amphores retrouvées par son père au fond du Danube, entre Cernavodă et Hârșova, lors d'un dragage pour prélever du sable **(Fig. 1)**. Ces amphores ont suscité l'intérêt de M. Irimia sans qu'il n'ait le temps de les publier, avant son décès en 2011.

Description :

La première amphore est du type II-C de S. Ju. Monakhov, qui est caractérisé par une forme plutôt arrondie et un harmonieux raccordement des différentes parties[1]. Le col fait moins de la moitié de la hauteur de l'amphore **(Fig. 2)**. Ce type est produit de manière durable du second quart du IVe s. aux années 210.

[*] Thibaut CASTELLI, Université Paris Nanterre, Maison Archéologie & Ethnologie René-Ginouvès UMR 7041 ArScAn; Université de Valenciennes et du Hainaut-Cambrésis, FLLASH – CALHISTE, thibaut.castelli@gmail.com.

[*] Constantin NICOLAE, Musée « Carsium », Str. Revoluției, nr. 27, Hârșova, 905400, Roumanie, ct.nicolae@yahoo.com. Remerciements à Iuliana Conovici pour sa relecture.

[1] MONAKHOV 1993, p. 113-118 ; MONAKHOV 2003, p. 150, 226-227, 332 ; MONAKHOV *et al.* 2016, p. 35, 173-176.

Inv. 45984 (MINAC)
Hauteur : 61,5 cm
Profondeur : 56 cm
Hauteur de la partie supérieure : 24 cm
Diamètre extérieur de la lèvre : 10,1 cm
Diamètre intérieur de la lèvre : 8,1 cm
Diamètre maximum : 32,5 cm
Poids : 6,330 kg
Volume : 17,5 l (jusqu'à la lèvre)

Surface extérieure : 7,5 YR 8/2 avec selon les endroits d'autres teintes 5 YR 6/6, 2,5 YR 5/4

Surface intérieure : 7,5 YR 7/6, près du col. Un examen de l'intérieur de l'amphore fait apparaître des traces de coulures plus sombres et des traces blanches. Il pourrait s'agir de poix.

Les inclusions sont très nombreuses, représentant entre 15 et 20 % de la surface. Elles sont moins denses vers le bas que dans la partie supérieure de l'amphore. Les inclusions noires sont les plus nombreuses, suivies par les brunes. Les inclusions blanches et noires brillantes sont plus rares. Certaines inclusions atteignent les 7 mm. La pâte est plus rouge autour des grosses inclusions. La pâte est rayée à l'ongle et rugueuse.

L'amphore comporte un timbre sur chaque anse. Le timbre le plus lisible (6,2 x 2,1 cm) est le suivant :

ἀστυνό[μου]
Ἰκεσ[ίου] τοῦ
Βακ[χ[ίου
Ε[ὐ]μάχου

Le fabricant est Eumachos, connu avec une dizaine de magistrats du groupe VI. L'astynome est Ikésios, fils de Bakchios, daté selon la chronologie de Y. Garlan vers 250-246[2]. D'autres timbres associant ces deux personnages ont été trouvés en Dobroudja, à Bizonè[3], Istros[4], Orgamè[5] et Satu Nou[6].

L'autre timbre aurait été lu par M. Irimia de la même manière, à une époque où il aurait été plus lisible avant le nettoyage réalisé par un laboratoire extérieur. Il mesure 6 x 2 cm, soit une valeur très proche du premier timbre. Aujourd'hui, on distingue un symbole qui ressemble à une proue et des traits qui peuvent être des fragments de lettres.

Le double timbrage est exceptionnel à Sinope, hormis sous quelques magistrats qui utilisent deux matrices une pour chaque anse, comportant de manière séparée le nom de l'astynome et celui du fabricant[7]. Mais ce n'est pas le cas ici, puisque sur le timbre lisible apparaissent le magistrat et le fabricant. La

[2] GARLAN 2004, p. 97, 194-196.
[3] MIRCHEV *et al.* 1962, p. 37-38, nº 2.
[4] CANARACHE 1957, p. 160, n°399 ; CONOVICI 1998, p. 123, nº 415
[5] LUNGU 1992, p. 87-88, nº 49.
[6] CONOVICI & IRIMIA 1991, p. 148, n º 100-101, fig. 5.
[7] CONOVICI 1998, p 42, 44-45 ; GARLAN 2004, p. 252.

proue a servi comme emblème à d'autres magistrats du groupe VI B : Antipatros Nikonos et Iobacchos Molpagorou[8]. Faute de lecture du timbre, il est impossible de déterminer de manière sûre, si c'est le même timbre qui a été imprimé deux fois ou si c'est un timbre d'un autre magistrat qui a été utilisé par erreur et effacé. Néanmoins, on peut relever qu'un timbre d'Eumachos, utilisé sous l'astynomie d'Antipatros Nikonos, mesure 2,1 x 5,1 cm[9]. Il n'a pas été possible d'identifier pour le moment un timbre du même fabricant durant la magistrature d'Iobacchos Molpagorou. Du fait des dimensions proches des deux timbres de cette amphore, il est fort probable que les deux timbres soient identiques. Le caractère non lisible du timbre est probablement dû à un effacement antique plutôt qu'à une destruction contemporaine. Il aurait été mal imprimé sur la première anse et puis imprimé correctement sur la surface vierge de l'autre anse.

La seconde amphore ne porte pas de timbre. Elle appartient elle aussi au type II-C. La lèvre, là où il n'y a pas les anses, a été restaurée **(Fig. 3)**.

Inv. 45985 (MINAC)
Hauteur : 62,5 cm
Profondeur : 57,5 cm
Hauteur de la partie supérieure : 25,5 cm
Diamètre extérieur des lèvres au niveau des anses : 9,7 cm
Diamètre extérieur des lèvres au niveau des restitutions : 10,5 cm
Diamètre intérieur des lèvres au niveau des anses : 7,3 cm
Diamètre maximum : 32,5 cm
Poids : 6,915 kg
Volume : 18 l

Surface extérieure : 5 YR 6/6, recouverte d'une engobe 7,5 YR 8/3 ; certaines parties tirent vers la rouge entre 7,5 R 5/6 et 10 R 5/6. Est-ce que ce sont les traces d'une peinture antique ou plus récente ? En effet plusieurs découvreurs d'amphores ont peint les amphores qu'ils conservaient chez eux avant de les remettre au musée de Hârșova.

Surface intérieure : 7,5 YR 7/4. Un enduit noir (de la poix ?) recouvre une bonne partie de la surface intérieure. Il y a des traces de coulures plus sombres vers le bas de l'amphore.

Les inclusions sont très nombreuses représentant entre 10 et 20 % de la surface. Il semble y avoir une alternance de bandes où les inclusions sont plus ou moins denses. Les noires sont les plus nombreuses, suivies par les brunes. Les inclusions blanches et noires brillantes sont plus rares. Certaines inclusions, plutôt brunes, atteignent les 6 mm. La pâte est rayée à l'ongle. La surface est assez rugueuse, mais assez lisse là où la pâte est la plus rouge. L'intérieur de l'amphore se fragmente.

Analyse :

Il y a de nombreuses trouvailles d'amphores sinopéennes timbrées dans la

[8] GARLAN 2004, p. 194-195, 197.

[9] Information aimablement communiquée par K. Madzharov pour un timbre de Sboryanovo, STOJANOV *et al.* 2018, p. 103.

basse vallée du Danube jusqu'à Zimnicea à 550 km de l'embouchure[10]. Elles sont datées du IIIe s.[11], hormis deux datées de la seconde moitié du IVe s. à Zimnicea[12] et Cernavodă[13]. Les découvertes les plus nombreuses se concentrent entre Silistra et Cernavodă. Ainsi deux amphores sinopéennes intactes ont-elles été retrouvées sur la rive gauche du Danube à Gâldău, en amont de Cernavodă. Elles comportent le même timbre de l'astynome Antimachos 2 et du fabricant Hérakleidès et le même *graffito* (IA). Elles proviennent de deux fosses fouillées en 1970 et en 1984 dans le profil de la rive[14]. Il est clair qu'elles ont été acheminées ensemble depuis Sinope. Du site voisin de Pietroiu, proviennent treize timbres sinopéens[15]. Plus au sud, neuf timbres proviennent d'Adâncata[16], plus de deux cents de Satu Nou[17] et cinq autres de Ruse[18]. Quelques amphores sinopéennes ont été trouvées dans les tombes de la région[19].

Les deux amphores du musée de Hârșova s'inscrivent donc parfaitement dans la circulation des amphores sinopéennes le long de la vallée du Danube, témoignant du rôle de ce fleuve dans leur acheminement vers l'hinterland[20]. En effet, la navigation sur le Danube peut se faire sans grande difficulté par des navires maritimes à rames assez loin en amont. Ainsi Alexandre le Grand se fait-il rejoindre par sa flotte pour assaillir dans l'île Peukè le roi triballe Syrmos en 335. Cette île se trouve probablement en amont de Silistra, voire de Zimnicea, sur le Danube vu la localisation des Triballes[21]. Pour les navires à voiles, la navigation est un peu plus difficile puisqu'il s'agit de remonter le cours du Danube. Mais la pente du Danube est faible et donc le courant est assez limité. Les vents peuvent aider sur certaines portions du fleuve notamment entre Galați et Cernavodă où le fleuve s'écoule du sud vers le nord, dans le sens contraire des vents dominants de la région. Les vents sont alors favorables à la remontée du fleuve à la voile. Des systèmes de halage ont également pu se développer sur les rives[22]. Le transbordement d'une partie ou de la totalité de la cargaison a pu se faire également sur des

[10] TUDOR 1967, p. 73.

[11] MADZHAROV, STOYANOV & BOZHKOVA 2019.

[12] TUDOR 1967, p. 73.

[13] IRIMIA 1980, p. 84-85, 98.

[14] CONOVICI & MUȘEȚEANU 1975, p. 544 ; SÎRBU *et al.* 1997, p. 211, 215, 233.

[15] CONOVICI & MUȘEȚEANU 1975, p. 545 ; MUȘEȚEANU *et al.* 1978, p. 185-187, 194 ; SÎRBU *et al.* 1997, p. 215-216, 235.

[16] IRIMIA 2004-2005, p. 331-335, 359-360 373 ; IRIMIA 2007, p. 181, 211.

[17] CONOVICI & IRIMIA 1991, p. 143-159, fig. 3-12 ; CONOVICI *et al.* 2010-2011, p. 82-84, 88-90 ; IRIMIA *et al.* 2011, p. 93, 322.

[18] MADZHAROV 2013, p. 150-153, 165, 167-168.

[19] TELEAGĂ 2008, p. 114-116.

[20] CONOVICI & MUȘEȚEANU 1975 ; HARȚUCHE & BOUNEGRU 1986, p. 285-288 ; BOZHKOVA 2008.

[21] Arrien, *An.*, 1.3.3 ; Strabon 7.3.8. Pour une revue des solutions de localisation de cette île Peukè, aussi mentionnée par Ptolémée 3.5.9, voir JORDANOV 1993, p. 129-131. Pour d'autres passages concernant la remontée du Danube depuis la mer Hérodote, 4.47 et 89 ; Apollonios de Rhodes, 4.282-292 ; Élien, *NA*, 14.26. Sur la localisation des Triballes, Strabon, 7.5.11-12.

[22] BEY 1893, p. 11 ; BULGARU 1977, p. 94-98.

navires plus petits, comme ceux qu'évoque Strabon pour un fleuve ibérique[23]. Ces éléments permettent de reconstituer plus facilement l'itinéraire des ces deux amphores.

Ce timbre comportant les noms d'Ikésios, fils de Bakchios et d'Eumachos, est connu en Dobroudja aussi bien dans les cités grecques du littoral (Bizonè, Istros, Orgamè) que dans le site indigène de Satu Nou situé à proximité de la rive du Danube. Ils sont même deux sur ce site. Il est très probable que l'ensemble de ces amphores timbrées par Eumachos aient été acheminées ensemble. La seconde amphore peut également provenir de l'atelier d'Eumachos. En effet, même si ces deux amphores présentent quelques caractéristiques différentes qui suggèrent qu'elles ont été réalisées par deux artisans différents, rien ne permet pour le moment de déterminer son atelier de production. Un marchand s'est procuré probablement auprès d'un vigneron sinopéen des amphores pleines fabriquées par l'atelier sinopéen d'Eumachos. Il les a ensuite acheminées jusqu'en Dobroudja, probablement en suivant un itinéraire le long du Pont Gauche, en faisant escale peut-être à Bizonè, Istros et Orgamè où des exemplaires de ces timbres ont été retrouvés. Ensuite le navire a pu continuer en remontant le Danube, ou bien sa cargaison a été transbordée sur un navire fluvial dans un établissement situé à proximité du delta du Danube. Les deux villes grecques d'Istros et d'Orgamè ont pu servir au transbordement pour la cargaison des amphores d'Eumachos. Istros est située sur un golfe durant l'époque hellénistique, mais se trouve à quelques kilomètres au sud d'une lagune en cours de formation où se trouve Orgamè[24]. De l'un ou l'autre port, il est aisé de gagner le Danube pour le remonter. Il est aussi possible que le navire soit venu directement jusque dans le delta du Danube, où un transbordement a pu se faire dans un des nombreux sites de rive comme Mahmudia ou Somova, occupés dès la fin du IVe s. et où ont été trouvés des timbres sinopéens[25]. Ensuite ces amphores ont été acheminées par le fleuve jusqu'à Satu Nou.

C'est en aval de Satu Nou que l'itinéraire de l'amphore timbrée de Hârșova se sépare de celles qui continuent jusqu'à Satu Nou, sans qu'on puisse en connaître les détails. Le lieu de découverte précis de ces amphores est en effet inconnu. Rien ne permet d'infirmer ou de confirmer les dires des découvreurs de l'amphore. Les amphores ne comportent aucune trace d'érosion. Elles ont donc pu être ensevelies rapidement sous les sédiments au fond du Danube, ou bien provenir d'une fouille clandestine dans les environs de Hârșova, ce qu'il valait mieux nier avant 1989. Leur ressemblance et le fait qu'elles aient été amenées au musée en même temps semblent indiquer qu'elles proviennent d'un même contexte archéologique. Si on admet que ces deux amphores proviennent bien du fond du Danube, plusieurs hypothèses sont envisageables. Elles ont pu être perdues ou jetées d'un navire à l'occasion d'une difficulté de navigation. Elles peuvent également provenir d'une épave ou d'un site en bordure du fleuve qui a été érodé par le Danube et dont les vestiges se sont retrouvés au fond du lit du fleuve.

[23] Strabon, 3.2.3

[24] BONY *et al.* 2014 et 2015.

[25] BAUMANN 1973-1975, p. 41, pl. VIII ; LUNGU 1994, p.138-140, 144-145, 151-152.

Même si l'absence de contexte archéologique pour ces deux amphores laisse ouvertes de nombreuses questions sur leur lieu de découverte, leur étude permet de mieux connaître la diffusion des produits sinopéens sur le Danube à destination de l'hinterland gète.

BIBLIOGRAPHIE

BAUMANN 1973-1975 — V. H. Baumann, *Considerații asupra importului de amfore grecești în nordul Dobrogei*, Peuce 4 (1973-1795), p. 29-47.

BEY 1893 — V. Bey, *Notice sur les travaux d'amélioration de l'embouchure du Danube et du Bras de Sulina (1857-1891)*, Annales des Ponts et Chaussées 5 (1893).

BONY *et al*. 2014 — G. Bony, C. Morhange, N. Marriner, A. Baralis, *Évolution des environnements du port antique d'Orgamè (Roumanie) et influence de l'édification deltaïque du Danube*, Géochronique 130 (2014), p. 35-38.

BONY *et al*. 2014 — G. Bony, C. Morhange, N. Marriner, A. Baralis, D. Kaniewskid, I. Rossignol, V. Lungu, *History and influence of the Danube delta lobes on the evolution of the ancient harbour of Orgame (Dobrogea, Romania)*, Journal of Archaeological Science 61, September 2015, p. 186-203.

BOZHKOVA 2008 — A. Bozhkova, *Tärgovijata s amfori v Dolnoto Techenie na Dunav prez elinisticheskata epokha (obshti nabljudenija)*, Izvestija na Regionalen istoricheski muzej – Ruse 12 (2008), p. 28-35 [*Le commerce des amphores sur le cours du Bas-Danube à l'époque hellénistique (observations générales)*].

BULGARU 1977 — V. Bulgaru, *Începuturile navigației comerciale antice la gurile Dunării*, Peuce 6 (1977), p. 87-101 [*Les débuts de la navigation commerciale antique dans les bouches du Danube*].

CANARACHE 1957 — V. Canarache, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, Bucarest, 1957, [*L'importation des amphores timbrées à Histria*].

CONOVICI 1998 — N. Conovici, *Histria VIII Les timbres amphoriques. 2. Sinope (Tuiles timbrées comprises)*, Bucarest, 1998.

CONOVICI *et al.* 2010-2011 — N. Conovici, A. Ganciu, M. Irimia, Vl.V. Zirra, *Repere cronologice pentru nivelurile de locuire getice timpurii de la Satu Nou - „Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanța)*, Thraco-Dacica 2-3 (2010-2011), p. 71-100 [*Repères chronologiques pour les niveaux d'habitat haut gétes de Satu Nou - « Valea lui Voicu » (commune d'Oltina, dép. de Constanța)*].

CONOVICI & IRIMIA 1991 —N. Conovici, M. Irimia, *Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques découverts à Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constantza)*, Dacia N.S. 35 (1991), p. 139-175.

CONOVICI & MUȘEȚEANU 1975 — N. Conovici, C. Mușețeanu: *Cîteva torti ștampilate de amfore elenistice din județul Ialomița și sud-estul Dobrogei*, SCIVA 26 (4) (1975), p. 541-550 [*Quelques anses timbrées d'amphores hellénistiques du département de Ialomița et du sud est de la Dobroudja*].

GARLAN 2004 — Y. Garlan, *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés à Sinope. Présentation et catalogue*, Paris, 2004.

HARȚUCHE & BOUNEGRU 1986 — N. Harțuche, O. Bounegru, *Les influences de la navigation commerciale sur les échanges gréco-indigènes au Bas-Danube au Ve-IIIe siècle av. n. è.*, Thracia Pontica 3 (1986), p. 277-294.

IRIMIA 1980 — M. Irimia, *Date noi privind așezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 13 (1980), p. 66-118 [*Nouvelles données concernant les établissements gètes de Dobroudja au second Âge du fer*].

IRIMIA 2004-2005 — M. Irimia, *Descoperiri getice în zona Adâncata (com. Aliman, jud. Constanța)*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 319-384 [*Les découvertes gétes dans la zone d'Adâncata (com. Aliman, dép. de Constanța)*].

IRIMIA 2007 — M. Irimia, *Considerații privind așezările getice din Dobrogea și problema existenței unor emporia în zona Dunării inferioare*, Pontica 40 (2007), p. 137-226 [*Considérations concernant les établissements gètes en Dobroudja et le problème de l'existence d'emporia dans la région du Bas-Danube*].

IRIMIA *et al.* 2011 — M. Irimia, N. Conovici, A. Ganciu, *Sondajul arheologic de la Satu Nou – „Vadu Vacilor" (com. Oltina, jud. Constanța)*, Constanța, 2011 [*Le sondage archéologique de Satu Nou – « Vadu Vacilor » (com. d'Oltina, dép. de Constanța)*].

JORDANOV 1993 — K. Jordanov, *Pokhodät na Aleksandär Veliki v Trakija*, Thracia 10 (1993), p. 113-136 [*La campagne d'Alexandre le Grand en Thrace*].

LUNGU 1992 — V. Lungu, *Circulația amforelor ștampilate în zona Capul Dolojman*, Pontica 25 (1992), p. 69-98 [*La circulation des amphores timbrées dans la zone du Cap Dolojman*].

LUNGU 1994 — V. Lungu, *Amfore ștampilate din nordul Dobrogei*, Pontica 27 (1994), p. 133-155 [*Amphores timbrées du nord de la Dobroudja*].

MADZHAROV 2013 — K. Madzharov, *Amforni pechati ot jamnija kompleks v Ruse*, [*Amphores timbrées du complexe de fosses de Roussé*], dans V. Värbanov (éd.), *Sexaginta Prista, trakijski jamen kompleks*, Tom 1, [*Sexaginta Prista, le complexe de fosses thrace,* Tome 1], Roussé, 2013, p. 150-174.

MADZHAROV, STOYANOV & BOZHKOVA 2019 — K. Madzharov, T. Stoyanov, A. Bozhkova, *New Evidence About the Sinopean Amphora Import in Northeastern Thrace*, dans H. Kaba, G. Kan Șahin, B. M. A. Karsu et O. Bozoglan (éd.), *International Symposium on Sinope and Black Sea Archaeology : "Ancient Sinope and the Black Sea" Proceeding Book*, Sinope, 2019, p. 65-75.

MIRCHEV *et al.* 1962 — M. Mirchev, G. Toncheva, D. Dimitrov, *Bizone-Karvuna,* IVAD 13 (1962), p. 21-109.

MONACHOV 1993 — S. Ju. Monachov, *Les amphores de Sinope*, Anatolia antiqua 2 (1993), p. 107–132.

MONAKHOV 2003 — S. Ju. Monakhov, *Grecheskie amfory v Prichernomor'e: tipologija amfor vedushchikh centrov-éksporterov tovarov v keramicheskoj tare. Catalog-opredelitel'*, Saratov, 2003 [*Les amphores grecques de la mer Noire : typologie des amphores des principaux centres d'exportation de marchandises dans des conteneurs en céramique*].

MONAKHOV *et al.* 2016 — S.Ju. Monakhov, E.V. Kuznecova, N.F. Fedoseev, N.B. Churekova, *Amfory VI-II vv. do n. é. iz sobranija Vostochno-Krymskogo istoriko-kul'turnogo muzeja-zapovednika. Katalog*, Kertch-Saratov, 2016 [*Les amphores du VIe-*

IIe siècles av. n. è. de la collection du Musée-réserve historico-culturel de la Crimée de l'Est. Catalogue].

MUȘEȚEANU *et al.* 1978 — C. Mușețeanu, N. Conovici, A. Atanasiu, *Contribution au problème de l'importation des amphores grecques dans le sud-est de la Munténie*, Dacia N.S. 22 (1978), p. 173-199.

SÎRBU 1997 — V. Sîrbu, V. Oprea, Fl. Rădulescu, *Așezarea getică din zona Gîldau-Pietroiu, jud. Călărași (II)*, Istros 8 (1997), p. 209-236 [*L'établissement gétique de la zone Gîldău-Pietroiu, dép. de Călărași*].

TELEAGĂ 2008 — E. Teleagă, *Griechische Importe in der Nekropolen an der unteren Donau 6. Jh.- Anfang des 3. Jhs v. Chr.*, Rahden, 2008.

TUDOR 1967 — D. Tudor, *Răspîndirea amforelor grecești ștampilate în Moldova, Muntenia și Oltenia*, ArhMold 5 (1967), p. 37-80 [*La diffusion des amphores grecques timbrées en Moldavie, Munténie et Olténie*].

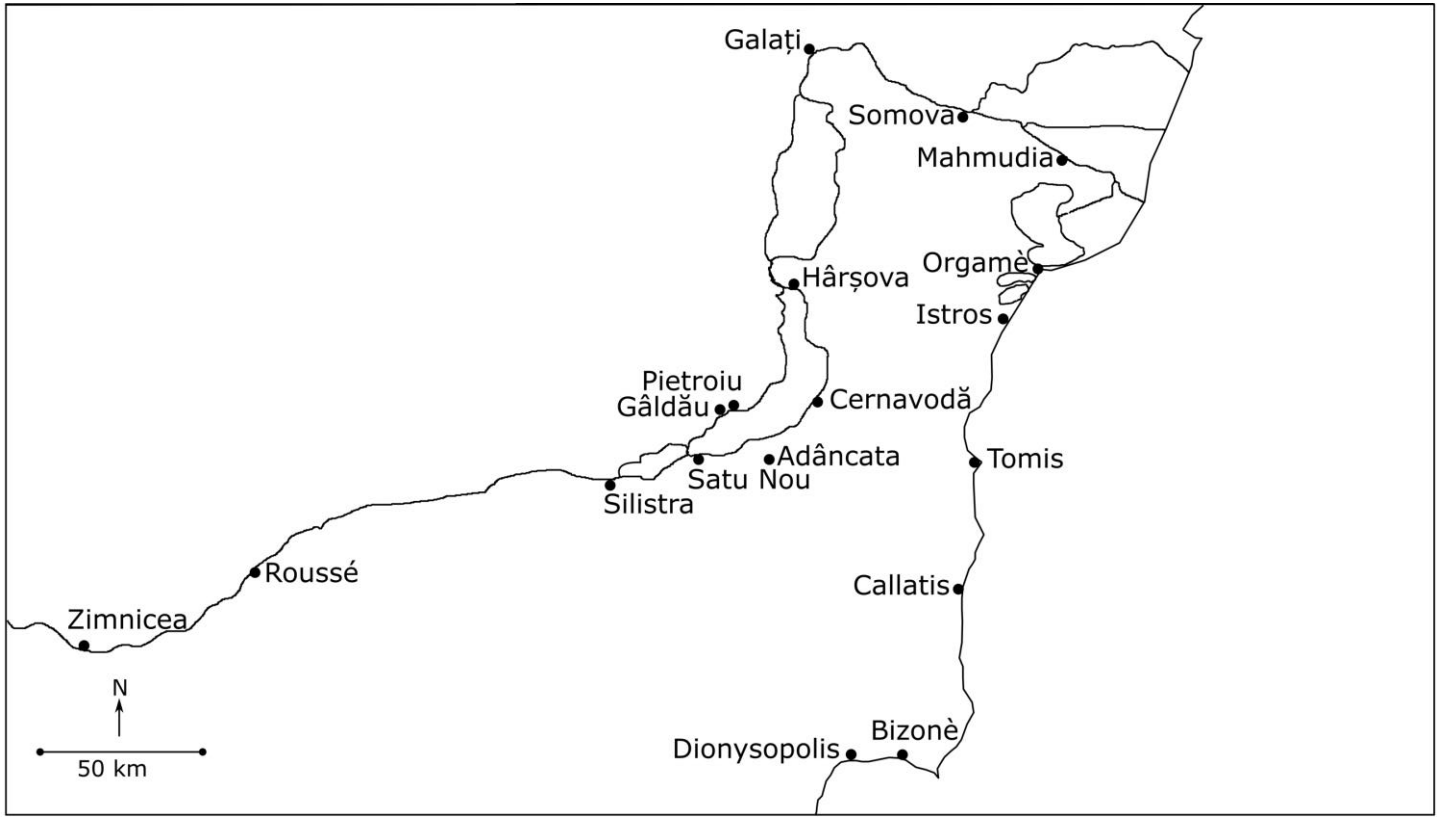

Fig. 1 - La Dobroudja, avec la localisation des lieux mentionnés dans le texte.

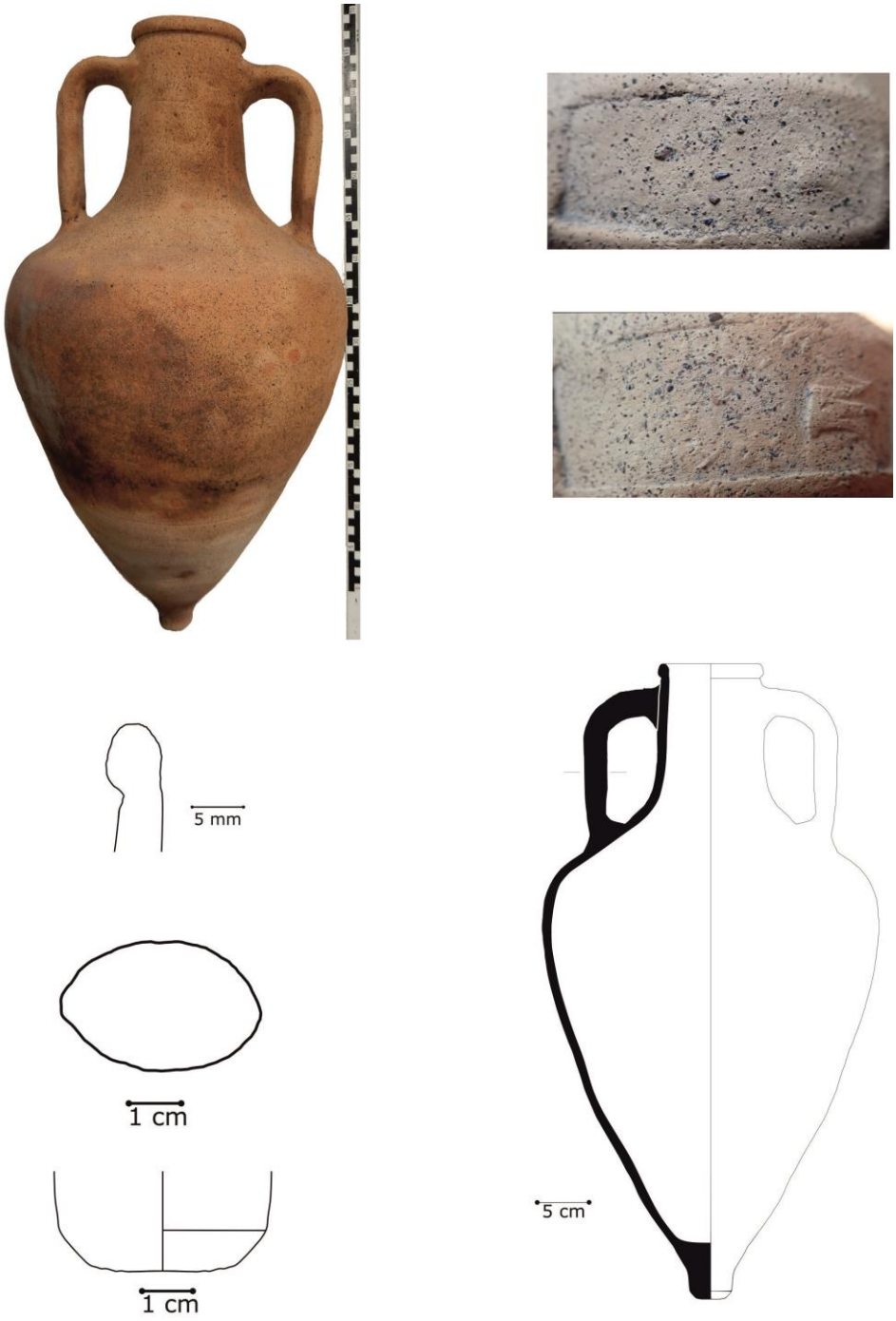

Fig. 2 - L'amphore inv. 45984 et ses timbres.

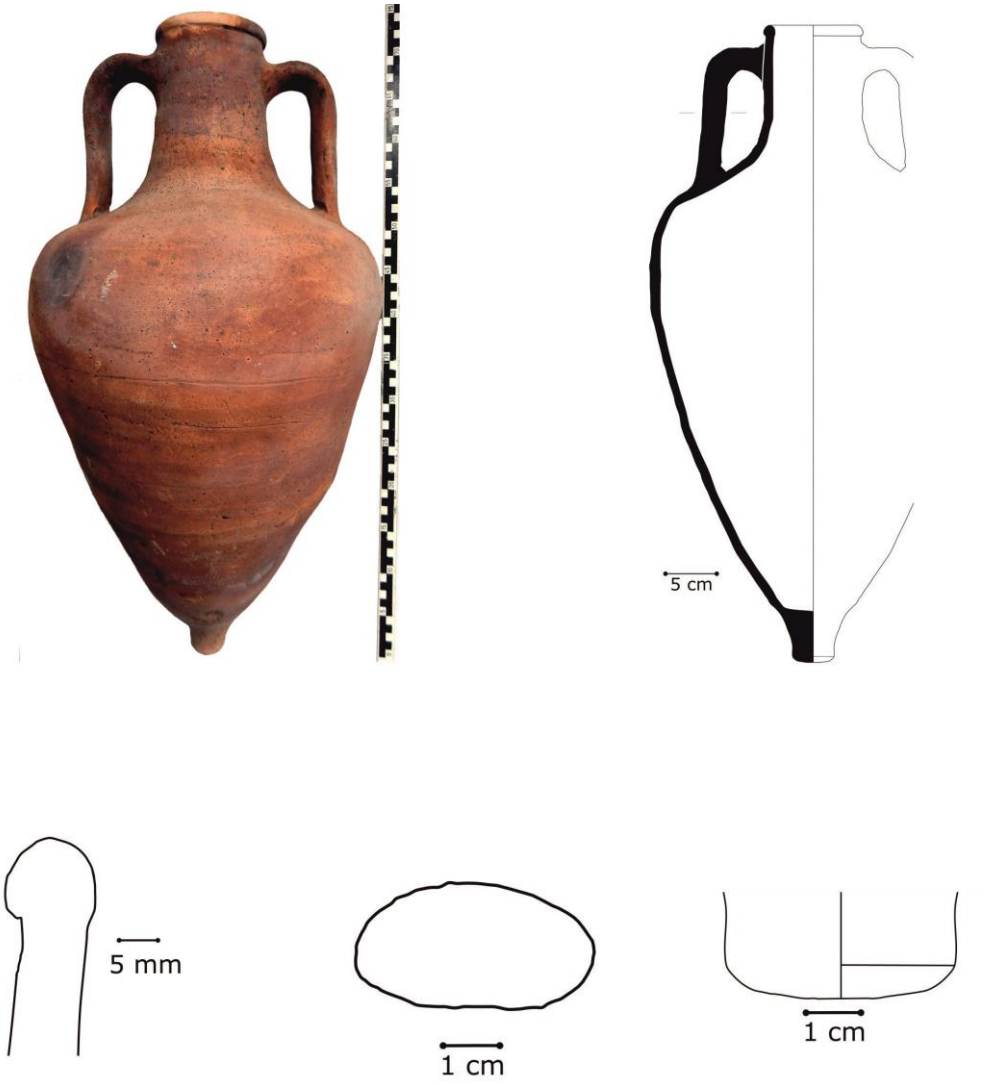

Fig. 3 - L'amphore inv. 45985.

NOTICES ÉPIGRAPHIQUES ET ONOMASTIQUES (SCYTHIE MINEURE / DOBROUDJA) (II)

Dan DANA[*]

Cuvinte-cheie: *Scythia Minor, epigrafie greacă și latină, noi lecturi, onomastică*.
Mots-clés : *Scythie Mineure, épigraphie grecque et latine, nouvelles lectures, onomastique*.

Rezumat: *Această a doua serie de șapte notițe epigrafice și onomastice privește inscripții grecești și latine – epitafuri și dedicații – de epocă imperială și tardoantică descoperite pe teritoriul Sciției Mici (Dobrogea). Propunerile de lectură (îmbunătățiri, corecții de detaliu, eliminări de nume fantomă precum* Diocas, Diocatus, Gaiones, Inserus, Πάρφυρις*), însoțite de ilustrații permițând controlul pasajelor în discuție, sunt urmate de comentarii onomastice și de alte interpretări.*
Résumé : *Cette deuxième série de sept notices épigraphiques et onomastiques concerne des inscriptions grecques et latines – épitaphes et dédicaces – d'époque impériale et tardo-antique découvertes sur le territoire de la Scythie Mineure (Dobroudja). Les propositions de lecture (améliorations, corrections de détail, éliminations de noms fantômes comme* Diocas, Diocatus, Gaiones, Inserus, Πάρφυρις*), accompagnées d'illustrations permettant de contrôler les passages en question, sont suivies de commentaires onomastiques et d'autres interprétations.*

Je reprends ici la série de notices épigraphiques et onomastiques concernant des inscriptions grecques et latines découvertes sur le territoire de la Scythie Mineure – *grosso modo*, de l'actuelle Dobroudja[1]. Les propositions de lecture (améliorations, corrections de détail, éliminations de noms fantômes), suivies de brefs commentaires, seront accompagnées, autant que possible, de photos de qualité ou de fac-similés, afin de permettre la vérification des corrections apportées dans les sept notices suivantes.

———————

[*] Dan DANA : CNRS/ANHIMA (Paris) ; e-mail : ddana_ddan@yahoo.com.
[1] La première série a été publiée dans Pontica 47 (2014), p. 465-493 (DANA 2014).

14. *Gaiona*, un faux Goth à Tomis (IGLR 30 = ISM VI.2 545)

Une épitaphe chrétienne de *Tomis*, datée par les commentateurs de la fin du Ve s. ou de la première moitié du VIe s.[2], présente le texte suivant : *In huc tumulu*|*m est positus* | *Terentius* | *filius Gaio*|*ne, annor(um) vigin*|*ti cinque, mil*|*itans inter sa*|*gittar(io)s iunio*|*res*. On note les particularités du latin tardif, comme *huc* (= *hoc*, plutôt que *hunc*) et *cinque* (= *quinque*). L'unité mentionnée est peut-être une unité de cavalerie, une *vexillatio comitatensis* d'*equites sagittarii iuniores* (cf. *ND*, *Or*. 8.31), connue dans le diocèse de Thrace[3]. Cette stèle funéraire de marbre (croix en relief au milieu d'un lierre en dessus d'un christogramme dans un cercle et du champ épigraphique) (**Fig. 1**), connue depuis un siècle, est souvent citée pour son intérêt militaire, mais surtout onomastique. En effet, à partir de Vasile Pârvan, presque tous les commentateurs, y compris Emilian Popescu, ont vu dans le patronyme – les nominatifs proposés étant *Gaiones* ou *Gaionas*[4] – un nom goth, et donc une preuve de ce que l'on a pris coutume d'appeler la « barbarisation » de l'armée romaine tardive[5]. Ils ont dû penser au plus fameux Gainas, un général goth connu comme *comes (rei militaris)* entre 395-399 et *magister utriusque militiae* en 399-400[6].

Or, non seulement les parallèles donnés sont douteux, et supposent qu'un lapicide maladroit aurait utilisé à la place du génitif attendu des formes « barbares », mais ce nom s'explique parfaitement à la lumière d'autres attestations grecques et latines. En vérité, il faut comprendre *Terentius filius Gaion(a)e* : ce nom – gr. Γαιωνᾶς (lat. *Gaiona*) – est une création grecque, par double suffixation, à partir du banal *Gaius*[7] → Γαΐων → Γαιωνᾶς. Pour une formation similaire avec le suffixe complexe -ωνᾶς (cf. le type grec Θεωνᾶς ; et Ζηνωνᾶς en Phrygie, MAMA

[2] IGLR 30 (et photo) = AÉ, 1976, 617 = ISM VI.2 545 (et photo Pl. CLXIX) (108 x 36 x 16,5 cm).

[3] HOFFMANN 1970, I, p. 264, et II, p. 109, n. 591 ; voir aussi ZAHARIADE 1988, p. 95.

[4] Sur le problème soulevé par ce nom, voir BEŠEVLIEV 1977, p. 71. Proposition confuse chez DUVAL 1980, p. 317 : « *filius Gaio*|*ne* doit-il se lire *filius Gaionae* (= de *Gaionas*, nom qui serait gothique) ? Ne pourrait-on comprendre dans cette inscription pleine de vulgarismes *filius Gaio* (au datif) et voir dans *NE* soit une erreur soit le résidu d'un autre formulaire ? ». H. DAICOVICIU traduit « Terentius, Gaiones (sic!) Sohn » (dans *Römer in Rumänien*, p. 287, n° H 50 ; photo Pl. 103).

[5] PÂRVAN 1924, p. 131 ; I. BARNEA, dans VULPE & BARNEA 1968, p. 424 et 463 (*Gaione*); E. POPESCU, dans IGLR 66 ; ARICESCU 1977, p. 65 (= ARICESCU 1980, p. 65) ; BARNEA 1977, p. 56, n° 23 (photo p. 57, fig. 11) ; ZAHARIADE 2006, p. 183-184 (photo p. 184, fig. 102) ; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2007, p. 319 et 324 ; OPPERMANN 2010, p. 212 ; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 89/125 (un Goth fédéré) ; PETOLESCU 2014, p. 337, n. 58 ; BÂLTÂC, ŞTIRBULESCU & ŞTEFAN 2015, p. 192, n° 191. Ce nom manque pourtant du répertoire de FIEBIGER 1939.

[6] PLRE I 379-380 ; voir aussi Gainas 2, *dux Arabiae* au début du VIe s. (PLRE II 489). Pour ce nom goth, voir SCHÖNFELD 1911, p. 98 (« etymologisch dunkel ») ; FRANCOVICH ONESTI 2007, 48.

[7] Pour des dérivés latins de *Gaius* (*Gaianus*, *Gailla*, *Gaina*, *Gaiolus*/*Gaiulus*, *Gaipor*), voir KAJANTO 1965, p. 173 ; OPEL II 158-159 ; ajouter *Gaianilla* (OPEL II 158) et *Gaionilla* (ERA Emerita 239).

IX 130) sur des éléments latins, on peut citer Ἀντωνᾶς (en Égypte), Βαρωνᾶς (OGIS I 196)[8], Βασσωνᾶς (dans la région de *Bostra*, IGLS XIII.2 9930) et Σεργωνᾶς[9].

Fig. 1. Épitaphe de Terentius fils de Gaiona (*Tomis*).

Gaiona(s)/Γαιωνᾶς est par ailleurs très bien attesté dans les inscriptions latines[10] et grecques[11], ainsi qu'en Égypte[12], y compris dans les ostraca du Mons Claudianus – déjà vers 137 de notre ère, donc bien avant l'apparition des Goths au Bas-Danube[13]. Bref, loin d'être un nom germanique, *Gaiona* est un dérivé grec à partir d'un nom latin, indice du brassage onomastique de l'Empire. Un autre

[8] Le même nom apparaît, en graphie latine, à *Sacidava* (ISM IV 174), parmi les *sacerdotes* de Jupiter Dolichenus : *Baronas*.

[9] Pour ce dernier, voir SOLIN 2004, 184 ; sur ce type de suffixation, voir DANA 2017, p. 209.

[10] AÉ, 1975, p. 101 (Rome, affranchi et héritier d'un prétorien) ; *M. Antonius M. f. Gaiona(s)*, attesté à plusieurs reprises à Rome, sous Commode [CIL VI 420 (= 30764 = 36749 = IG XIV 985 = ILS 398 = IGR I 70 = AÉ, 1980, 38) et 36793 ; CIL XIV 24 = ILS 4294 ; IG XIV 1512 = IGVR III 1157 ; AÉ, 1998, 209], voir SCHEID 1995 ; IGVR I 109 ; CIL VI 21235, 29145 et 32316 (Rome) ; CIL XIV 1923 (Ostie) ; CIL IX 746 (Larinum).

[11] À *Neoklaudiopolis* dans le Pont (*Studia Pontica* III 73) ; entre l'Égypte et la Nubie (SEG VIII 815) ; à Rome (IGVR II 451 et 569).

[12] Cf. la base de données *Trismegistos*.

[13] *O. Claud*. II 283 ; *O. Claud*. III 449, 450, 451.

pseudo-Goth disparaît ainsi du Bas-Danube, à l'instar de *Aurgais*, en réalité *Aur(elius) Gai(u)s*, mentionné sur une stèle tardive de *Capidava* (ISM V 43)[14].

———————————

15. Le nom fantôme Πάρφυρις (IGLR 273)

Un fragment de tuile utilisée dans l'antiquité tardive afin de graver une épitaphe à *Salsovia* (V^e^-VIe s.) a été publié de cette manière par I. Barnea en 1954, et repris avec le même texte par E. Popescu (IGLR 273) : ᾽Ενθάδε | κῖτε Πάρ|φυρις δοῦ|λος Χ̣(ριστοῦ). La forme du nom intrigue, d'autant plus que le commentaire le présente comme attesté pour la première fois en Scythie Mineure, et parfois dans les inscriptions latines – ce qui se rapporte en réalité au nom bien connu Πορφύριος. Or, cette graphie avec *alpha* n'existe nulle part. Le dessin pourrait faire penser à un *alpha* maladroitement gravé ; pourtant, il est différent de l'*alpha* gravé à la l. 1. En regardant la photo (cf. le dessin, **Fig. 2**), on reconnaît pourtant un *omikron* vaguement rhomboïdal, avec deux prolongements. Il convient alors de lire, comme attendu, Πορφύρις, une forme syncopée[15] de Πορφύριος, nom assez fréquent.

Fig. 2. Fac-similé de l'épitaphe de Porphyri(o)s (*Salsovia*) (D. Dana, d'après la photo).

———————————

16. Le nom fantôme *Diocatus* et le nom grec Διογᾶς/*Dioga* (CIL III 14434 = ISM IV 127)

L'épitaphe CIL III 14434 de *Durostorum*[16] vient d'être republiée dans un corpus récent (ISM IV 127) : *D(is) M(anibus).* | *Val(erio) Dio*|*cati qui* | *vixit an[nis]* | *LXX et* | *Marinae* | *Demetriae* | *[---]*. Dans la traduction, le défunt devient par

[14] Voir DANA 2014, p. 474-475, n° 7.

[15] Sur l'aphérèse fréquente de l'O dans les masculins en -ιος et les neutres en -ιον, voir GIGNAC 1976, p. 25-26 ; FEISSEL 1983, *index*, p. 275.

[16] Reprise avec un dessin par KALINKA 1906, p. 298-299, n° 380 (avec la lecture fautive Valdio | Gati ; mais la bonne lecture *Diogas* dans l'*Index*, col. 420) ; la même lecture reproduite dans la compilation de POPA-LISSEANU 1913, p. 55, n° 5. Nouvelle lecture Val(erio) Diogati par F. Feraudi (HD 42971) ; deux noms-fantôme dans les répertoires, s.v. *Diocatus?* chez MINKOVA 2000, p. 151, et *Diocas* dans OPEL II 101.

mégarde « Valerius Diocati », comme si on avait affaire à un patronyme, alors que dans l'index il est enregistré comme « Diocatis » (p. 384)[17]. Même sans avoir la possibilité de regarder la pierre, car elle semble perdue, une correction de lecture et de compréhension s'impose : aux ll. 2-3 on lira VAL DIO|GATI, donc *Val(erio) Dio|gati*. Le datif *Diogati* est celui du nom grec *Dioga* (Διογᾶς), qui est un hypocoristique du banal Διογένης. Outre la transcription en caractères épigraphiques du CIL (« missit [J.] Oehler »), il existe un fac-similé dans le recueil d'Ernst Kalinka (**Fig. 3**), qui confirme la lecture DIO|GATI.

Fig. 3. Fac-similé de l'épitaphe de Val. Dioga (*Durostorum*) (E. Kalinka).

De la même façon, Dimităr Dečev avait cité dans son recueil[18] une inscription de Lisović, dans le Kosmaj (Mésie Supérieure, IMS I 130), où, à partir de la séquence *Diopaneti Dionisi (filio)*, le linguiste bulgare restituait un nominatif *Diopanes* ; ce prétendu nom thrace était considéré une variante de *Diuppaneus* – qui est en réalité le nom dace *Diurpaneus* (voir *OnomThrac* 145). Or, on reconnaît ici le datif *Diopaneti* pour *Diophaneti*, graphie du nom grec banal *Diophanes*/ Διοφάνης.

Dioga est également bien attesté dans les inscriptions latines, y compris au datif : *G(aio) Iulio Diogati* (CIL VI 17424a = 19982, Rome). Il convient également de rectifier la lecture problématique de l'épitaphe d'un Cilicien[19], provenant de *Risinium*, en Dalmatie (CIL III 1719)[20] : *Diocas Dio|caenu Cilix | ann(orum) XXXV | Lup( ) ben(e) m(erenti)*. En réalité, sur les deux photos disponibles on aperçoit DIOGAS•DIO|GAE•NV•CILIX | ANN•XXXV | LVP•BEN•M•. On lira donc :

Diogas · Dio-
gae · n(atione?) V( ) · Cilix,
an(orum) · XXXV.
Lup( ) · ben(e) · m(erenti).

[17] L'onomastique de son épouse (?) pose problème, car une séquence *Marina Demetria* est peu plausible : on attendrait soit un gentilice (*Maria* ou *Marinia*) + *cognomen*, soit une formule onomastique pérégrine, du type *Marina Demetri (filia).*

[18] DETSCHEW 1957, p. 141.

[19] Qui n'est pas répertorié dans LGPN V.B.

[20] Republiée par MARTINOVIĆ 2011, p. 79, n° 51 (dessin et photo ; autre photo : HD 53194) ; les deux exemples sont présents s.vv. *Diocaenus* et *Diocas* dans OPEL II 100-101. Cf. aussi ALFÖLDY 1969, p. 188, s.v. *Diocas* (mais avec un renvoi à *Diogenes*).

———————

17. Un *cornicularius* dans une dédicace grecque de la région de *Durostorum* (IGBul*g* II 866 = ISM IV 106)

Une dédicace fragmentaire à une divinité inconnue, figurant le motif du « Cavalier Thrace », si fréquent dans l'espace balkanique, est donnée comme provenant de la région de *Durostorum* ; elle est conservée par ailleurs au musée de Silistra (**Fig. 4**). Elle a été publiée ainsi depuis Veselin Beševliev et Georgi Mihailov (IGBulg II 866 = CCET II.1 181 = ISM IV 106)[21] : Ἰούλιος Φίρμος Κορνού[του εὐχα]|ριστήριον ὑπὲρ τῶν [---] | καὶ τῶν ἰδίων πάντ[ων ἀνέθηκεν]. Pourtant, la mention d'un patronyme après les *duo nomina* est inhabituelle, et l'on attendrait plutôt la qualité du dédicant. Il doit s'agir d'un rang militaire, une transcription rare, mais existante, de *cornicularius*. On rencontre ainsi κορνουκλάριος à Ancyre (IGR III 207 = *I.* Ankara I 234) et dans la documentation d'Égypte[22], et κορνουκουλάριος en Pisidie (SEG VI 615). Il convient donc de lire :

Ἰούλιος Φίρμος κορνου[κ(ου)λάρι(ο)ς εὐχα]-
ριστήριον ὑπὲρ τῶν [τέκνων?]
καὶ τῶν ἰδίων πάντ[ων ἀνέθηκεν].

Fig. 4. Dédicace du *cornicularius* Iulius Firmus (région de *Durostorum*).

On peut même imaginer une abréviation du rang de *cornicularius*, qui, chargé de tâches administratives, faisait partie des *principales*. Très probablement, cet Iulius Firmus était *cornicularius* de la *legio XI Claudia*[23]. En Mésie Inférieure, des *cornicularii* sont attestés dans les inscriptions latines une quinzaine de fois, tandis qu'en Thrace ils sont attestés dans des inscriptions grecques dans le territoire de *Serdica* (IGBulg IV 1985[24] et 2022) et dans une inscription latine à Périnthe (CIL III

[21] BEŠEVLIEV 1952, 67, n° 112 (Pl. 49.1), avec la lecture Κορνοῦ[τος] et la restitution ὑπὲρ τῶν [τέκνων]. Le nom est présent dans OPEL III 78 (s.v. *Cornutus*). Voir aussi OPPERMANN 2006, 117 (mis en rapport avec Tomis) et n° 363 (et photo Pl. 32).

[22] SB III 62221, l. 1 (Éléphantine) ; O. Theb. 143, l. 6 (Thèbes).

[23] Seulement deux autres *cornicularii* étaient connus dans cette légion (MATEI-POPESCU 2010, 152).

[24] Βοηθὸς κορνικουλάρις, c'est-à-dire *adiutor cornicularii* (scribe parmi les prétoriens).

7394 = 12324 = *I.* Perinthos 19). Cet échange *i*/*u*, pour ce mot comme pour d'autres, est attesté aussi bien dans les inscriptions latines que grecques[25].

———————————

18. Un nom grec banal dans les alentours de *Zaldapa* (IGBulg II 870)

En 1901, Václav Dobruský publiait, sans photo mais avec une reproduction en « caractères épigraphiques », avec beaucoup de ligatures, une dédicace trouvée dans les ruines d'Hisar-kale près d'Abrit, dans le dép. de Dobrič (fortification tardo-romaine de *Zaldapa*), depuis égarée[26]. Le texte de cette tablette de marbre qui figurait Zeus près de l'autel et l'aigle a été repris par G. Mihailov (IGBulg II 870) (**Fig. 5**) : [Εὐ]ρυφῶν Ἀγαθοκλέος | ἀνέθηκεν εὐχαριστήρι[ον].

Pourtant, le nom Εὐρυφῶν est rarissime, étant en plus attesté aux époques plus reculées que la date impériale de cette dédicace. Il convient donc d'éliminer cette occurrence (LGPN IV 136) et de restituer, sans aucune hésitation, un nom banal dans toutes les régions, y compris dans l'espace qui nous intéresse (LGPN IV 336). On lira donc :

[Τ]ρύφων Ἀγαθοκλέος
ἀνέθηκεν εὐχαριστήρι[ον].

Fig. 5. Fac-similé en caractères épigraphiques de la dédicace de Tryphôn fils d'Agathoklès (*Zaldapa*).

———————————

19. L'épitaphe d'un *circitor* au sud de la province de Scythie (CIL III 12444)

Une épitaphe tardive de Yunusçilar (« Junusčilar », auj. Balkanci, dép. de Dobrič)[27] – 23 km au nord de Balčik/*Dionysopolis* –, a été publiée ainsi par Karel Škorpil[28] et reprise dans CIL III 12444 avec un dessin similaire (envoyé par le même savant tchèque établi en Bulgarie), en « caractères épigraphiques » (**Fig. 6 a b**) : *Fl(avio) Nepotia[no]* | *circitori* | *v(iri) c(larissimi) CENSO[---* | *vix(it) an]nis XX[---,*| *milit(avit) ann(is)] X [---]*. Suivant la restitution *censo[ris]* de Škorpil, Mommsen se demandait s'il ne fallait pas développer « *circitori v(iri) c(larissimi) censoris* ».

[25] BINDER 2000, p. 174-175, dans les inscriptions κορνουκλάριος et κορνοκλάριος, cf. en latin *cornicla(rius)* (CIL V 7897, *Cemenelum*, Alpes Maritimes), *[cor]nuc(ularius)* (CIL III 644 = CIPh II.1 90, Philippes de Macédoine) et, avec plus d'une dizaine d'occurrences, *cornuc(u)larius* (à titre d'exemple, CIL XIII 1832, 1860 et 1869).

[26] DOBRUSKI 1901, p. 768, n° 68 ; la plaque aurait été trouvée par Janka Mladenova au musée de Serdica (cf. G. Mihailov, IGBulg V 5391).

[27] BOBČEVA 1974, p. 21-22 (Junuzčilar) ; TORBATOV 2012. D'autres graphies de ce toponyme turc : Iunuscilar, Iunuzcilar. Du même site provient une dédicace honorifique fragmentaire de *Dionysopolis* (IGR I 664 = IGBulg I² 16).

[28] ŠKORPIL 1894, p. 211, n° 103, et fac-similé (AÉ, 1895, 57) ; lecture reprise dans la compilation de POPA-LISSEANU 1913, p. 35 ; HD 4518.

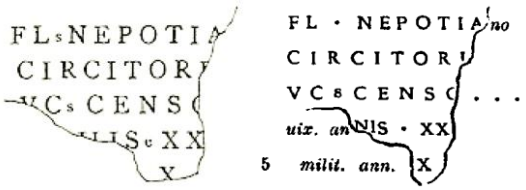

Fig. 6. Fac-similés en caractères épigraphiques de l'épitaphe du *circitor* Fl. Nepotianus (territoire de *Dionysopolis*) : a (AEM) et b (CIL).

Ce morceau d'une plaque funéraire était encastré dans une maison, après sa découverte dans l'ancien cimetière au sud-est du village. *Circitor* désigne dans la plupart des occurrences un grade militaire de l'armée tardive (chargé des rondes ?)[29] ; s'il est tout à fait inhabituel de trouver un *circitor* civil attaché à un *vir consularis*, il est cependant plus tentant de penser à un soldat du IVe s. Non seulement le gentilice le permet, car *Flavius* est le *nomen* de la dynastie constantinienne, devenu un marqueur du statut social pour les individus au service de l'appareil administratif de l'État ou dans l'armée, étant automatiquement attribué à tous les militaires après 324[30], mais les restes de l'inscription permettent de proposer la restitution *[s]|uc(cura)*.

Je suggère de reconnaître ici la tournure *succura*, pour *sub cura*, avec assimilation (*b* + *c* > *cc*), très fréquente à une époque tardive[31]. En toutes lettres ou abrégée *s(ub) c(ura)*, cette formule indiquait le commandant de la vexillation en poste, un *praepositus*, devenu titre générique des commandants d'unités. Je donne, à titre d'exemple, quelques épitaphes : à *Intercisa* en Pannonie (RIU V 1205), *Aur. Vale(n)s, b(ar)b(aricatus?) n(umeri) eqq(uitum) Scut(ariorum), s(ub) c(ura) Marini p(rae)p(ositi)* ; à l'époque tétrarchique, à Philippes de Macédoine (CIPh II.1 105), un sous-officier anonyme de la *legio II Herculia*, *succura Mucian[i]* ; à *Edessa* de Macédoine, au début du IVe s., *Aurelius Saza, centenarius (…) militavi inter ecuites catafractarios Pictavensis, succura Romani propositi* (CIL III 14406a = IG X.2.2 109 = Kinch 34 = I. Basse Macédoine II 356) ; à *Claudiopolis* de Bithynie, à la même époque, *Val. Fuscianus, du[ce]narius (…) militavit in vexillatione eqq(uitum) cat(afractariorum) clib(anariorum), s(ub) c(ura) Valentis p(rae)p(ositi)* (I. Klaudiu polis 40 = AÉ, 1984, 825) ; à *Airè* (auj. Șanamein), en Syrie du Sud (IGLS XIV.2 565, avec ma relecture), un anonyme *[nu]m(eri) eq(uitum) Dalm(atarum), de succur(a) [--- p(rae)p(ositi)?]*. Enfin, pour le même grade suivi de la tournure *sub cura*, on peut citer deux épitaphes de *circitores* d'unités tardives qui restent inconnues : à

[29] Avec des exceptions dans l'administration, ainsi, entre autres, un *circitor p(ublici) p(ortorii)* à *Ratiaria* (AÉ, 1938, 91), un *cir(citor) vec(tigalis) Illy(rici)* (AÉ, 1985, 714, *Aquae Iasae*), etc. ; voir ŠAŠEL 1984. Sur l'apparition des grades *circitor* et *exarchus* (plus tard *biarchus*), voir SPEIDEL 2005.

[30] Après MÓCSY 1964 (« Der Name Flavius als Rangbezeichnung in der Spätantike »), voir la série d'études sur la distinction entre les *Flavii* (dans l'armée et la haute administration) et les *Aurelii* (des civils) de KEENAN 1973, 1974 et 1983 ; les observations de CAMERON 1988 ; SALWAY 1994, p. 137-140 (« Aurelius and Flavius as Indicators of Status »).

[31] Pour cette tournure, voir DANA 2019, p. 174-178, nos 45-46 (avec la relecture des épitaphes de Airè et de Tyane).

Cremone, en Italie, *Aur(elio) Supero, circit(ori) sub cur(a) Iust<i>* (CIL V 4100 = ILS 2795) ; à Tyane, en Cappadoce, Βειταλειανός, κερκείτωρ σευουρα (= *sub cura*) Σευηρείνου πρεποσείτου (CIL III 14184,9 = I. Tyana 101, avec ma relecture).

Je propose donc de reconnaître l'épitaphe d'un militaire de l'armée romaine tardive :

Fl(avio) · Nepotia[no],
circitori [· s]-
uc(cura) · Censo[rini],
[v(ixit) · an]nis · XX[–],
[m(ilitavit) · annis ·] X[–]
[----------].

Fl. Nepotianus avait servi comme *circitor* dans un *numerus* inconnu, sous les ordres du *praepositus* Censorinus. Du point de vue onomastique, ces dérivés indiquent l'existence dans leur famille (pères, grands-pères, etc.) d'un *Nepos* et d'un *Censor*. On connaît d'autres *circitores* de l'armée tardive sur le bas-Danube : dans un catalogue de *Salsovia*, plusieurs *circit(ores)* nommés *Concordius*, *Maxi[mus]*, *Para[tus]*, *Ursinus* (CIL III 14214,24 = IGLR 272) ; à *Istros*, un anonyme, *circitor de vixillatione XII Catafracta(riorum) [q]ua[e e]s(t) T[ri]mamio* (IGLR 110) ; à Gorno Hărsovo (dép. de Razgrad), *Fl. Tethianus, qandam circetor de nomero Catafractariorum* (SGSLIB 52) ; à *Ratiaria*, *Pistus circit(or)* (CIL III 6292) ; à Makreš (dép. de Vidin), *Aur. Maximinianus, ci(r)citor* (AÉ, 1938, 99) – sans doute dans le *numerus equitum Dalmatarum Divitensium*. Un autre *Nepotianus*, à son tour un militaire, est attesté à cette époque tardive à *Halmyris* (CIL III 13739 = IGLR 168 = I. Halmyris 28), où la famille honore *memoria Nepotiani principalis*, décédé à 37 ans.

———————————

20. Le *cognomen* banal d'un *duumvir* de *Tropaeum Traiani* (CIL III 12466 = ISM IV 19)

Une dédicace sur un autel d'un *duumvir* de *Tropaeum Traiani* est censée mentionner un cognomen hapax, depuis son premier déchiffrement par Grigore Tocilescu[32], repris par la suite (CIL III 12466 = ISM IV 19)[33] : *I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)]* | *Ael(ius) Inserus IIv(ir)* | *pro se et suorum* | *ex votu[m] pos*|*uit aram*. D'après les photos disponibles depuis peu, il convient pourtant de lire un *cognomen* banal (cf. une photo dans ISM IV, **Fig. 7**)[34] :

[32] TOCILESCU 1894, p. 112 (n° 56) ; TOCILESCU 1903, p. 27 (n° 36) ; PÂRVAN 1912, p. 12, n. 101.

[33] Même lecture dans SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 83 ; APARASCHIVEI 2003, p. 334-335 et 333 (n° 11) ; APARASCHIVEI 2010, p. 210 et 328 ; POPESCU 2013, p. 137 (n° 6) ; POPESCU 2015, p. 196 (n° 6) ; HD 43574.

[34] D'autres photos : *Lupa* 20992.

I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)]
Ael(ius) Ingenus IIv[ir]
pro se et suorum
ex votuṃ pos-
uit aram.

Fig. 7. Dédicace du duumvir Ael. Ingenu(u)s (*Tropaeum Traiani*) (ISM).

À la place du monstre onomastique *Inserus* (repris tel quel dans *OPEL* II 195), il faut lire sans aucun doute – tout en remarquant la maladresse de la gravure – *Ingenus*, forme syncopée et très fréquente du nom banal *Ingenuus*. Qui plus est, un homonyme est connu dans le territoire de *Tropaeum Traiani* : il s'agit d'une épitaphe fragmentaire (ht. 59,5 cm) arrivée à Rosica (jadis Saradja/Saragea)[35] d'Abtatkalesi, donc de *Zaldapa*, et envoyée en 1898 au musée de Sofia. Cette épitaphe d'une anonyme était restituée de cette manière par E. Kalinka : *[--- | vix(it) a]n(nis) II[XX.| - A]el(ius) Ingenus | [c(ivis)] R(omanus) d(efunctae) con[i]ug(i) | [b]en(e) mer(enti) |*[5] *[p]osuit*. Aussi bien la restitution *[c(ivis)] R(omanus)* que le D pris pour une abréviation très peu probable, *d(efunctae)*, posent problème[36]. D'après la disposition donnée par le dessin (**Fig. 8**), je lis en toute confiance :

[--- ---]
[vix(it) · a]n(nis) [·] II[XX(X)?].
[- · A]el(ius) · Ingenus,
[IIvi]r [i(ure)] d(icundo) · coniug(i)
[b]en(e) · mer(enti)
[p]osuit. vac.

Fig. 8. Épitaphe d'une anonyme (*spolia* de Zaldapa) (E. Kalinka).

[35] CIL III 14211 = Kalinka, 326, n° 416 (dessin) ; dans la compilation de POPALISSEANU 1913, p. 74, n° 4.

[36] Proposition *[ma]r(itus?) d(ulcissimae?)* dans le CIL, où, dans la transcription, le gentilice apparaît déformé en]ET ; ou une autre proposition, *[o]rd(inarius)?*, par E. Kalinka.

La même désignation abrégée apparaît dans la dédicace de *Tropaeum Traiani* à *Deus Sanctus Apollo*, érigée par *P. Valerius IIvir i(ure) d(icundo)*[37]. La cité fortifiée de *Zaldapa*, où a été trouvée l'épitaphe de la défunte anonyme, est connue pour la découverte d'inscriptions grecques et latines et d'autres monuments apportés comme *spolia* quand ce site connut un essor considérable au IVe s. [38] ; il était situé aux extrémités méridionales du territoire de *Tropaeum Traiani*, d'où devait provenir l'épitaphe apportée d'une nécropole de la cité ou de son territoire. Dès lors, il est très tentant d'identifier les deux homonymes qui ne font qu'un : *Aelius Ingenu(u)s*, *IIvir iure dicundo* du municipe fondé par Trajan.

———————————

INDEX

Idionymes et *cognomina*

Censorinus: 19 (*praepositus*?)
Dioga: 16 (*Val.*)
Gaiona: 14
Ingenu(u)s: 20 (*Ael.*)
Nepotianus: 19 (*Fl.*)
Πορφύρις: 15
Τρύφων: 18

Unités de l'armée romaine et vocabulaire militaire

circitor: 19
κορνου[κ(ου)λάρι(ο)ς]: 17 (*cornicularius*)
(praepositus?): 19
Sagittarii iuniores: 14 (*equites*)
[s]uc(cura): 19 (*sub cura*)

Notabilia varia

IIvir i(ure) d(icundo): 20

———————————

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

BAR IS – *British Archaeological Reports, International Series, Oxford*.

CCET – *Corpus Cultus Equitis Thracii*, Leyde, 1979– (EPRO 74).

CIPh – C. Brélaz, *Corpus des inscriptions grecques et latines de Philippes,* II *(La colonie romaine)*.1. *La vie publique de la colonie*, Athènes, 2014 (Études Épigraphiques 6).

[37] CIL III 12462 = 14437 = CCET IV 196 = ISM IV 28. L'autel, perdu, n'est connu que par une description de Grigore Tocilescu (la photo donnée dans ISM correspond à un autre autel, publié par Dumitru Tudor).

[38] Voir en dernier lieu DANA, MOREAU, KIROV & VALERIEV 2019, p. 75-76.

ERA Emerita – L. García Iglesias, *Epigrafía Romana de Augusta Emerita*, Madrid, 1973.

HD – Epigraphische Datenbank Heidelberg.

I. Ankara – S. Mitchell & D. H. French, *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra)*, I-II, Munich, 2012-2019 (Vestigia 62 et 72).

I. Basse Macédoine II – L. Gounaropoulou, P. Paschidis & M. B. Hatzopoulos, *Inscriptiones Macedoniae Inferioris (inter Bermium montem et Axium flumen repertae).* II.I. *Inscriptiones Alori, Aegearum, Miezae, Mariniae, Scydrae, Neapoleos, Edessae.* II.II. *Inscriptiones Cyrrhi, Gyrbeae, Tyrissae, Pellae, Allantae, Ichnarum, Europi, Bottiae septentrionalis, Almopiae*, Athènes, 2015.

IGBulg – G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I-V, Sofia, 1958-1997.

IGLR – E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Bucarest, 1976.

IGR – R. Cagnat *et alii*, *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, I, III-IV, Paris, 1906-1927.

I. Halmyris – M. Zahariade & C.-G. Alexandrescu, *Greek and Latin Inscriptions from Halmyris. Inscriptions on Stone, Signa, and Instrumenta Found between 1981 and 2010*, Oxford, 2011 (BAR IS 2261).

I. Klaudiu polis – F. Becker-Bertau, *Die Inschriften von Klaudiu polis*, Bonn, 1986 (IK 31).

ILS – H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, I-III, Berlin, 1892-1916.

IMS – F. Papazoglou (éd.), *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Belgrade, 1976–.

I. Perinthos – M. H. Sayar, *Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften*, Vienne, 1998 (DenkschrWien 269).

ISM – *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae. Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*, Bucarest, 1980–.

I. Tyana – D. Berges & J. Nollé, *Tyana. Archäologisch-historische Untersuchungen zum südwestlichen Kappadokien*, I-II, Bonn, 2000 (IK 55).

Kinch – P. O. Juhel, P. M. Nigdelis, *Un Danois en Macédoine à la fin du 19e siècle. Karl Frederik Kinch et ses notes épigraphiques. Ένας Δανός στη Μακεδονία του τέλους του 19ου αι.: ο Karl Frederik Kinch και οι επιγραφικές του σημειώσεις*, Salonique, 2015 (Μακεδονικά επιγραφικά 1).

LGPN – *A Lexicon of Greek Personal Names*, I-V.C, Oxford, 1987– (en cours).

Lupa – *Vbi erat Lupa* (<http://www.ubi-erat-lupa.org>).

MAMA – *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, I-XI, Manchester-Londres, 1928-2013.

O. Claud. – J. Bingen *et alii*, *Mons Claudianus. Ostraca Graeca et Latina*, I-IV, Le Caire, 1992– (en cours).

OGIS – W. Dittenberger, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*, I-II, Leipzig, 1903-1905.

OnomThrac – D. Dana, *Onomasticon Thracicum (OnomThrac). Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine Orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, Athènes, 2014 (Μελετήματα 70).

OPEL – B. Lőrincz & F. Redö (éds.), *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*, I-IV, Budapest-Vienne, 1994-2002 (et I², Budapest, 2005).

O. Theb. – *Theban Ostraca*, Londres, 1913.

PLRE – *The Prosopography of the Later Roman Empire*, I-III, Cambridge, 1971-1992.

RIU – *Die römischen Inschriften Ungarns (RIU)*, I-VI, Budapest-Amsterdam-Bonn, 1972-2001.

Römer in Rumänien – *Römer in Rumänien*, Cologne, 1969.

SB – *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten*, 1915–.

SGSLIB – V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964.

Auteurs

ALFÖLDY 1969 – G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969.

APARASCHIVEI 2003 – D. Aparaschivei, *L'institution de duumvirat en Dobroudja romaine. Troesmis et Tropaeum Traiani*, SAA 9 (2003), p. 327-340.

APARASCHIVEI 2010 – D. Aparaschivei, *Orașele romane de la Dunărea inferioară (secolele I-III p.Chr.)*, Iași, 2010.

ARICESCU 1977 – A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucarest, 1977.

ARICESCU 1980 – A. Aricescu, *The Army in Roman Dobrudja*, Oxford, 1980 (BAR IS 86).

BARNEA 1977 – I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Vatican, 1977 (Sussidi allo studio delle antichità cristiane 6).

BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU & ȘTEFAN 2015 – A. Bâltâc, Chr. Știrbulescu, A. Ștefan, *Muzeul Național de istorie a României. Catalogul colecției Lapidarium*. I. *Piese greco-romane*, Bucarest, 2015.

BEŠEVLIEV 1952 – V. Beševliev, *Epigrafski prinosi*, Sofia, 1952.

BEŠEVLIEV 1977 – V. Beševliev, c.r. du corpus IGLR, Arheologija 19/2 (1977), p. 69-72.

BOBČEVA 1974 – Lj. Bobčeva, *Arkheologičeska karta na Tolbukhinski okrăg* [*Carte archéologique du département de Tolbukhin*], Sofia, 1974.

BINDER 2000 – V. Binder, *Sprachkontakt und Diglossie. Lateinische Wörter im Griechischen als Quellen für die lateinische Sprachgeschichte und das Vulgarlatein*, Hambourg, 2000.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2007 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis*, dans D. V. Grammenos & E. K. Petropoulos (éds.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2*, I, Oxford (BAR IS 1675), p. 287-336.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic. Historical and Archaeological Commentary*, Constantza, 2012.

CAMERON 1988 – A. Cameron, *Flavius: A Nicety of Protocol*, Latomus 47 (1988), p. 26-33.

DANA 2014 – D. Dana, *Notices épigraphiques et onomastiques (Scythie Mineure/ Dobroudja) (I)*, Pontica 47 (2014), p. 465-493.

DANA 2017 – D. Dana, *Hellénisation par suffixation : noms non grecs et suffixes grecs*, dans A. Alonso Déniz, L. Dubois, C. Le Feuvre & S. Minon (éds), *La suffixation des anthroponymes grecs antiques* (SAGA). *Actes du colloque international de Lyon, 17-19 septembre 2015, Université Jean-Moulin–Lyon 3*, Genève, 2017 (Hautes Études du Monde Gréco-Romain 55), p. 201-223.

DANA 2019 – D. Dana, *Notices épigraphiques et onomastiques IV*, ZPE 210 (2019), p. 159-179.

DANA, MOREAU, KIROV, VALERIEV 2019 – D. Dana, D. Moreau, S. Kirov, I. Valeriev, *A New Greek Dedication from the Sanctuary of Telerig among the* spolia *at Zaldapa*, ArchBulg 23/2 (2019), p. 71-78.

DETSCHEW 1957 – D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Vienne, 1957 (reimpr. 1976²).

DOBRUSKI 1901 – V. Dobruski, *Materiali po arkheologijata na Bălgarija* [*Matériaux pour l'archéologie de la Bulgarie*], Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina, izdava Ministerstvoto na narodnoto prosvetenie 18 (1901), p. 704-812.

DUVAL 1980 – N. Duval, *L'archéologie chrétienne en Roumanie. À propos de deux livres récents de I. Barnea*, RA (1980), p. 313-340.

FEISSEL 1983 – D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, Athènes, 1983 (BCH, Suppl 8).

FIEBIGER 1939 – O. Fiebiger, *Inschriftensammlung zur Geschichte der Ostgermanen*, Vienne, 1939.

FRANCOVICH ONESTI 2007 – N. Francovich Onesti, *I nomi degli Ostrogoti*, Florence, 2007.

GIGNAC 1976 – Fr. Th. Gignac, *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods*, II (*Morphology*), Milan, 1976.

HOFFMANN 1969 – D. Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, I-II, Düsseldorf, 1969 (Epigraphische Studien 7).

KAJANTO 1965 – I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965.

KALINKA 1906 – E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Vienne, 1906.

KEENAN 1973 – J. G. Keenan, *The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt*, ZPE 11 (1973), p. 33-63.

KEENAN 1974 – J. G. Keenan, *The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt*, ZPE 13 (1974), p. 283-304.

KEENAN 1983 – J. G. Keenan, *An Afterthought on the Names Flavius and Aurelius*, ZPE 53 (1983), p. 245-250.

MARTINOVIĆ 2011 – J. J. Martinović, *Antični natpisi u Crnoj Gori. Corpus Inscriptionum Latinarum et Graecarum Montenegri*, Kotor, 2011.

MATEI-POPESCU 2010 – F. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucarest, 2010 (The Centre for Roman Military Studies 7).

MINKOVA 2000 – M. Minkova, *The Personal Names of the Latin Inscriptions in Bulgaria*, Francfort, 2000 (Studien zur klassischen Philologie 118).

MÓCSY 1964 – A. Mócsy, *Der Name Flavius als Rangbezeichnung in der Spätantike*, dans *Akten des IV. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik (Wien, 17. bis 22. September 1962)*, Vienne, 1964, p. 257-263.

OPPERMANN 2006 – M. Oppermann, *Der Thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen*, Langenweißbach, 2006 (Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 7).

OPPERMANN 2010 – M. Oppermann, *Das frühe Christentum an der Westküste des Schwarzen Meeres und im anschließenden Binnenland. Historische und archäologische Zeugnisse*, Langenweißbach, 2010 (Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 19).

PÂRVAN 1912 – V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum: considerații istorice*, Bucarest, 1912.

PÂRVAN 1924 – V. Pârvan, *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore*, RPAA 2 (1924), p. 117-135.

PETOLESCU 2014 – C. C. Petolescu, *Dacia. Un mileniu de istorie*, Bucarest, 2014².

POPA-LISSEANU 1913 – Gh. Popa-Lisseanu, *Cetăți și orașe greco-romane în noul teritoriu al Dobrogei*, Bucarest, 1913.

POPESCU 2013 – E. Popescu, *Municipium Tropaeum*, Dacia N.S. 57 (2013), p. 127-144.

POPESCU 2015 – E. Popescu, *Municipium Tropaeum*, dans C. C. Petolescu, M. Galinier, F. Matei-Popescu (éds), *Colonne Trajane et trophées romains. Actes du Colloque franco-roumain « Études sur la Colonne Trajane. 1900 ans depuis l'inauguration (113-2013) », Bucarest, 28-29 octobre 2013*, Bucarest, 2015, p. 182-206.

SALWAY 1994 – B. Salway, *What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700*, JRS 84 (1994), p. 124-145.

SCHEID 1995 – J. Scheid. *Le* δεσμός *de Gaionas. Observations sur une plaque inscrite du sanctuaire des dieux syriens à Rome (*IGUR *109)*, MEFRA 107 (1995), p. 301-314.

SCHÖNFELD 1911 – M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen nach der Überlieferung des klassischen Altertums*, Heidelberg, 1911.

SOLIN 2004 – H. Solin, *Analecta Epigraphica*, Arctos 38 (2004), p. 163-205.

SPEIDEL 2005 – M. P. Speidel, *The Origin of the Late Roman Army Ranks*, Tyche 20 (2005), p. 205-207.

SUCEVEANU & BARNEA 1991 – A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991.

ŠAŠEL 1984 – J. Šašel, *Circitor (zu* AEp*, 1938, 91, Ratiaria)*, Ratiariensia 2 (1984), p. 77-79.

ŠKORPIL 1894 – H. et K. Škorpil, *Antike Inschriften aus Bulgarien*, AEM 17 (1894), p. 170-224.

TOCILESCU 1884 – G. Tocilescu, *Neue Inschriften aus Rumänien*, AEM 17 (1894), p. 81-113.

TOCILESCU 1903 – G. Tocilescu, *Câteva monumente epigrafice descoperite în România*, RIAF 9/1 (1903), p. 3-83.

TORBATOV 2012 – S. Torbatov, s.v. *Balkantsi*, dans R. T. Ivanov (éd.), *Tabula Imperii Romani. K 35/2 Philippopolis*, Sofia, 2012, p. 37.

TUDOR 1965 – D. Tudor, *Inscripții romane inedite din Oltenia și Dobrogea*, MCA 2 (1956), p. 563-623.

VULPE & BARNEA 1968 – R. Vulpe, I. Barnea (éds), *Din istoria Dobrogei*, II, Bucarest, 1968.

ZAHARIADE 1988 – M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, Bucarest, 1998.

ZAHARIADE 2006 – M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam, 2006 (Pontic Provinces of the Later Roman Empire 1).

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (X)

Alexandru AVRAM[*]

Cuvinte-cheie: *inscripții grecești, monumente funerare, Callatis, Tomis, Mihail Kogălniceanu.*

Keywords: *Greek inscriptions, funerary monuments, Callatis, Tomis, Mihail Kogălniceanu.*

Rezumat: *Această nouă serie de note epigrafice (numerotare continuă) propune noi restituții pentru șase inscripții funerare: una din Callatis, patru din Tomis și una din teritoriul tomitan (Mihail Kogălniceanu):*

37. Inscripția funerară ISM III 211 din Callatis, în care se poate recunoaște un cetățean din Heraclea Pontica.

38. Inscripția funerară ISM II 253 din Tomis ridicată de un meșter aurar pentru soția sa originară foarte probabil din Alexandria.

39. Inscripția funerară ISM II 308 din Tomis.

40. Inscripția funerară ISM II 358 din Tomis.

41. Inscripția funerară ISM II 434 din Tomis.

42. Inscripția funerară ISM II 331 de la Mihail Kogălniceanu (teritoriul tomitan).

Abstract: *This new series of epigraphical notes (continuous numbering) suggests new restorations for six funerary inscriptions: one from Callatis, four from Tomis and one from Tomis' territory (Mihail Kogălniceanu) :*

37. Funerary inscription ISM III 211 from Callatis, in which a citizen from Heraclea Pontica can be recognized.

38. Funerary inscription ISM II 253 from Tomis set up by a goldsmith for his wife originating very probably from Alexandria.

39. Funerary inscription ISM II 308 from Tomis.

---

[*] Alexandru AVRAM : Le Mans Université, Faculté des Lettres, Langues et Sciences humaines, Avenue Olivier Messiaen, 72085 Le Mans, France ; alexandru.avram@univ-lemans.fr.

Livraisons précédentes : (I), Pontica 44 (2011), p. 137-140 ; (II), Pontica 45 (2012), p. 489-501 ; (III), Pontica 46 (2013), p. 295-309 ; (IV), Pontica 47 (2014), p. 451-463 ; (V), Pontica 48–49 (2015–2016), p. 429-437 ; (VI) Pontica 50 (2017), p. 387-406 ; (VII), dans AVRAM, BUZOIANU & LUNGU 2018, p. 335-341 ; (VIII), Pontica 51 (2018), p. 407-418 ; (IX), dans AVRAM & BUZOIANU 2019, p. 211-224.

40. Funerary inscription ISM II 358 from Tomis.
41. Funerary inscription ISM II 434 from Tomis.
42. Funerary inscription ISM II 331 from Mihail Kogălniceanu (Tomis' territory).

37. MINAC, inv. 15939.
Callatis. IIe s. ap. J.-C.
AVRAM & BĂRBULESCU 1992, p. 198-199, n° 19 avec photo et dessin (SEG 45, 933) ; ISM III 211, avec photo.

Cette inscription a été éditée de la manière suivante :

– – –Ḳ̣ΕΔΩΝ– – – – – –
[Ἡρ]ακλέω[ν? – – – – –]

Je pense, cependant, qu'il vaut mieux restituer :

[Μα]κ̣εδὼν [*τοῦ δεῖνος*]
[Ἡρ]ακλεώ[της – – – –]
– – – – – – – – – – – – – –

On gagne donc la mention d'un nouveau Héracléote du Pont à Tomis, ce qui n'a rien d'étonnant[1].

38. Inscription disparue depuis longtemps.
Tomis. Époque des Sévères.
KOUMANOUDIS 1868, p. 85, n° 13 = KOUMANOUDIS 1894, p. 306, n° 13 (SEG 1, 333 ; DANOFF 1932, p. 28-29, n° 8) ; ISM II 253 ; ISM VI.2 253, avec des compléments de lemme.
Cf. PREUNER 1921, p. 12-13, n° 25 ; STOIAN 1961, p. 181-182 (*cf.* Bull. ép. 1962, 231) = STOIAN 1962, p. 60, n° 2 ; JONES 1987, p. 276 ; ŁAJTAR 1991, p. 158-159 (SEG 41, 610) ; VAN NIJF 1997, p. 180-181 ; BOUNEGRU 2006, p. 71 et 131, n° 7 ; DANA 2011, p. 202 ; DANA 2012, p. 256 (SEG 42, 513) ; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 165 ; KUNNERT 2012, p. 69 ; AVRAM 2013, p. 118.

[. .] Ποντια[νὸς – – – ὁ]
[καὶ] Τομείτης [φυλῆς]
[Αἰκο]ρέων τεχν[είτης]
4 [. . .] χρυσοχόος Λ[. . .]
[ἀρχι]τεκτόνω[ν ζῶν καὶ]
φρονῶν ἑαυτῷ [καὶ . .]
[. . .] Ψαμπαθι[. . . . .]

[1] Pour d'autres ressortissants de cette ville attestés à Callatis, voir ISM III 177, de même que les membres de l'association des adorateurs d'Héraclès *Pharangeitès*, ISM III 72. *Cf.* PPE 1774-1847.

1–2 [ὁ | καί] Preuner (Stoian) ‖ 3 [Αἰ(γι)κο]ρέων Preuner, [Αἰκο]ρέων Stoian ‖ 5 [ἀρχι]τεκτόνω[ν] Preuner (Stoian), [ἀρχι]τεκτόνω[ν] *vel* [δομο]τεκτόνω[ν] Dana (*cf.* IGBulg II 690) ‖ 5–6 [ζῶν καὶ | φρο]νῶν Preuner (Stoian) ‖ 7 Ψααμπαθι[– Stoian, Ψααμπαθί[ων] Łajtar.

Adam Łajtar a identifié le nom égyptien Ψααμπαθί[ων], c'est-à-dire Σαμβαθίων, tiré du juif Σαμβαθαῖος : voir aussi *Sambatis*, toujours à Tomis, ISM II 367 = IGLR 17, de même que *Sambation* à Serdica : *ad senextro Sambatione* (*sic*)[2]. Je verrais, toutefois, ici le féminin Ψααμπάθι[ον], qui serait alors le nom de la femme, originaire très probablement d'Alexandrie, de Pontianus[3]. D'autre part, puisque la dernière lettre triangulaire à la fin de la l. 4 a toutes les chances d'être un Δ (ce qui, en l'absence de l'inscription, n'est, certes, plus vérifiable), on pourrait songer à restituer δ[ὲ τῶν].

Cela étant, je propose :

– – – – – – – – – – – – – –
[. .] Ποντια[νὸς – – – –]
[ὁ καὶ] Τομείτης [φυλῆς]
[Αἰκο]ρέων τεχν[είτης]
[καὶ] χρυσοχόος δ[ὲ τῶν]
5 [ἀρχι]τεκτόνω[ν ζῶν καὶ]
[φρο]νῶν ἑαυτῷ [καὶ συμ]–
[βίῳ] Ψααμπαθί[ονι . . .]
– – – – – – – – – – – – – –

Le défunt semble avoir été un Nicéen ou un Nicomédien[4], plutôt Nicéen, pour que l'ethnique Νεικαεύς puisse être inséré à la fin de la l. 1 (Ν(ε)ικομηδεύς serait, semble-t-il, trop long). Il était orfèvre (χρυσοχόος) et, à ce titre, membre de la « guilde » des architectes[5].

39. MNA, inv. L 888.

Tomis. IIe–IIIe siècles ap. J.-C.

TOCILESCU 1887, p. 56, n° 99, avec fac-similé (DANOFF 1932, p. 100, n° 94) ; ISM II 308, avec photo (I.Prusias ad Hypium, p. 215, T 28 ; ISM VI.2 308).

Cf. ROBERT 1959, p. 188 [= ROBERT 1989, p. 218], note 3 ; DANA 2012, p. 257 ; PPE 2729 ; AVRAM 2013, p. 127, n° 66.

[2] BEŠEVLIEV 1964, n° 7 ; *cf.* BEŠEVLIEV 1978, p. 97.

[3] Pour les Alexandrins à Tomis à l'époque impériale, voir ISM II 314, avec ma nouvelle restitution, AVRAM 2018, p. 336-337, n° 25 (nom égyptien Ἀνουβ[- -]), 463 = IGLR 28 (épitaphe d'un marchand de vin, οἰνένπορος Ἀλεξανδρείας) et surtout ISM II 153 (οἶκος τῶν Ἀλεξανδρέων, « maison des Alexandrins »). *Cf.* POLAND 1909, p. 220 ; SUCEVEANU 1977, p. 122 ; BARNEA 1998 ; BOUNEGRU 2006, p. 43-51. S'ajoute la riche documentation sur les cultes égyptiens attestés dans la métropole du Pont Gauche dont il n'est pas question de donner ici les références.

[4] DANA 2012, p. 256.

[5] Voir, à ce propos, GUMMERUS 1918, p. 298 ; VAN NIJF 1997, p. 181, note 161.

Εὐέλπιστος Π[ρου]-
σαεὺς ὁ καὶ Τομε[ίτης ἔστη]-
σε τὸ μνημεῖον, Ει[– – – –]
τῇ γυναικὶ ΒΛΑΣ[– – – – –]
ṢΤΗΣ ❦ [– – – – – – – – – –]

1-2 Π[ρου]|σαεύς Tocilescu (*et al.*) ‖ 2 Τομε[ύς] Tocilescu (Danoff), Τομε[ίτης] Robert (Stoian) ‖ 2-3 [ἔστη]|σε Tocilescu (*et al.*) ‖ 4 βλάσ[της] Tocilescu (Danoff), ΒΛΑΣ[– Stoian ‖ 5 [ί]στης Danoff, ṢΤΗΣ Stoian.

La restitution Π[ρου]σαεύς s'impose sans conteste. Sauf qu'elle est trop courte et que, de surcroît, le patronyme ferait, dans ces circonstances, défaut. D'autre part, à la fin de la l. 3, il convient de restituer ἐμ̣[αυτῷ ζῶν]. Donc :

Εὐέλπιστος Π[– – – – – Πρου]-
σαεὺς ὁ καὶ Τομε[ίτης ἀνέστη]-
σε τὸ μ̲νημεῖο̣ν ἐμ̣[αυτῷ ζῶν καὶ]
τῇ γυναικὶ Βλασ[– – – – – – –]
.ΤΗΣ ❦ ...[– – – – – – – – – –]

En dépit de l'ethnique [Πρου]σαεύς, porté communément par les ressortissants de Pruse de l'Olympe plutôt que par ceux de Prousias de l'Hypios, je pense que notre Euelpistos était originaire de cette dernière cité. D'une part, l'ethnique Προυσαεύς peut parfois désigner des citoyens de Prousias de l'Hypios, surtout dans les inscriptions externes[6], d'autre part, on connaît à Tomis plusieurs ressortissants de cette cité[7], alors qu'il n'y aurait éventuellement qu'un seul de Pruse[8].

40. MNA, inv. L 841.
Tomis. IIIe siècle ap. J.-C.
TOCILESCU 1882, p. 34, n° 67, avec fac-similé et le commentaire de Th(eodor) G(omperz) ; de nouveau, par mégarde, TOCILESCU 1887, p. 53, n° 78, avec fac-similé (DANOFF 1932, p. 113, n° 131) ; ISM II 358 (ISM VI.2 358).

– – – – – – – – – – – – – – –
[– – – – – – –]ς καὶ ΕΠΙΣΙ
[– – – – – – –]η σύμβιος
[– – – – – – –]η καὶ ΟΓΝΗ
– – – – – – – – – – ΡΖΡΓΙΣ
– – – – – – – – – – – – – – –

1 ἐπισ|[τήμη] Tocilescu 1882, ἐπιση[μ– Tocilescu 1887, ΕΠΙΣΙ Stoian ‖ 3 [αὐτοῦ] ἡ καὶ Ὄγνη Tocilescu 1882 (Gomperz dans le commentaire), ὁ γνη[σι– Tocilescu 1887, ὁ γνή[σιος παῖς] Danoff, ΟΓΝΗ Stoian ‖ 4 ΡΖΡΓΙΣ Stoian.

[6] Voir les exemples que j'ai recueillis dans ma PPE, p. 243-244.
[7] PPE 2728-2732 ; AVRAM 2013, p. 127, n°s 66–68.
[8] ISM II 368, épigramme funéraire, avec la restitution de Werner Peek.

À la l. 4, je lis –]ρ ζήσ[ας], ce qui, sur la foi d'un parallèle que je trouve à Axylon, en Galatie méridionale (ὁ γνήσιος αὐτῆς ἀνήρ)[9], me permet de comprendre :

– – – – – – – – – – – – – – –
[ζήσας ἀμέμπτω]ς καὶ ἐπισή-
[μως ἔτη – – καὶ] ἡ σύμβιος
[αὐτοῦ – – – –]η καὶ ὁ γνή-
[σιος αὐτῆς ἀνή]ρ ζήσ[ας]
[ἔτη – – – – – – – – – – – –].

Le monument aurait été érigé par une femme pour son fils (l. 1), sa belle-fille au nom finissant en –]η (l. 3) et pour son époux « de bon aloi » (l. 4).

41. Inscription disparue (jadis au MNA).
Tomis. IIe–IIIe siècles ap. J.-C.
TOCILESCU 1884, p. 19 n° 53, transcription en majuscules (DANOFF 1932, p. 155 n° 221 ; ISM II 434, avec le fac-similé de Tocilescu (ISM VI.2 434).

– – – – – – – – – – – – – – – – – – –
[– – – – – – – – – – – –]ιοππειων
[– – – – – – – – – – – –]εμονθα
[– – – – – – – – – – – –]ν
[– – – – – – – – – – – –]ατιον
– – – – – – – – – – – – – – – – – –

À regarder le fac-similé de Grigore Tocilescu, –]ατιον me semble être la fin du texte. À la l. 2, je coupe –]εμον θα[– et je reconnais μετὰ τὸν] ἐμὸν θά|[νατον, ce qui me fait penser à un vœu exprimé par le défunt concernant l'utilisation future de la tombe plutôt qu'à une interdiction introduite éventuellement par εἰ δέ τις μετὰ τὸν ἐμὸν θάνατον τολμήσῃ, pour laquelle il n'y aurait manifestement pas de place. Voir, à titre d'exemple, I.Perinthos 103 : βούλομαι δὲ μετὰ τὸν ἐμὸν θάνατον μηδένα ἕτερο<ν> βληθῆναι ἢ μόνον τὸν σύνβιόν μου Ἀπολώνιο<ν> Ἀπολλωνίου. Le texte aurait pu se présenter plus ou moins de la manière suivante :

– – – – – – – – – – – – – – – – – –
– – – – – – – – – –ΙΟΠΠΕΙΩΝ
[– – – βούλομαι μετὰ τὸν] ἐμὸν θά–
[νατον μηδένα ἕτερον τεθῆ]ν- *vac.*
[αι εἰ μὴ τὴν σύμβιόν μου –]ατιον. *vac.*

Ou sinon, pour respecter la coupe syllabique, avec des lignes un peu plus longues :

[– – – – – – – – – βούλομαι μετὰ τὸν] ἐμὸν θά–
[νατον μηδένα ἕτερον τεθῆναι εἰ μὴ τὴ]ν- *vac.*
[γλυκυτάτην σύμβιόν μου – – – – – –]ατιον. *vac.*

[9] ANDERSON 1899, p. 283, n° 171.

« Je veux qu'après ma mort, personne d'autre ne soit déposé, si ce n'est que ma (douce) femme [- -]ation. »

42. Inscription perdue (jadis au MNA).

Commune de Mihail Kogălniceanu, territoire de Tomis. IIe–IIIe siècles ap. J.-C.

TOCILESCU 1891, p. 29, n° 58, avec fac-similé (DANOFF 1932, p. 106, n° 115 ; ISM II 331, avec le fac-similé de Tocilescu ; ISM VI.2 331).

Cf. PÂRVAN 1914, p. 371 ; BĂRBULESCU & BUZOIANU 2016, p. 203–204 (AE 2016, 1367).

❦ Ἰουλία ❦ E[– – – – – – – –]
ζῶσα ἐαυ[τῆι καὶ – – – – – – –]
OHNH– – – – – – – – – – – – – –

Sur le fac-similé de Tocilescu figure, au commencement de la dernière ligne, avant O, une haste horizontale supérieure qui devrait appartenir à un Γ. Puisque la succession Γ̣OHNH ne donne rien, je serais tenté par la possibilité d'entrevoir une erreur due au lapicide (ou de transcription) pour Γ̣O<NH>H. Et je restitue :

❦ Ἰουλία ❦ E[– – – – – – – –]
ζῶσα ἐαυ[τῇ καὶ θυγατρὶ? καὶ ἐγ]-
γόνῃ H[– – – – *e. g.* κατεσκεύασε].

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations	
AE	L'Année épigraphique. Paris.
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn. Vienne.
Bull. ép.	Bulletin épigraphique, annuellement dans la Revue des études grecques. Paris.
I.Perinthos	M. H. Sayar, *Perinthos–Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften*, Denkschriften Wien, 269, Vienne, 1998.
I.Prusias ad Hypium	W. Ameling, *Die Inschriften von Prusias ad Hypium*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 27, Bonn, 1985.
IGLR	E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, Bucarest, 1976
ISM II	I. Stoian, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*, vol. II. *Tomis și teritoriul său*, Bucarest, 1987.
ISM III	A. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure*, vol. III. C*allatis et son territoire*, Bucarest – Paris, 1999.
ISM VI.2	A. Avram, M. Bărbulescu et L. Buzoianu *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure*, vol. VI. *Suppléments*, fasc. 2 : *Tomis et son territoire*, Bucarest – Paris, 2018.

MINAC	Musée d'histoire nationale et d'archéologie de Constanța.
MNA	Musée national des antiquités de Bucarest.
PPE	A. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini externa*, Colloquia Antiqua, 8, Louvain – Paris – Walpole, MA, 2013.
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum. Leyde.

Auteurs

ANDERSON 1899 – J. G. C. Anderson, *Exploration in Galatia cis Halym, II*, Journal of Hellenic Studies 19 (1899), p. 280-318.

AVRAM 2013 – A. Avram, *Les Bithyniens en Thrace, en Mésie inférieure et dans le Pont Nord à l'époque impériale*, dans H. Bru & G. Labarre (éd.), *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (IIe millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.), Colloque international de Besançon – 26–27 novembre 2010*, vol. I, Besançon, 2013, p. 111-132.

AVRAM 2018 – A. Avram, *Notes épigraphiques (VII)*, dans Avram, Buzoianu et Lungu 2018, p. 335-341.

AVRAM & BĂRBULESCU 1992 – A. Avram et M. Bărbulescu, *Inscripții inedite de la Callatis aflate în colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța*, Pontica 25 (1992), p. 167-205.

AVRAM & BUZOIANU 2019 – A. Avram et L. Buzoianu (éds), *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019.

AVRAM, BUZOIANU & LUNGU 2018 – A. Avram, L. Buzoianu et V. Lungu (éd.), *Koinè et mobilité artisanale entre la Méditerranée et la mer Noire dans l'Antiquité. Hommage à Pierre Dupont à son 70e anniversaire*, Pontica 51, Suppl. V, Constanța, 2018.

BARNEA 1998 – A. Barnea, *Présences égyptiennes au Bas-Danube dans les derniers siècles de l'Antiquité*, Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale 98 (1998), p. 1-13.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2016 – M. Bărbulescu et L. Buzoianu, *Observations sur la population dans le territoire de Tomis à l'époque romaine (Ier–IIIe s. ap. J.-C.)*, Ancient West & East 15 (2016), p. 195-212.

BEŠEVLIEV 1964 – V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berliner byzantinische Arbeiten, 30, Berlin, 1964.

BEŠEVLIEV 1978 – V. Beševliev, *Kleinasiatische Personennamen in den spätgriechischen und spätlateinischen Inschriften aus Scythia Minor, Moesia Inferior und Thracia*, Pulpudeva 2 (1978), p. 94-98.

BOUNEGRU 2006 – O. Bounegru, *Trafiquants et navigateurs sur le Bas Danube et dans le Pont Gauche à l'époque romaine*, Philippika, Marburger altertumskundliche Abhandlungen, 9, Wiesbaden, 2006.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu et M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic – Historical and Archaeological Commentary*, Constanța, 2012.

DANA 2011 – M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Ausonius, Scripta Antiqua, 37, Paris – Bordeaux, 2011.

DANA 2012 – M. Dana, *Pontiques et étrangers dans les cités de la mer Noire*, dans A. Heller et A.-V. Pont (éd.), *Patrie d'origine et patries électives : les citoyennetés multiples dans le monde grec d'époque romaine, Actes du colloque international de Tours, 6–7 novembre 2009*, Ausonius, Scripta Antiqua, 40, Paris – Bordeaux, 2012, p. 249-266.

DANOFF 1932 – Chr. M. Danoff, *Die griechischen Inschriften aus Tomis und Kallatis*, diss. Vienne, 1932

GUMMERUS 1918 – H. Gummerus, *Römische Industrie*, Klio 15 (1918), p. 256-302.

JONES 1987 – N. F. Jones, *Public Organization in Ancient Greece: A Documentary Study*, Memoirs of the American Philosophical Society, 176, Philadelphie, 1987.

KOUMANOUDIS 1868 – S. A. Koumanoudis, *Ἐπιγραφαὶ ἑλληνικαὶ καὶ λατινικαὶ τῆς πόλεως Τόμεως*, Πανδώρα 19 (1868), p. 81-85.

KOUMANOUDIS 1894 – S. A. Koumanoudis, *Ἐπιγραφαὶ ἑλληνικαὶ καὶ λατινικαὶ τῆς πόλεως Τόμεως*, dans : J. Nikolaos, *Ἡ Ὀδησσός*, Varna, 1894, p. 294-309.

KUNNERT 2012 – U. Kunnert, *Bürger unter sich. Phylen in den Städten des kaiserzeitlichen Ostens*, Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft, 39, Bâle, 2012.

ŁAJTAR 1991 – A. Łajtar, *Psambathion at Tomis*, ZPE 89 (1991), p. 158-159.

PÂRVAN 1914 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum, II.2. Descoperirile campaniei a doua și a treia de săpături din anii 1912 și 1913*, Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice 36 (1914), p. 329-420 + pl. I–X.

POLAND 1909 – F. Poland, *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Leipzig, 1909.

PREUNER 1921 – E. Preuner, *Aus alten Papieren*, Athenische Mitteilungen 46 (1921), p. 1-26.

ROBERT 1959 – L. Robert, *Les inscriptions grecques de Bulgarie*, Revue de philologie, de littérature et d'histoire ancienne 85 (1959), p. 165-236

ROBERT 1989 – L. Robert, *Opera minora selecta*, vol. V, Amsterdam, 1989.

STOIAN 1961 – I. Stoian, *Contribution à l'étude des tribus de Tomis*, StCl 3 (1961), p. 175-202.

STOIAN 1962 – I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, Bucarest, 1962.

SUCEVEANU 1977 – A. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană, secolele I–III e. n.*, Bucarest, 1977.

TOCILESCU 1882 – G. Tocilescu, *Inschriften aus der Dobrudscha*, AEM 6 (1882), p. 1-52.

TOCILESCU 1884 – G. Tocilescu, *Neue Inschriften aus der Dobrudscha und Rumänien*, AEM 8 (1884), p. 1-34.

TOCILESCU 1887 – G. Tocilescu, *Neue Inschriften aus der Dobrudscha*, AEM 11 (1887), p. 19-70.

TOCILESCU 1891 – G. Tocilescu, *Neue Inschriften aus der Dobrudscha*, AEM 14 (1891), p. 10-37.

VAN NIJF 1997 – O. M. van Nijf, *The Civic World of Professional Associations in the Roman East*, Dutch Monographs on Ancient History and Archaeology, 17, Amsterdam, 1997.

NOMISMATA

O MONEDĂ TOMITANĂ PENTRU SEVERUS ALEXANDER ȘI CÂTEVA OBSERVAȚII PRIVIND DATAREA EMISIUNILOR MONETARE BĂTUTE LA TOMIS PENTRU ACEST ÎMPĂRAT

Corneliu Bogdan Nicolae BELDIANU[*]

Cuvinte-cheie: *monede, Severus Alexander, Tomis*.
Keywords: *coins, Severus Alexanders, Tomis*.

Rezumat: *Pornind de la o foarte interesantă monedă, emisiune tomitană de tipul „împărat cu trofeu" pentru Severus Alexander (AMNG, nr. 3254) cu revers surfrapat (o zeitate ce ține o patera în mâna dreaptă poate fi văzută în câmpul monedei), acest studiu își dorește să discute cronologia emisiunilor monetare cu revers dedicat împăratului, bătute de monetăria orașului. Astfel, prin analiza comparativă cu emisiunile oficiale romane, dar și cu cele provinciale cu anul emiterii specificat, s-a putut stabili o perioadă delimitată de timp pentru baterea acestor emisiuni, perioadă cuprinsă între începutul campaniei persane și sfârșitul domniei (și al vieții) împăratului Severus Alexander. De ce au fost emise? Este o altă întrebare căreia i se caută răspuns pe baza scrierilor antice, dar și a studiilor moderne.*

În același timp, analiza emisiunilor monetare bătute la Tomis cu revers dedicat împăratului Severus Alexander ridică serioase întrebări asupra modului de difuzare a propagandei romane în provincii și asupra modalității de alegere a tipurilor monetare folosite de către atelierele provinciale. Tipurile monetare de la Tomis, dedicate lui Severus Alexander, își găsesc analogii atât printre cele oficiale de la Roma sau Antiochia, dar (surprinzător sau poate nu) și printre cele de la Alexandria (Egipt).

Abstract: *Starting from a very interesting coin, a Tomis issue – type "emperor with trophy" - for Severus Alexander (AMNG No. 3254) with an overstruck reverse (a deity with a patera in the right hand can be seen in the field of the coin), this study wishes to discuss the time when the monetary issues dedicated to this emperor was issued by the mint of this city. Thus, a comparative analysis of the official Roman and provincial monetary issues, with the specified issuance year, has made it possible to establish a limited period of time for strucking these issues, between the beginning of the Persian campaign and the end of the reign of emperor Severus Alexander.*

[*] Corneliu Bogdan Nicolae BELDIANU: ING Bank București ; e-mail: beldianub@yahoo.com.

Why were they issued? It is another question to which an answer is sought based on ancient writings, but also on modern studies.

At the same time, the analysis of the monetary issues, strucked by the mint of Tomis, with a reverse dedicated to Emperor Severus Alexander raises serious questions about how the Roman propaganda was spread in the provinces and about how the types of monetary issues by provincial mints were chosen. These Tomis' monetary types have analogies among the Roman official types, issued by Rome or Antioch, but (surprisingly or perhaps not) also among those issued by mint of Alexandria (Egypt).

Studiul unei foarte interesante monede[1], emisiune a Tomisului pentru împăratul Severus Alexander, ne-a prilejuit câteva observații în legătură cu datarea și cronologia emisiunilor tomitane pentru acest împărat.

Fig. 1. Monedă surfrapată de la Tomis pentru Severus Alexander.

OR↑ 9,26g, 26,4 mm.

Avers: Capul laureat al împăratului spre dreapta.

Legenda aversului: A(VT) K M AVP CEV AΛE(Z?A)NΔPOC, în AMNG tipul (varianta) x (khi) de avers.

Revers: Severus Alexander, reprezentat în picioare spre stânga, ține în mâna stângă un pumnal lung (*parazonium*), iar cu mâna dreaptă atinge un trofeu (gr. *tropaion*/ lat. *tropaeum*) la baza căruia se află un captiv înlănțuit.

Legenda reversului: MHTPOΠ ΠONTOY TOMEΩC.

AMNG, nr. 3254; Moushmov 1912, nr. 2132; Varbanov 2005, nr. 5424.

Imaginea reversului este surfrapată peste cea a unei alte emisiuni provinciale. Din imaginea reversului inițial se mai poate distinge silueta unui personaj în *hymation* lung, aflat în picioare spre stânga, ținând în mâna dreaptă o phială sau pateră.

Reversul monedei noastre face parte din unul din cele trei tipuri de revers dedicate împăratului Severus Alexander de către monetăria din Tomis. Acestea

[1] „Istoria" cunoscută a monedei este fascinantă în sine. Moneda bătută la Tomis, a ajuns în mod nebănuit la un „dealer" numismatic din Australia (cu user-ul de ebay „oldcoingallery"). Acesta a vândut moneda la licitație pe ebay.com (licitație încheiată la data de 28.06.2018) unui pasionat numismat din România.

sunt (în afară de cel deja amintit): tipul „împărat călare și purtând sceptru aflat într-o scenă tipică de deplasare ceremonială" (*profectio* sau *adventus*)[2] și tipul „trofeu cu captivi înlănțuiți"[3]. Cele trei tipuri de revers sunt folosite doar la nominaluri mari (patru *assaria*) și sunt asociate cu aversuri de tip „cap laureat spre dreapta", cu legenda „AVT K M AVP CEV ΑΛΕΖΑΝΔΡΟC" varianta φ („împărat călare"), χ („împărat cu trofeu") și ω (trofeu/tropaion)[4]. O excepție o face doar tipul de revers „împărat cu trofeu"[5] ce se regăsește asociat și cu mai rarul avers de tip „bust laureat și drapat spre stânga, cu suliță și scut cu Gorgonă", având legenda: AVT K M AVPE CEV ΑΛΕƵΑΝΔΡΟC (H și C în ligatură), adică tipul α de avers în AMNG.

Fig. 2. Tipuri de avers asociate la Tomis cu tipurile de revers dedicate împăratului.

Asocierea reversurilor, dedicate împăratului Severus Alexander de către monetăria din Tomis, cu doar două tipuri principale de avers (din care primul este asociat cu toate tipurile de revers în discuție) întărește și mai mult sentimentul apartenenței cronologice a acestor emisiuni la un moment bine delimitat în timp.

Din păcate tipurile de avers, folosite de monetăria din Tomis pentru emisiunile bătute cu numele împăratului Severus Alexander, nu oferă repere cronologice clare. Pe toate emisiunile tomitane împăratul poartă titulatura și numele complet „Autokrator Kaisar Marcus Aurelius Severus Alexander"[6] și nu în diverse variante de compunere a numelor, prenumelor și titulaturilor ca pe emisiunile oficiale[7], variante ce ar fi putut fi tot atâtea repere cronologice.

[2] AMNG, nr. 3253; VARBANOV 2005, nr. 5423 și 5427.

[3] AMNG, nr. 3272; VARBANOV 2005, nr. 5411.

[4] AMNG, p. 810-812, variantele sunt date de împărțirea legendei și de forma literei *csi* în componența numelui Alexandros, ce prezintă forma „Ƶ" la varianta φ și χ și „Ξ" la varianta ω.

[5] AMNG, nr. 3255.

[6] AMNG, p. 810-812.

[7] RIC IVb, p. 71.

În aceste condiții, date de absența unor elemente cronologice certe, datarea emisiunilor tomitane, cu revers dedicat împăratului, nu poate fi făcută decât prin comparația tipologică a reversului cu alte emisiuni monetare oficiale.

Să le analizăm mai departe, într-o ordine aleatorie.

Tipul monetar tomitan „împărat pe cal, purtând sceptru aflat într-o scenă tipică de deplasare ceremonială" își găsește analogii printre emisiunile romane oficiale bătute la Roma, dar și în rândul celor bătute la Alexandria în Egipt.

Emisiunile romane oficiale de tip „profectio" (cu legenda monetară PROFECTIO AVGVSTI) au fost doar nominaluri din metal comun (*as*[8], *dupondius*[9], *sestertius*[10]), toate bătute în anul 231 p.Chr.

Printre emisiunile monetare bătute la Alexandria în Egipt găsim și emisiuni de tip „împărat pe cal, purtând sceptru" (lipsite de legendă monetară care să explice evenimentul ilustrat – la fel ca și în cazul celei tomitane), dar având inscripționat anul emiterii: LZ - 227/228[11], LI – 230/231[12], L IΓ - 233/234 p. Chr.), dar și din anul LIΔ (14), adică 234/235[13]. Ținând cont de anul emiterii, aceste emisiuni ar putea ilustra întoarcerea ceremonială a împăratului - „Adventus" din campania persană -, sau poate „Profectio" -, plecarea împăratului către frontiera renană.

Kurt Regling în AMNG se referă la „Adventus" (întoarcerea ceremonială a împăratului) atunci când se referă la tipul monetar tomitan. Emisiunile monetare oficiale romane pentru împăratul Severus Alexander nu ilustrează însă decât „Profectio", adică plecarea ceremonială a împăratului, nu și „Adventus", iar cele alexandrine ar putea ilustra atât „Adventus", cât și „Profectio".

Prin urmare emisiunea tomitană de tip „împărat călare în deplasare ceremonială" poate fi datată, pe baza analogiilor amintite, în intervalul 231-235 p.Chr.

Situația naște pe moment mai multe întrebări decât răspunsuri. Ce ilustrează emisiunea tomitană: *profectio* sau *adventus*? Ar fi putut monetăria tomitană să ilustreze un eveniment oficial imperial ce nu a fost ilustrat monetar la Roma, dar a fost ilustrat la Alexandria?

Răspunsul, în cazul ultimei întrebări ar putea fi unul afirmativ.

Emisiunea tomitană de tip „trofeu cu captivi" nu-și găsește corespondent în rândul emisiunilor monetare bătute la Roma, dar are corespondent în rândul celor bătute la Alexandria în Egipt.

---

[8] RIC IVb, nr. 595.

[9] RIC IVb - ; Sear 8048.

[10] RIC IVb, nr. 596.

[11] Dattari menționează și o emisiune cu acest tip de revers (4254) având precizat anul LZ (anul 7 - 227/228 p. Chr.), dar această emisiune nu se regăsește și la Milne, lipsind și din bazele de date on-line (acsearch.info, wildwinds.com, rpc-online etc). Prin urmare ne exprimăm rezerve în ceea ce privește această emisiune. Lipsa ilustrației la Dattari nu permite de asemenea aprecieri privind această emisiune.

[12] MILNE 1971, 3034 și DATTARI 1901, 4255.

[13] DATTARI 1901, nr. 4257 pentru Severus Alexander (p. 294 pdf) sau nr. 4455 pentru Iulia Mamaea. Köln 2493; DATTARI (Savio) 4257 & 9851; K&G 62.211; Emmett 3103.14 (R4). https://www.acsearch.info/search.html?id=4297662 sau pentru Iulia Mamaea DATTARI 1901, 4455.

La Alexandria emisiuni monetare pentru Severus Alexander[14] și Iulia Mamaea au reprezentat pe revers trofeu având la stânga și la dreapta doi captivi înlănțuiți la fel ca pe emisunea de acelaș tip de la Tomis. Emisiunile alexandrine sunt bătute în anul 234/235, conform anului inscripționat pe revers (L-IΔ). Emisiunile alexandrine și cele tomitane, de tip „trofeu cu captivi", celebrează victoria în campania persană a împăratului și evident emisiunea tomitană a fost , cel mai probabil, bătută tot în anul 234/235. Această similaritate tipologică, între emisiunea tomitană și cea alexandrină, arată că în spatele acestor emisiuni provinciale se găsește un „resort" comun, dar care lipsește în cazul emisiunilor oficiale romane, bătute în capitala imperiului sau la Antiochia. Iar acest aspect poate fi un solid argument al teoriei că emisiunea tomitană de tip „împărat călare" ilustrează întoarcerea ceremonială (*adventus*) și nu plecarea (*profectio*).

Iar legătura tipologică monetară între Tomis și Alexandria nu ar trebui să fie chiar atât de uimitoare, căci, așa cum a arătat recent și Ulrike Peter, multe tipuri monetare tomitane, dar și a altor numeroase orașe vest-pontice, ilustrează divinități egiptene, cu o iconografie standardizată comună[15].

Am lăsat la urmă chiar emisiunea monetară din care face parte moneda noastră. Aceasta nu își găsește corespondența nici printre emisiunile monetare din capitala imperiului, printre cele de la Alexandria (Egipt) sau printre cele ale altor ateliere provinciale[16]. Iar faptul, la o primă vedere, este cât se poate de surprinzător. Dacă însă privim retrospectiv emisiunile monetare tomitane, constatăm că tipul monetar „împărat cu trofeu și captivi înlănțuiți" apare prima dată la Tomis pe emisiuni monetare pentru Septimius Severus[17]. Nici în cazul acestui împărat monetăriile oficiale de la Roma sau din Orient nu emit monede cu acest tip de revers. Tipul monetar în discuție îl regăsim însă pe reversul a două medalioane, emisiuni provinciale pentru Septimius Severus, bătute la Alinda (Caria)[18] și Hadrianotherae (Mysia)[19]. Cele arătate mai sus ridică mari semne de întrebare legate de sursa de inspirație și de modalitatea alegerii tipurilor monetare de către atelierele provinciale, dar și despre sursa și căile de difuzare a propagandei imperiale în provincii.

Emisiunea tomitană, de tip „împărat în fața unui trofeu având la bază captiv înlănțuit", pentru Severus Alexander nu poate face evident trimitere decât la sfârșitul campaniei persane. Prezența trofeului pe revers, ca și tipul de efigie și legendă monetară a aversului (identică cu a celorlalte două emisiuni tomitane anterior discutate), asigură și pentru această monedă o încadrare cronologică, limitată la perioda 234-235 p. Chr.

O primă observație ar fi că toate emisiunile tomitane cu revers dedicat împăratului pot fi datate pe baza analogiilor, în primul rând cu cele alexandrine, în anii 233-235 p. Chr.

---

[14] MILNE 1971, nr. 3184.

[15] HOWGEGO *et alii* 2005, p. 112.

[16] cel puțin în literatura aflată la dispoziția noastră sau în bazele de date on-line (RPC, wildwinds.com, acsearch.info) consultate la momentul August 2018.

[17] Septimius Severus AMNG, nr. 2674; VARBANOV 2005, nr. 4795-4796.

[18] SNG, von Aulock, nr. 2411.

[19] AMNG IV, nr. 574.

A doua observație, foarte interesantă, este că monetăria de la Roma nu a ilustrat sfârșitul campaniei persane a acestui împărat, în vreme ce emisiunile provinciale din Orient au făcut acest lucru. Lipsesc de pe emisiunile bătute la Roma tipurile monetare „adventus", cele ilustrând trofee sau altele asemenea. Doar câteva emisiuni de denari și *aurei*, de tipul „VICTORIA AVGVSTI", bătute la Roma și Antiochia, amintesc vag de evenimentele din Orient[20].

Aelius Lampridius susține, în *Istoria Augustă*, că triumful asupra perșilor a fost celebrat la Roma, de către împărat, la data de 23 Septembrie 233 p. Chr („ziua a șaptea înainte de calendele lui Octombrie") și citează chiar întreaga cuvântare ținută de împărat în fața Senatului („extrasă din actele senatului")[21].

Campania persană a fost un dezastru militar, iar Lampridius, așa cum arăta și D. Tudor[22], minte. Minte atât în ceea ce privește reîntoarcerea împăratului la Roma, cât și în ceea ce privește sărbătorirea triumfului sau primirea de către Severus Alexander a titlurilor de *Parthicus* și *Persicus*, titluri ce nu figurează pe nicio emisiune monetară oficială dedicată acestui împărat.

Herodianus, mai apropiat de evenimente (atât geografic cât și temporal) oferă o versiune mult mai credibilă pentru desfășurarea evenimentelor la finalul campaniei persane. Astfel Severus Alexander, după ce a aflat că regele pers și-a demobilizat armata, „își prelungi șederea în Antiochia și, bucuros că a scăpat de grijile războiului, se lăsă în voia vieții plăcute a orașului"[23]. La Antiochia a primit vestea că germanii au trecut Rinul și Dunărea și amenință Illyria și chiar Italia[24] și de aici a plecat „în marș forțat" direct către frontiera renană (*limes Rhenanus*).

Acest ultim drum al împăratului[25], desfășurat în ultimele luni ale anului 234 - primele luni ale anului 235 p. Chr, s-a făcut iarna, de-a lungul Dunării și a Rinului, motiv pentru care Herodian oferă detalii amănunțite în contextul evenimentelor despre navigabilitatea celor două fluvii pe timp de vară sau despre faptul că ele îngheață puternic pe timp de iarnă încât „se poate trece cu carul peste ele, întocmai ca pe o câmpie"[26].

De ce au fost bătute emisiunile monetare cu revers dedicat împăratului Severus Alexander la Tomis? Un răspuns ferm este greu de dat, dar poate fi bănuit pe baza unor indicii directe sau indirecte.

În primul rând trebuie spus că monetăria de la Tomis bate, începând cu Septimius Severus, emisiuni monetare cu revers dedicat împăratului pentru toți împărații în numele cărora a emis monede[27]. O excepție se face doar pentru împăratul Elagabalus, predecesorul lui Severus Alexander, în vremea căruia nu se înregistrează, printre emisiunile monetare ale Tomisului, niciuna al cărui revers

[20] RIC IV b, p. 67-68.

[21] *Istoria Augustă, Alexander Severus*, 56.

[22] TUDOR 1974, p. 225.

[23] Herodian, *Istorii*, VI, 6.

[24] Herodian, *Istorii*, VI, 7.

[25] Severus Alexander, împreună cu mama sa, Iulia Mamaea, va fi asasinat de către armată la data de 19 martie 235 p. Chr.

[26] Herodian, *Istorii*.

[27] În comparație, atelierul învecinat de la Histria bate emisiuni cu revers dedicat împăratului doar pentru o perioadă scurtă de timp (193-209 p. Chr.), în vremea domniei lui Septimius Severus, vezi BELDIANU 2014, p. 79-91.

să facă o trimitere directă la persoana sau faptele acestui împărat.

Pentru dinastia Severilor, domnia împăratului Severus Alexander și a mamei sale Iulia Mamaea reprezintă un punct de maxim al activității (ca număr de tipuri monetare emise) a atelierului de la Tomis[28]. Documentele epigrafice nu aduc mai multă lumină în acest sens, fiind demnă de reținut doar o obișnuită dedicație către Iulia Mamaea, pusă de „sfatul și poporul prea strălucitei metropole și capitale a Pontului Stâng, Tomis”[29].

Emisiunea monetară tomitană „profectio” (sau poate „adventus”), corelată cu informațiile indirecte din Herodian la care ne-am referit, sugerează că motivul baterii acesteia ar putea fi trecerea împăratului prin Tomis, cel mai probabil cu ocazia deplasării sale din Orient (Antiochia) către frontiera renană în iarna anului 234-235 p. Chr.

Două superbe medalioane bătute la Byzantium vin să întărească această afirmație. Primul medalion (**Fig. 3**, stânga)[30] are reprezentată pe revers o scenă de *profectio* sau *adventus* identică cu cea de pe emisiunea tomitană. Pe reversul celui de al doilea medalion (**Fig. 3**, dreapta[31]) poate fi văzut împăratul într-o cvadrigă triumfală, încoronat de o Victorie. Cele două medalioane au fost bătute cu aceeași ștanță de avers, fapt ce arată că ele au fost emise simultan. Prin urmare se situează în același context istoric și împreună compun un mesaj clar: împăratul se întoarce „adventus” (medalionul 1), victorios din campania persană (medalionul 2). Emiterea celor două medalioane putea fi generată doar de un eveniment major pentru Byantium, iar acest eveniment nu putea fi decât prezența împăratului în oraș. Dacă ipoteza este corectă, atunci înseamnă că și emisiunea tomitană de tip „împărat călare” este de fapt ilustrarea unui „adventus” (așa cum a susținut de altfel și Kurt Regling) și că drumul lui Severus Alexander, de la Antiochia spre frontiera renană, a trecut prin Byzantium și Tomis, urmând apoi linia Dunării și a Rinului.

Fig. 3. Medalioane bătute de orașul Byzantium pentru împăratul Severus Alexander.

Prin urmare poate fi presupus că și celelalte emisiuni monetare tomitane cu revers dedicat împăratului sunt bătute tot cu prilejul trecerii lui Severus

[28] IACOB 2003, p. 312-315.

[29] ISM II 92; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 48.

[30] Medalion vândut de casa de licitații „Classical Numismatic Grup, Inc.” la data de 08.06.2005, ca provenind din colecția Garth R. Drewry.

[31] Medalion vândut de casa „Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung” la licitația nr. 225 din 14.10.2014.

Alexander și a Iuliei Mamaea prin Tomis. Un argument suplimentar că probabil așa au stat lucrurile poate fi și faptul că tipul monetar tomitan „împărat cu trofeu și captiv înlănțuit" este asociat pe avers și cu efigia de tip „bust spre stânga, cu suliță și scut decorat cu Gorgonă", efigie aproape identică cu cea de pe medalioanele bătute la Byzantium.

În acest context, momentul baterii la Tomis a emisiunilor cu revers dedicat împăratului Severus Alexander s-ar situa la sfârșitul anului 234 – primele luni ale anului 235 p. Chr.

Dacă însă ipoteza de mai sus se dovedește a fi incorectă, doar pe baza analogiilor cu emisiunile monetare oficiale romane și cele provinciale cu dată sigură de emitere, poate fi totuși stabilit momentul aproximativ al baterii acestor emisiuni în anii 231-235 p. Chr., dar nu mai devreme de anul 231.

În final ar mai fi de discutat surfraparea evidentă pe reversul monedei de la care a pornit discuția noastră.

Iconografic, cea mai apropiată imagine ce se poate întrezări în câmpul monedei și peste care s-a imprimat reversul de tip „împărat cu trofeu", este cea a Homonoiei de pe reversurile emisiunilor de acest tip, bătute la Tomis pentru Severus Alexander (**Fig. 4**). Identice sunt poziția corpului și a mâinii drepte, obiectul ținut în aceasta (patheră), dar și trăsăturile portretului zeiței și cocul acesteia.

Fig. 4. Stânga, dreapta – reprezentarea Homonoiei pe reversul unor monede tomitane pentru Severus Alexander; centru – reversul surfrapat al monedei ce face obiectul acestui material.

În pofida tentației de a face diverse presupuneri privind contextul în care ar fi putut să apară această surfrapare, pentru moment ne vom opri cu observațiile în acest punct.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri:

AMNG	B. Pick und K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, vol. II, Berlin, 1910.
ISM II	I. Stoian, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine. Vol. II. Tomis și teritoriul său*, București, 1987.
RIC IVb	H. B Mattlingly, E. A. Sydeenham, *The Roman Imperial Coinage, vol. IV. Part.II., Macrinus to Pupienus*, Londra, 1938.
SNG von Aulock	P. Franke *et alii*, *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Col. Sammlung Hans von Aulock,* vol. II, Berlin, 1962.

Autori:

BELDIANU 2014 – C. B. N. Beldianu, *Cronologia şi tipologia monedelor emise la Histria în epoca romană*, Bucureşti, 2014.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis – comentariu istoric și arheologic*, Constanța, 2012.

DATTARI 1901 – G. Dattari, *Numi Augg. Alexandrini – Catalogo della collezione G. Dattari*, Cairo, 1901.

TUDOR 1974 – D. Tudor, *Figuri de împărați romani*, vol. II, București, 1974.

HERODIAN – Herodian, *Istoria Imperiului Roman după moartea lui Marcu Aureliu / Herodiani, Ab excessu Divi Marci libri octo*, Bucureşti, 1960.

HOWGEGO *et alii* 2005 – C. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 2005.

IACOB 2003 – Mihaela Iacob, *Noi descoperiri de monede tomitane în Dobrogea. Atelierul monetar tomitan în epoca romană*, Peuce 14 (2003), p. 283-340.

MILNE 1971 – J. G. Milne, *Catalogue of Alexandrian Coins*, Oxford, 1971.

MOUSHMOV 1912 – N. Moushmov, *Antichnite moneti na Balkanskiya polouostrov i monetite na bulgarskite tsare*, Sofia, 1912.

ROWAN 2012 – C. Rowan, *Under Divine Auspices: Divine Ideology and the Visualisation of Imperial Power in the Severan Period*, Cambridge, 2012.

VARBANOV 2005 – I. Varbanov, *Greek Imperial Coins, vol. I, Dacia, Moesia Superior, Moesia Inferior*, Bourgas, 2005.

DESPRE UN TEZAUR DE SILICVE DIN COLECȚIA NUMISMATICĂ A MUZEULUI NAȚIONAL BRUCKENTHAL

Gabriel TALMAȚCHI[*]
Claudiu MUNTEANU[*]

Cuvinte-cheie: siliqua, *tezaur, monetării, Imperiul Roman,* limes, *secolul al IV-lea p.Chr., Dobrogea.*

Keywords: siliqua, *treasure, mints, Roman Empire,* limes, *4th c. AD, Dobrudja.*

Rezumat: *Articolul își propune continuarea unui vechi demers prin care am dorit identificarea și publicarea din colecția muzeului sibian a descoperirilor izolate și a tezaurelor provenite în mod cert sau cu o anumită probabilitate din Dobrogea. În colecția Muzeului Național Bruckenthal din Sibiu se află un lot de 28 de silicve, aparținând colecției numismatice vechi. Această informație ne sugerează faptul că tezaurul a ajuns în colecția muzeului printr-o donație efectuată înainte de anul 1948. Mai exact înainte chiar de primul război mondial. Analiza acestui tezaur sau fragment de tezaur pornește din start de la lipsa certitudinii absolute a descoperirii sale în provincia istro-pontică. Tot așa cum, poate am putea vorbi ipotetic, despre un tezaur restituit Dobrogei, care ar fi putut fi descoperit undeva în apropierea limes-ului sau într-una din fortificațiile de aici. Monedele plătite armatei au facilitat comerțul din apropierea frontierei. Un număr de 18 piese aparțin lui Constantius al II-lea, dintre care 12 sunt bătute la Constantinopol, 3 la Nicomedia, 2 la Sirmium și una încă neatribuită. Toate aceste exemplare sunt de tip VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX și aparțin anilor 355-361 p.Chr. Trei silicve aparțin lui Iulianus. Una (tip VOT/X/MVLT/XX) este bătută la Constantinopol (redusă, datată în prima jumătate a anului 363 p.Chr.), alta (tip VICTORIA-DD NN AVG) la Lugdunum (în anii 360-361 p.Chr.) și ultima (tip VOTIS/V/MVLTIS/X) la Arelate (sau Constantia) în anii 360-361 p.Chr. Emisiunile bătute pentru Valentinian I (4 la număr) sunt bătute la Constantinopol (3 din tipurile VOT/V, VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX, VOT/V/MVLT/X, din anii 364-367 și 368-373 p.Chr.) și Nicomedia (o piesă din tipul VOT/V/MVLTIS/X, din anii 367-373 p.Chr.). Cele trei silicve bătute pentru Valens la Lugdunum (tip Restitutor Reipublicae din anii 365-367 p.Chr.), la Aquileia (tip VOTIS/X/MVLTIS/XX*

[*] Gabriel TALMAȚCHI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: gtalmatchi@yahoo.com.

[*] Claudiu MUNTEANU: Muzeul Național Brukenthal; e-mail: munclaiul@gmail.com.

din anii 375-377 p.Chr.) și la Antiochia (tip VOT/XX/MVLT/XXX din anii 375-378 p.Chr.). În Barbaricum știm că în secolul al IV-lea p.Chr. astfel de descoperiri apar cu precădere în spațiul cultural Sântana de Mureș-Cerneahov, fiind asociate cu prezența etnică gotică.

Abstract: *The article aims to continue an old approach by which we aim to identify and publish from the collection of the Sibiu museum of isolated discoveries and treasures that come from Dobrudja for sure or with a certain probability. In the collection of the Bruckenthal National Museum in Sibiu there is a batch of 28 siliquas, belonging to the old numismatic collection. This information suggests that the treasure reached the museum's collection through a donation made before 1948. More precisely, even before the First World War. The analysis of this treasure or fragment of treasure starts from the beginning from the lack of certainty of its discovery in the Istro-Pontic province. Just as, perhaps, we could hypothetically speak of a treasure returned to Dobrogea, which could have been discovered somewhere near the limes or in one of its fortifications. The money paid to the army facilitated the trade nearby the frontier. A number of 18 pieces belong to Constantius II, of which 12 are issued in Constantinople, 3 in Nicomedia, 2 in Sirmium and one still unassigned. All these specimens are of the VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX type and belong to the years 355-361 AD. Three siliquas belong to Iulianus. One (VOT/X/MVLT/XX type) is issued in Constantinople (reduced, dated in the first half of 363 AD), another (VICTORIA-DD NN AVG type) in Lugdunum (in 360-361 AD) and the last one (VOTIS/V/MVLTIS/X type) in Arelate (or Constantia) in 360-361 AD. The currency for Valentinian I (4 pieces) are issued in Constantinople (3 of the VOT/V, VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX, VOT/V/MVLT/X type, from 364-367 and 368-373 AD) and Nicomedia (one piece of VOT/V/MVLTIS/X type, from 367-373 AD). The three siliquas issued for Valens in Lugdunum (Restitutor Reipublicae type from 365-367 AD), in Aquileia (VOTIS/X/MVLTIS/XX type from 375-377 AD) and in Antiochia (VOT/XX/MVLT/XXX type from 375-378 AD). In Barbaricum we know that in the 4th century AD. such discoveries appear mainly in the cultural space Sântana de Mureș-Cerneahov, being associated with the Gothic ethnic presence.*

*

1. INTRODUCERE

Articolul își propune continuarea unui vechi demers prin care ne propunem identificarea și publicarea din colecția muzeului sibian a descoperirilor izolate sau a tezaurelor provenite în mod cert sau cu o anumită probabilitate din Dobrogea[1].

În colecția Muzeului Național Bruckenthal din Sibiu se află un lot de 28 de silicve, aparținând colecției numismatice vechi. Această informație ne sugerează faptul că tezaurul a ajuns în colecția muzeului printr-o donație efectuată înainte de anul 1948. Mai exact înainte chiar de primul război mondial, indiciu oferit de câteva etichete vechi scrise cu peniță ce însoțesc unele piese și care fac trimiterea de catalog la Henry Cohen[2].

[1] TALMAȚCHI & MUNTEANU 2009, p. 7-40; TALMAȚCHI 2010, p. 399-406; TALMAȚCHI & MUNTEANU 2013, p. 479-490; TALMAȚCHI & MUNTEANU 2015-2016, p. 509-525.

[2] COHEN 1880-1892.

2. CATALOG

În continuare vom prezenta catalogul celor 28 de exemplare ordonate cronologic după emitenți:

Constantius II

1. AR; 1h; 2,96 g; 19,4 x 18,3 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Constantinopol; a. 355-361 p.Chr.
RIC VIII, p. 459, nr. 133, a. 355-361; nr. inv. T 1285/17250.

2. AR; 6h; 2,88 g; 20 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Constantinopol; a. 355-361 p.Chr.
RIC VIII, p. 459, nr. 133. a. 355-361; nr. inv. T 1285/17251.

3. AR; 12h; 3,20 g; 20,3 x 19,7 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Constantinopol.
RIC VIII, p. 459, nr. 133, a. 355-361; nr. inv. T 1285/17252.

4. AR; 7h; 3,04 g; 21,3 x 19,4 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Constantinopol.
RIC VIII, p. 459, nr. 133, a. 355-361; nr. inv. T 1285/17253; perforată.

5. AR; 6h; 3,03 g; 20 x 19,5 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Constantinopol.
RIC VIII, p. 459, nr. 133, a. 355-361; nr. inv. T 1285/17254.

6. AR; 12h; 3,31 g, 21 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Constantinopol.
RIC VIII, p. 459, nr. 133, a. 355-361; nr. inv. T 1285/17255.

7. AR; 12h; 2,89 g; 20 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Constantinopol.
RIC VIII, p. 459, nr. 133, a. 355-361; nr. inv. T 1285/17256.

8. AR; 12h; 2,81g; 20 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Nicomedia ?.
RIC VIII, p. 481, nr. 103, a. 355-361; nr. inv. T 1285/17257.

9. AR; 6h; 2,96 g; 20 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Nicomedia.
RIC VIII, p. 481, nr. 103, a. 355-361; nr. inv. T 1285/17258.

10. AR; 6h; 3,23 g; 20,5 x 20 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Sirmium.
RIC VIII, p. 389, nr. 68, a. 355-361; nr. inv. T 1285/17262.

11. AR; 12h; 2,75 g ; 20 x 17,7 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Constantinopol.
RIC VIII, p. 459, nr. 133, a. 355-361; nr. inv. T 1285/17263 ; fragmentar.

12. AR; 12h; 2,86 g; 21,3 x 21mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Constantinopol.
RIC VIII, p. 459, nr. 133, a. 355-361; nr. inv. T 1285/17264.

13. AR; 1h; 3,06 g; 19 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Sirmium.
RIC IX, p. 389, nr. 68, a. 355-361; nr. inv. T 1285/17265.

14. AR; 11h; 3,09 g; 20,5 x 19,5 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Constantinopol.
RIC VIII, p. 459, nr. 133, a. 355-361; nr. inv. T 1285/17266.

15. AR; 1h; 3,17 g; 20 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Constantinopol.
RIC VIII, p. 459, nr. 133, a. 355-361; nr. inv. T 1285/17267.

16. AR; 6h; 2,90 g; 18,5 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetăria este necunoscută, întrucât literele au fost imprimate în afara flanului, dar este posibil să fie Nicomedia.
RIC VIII, p. 478, nr. 81, a. 355-361; nr. inv. T 1285/17269.

17. AR; 12h; 1,72 g (nominal redus); 18 x 17,5 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Nicomedia.
RIC VIII, p. 481, nr. 103, a. 355-361 p.Chr.; nr. inv. T 1285/17270; perforat.

18. AR; 6h; 2,15 g; 20,4 x 19 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Constantinopol.
RIC VIII, p. 459, nr. 133, a. 355-361; nr. inv. T 1285/17271; dublă perforație.

Iulianus

19. AR (siliqua redusă/ușoară); 12h; 2,19 g; 18 x 16,3 mm.
Legendă avers: ***FL CL IVLIA – NVS P P AVG*.**
Tip ***VICTORIA-DD NN AVG***; monetărie Lugdunum; în exergă **LVG**.
RIC VIII, p. 193, nr. 212, a. 360-361 p.Chr. (Constantius II recunoscut încă în calitate de co-împărat); nr. inv. T 1285/17278; perforată.

20. AR (siliqua redusă/ușoară); 6h; 1,70 g; 17 x 16,2 mm.
Legendă avers: ***D N IVLIAN-VS P F AVG*;** Tip ***VOTIS/V/MVLTIS/X***; monetărie Arelate (sau Constantia), în exergă **PCON**; a. 360-361 p.Chr. (Constantius II recunoscut co-împărat) **.**
RIC VIII, p. 227, nr. 295; Nr. inv. T 1285/17281.

21. AR (siliqua redusă/ușoară); 1h; 2,16 g ; 18,4 mm.
Tip ***VOT/X/MVLT/XX***; monetărie Constantinopol, în exergă **CP•Γ.**
RIC VIII, p. 462, nr. 159, prima jumătate a anului 363 (pentru datare vezi discuția de la p. 444) ; nr. inv. T 1285/17273; perforată.

Valentinianus I

22. AR; 7h; 1,89 g; 17,8 x 17,6 mm.
Tip ***VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX***; monetărie Constantinopol.
RIC IX, p. 212, nr. 13(a)1, a. 364-367; nr. inv. T 1285/17272; perforată.

23. AR; 11h; 1,81 g; 17,6 x 17 mm.
Tip ***VOT/V***; monetărie Constantinopol.
RIC IX, p. 212, nr. `3(a)/4 sau 5, a. 364-367 p.Chr.; nr. inv. T 1285/17282; perforată.

24. AR; 12h; 2,01 g; 18,7 x 16,3 mm.
Tip ***VOT/V/MVLTIS/X***; monetărie Nicomedia.
RIC IX, p. 255, nr. 21(a), a. 367-373 p.Chr.; nr. inv. T 1285/17276; perforată.

25. AR; 5h; 2,03 g; 18,1 x 17,4 x mm.
Tip ***VOT/V/MVLT/X***; monetărie Constantinopol.
RIC IX, p. 218, nr. 36(b)/varianta 3, a. 368-373 p.Chr.; nr. inv. T 1285/17279; perforată.

Valens

26. AR; 6h; 1,82 g; 16,5 mm.
Tip ***RESTITVTOR REIP***; monetărie Lugdunum, în exergă **PLVG.**
RIC IX, p. 43, nr. 6(e)/varianta 2, a. 365-367 (pentru datare vezi discuția de la p. 35) ; nr. inv. T 1285/17275.

27. AR; 6h; 1,74 g; 17,6 x 16,6 mm.
Tip ***VOTIS/X/MVLTIS/XX***; monetărie Aquileia, în exergă **AQPS•**
RIC IX, p. 96, nr. 14(a), a. 375-377 p.Chr.; nr. inv. T 1285/17277; perforată.

28. AR; 12h; 2,08 g; 18,4 x 18,2 mm.
Legendă avers: ***D N VALENS | PER F AVG.***
Tip ***VOT/XX/MVLT/XXX***; monetărie Antiochia, în exergă **ANT stea.**
cf. RIC IX, p. 280, nr. 34(d)/varianta 2, cu aceeași exergă, **dar pe revers VOT/X/MVLT/XX.;** post 367 p.Chr. sau chiar a. 375-378 p.Chr.; nr. inv. T 1285/17274; perforată.

*

3. COMENTARIU

Analiza acestui tezaur sau fragment de tezaur pornește din start de la lipsa certitudinii descoperirii sale în Dobrogea. Tot așa cum, poate am putea vorbi ipotetic despre un tezaur restituit Dobrogei, ca să parafrazăm titlul unui articol publicat de Bucur Mitrea în SCIVA, în 1979, referindu-se la o descoperire de

același gen restituită fortificației de la Sucidava-Celei, pe *Limes Transalutanus*[3]. Ceea ce este limpede este apartenența sa epocii romane târzii.

Regretatul Radu Ocheșeanu relua în anul 1984, într-un articol dedicat câtorva descoperiri monetare din secolul al IV-lea p.Chr. din Scythia Minor, un tezaur compus din câteva zeci de monede de argint, descoperit în condiții necunoscute în județul Constanța (în Dobrogea), în anul 1921[4]. Acesta fusese publicat, inițial, într-o revistă greu accesibilă (*Blatter fur Münzfreunde*) de către Leon Ruzicka, în anul 1923[5]. Tezaurul se închidea cu trei monede (o silicvă și doi argentei) bătute „pentru comemorarea victoriei asupra uzurpatorului Procopius" sau „pentru acordarea de donative armatei revenite din campania transdanubiană din anul 367 p.Chr." Exista posibilitatea ascunderii sale în contextul acțiunilor militare din anii 368-369 p.Chr. efectuate de împăratul Valens „în teritoriile limitrofe provinciei Scythia Minor". În volumul apărut la editura Moneta în anul 2006, se menționează faptul că respectivul tezaur era compus din 44 de piese de argint, iar încheierea sa pare a fi pe la 368/379 p.Chr., toate exemplarele fiind bătute la Constantinopol[6].

Al doilea tezaur, intitulat „Dunărea de Jos", este considerat ca fiind descoperit în Moesia Secunda sau Scythia Minor și se încheia pe la 368/369 p.Chr., fiind compus din 105 monede de argint[7]. Ca ateliere sunt de amintit Lugdunum (1 ex.), Siscia (2 ex.), Sirmium (6 ex.), Constantinopol (77 ex.), Nicomedia (17 ex.) și Antiochia (2 ex.). Ca emitenți sunt menționați Constantius II (355/361 p.Chr.), Iulian (361-363 p.Chr.), Iovian, Procopius (365-366 p.Chr.), Valentinian I, Valens și Gratian. Ar mai fi de adăugat un probabil tezaur descoperit întâmplător în anul 1910 la Nalbant (com. Nalbant jud. Tulcea)[8], dar asupra acestuia s-au ridicat semne de întrebare privind veridicitatea informației[9]. Era teoretic compus din 120 de monede, dintre care 3 de argint și 117 de bronz, fiind îngropat după anul 365 p.Chr.[10]

În estul Munteniei, apropiat de *limes*, reținem tezaurul descoperit la Gura Ialomiței (com. Gura Ialomiței, jud. Ialomița), compus din 46 de monede de argint bătute la Constantinopol pentru Valentinian I (23 exemplare) și Valens (23 exemplare)[11]. Autorul publicării sale considera că a fost îngropat în cursul anului 378 p.Chr., în contextul evenimentelor din jurul bătăliei de la Adrianopolis, care vor conduce la decesul împăratului Valens.

Din punct de vedere al descoperirilor monetare de argint izolate în Dobrogea, cunoaștem peste 25 de astfel de apariții, care, cu o excepție sau două, pot fi localizate de-a lungul Dunării și al litoralului Mării Negre. Reținem o listă cu aceste descoperiri, în cele câteva centre foarte bine cunoscute ale provinciei romane târzii; ele pot proveni probabil din așezări rurale (*vici*, *villae rusticae* etc.).

[3] MITREA 1979, p. 63-77.
[4] OCHEȘEANU 1984, p. 146.
[5] RUZICKA 1923, p. 1-7.
[6] MISSONG 1868, p. 261-267.
[7] MISSONG 1868, p. 250.
[8] MOISIL 1914, p. 55, nr. 42.
[9] OCHEȘEANU 2006, p. 394, n. 2159.
[10] OCHEȘEANU 2006, p. 394, nr. 2.
[11] MITITELU 1957, p. 136, 146-147; MITREA 1979, p. 72.

De-a lungul Dunării amintim descoperirile de la Beroe (Piatra Frecăței, com. Ostrov, jud. Tulcea)[12], Carsium (Hârșova, jud. Constanța)[13], Cochirleni (com. Rasova, jud. Constanța)[14] și Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea)[15]. De-a lungul litoralului sunt descoperirile de la Callatis (Mangalia, jud. Constanța)[16], Stratonis Turris (Tuzla, jud. Constanța)[17] și Tomis (Constanța, jud. Constanța)[18]. Din colțul de sud-vest al spațiului dobrogean reținem descoperirea de la Canlia (com. Lipnița, jud. Constanța)[19], iar din zona central nordică pe cea de la Telița (com. Frecăței, jud. Tulcea)[20]. Cel mai bogat punct cu astfel de descoperiri este capitala provinciei – Tomis, cu 9 monede (7 de la Constantius II și două de la Valens, toate silicve). Două exemplare sunt din categoria *argenteus*, unul de la Tuzla și altul Dobrogea *passim*. În finalul listei acestor descoperiri, adăugăm un număr de 8 silicve Dobrogea *passim* (Constantius al II-lea - o silicvă, Valens - două silicve, Procopius - o silicvă și Valentinian I - 3 silicve și un *argenteus*)[21]. Ca ateliere monetare reținem pe cele de la Sirmium (4 exemplare), Antiochia (4 exemplare), Constantinopol (14 exemplare), Nicomedia (1 exemplar), Roma (1 exemplar) și un atelier necunoscut (1 exemplar).

Din bibliografie aflăm că 63 % (la nivelul cercetărilor numismatice ale anului 2006) dintre aceste descoperiri au fost emise între 364-375 p.Chr., restul aparținând anilor 351-361 p.Chr.[22] Cu alte cuvinte, din prima jumătate a secolului al IV-lea nu este prezentă nicio piesă monetară de acest tip. De asemenea, ca monetării remarcăm supremația Constantinopolului în furnizarea de monedă de argint. După anul 375 p.Chr. nu mai cunoaștem nicio descoperire de monede de argint în regiune[23].

Ce ne relevă prezentul fragment de tezaur compus din 28 de exemplare?

Un număr de 18 piese aparțin lui Constantius al II-lea (64,3 % din total), dintre care 12 sunt bătute la Constantinopol, 3 la Nicomedia, 2 la Sirmium și una încă neatribuită deoarece ștanța s-a imprimat descentrat, în exteriorul flanului cu literele atelierului respectiv[24]. Toate sunt de tip VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX și aparțin anilor 355-361 p.Chr. Trei silicve aparțin lui Iulianus (10,70 % din total). Una (tip VOT/X/MVLT/XX) este bătută la Constantinopol (redusă, datată în prima jumătate a anului 363 p.Chr.), alta (tip VICTORIA – DD NN AVG) la Lugdunum (în anii 360-361 p.Chr.) și ultima (tip VOTIS/V/MVLTIS/X,) la Arelate (sau Constantia), în anii 360-361 p.Chr.

[12] VERTAN & OCHEȘEANU 1987, p. 165, nr. 1.
[13] VERTAN & OCHEȘEANU 1987, p. 165, nr. 3.
[14] VERTAN & OCHEȘEANU 1987, p. 165, nr. 5.
[15] VERTAN & OCHEȘEANU 1987, p. 165, nr. 6.
[16] VERTAN & OCHEȘEANU 1987, p. 165, nr. 2.
[17] VERTAN & OCHEȘEANU 1987, p. 165, nr. 7.
[18] VERTAN & OCHEȘEANU 1987, p. 166, nr. 9-17.
[19] VERTAN & OCHEȘEANU 1987, p. 165, nr. 4.
[20] VERTAN & OCHEȘEANU 1987, p. 166, nr. 8.
[21] VERTAN & OCHEȘEANU 1987, p. 166-167, nr. 18-25.
[22] MOISIL 2002, p. 86.
[23] MOISIL 2002, p. 86.
[24] Ar fi posibil să fie ca monetărie tot Nicomedia.

Emisiunile bătute cu efigia împăratului Occidentului Valentinian I (4 la număr, respectiv 14,3 % din total) sunt bătute la Constantinopol (3 din tipurile VOT/V, VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX, VOT/V/MVLT/X, din anii 364-367 și 368-373 p.Chr.) și Nicomedia (o piesă din tipul VOT/V/MVLTIS/X, din anii 367-373 p.Chr.).

Cele trei silicve pentru Valens (10,71 % din total) sunt bătute la Lugdunum (tip Restitutor Reipublicae, din anii 365-367 p.Chr.), la Aquileia (tip VOTIS/X/MVLTIS/XX, din anii 375-377 p.Chr.) și la Antiochia (tip VOT/XX/MVLT/XXX, din anii 375-378 p.Chr.). Atragem atenția asupra acestui ultim exemplar din lot care prezintă o anomalie[25]. Piesa ar putea fi contemporană cu o emisiune (tot silicva) a lui Valens de la Constantinopol, care prezintă aceeași anomalie VOT/XX/MVLT/XXX, datată ipotetic în anii 375-378 p.Chr., doar după lipsa emisiunilor de la Valentinian I[26]. Astfel, acesta ar putea fi un *terminus post qvem* pentru tezaur.

Trei silicve de la Constantius II sunt perforate. De asemenea, la fel se constată pentru două de la Iulian, patru de la Valentinianus și două de la Valens. În total sunt perforate 11 exemplare (39,3 %), din cele 28 din catalog.

În zonele „barbare", în secolul al IV-lea p.Chr., se cunoaște faptul că astfel de descoperiri apar în spațiul cultural Sântana de Mureș-Cerneahov, adică sunt asociate cu prezența gotică[27]. În acest sens importante sunt datele care vin să surprindă prezența în spațiul pontic al culturii Sântana de Mureș-Cerneahov. Cercetările arheologice, desfășurate în diferite centre romane târzii din provincia pontică, au reliefat urme ale respectivei culturi de factură militară și politică, în principal gotică, într-o unitate în diversitate alături de alți germanici, carpi, sarmați și alte elemente romanizate. Amintim, pentru început, pe cele făcute de-a lungul malului dunărean dobrogean, pe *limes*. Astfel, sunt descoperirile din zona fortificației de epocă romană şi bizantină de la Beroe, ca și a necropolelor adiacente, aflate la aproximativ 3 km sud de localitatea Ostrov, jud. Tulcea[28]. Acestora li se adaugă cele de la Dinogetia (Garvăn, com. Jijila, jud. Tulcea)[29].

Pentru zona interioară a provinciei romane, reținem descoperirile făcute în cetatea romano-bizantină de la Tropaeum Traiani (com. Adamclisi, jud. Constanța)[30]. Continuăm cu cele de la fortificație romano-bizantină Ulmetum (com. Pantelimonu de Sus, jud. Constanța), care a avut un rol strategic deosebit pe drumul central imperial din provincie, dintre Noviodunum și Markianopolis. Iar controlul respectiv a fost realizat cu ajutorul unităților militare cantonate aici. În urma cercetărilor arheologice reluate începând cu anul 2004 (dar și în cele desfășurate la începutul secolului al XX-lea)[31], în sectorul de nord a fost identificat

[25] Anomalia este cunoscută în general, dar nu apare în RIC IX, întrucât cf. RIC IX, p. 280, nr. 34(d)/varianta 2, apare cu aceeași exergă, dar pe revers VOT/X/MVLT/XX. După asocierea dintre legenda aversului și exergă se datează post 367 p.Chr.; RIC IX, p. xxxvii-xxxviii; vezi și BURGESS 1988, p. 90.

[26] RIC IX, p. 222, nr. 42 bis.

[27] MITREA 1979, p. 76; MOISIL 2002, p. 86, 104.

[28] PETRE 1964, p. 61-70; COMȘA 1967, p. 344-345; COMȘA 1972, p. 229-230; PETRE 1987, *passsim*.

[29] COMȘA 1967, p. 339-341, 345; COMȘA 1972, p. 228.

[30] COMȘA 1972, p. 230.

[31] COMȘA 1967, p. 343-344 cu bibliografia; COMȘA 1972, p. 229.

un orizont funerar anterior ridicării fortificației, sub forma unor morminte de înhumație. Unul dintre acesta are un bogat inventar de factură barbară, care a fost atribuit culturii Sântana de Mureș. De asemenea, descoperiri ceramice specifice acestei culturi (în asociere cu ceramică romană) au apărut și pe un nivel de călcare din cadrul unei clădiri corespunzătoare perioadei B de locuire din zona fortificației[32]. Nu în ultimul rând, sunt de adăugat descoperirile făcute la fortificația romană târzie de tip *burgus* de la Topraichioi (Babadag, jud. Tulcea), aflată tot de-a lungul unui drum roman, datată între mijlocul secolului al III-lea și întreg secolul al IV-lea p.Chr.[33]. Diferite forme ceramice specifice culturii Sântana de Mureș descoperite în urma săpăturilor arheologice indică prezența elementelor germanice[34].

4. CONCLUZII

În finalul prezentării noastre vom schița câteva din concluziile care se desprind din analiza lotului aflat în colecția numismatică a muzeului din Sibiu, atât cât ne permite materialul numismatic.

Ce constituia această sumă de bani?

1. Fie fragmentul unei plăți făcute către armata romană de administrația Imperială, așa cum se pot cuantifica descoperirile din capitala Tomis, a unei provincii de graniță. Circulația pieselor de argint pare a fi un fapt discret în provincie, dar prezentă în contextul evenimentelor militare din cursul secolului al IV-lea p.Chr.[35]
2. Plata lor în comerțul desfășurat (vezi tratatul din 369 cu goții când se consemnau locuri pe linia Dunării special folosite pentru activități comerciale: Sucidava Moesica/Izvoarele, jud. Constanța, poate Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea), respectiv Drobeta și Sucidava-Celei[36]. De altfel, plata către armată avea ca efect și amplificarea comerțului într-o arie relativ întinsă unde funcționa supremația militară a trupelor cantonate.
3. Plata pentru barbarii mercenari goți din armata romană[37].
4. Sume provenite din jafuri făcute de barbari la frontierele Imperiului sau stipendii (*stipendia* sau *donativa*) către aceștia ca *foederati*, pentru plata la schimb cu asigurarea serviciilor de pază de o parte și de alta a liniei Dunării.

Cărui tezaur îi aparține prezentul fragment? Este o întrebare al cărui răspuns este foarte greu de precizat. Pe de o parte, el poate fi parte a unuia „mare" sau poate fi o mică acumulare independentă de altă descoperire de acest tip. Foarte

[32] BĂJENARU *et al.* 2010, p. 137.
[33] OPAIȚ & ZAHARIADE 1980, p. 340.
[34] OPAIȚ 1991, p. 127-130; OPAIȚ 2004, p. 67, 73.
[35] VERTAN & OCHEȘEANU 1987, p. 161.
[36] VULPE & BARNEA 68, p. 394-395; MOISIL 2002, p. 81-83; vezi în acest sens opinia privind folosirea monedei de argint și pentru plata unor „bunuri și servicii de la populație", cf. VERTAN & OCHEȘEANU 1987, p. 163.
[37] MOISIL 2002, p. 104.

greu de spus ceva în acest sens, o eventuală discuție purtată dincolo de aspectul speculativ fiind de evitat pentru moment.

Aparține el Dobrogei? Greu de dat și aici un răspuns tranșant. Totuși, dacă s-a acceptat descoperirea celui din 1921, de ce nu ar fi și cel de al doilea prezent în Dobrogea? Pe de altă parte, nu credem că fragmentul de față ar fi făcut parte din același tezaur descoperit în 1921. Structura lor, chiar dacă disjunsă în loturi distincte, pare diferită cantitativ pe emitenți. Astfel de monede în zonă rămân expresia intensității unor eforturi militare imperiale, sub forma unor salarii militare cumulative sau element donativ imperial. Reținem precizările făcute de oratorul Themistios la momentul anului 369 p.Chr., care amintește despre apărarea unui număr mare de fortărețe pe malul „roman" al Dunării „a căror apărare era asigurată de soldați bine înarmați"[38]. Plus ridicarea unor fortărețe (*burgi*) noi cu unități militare, cum au fost Cius, Gratiana și Valentiniana[39]. În general sferele de circulație a celor trei metale monetizabile din epocă erau foarte bine individualizate[40].

Dacă provine din Dobrogea, în primul rând ar fi posibil să fi fost descoperit undeva în imediata apropiere a *limes*-ului danubian (vezi ca posibilități Carsium[41], Dinogetia, Beroe etc.). Având în vedere descoperirile arheologice din zona central-nordică, nu excludem și această zonă (vezi descoperirile de la Topraichioi, Ulmetum și Tropaeum Traiani). Pierderea sa poate să coincidă cu contextul succesiunii de evenimente petrecute sub împăratul Valens în cursul anului 378 p.Chr., dacă luăm în calcul ultima monedă din catalog.

În ultimul rând, ceea ce este de reținut este dorința noastră de a revitaliza unele informații numismatice destinate comunității cercetătorilor de profil din România, informații care altfel s-ar pierde prin uitare în documentațiile deja vechi de aproape un secol păstrate în unele instituții de cultură din țară.

[38] VULPE & BARNEA 68, p. 395.

[39] VULPE & BARNEA 68, p. 395-396.

[40] „La Constantinopol, aurul era monetizat fie pentru acordarea de donative imperiale funcționarilor și ofițerilor superiori, fie pentru plata subsidiilor externe, împărțite cu o larghețe bine calculată unora dintre conducătorii populațiilor barbare așezate în marginile imperiului și la care acesta căuta sprijinul armat ori asigurarea liniștei la fruntarii" cf. POENERAU BORDEA & OCHEȘEANU 1983-1985, p. 180.

[41] Vezi acel *vicus Carporum* menționat în 368 p.Chr. de Ammianus Marcellinus; cf. VULPE & BARNEA 68, p. 394; COMȘA 1972, p. 226.

BIBLIOGRAFIE

Cataloage

RIC VIII - J. P. C. Kent, C. H. V Sutherland, *The Roman Imperial Coinage, Vol. VIII: The Family of Constantine I, AD 337-364*, London, 1981.

RIC IX - J. W. E. Pearce, R. A. G. Carson, Harold Mattingly, C.H.V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage vol. IX: Vol. IX. Valentinian - Theodosius I*, London, 1951.

Autori

BĂJENARU *et al.* 2010 - C. Băjenaru, C. M. Nopcea, D. Vasilescu, A. Heroiu, R. Petcu, S. Dobrotă, *51. Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum]*, CCA. campania 2009, A XLIV-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice Suceava, 27 – 30 mai 2010, București, 2010, p. 137-138.

BURGESS 1988 - R. Burgess, *Quinquennial Vota and the Imperial Consulship in the Fourth and Fifth Centuries, 337-511*, The Numismatic Chronicle 148 (1988), p. 77-96.

COHEN 1880-1892 - H. Cohen, *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées médailles impériales*, Paris, 1880-1892.

COMȘA 1967 - M. Comşa, *Contributions au problème* de *la composition ethnique* de *la Scythe Mineure au IVe siècle* de *notre ère*, Dacia N.S. 11 (1967), p. 339-347.

COMȘA 1972 - M. Comșa, *Elemente barbare în zona limes-ului Dunării inferioare în secolele al III-lea și al IV-lea*, Pontica 5 (1972), p. 223-234.

MISSONG 1868 - A. Missong, *Fund römischer Siliquen uns den Jahren 360-367*, *Wiener Numismatiche Monatschalfe*, 1868, p. 248-267.

MITITELU 1957 - I. Mititelu, *Două tezaure de monede imperiale romane găsite la Gura Ialomiței*, SCN I (1957), p. 133- 147.

MITREA 1979 - B. Mitrea, *Un tezaur monetar restituit Sucidavei*, SCIVA 30 (1979), 1, p. 63-77.

MOISIL 1914 - C. Moisil, *Monete și tezaure monetare găsite în România și în ținuturile românești învecinate (Vechiul teritoriu geto-dac)*, BSNR 11/22 (1914), p. 55-57.

MOISIL 2002 - D. Moisil, *The Danube Limes and the Barbaricum (294-498 AD)*, Histoire & Mesure 17-3/4 (2002), p. 79-120.

OCHEȘEANU 1984 - R. Ocheșeanu, *Câteva descoperiri monetare din secolul IV e.n. în Scythia Minor*, Pontica 17(1984), p. 131-151.

OCHEȘEANU 2006 - R. Ocheșeanu, *Les Monnaies en Dobroudja de 270 à 498 (Scythie Mineure, Mésie Seconde)*, édité par Georges Depeyrot, Wetteren, 2006.

OPAIȚ 1991 - A. Opaiț, *Elemente etnice nord-dunărene în Scythia Minor (secolele IV-V e.n.)*, Peuce 10 (1991), p. 127-131.

OPAIȚ 2004 - A. Opaiț, *Local and imported ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD.)*, BAR International series 1274, Oxford, 2004.

OPAIȚ & ZAHARIADE 1980 - A. Opaiș, M. Zahariade, *Cercetările arheologice de la fortificația romano-bizantină de la Topraichioi-Babadag*, Materiale 14 (1980), p. 335-341.

PETRE 1964 - A. Petre, *Câteva mărturii ale culturii Sântana de Mureş-Cerneahov în Scythia Minor*, SCIV 15/1 (1964), p. 59-80.

PETRE 1987 - A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (II-VII siècles de n.è.). Recherches archéologiques*, *Association Internationale d'Études de Sud-Est Européen* (AIESEE), 17-18 (1987), p. 5-171.

POENERAU BORDEA & OCHEȘEANU 1983-1985 - Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, *Tezaurul de monede bizantine de aur descoperit în săpăturile arheologice din anul 1899 de la Axiopolis*, BSNR 77-79 (1983-1985), p. 177-197.

RUZICKA 1923 - L. Ruzicka, *Siliquenfunde in der Dobrogea (Rumanien)*, Blatter fur Münzfreunde 4 (1923), p. 1-7.

TALMAȚCHI 2010 - G. Talmațchi, *About a small hoard including histrian silver coins of Apollon type discovered in Dobrudja*, Pontica 43 (2010), p. 399-408.

TALMAȚCHI & MUNTEANU 2009 - G. Talmațchi, C. Munteanu, *Completarea tezaurului de vârfuri de săgeți-semne monetare, descoperit în primul sfert al secolului XX la Jurilovca, județul Tulcea*, în: C. Munteanu (coord.), *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, III, 2009, p. 7-40.

TALMAȚCHI & MUNTEANU 2013 - G. Talmațchi, C. Munteanu, *Monede din spațiul pontic aflate în colecția numismatică a Muzeului Național Brukenthal (secolele IV a.Chr. – III p.Chr.)*, Pontica 46 (2013), p. 479-490.

TALMAȚCHI & MUNTEANU 2015-2016 - G. Talmațchi, C. Munteanu, *Monede antice și bizantine din colecția Muzeului Național Brukenthal*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 510-525.

VERTAN & OCHEȘEANU 1987 - A. Vertan, R. Ocheșeanu, *Monede de aur și argint din secolele IV-V e.n. descoperite în Dobrogea*, CCDJ 3-4 (1987), p. 161-168.

VULPE & BARNEA 1968 - R. Vulpe, I. Barnea, *Din Istoria Dobrogei. Romanii la Dunărea de Jos*, vol. II, București, 1968.

Pl. I - Monede de argint romane din secolul al IV-lea p.Chr. aflate în colecția numismatică veche a Muzeului Național Bruckenthal din Sibiu (nr. 1-18) / Roman silver coins from the 4th century AD. located in the old numismatic collection of the Bruckenthal National Museum in Sibiu (cat. 1-18).

Pl. II - Monede de argint romane din secolul al IV-lea p.Chr. aflate în colecția numismatică veche a Muzeului Național Bruckenthal din Sibiu (cat. 19-28) / Roman silver coins from the 4th century AD. located in the old numismatic collection of the Bruckenthal National Museum in Sibiu (cat. 19-28).

CÂTEVA REPERE CRONOLOGICE PRIVIND CIRCULAȚIA MONETARĂ ÎN DOBROGEA ÎN SECOLELE X - XI

Gabriel CUSTUREA*

Cuvinte-cheie: *Dobrogea bizantină, numismatică bizantină, monedă bizantină.*
Keywords: *Byzantine Dobrogea, Byzantine numismatics, Byzantine currency.*

Rezumat: *Autorul prezintă câteva aspecte ale circulației monedei bizantine în Dobrogea în secolele X-XI și analizează impactul pe care l-au avut invaziile și raidurile migratorilor asupra stării economiei provinciale. Perioada este subîmpărțită în două părți: A. 896 – 1001; B. 1001 – 1092, fiecare cu caractere specifice.*

A. Au fost recenzate 78 de puncte cu descoperiri monetare izolate și un număr de 13 tezaure/depozite monetare. Epoca se caracterizează prin reluarea pătrunderii monedei bizantine la Dunărea de Jos și dezvoltarea unei circulații monetare de tip insular, în jurul unor centre urbane importante: Pliska și Preslav, pe Dunăre – Silistra și Isaccea -, și pe litoral - Constanța, Mangalia, Balcik. Ciocnirile armate aduc și plăți în metal prețios fie ca stipendii, fie ca rezultat al jafurilor.

B. La începutul secolului circulația monetară se generalizează pe întreg teritoriul provinciei cu unele sincope cauzate de invaziile pecenege din anii 1027, 1034, 1036. Pentru acest interval de timp au fost inventariate un număr de 155 de puncte cu descoperiri izolate și un număr de 48 de tezaure/depozite monetare. Abia după marea invazie pecenegă din anii 1046-1048 partea sudică a provinciei va fi afectată puternic de așezarea migratorilor. Raidurile uzilor, „răscoala orașelor paristriene" sau luptele lui Alexius I cu pecenegii, în zona Silistrei, vor duce la reducerea circulației monetare în provincie, aceasta căpătând un caracter insular, în jurul orașelor fortificate – Silistra, Isaccea, Nufăru.

Abstract: *The author presents some aspects of the circulation of the Byzantine currency in Dobrogea in the 10th-11th centuries and analyzes the impact that the invasions and raids of migrants had on the state of the provincial economy. The period is subdivided into two parts: A.896 - 1001; B.1001 - 1092, each with specific features.*

A. 78 points with isolated monetary discoveries and a number of 13 coin hoards / monetary deposits were reviewed. The epoch is characterized by the resumption of the

* Gabriel CUSTUREA: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: custurea@gmail.com.

penetration of the Byzantine currency on the Lower Danube and the development of an island-type monetary circulation, around important urban centers: Pliska and Preslav -, on the Danube - Silistra and Isaccea, and on the coast - Constanța, Mangalia, Balchik. Armed clashes also bring payments in precious metal either as stipends or as a result of robberies.

B. At the beginning of the century the monetary circulation is generalized on the whole territory of the province with some syncopes caused by the Pecheneg invasions from the years 1027, 1034, 1036. For this period of time, a number of 155 points with isolated discoveries and a number of 48 coin hoards / monetary deposits were inventoried. Only after the great Pecheneg invasion in 1046-1048 will the southern part of the province be severely affected by the settlement of migrants. The raids of the Ouz, "the revolt of the Paristrian cities" or the battles of Alexius I with the Pechenegs, in the area of Silistra, will reduce the monetary circulation in the province, that will acquire an insular character, around the fortified cities - Silistra, Isaccea, Nufăru.

Materialul numismatic extrem de generos descoperit în ultimele decenii stă la baza unei bibliografii pe măsură[1]. Această situație a fost posibilă și datorită progreselor făcute de cercetarea numismatică în atribuirea pieselor anonime și precizarea cronologiei lor[2]. În acest moment specialiștii sunt în măsură să formuleze cu mai multă acuratețe ipoteze privind evoluția socială și economică a provinciei Paradunavon și a așezărilor de aici.

Pe teritoriul istoric al Dobrogei (județele Tulcea, Constanța și nord-estul Bulgariei) au fost recenzate 196 de puncte cu descoperiri monetare izolate, dintre care un număr de 76 sunt descoperiri unice, adică un procent de 39% din total. Totodată, au fost descoperite un număr de 55 tezaure și depozite monetare, în context arheologic sau fortuit.

Perioada analizată poate fi subdivizată în două subperioade luând în considerare reformele monetare și evenimentele politico-militare determinante pentru zonă: A. 896 - 1001; B.1001 - 1092.

A. Subperioada stă sub semnul îndelungatului conflict bizantino-bulgar din primele trei decenii ale secolului al X lea, urmat apoi de o pace de peste două generații. Finalul intervalului aduce noi conflicte armate care vor modifica în mod esențial situația politică și militară la Dunărea de Jos, prin restabilirea,după trei secole, a graniței nordice a Imperiului Bizantin, pe fluviu. Din punct de vedere monetar au loc reformele întreprinse de împăratul Nicefor II Focas pentru noul nominal (*nomisma tetarteron*) și Ioan I Tzimiskes pentru iconografia monedelor de bronz, reforme care vor fi în vigoare peste un secol[3]. În linii mari, pentru

[1] CUSTUREA 2000; CUSTUREA & IONEL 2002-2003, p. 433-438; CUSTUREA & MATEI 2007, p. 105-113; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2017a; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2017b; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2017c; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2018a; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2018b; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2003, p. 341-412; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2018, p. 56-137; p. 143-175; POENARU BORDEA, OCHEȘEANU & POPEEA 2004, p. 130-147, nr. 908-1422.

[2] THOMPSON 1954, p. 72-74; p. 109-115; METCALF 1979, p. 50-78; MORRISSON 1970; GRIERSON 1973.

[3] MORRISSON 1970, p. 584; GRIERSON 1999, p. 9-10 și 21.

provincia transdunăreană,putem vorbi despre o penetrație monetară tot mai accentuată începând cu Leon VI, care evoluează către o circulație monetară de tip insular, în jurul unor importante centre de pe litoral sau de pe Dunăre: Isaccea, Silistra și în mai mică măsură, Constanța, Mangalia, Balcic[4].

Din această subperioadă au fost inventariate 78 de puncte cu descoperiri monetare izolate și un număr de 13 tezaure și depozite monetare. Pentru secolul al X-lea remarcăm evenimentele din jurul anului 920, care duc la ascunderea/pierderea unui tezaur (Bratimir)[5] și la sistarea aprovizionării cu monedă în unele situri: Balkantsi[6], Debrene[7], Kavarna[8], Pecineaga (CT)[9], Popina (Silistra)[10], Preselentsi[11], Rasova[12], Tulcea[13], Tsarevechi[14], Vasilevo[15]. Este vorba de serii monetare încheiate cu piese de la Leon VI, Constantin VII și Zoe sau Roman I. Această situație este cauzată de îndelungatul conflict bizantino-bulgar care perturbă firava penetrație monetară, mai ales în zona sudică a provinciei.

Impactul major asupra economiei monetare provinciale o au însă acțiunile armatelor bizantine conduse de împărații - soldați Nicefor II și Ioan I –, împotriva bulgarilor și a drujinelor kievene și mai apoi răscoala comitopolilor de la sfârșitul secolului. Pe teritoriul cercetat s-au recenzat 12 tezaure monetare dintre care nouă cu piese din metale prețioase – Brestnitsa[16], Isaccea[17], Greci[18], Oltina[19], Onogur[20], Valu lui Traian (2)[21], nordul Dobrogei(2)[22] – unul mixt – Urluia[23]- și două cu piese din aramă – Gurkovo[24] și Tulcea[25]. Piesele din metal prețios provin, cu siguranță, din stipendiile pe care Constantinopolul le plătea șefilor locali sau din jafuri și își găsesc confirmarea și în documentele epocii care amintesc de conducătorii celor

[4] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1996, p. 112-113; CUSTUREA 2000, p. 100; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2003, p. 351.

[5] GERASIMOV 1959, p. 361.

[6] PARUSHEV 2015, p. 121.

[7] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1996, p. 116, nr. 67. 16; p. 114, nr. 92. 22

[8] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1996, p. 107, nr. 51.1.

[9] CUSTUREA 2000, p.149; POENARU BORDEA, OCHEȘEANU & POPEEA 2004, *passim*.

[10] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1996, p. 110, nr. 67.12; p. 114, nr. 92.19.

[11] PARUSHEV 1993, p. 159, nr. 72; PARUSHEV 2015, p. 135.

[12] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 336.

[13] CUSTUREA 2000, p.155, nr. 120.

[14] PARUSHEV 2015, p. 139.

[15] PARUSHEV 1993, p. 155, nr. 25, 26.

[16] PARUSHEV 2000, p. 76, nr. 13.

[17] CUSTUREA & TALMAȚCHI 2011, p. 237, nr. XIV.

[18] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2018, 61-77.

[19] CUSTUREA & IONEL 2002-2003, p. 433-438.

[20] PARUSHEV 2000, p. 76, nr. 14.

[21] POENARU BORDEA, OCHEȘEANU & POPEEA 2004, p. 131, nr. 1007, 1012, 1014-1016, 1030, 1032, 1035; p. 132, nr. 1043; p. 133, nr. 1067; CUSTUREA & MATEI 2007, p. 105-113.

[22] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1996, p. 114, nr. 92.12.

[23] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2018, p. 56-59.

[24] PARUSHEV 1993, p. 154, nr. 38.

[25] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1996, p. 115, nr. 96

80 de orașe de la Dunăre[26], veniți să se închine împăratului Ioan I Tzimiskes. Numeroasele piese din metale prețioase atestă penetrația pe cale militară/diplomatică a monedelor și nu funcționarea unei piețe locale monetizate. Concentrarea acestor descoperiri ne îndeamnă să presupunem existența unor centre de putere: Valul lui Traian, colțul sud-vestic al regiunii (în preajma Silistrei), nord-estul Dobrogei (Greci, Isaccea), fapt confirmat și de alte izvoare[27]. În privința monedelor găsite izolat,constatăm întreruperea penetrației lor în unele situri dobrogene – Abrit[28], Balik[29], Capidava[30], Kladentsi[31], Oltina[32], Tianovo[33], Voinikovo[34] – aflate fie în zona sudică, fie pe căile de circulație, pe Dunăre sau la Marea Neagră.

Pentru secolul al X lea a fost inventariat un număr de 78 de puncte cu descoperiri monetare. Repartizarea lor pe domnii se prezintă astfel: Leon VI – 49 puncte = 63% ; Zoe – Constantin VII – 23 puncte = 29% ; Roman I – Constantin VII – 16 puncte = 21% ; Constantin VII – Roman II – 18 puncte = 23% ; Nicefor II – 11 puncte = 14% ; Ioan I – 28 puncte = 36%. Pentru o domnie lungă și o producție monetară substanțială, procentul de 63% din timpul lui Leon VI este justificat. În același timp, dacă luăm în calcul întreaga durată a domniei lui Constantin VII, avem cifra de 73% din totalul locurilor de descoperire, dar este normal să se facă evaluarea pe etape, cu atât mai mult cu cât perioada de război cu bulgarii se observă că are cele mai mici cifre. Același fenomen se întâmplă și în timpul lui Nicefor II, când în zonă se desfășoară lupte intense. În cazul lui Ioan I Tzimiskes cifrele mai ridicate se datorează pacificării rapide a provinciei și a eforturilor de reorganizare militară și administrativă a provinciei.

Caracteristica răspândirii acestor descoperiri este densitatea lor mai mare în zona sudică a Dobrogei. Acest fapt îl punem pe seama apropierii de centrele politice Pliska și mai ales, Preslav care în secolul al X-lea sunt puncte de iradiere a economiei monetare. Lor li se adaugă centrele dunărene, Silistra și Isaccea și, într-o mai mică măsură, schelele de pe litoral – Constanța și Mangalia. Această configurație teritorială dă circulației monetare din provincie un aspect insular, fapt remarcat de mai multă vreme.

B. Secolul al XI-lea debutează cu reinstalarea administrației bizantine în Dobrogea, ceea ce creează o stare prielnică dezvoltării economiei monetare. Timp de o generație provincia se bucură de pace și o reconstrucție susținute. Raidul din anul 1027, neconsemnat în documentele epocii, pare să fi avut un impact de scurtă durată și doar în unele zone din Paradunavon. Dintre cele nouă tezaure ascunse/pierdute probabil din cauza acestui atac peceneg, trei conțin piese din

[26] POPA LISSEANU 1935, p. 71; ELIAN & TANAȘOCA 1975, p. 141.

[27] BARNEA & ȘTEFĂNESCU 1971, p. 69, p. 114.

[28] PARUSHEV 2015, p. 120.

[29] PARUSHEV 1993, p. 150, nr. 2-4; PARUSHEV 2015, p. 121.

[30] GÂNDILĂ 2007, p. 615-616, nr. 64, 65; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2017a, p. 451, nr. 3.

[31] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1996, p. 110, nr. 67.20, p. 114, nr. 92.23; p. 116, nr. 100.14.

[32] CUSTUREA 2009, p. 618, tabelul centralizator.

[33] PARUSHEV 2015, p. 139.

[34] PARUSHEV 1993, p. 154, nr. 16; PARUSHEV 2015, p. 125.

metal prețios – Obrochishche[35], Tvărditsa[36] și Valea Nucarilor[37], - unul este mixt – Durankulak[38] - iar cinci conțin monede de aramă – Horia[39], Isaccea[40], Krapets[41], Odărtsi[42], Skala[43]. Invazia pare să se fi propagat spre sud, deși este atinsă și linia Dunării. În privința descoperirilor izolate, seria lor se întrerupe sau chiar se sistează complet în siturile de la Babadag[44], Cobadin[45], Garvăn (TL)[46], Valea Nucarilor[47].

Raidurile pecenege din anii 1034,1035, 1036, documentate în sursele scrise[48], în lumina descoperirilor monetare se prezintă astfel: Tezaurele încheiate cu monede anonime din clasa B, atribuite lui Roman III, iar în cazul seriilor monetare – cezuri la nivelul acestei clase - pot duce rapid la concluzia că atacul din anul 1034 a avut un efect semnificativ asupra provinciei. Cu aceste caracteristici se cunosc șase tezaure/depozite, exclusiv cu monedă de aramă – Dinogetia[49], Gaber[50], Gen. Kiselovo[51], Skala[52], Sredishche[53], Vedrina[54] – și un număr de situri – Albești[55], Balik[56], Dobrici[57], Dolina[58], Dunăreni-Ciumata[59], Gârlița[60], Kotlentsi[61], Limanu[62], Murighiol[63], Novo Botevo[64], Odărtsi[65], Oltina[66], Poiana[67], Polk. Sveshchearovo[68]

[35] PARUSHEV 1993, p. 164, nr. 59.
[36] IVANOV 1995, p. 312, nr. 11.
[37] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 212.
[38] IVANOV 1995, p. 312, nr. 10.
[39] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1992, p. 51-52
[40] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, POLL 2006, p. 435-439.
[41] IVANOV 1995, p. 312, nr. 12.
[42] PARUSHEV 1999, p. 134, nr. 913-919.
[43] IOTOV & ATANASOV 1998, p. 130.
[44] CUSTUREA 2000, p. 131, nr. 4.
[45] CUSTUREA & ADAMESCU 2013, p. 498, nr. 23-30.
[46] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2018a, p. 649.
[47] CUSTUREA 2000, p. 156, nr. 125.
[48] DIACONU 1970, p. 43-49
[49] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 236.
[50] PARUSHEV 2015, p. 125-126.
[51] PARUSHEV 1993, p. 164, nr. 60.
[52] IOTOV & ATANASOV 1998, p. 130.
[53] PARUSHEV 1993, p. 164, nr. 61.
[54] PARUSHEV 2015, p. 123-124.
[55] CUSTUREA 2000, p. 131, nr. 2.
[56] PARUSHEV 1993, p. 150, nr. 5-7; PARUSHEV 2015, p. 120.
[57] PARUSHEV 1993, p. 156, nr. 39-40; PARUSHEV 2015, p. 126.
[58] PARUSHEV 1993, p. 156, nr. 42-43; PARUSHEV 2015, p. 127.
[59] CUSTUREA 2007, p. 632, nr. 12-16.
[60] CUSTUREA 2000, p. 139, nr. 42.
[61] PARUSHEV 2015, p. 129.
[62] CUSTUREA 2000, p. 143, nr. 59.
[63] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1993. p. 268, nr. 120; CUSTUREA & ADAMESCU 2013, p. 506, nr. 219-220.
[64] PARUSHEV 2015, p. 131.
[65] PARUSHEV 1999, p. 131-137.
[66] CUSTUREA 2009, p. 614.
[67] VERTAN & CUSTUREA 1992, p. 394, nr. 1556; CUSTUREA & ADAMESCU 2013, p. 507, nr. 223.
[68] PARUSHEV 2015, p. 134.

Ruino[69], Skala[70], Sokolnik[71], Tsar Asen[72]. Cu excepția Dinogetiei și a așezării de la Murighiol, toate celelalte situri se află în sudul Dobrogei, ceea ce ne indică direcția atacului, invadatorii încercând să ajungă în zona bogată din apropierea capitalei imperiului. Atacul din anul 1036 se susține prin descoperirea tezaurelor de la Dinogetia (bordeiele nr. 38 și 40a) încheiate cu monede anonime clasa C atribuite lui Mihail IV[73] și prin seriile monetare din siturile Carcaliu[74], Dervent[75], Dunăreni[76], Kavarna?[77], Sălcioara[78], Schitu[79], Slava Cercheză[80], Telița[81], Târgușor-Ester[82], Văcăreni[83]. În acest caz, raidul pare orientat spre zona nordică a provinciei, cu excepția Kavarnei.

Dacă, așa cum știm că se întâmplă în circulația reală, monedele din clasa B au penetrat în provincie cu oarecare întârziere, putem să atribuim raidului din anul 1036 și tezaurele și siturile care se încheie cu acest tip de monede. Astfel, am avea de-a face cu un atac generalizat asupra provinciei. Cercetările viitoare pot confirma sau infirma oricare dintre ipotezele prezentate

Referitor la luptele care s-au desfășurat la mijlocul secolului al XI-lea în Paristrion, documentul numismatic ne ajută prin existența a trei tezaure, unul cu piese din metal prețios – Dinogetia[84] - și două cu monede din metal comun – Păcuiul lui Soare[85]. Celor două situri li se alătură un număr de 19 altele care au întreruperi sau chiar încetare a circulației monetare. Este cazul celor de la Abrit[86], Adamclisi[87], Babadag[88], Batovo[89], Bărăganu[90], Beștepe[91], Boiana(?)[92], Capidava[93], Cernavoda(?)[94], ChiliaVeche[95], Cobadin[96], Dorobanțu[97], Enisala[98], Histria[99],

[69] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2018a, p. 694-695.
[70] IOTOV & ATANASOV 1998, p. 130.
[71] PARUSHEV 2015, p. 138.
[72] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2018a, p. 709-712.
[73] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 236-240.
[74] CUSTUREA 2000, p. 134, nr. 17.
[75] CUSTUREA 2000, p. 137, nr. 29.
[76] CUSTUREA 2000, p. 138, nr. 36; CUSTUREA & ADAMESCU 2013, p. 498, nr. 33, 34.
[77] CUSTUREA 2000, p. 135, nr. 19.
[78] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 195-197; CUSTUREA 2000, p. 151, nr. 95.
[79] CUSTUREA 2000, p. 152, nr. 96.
[80] POENARU BORDEA 1968, p. 401; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 199.
[81] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 208-210.
[82] CUSTUREA 2010, p. 476, nr. 7; CUSTUREA 2007, p. 634, nr. 31-33.
[83] CUSTUREA 2000, p. 157, nr. 131.
[84] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2018, p. 78-105.
[85] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2017c, p. 269-271; p. 278-279. ambele nesigure.
[86] PARUSHEV 2015, p. 120.
[87] VERTAN & CUSTUREA 1992, p.384, nr. 1395; CUSTUREA 2007, p. 631, nr. 1; CUSTUREA & ADAMESCU 2013, p. 496, nr. 1-2.
[88] CUSTUREA 2000, p. 131, nr. 4.
[89] PARUSHEV 1993, p. 151, nr. 12; PARUSHEV 2015, p. 121-122.
[90] CUSTUREA, ADAMESCU 2013, p. 497, nr. 5-19.
[91] CUSTUREA 2000, p. 132, nr. 10.
[92] PARUSHEV 1993, p. 153, nr. 22, 23.
[93] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2017, p. 450-470.
[94] CUSTUREA 2000, p. 135, nr. 21.
[95] CUSTUREA 2000, p. 135, nr. 22.
[96] CUSTUREA 2000, p. 136, nr. 25; CUSTUREA & ADAMESCU 2013, p. 497-498, nr.

Oltina[100], Ostrov(CT)[101], Slava Rusă[102], Valea Teilor[103], Valu lui Traian[104]. Cu ocazia acestor mișcări de populație se creează în nord-estul Bulgariei, în regiunea Pliska – Preslav, o zonă în care triburile pecenege sunt colonizate, iar economia monetară de aici aproape dispare. În sprijinul celor afirmate stau sigiliile care vorbesc de un conducător al Patzinakiei[105], inventarul descoperirilor monetare foarte rarefiate față de etapa anterioară[106] și izvoarele scrise ale epocii[107]. Până la aceste evenimente se constată existența unei economii monetare generalizate pe întreg teritoriul provinciei, care, după jumătatea secolului, se contractă ajungând la o dezvoltare de tip insular, cu precădere în centrele cu atribuții militare, mai ales de-a lungul Dunării.

Invazia uzilor din anul 1064/65 nu are un impact deosebit asupra teritoriului, în parte din cauza timpului scurt dintre atac și declanșarea epidemiei care i-a decimat pe invadatori[108]. Cu excepția a două tezaure monetare găsite la Dinogetia (piese din aur și argint)[109] și la 23 August (piese din aramă)[110] și a unui număr de 13 situri afectate de raid - Dervent(?)[111], Hârșova[112], Luncavița[113], Malcoci[114], Medgidia[115], Nalbant[116], Odrintsi[117], Ostrov(TL)[118], Rogachevo[119], Sabangia[120], Sarinasuf[121], Valea Teilor(?)[122], Țibrinu[123] acest atac nu aduce prea multe daune economiei provinciale.

Între măsurile militare, administrative și economice luate de conducerea imperială în aria danubiano – pontică s-a numărat și înființarea unui atelier

20-30.

[97] CUSTUREA 2000, p. 138, nr. 35.

[98] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 90-99.

[99] CUSTUREA 2000, p. 140, nr. 47.

[100] CUSTUREA 2009, p. 618, nr. 96-101 și tabelul centralizator.

[101] CUSTUREA 2000, p. 147, nr. 72.

[102] CUSTUREA 2000, p. 153, nr. 105.

[103] CUSTUREA 2000, p. 156, nr. 126.

[104]CUSTUREA 2000, p. 157, nr. 127; CUSTUREA & ADAMESCU 2013, p. 507, nr. 224.

[105] JORDANOV 1992, p. 79-92; JORDANOV 1998, p. 96-101.

[106] CUSTUREA 2000, p. 122 și tabelul 20, p. 111.

[107] DIACONU 1970, p. 66-69.

[108] DIACONU 1970, p. 80-81.

[109] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2018, p. 107-115.

[110] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2018, p. 116-129.

[111] CUSTUREA 2000, p. 137, nr. 29.

[112] CUSTUREA 2000, p. 140, nr. 49.

[113] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 117-119, nr. 1-11.

[114] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 121-122, nr. 1-4.

[115] CUSTUREA 2000, p. 145, nr. 65.

[116] CUSTUREA 2000, p. 145, nr. 67.

[117] PARUSHEV 2015, p. 132.

[118] CUSTUREA 2000, p. 147-148, nr. 73; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 171-174, nr. 1-12.

[119] PARUSHEV 1993, p. 159, nr. 74; PARUSHEV 2015, p. 136.

[120] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1992, p. 416, nr. 336-339.

[121] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980, p. 70, nr. 28-29.

[122] CUSTUREA 2000, p. 156, nr. 126; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 216-217, nr. 1-7.

[123] CUSTUREA 2000, p. 156, nr. 123.

monetar la Isaccea[124], cu scopul de a emite monedă prin procedeul turnării, pentru necesitățile locale. Modelul se poate să fi fost monetăria de la Chersones, care emitea piese turnate. În condițiile obturării căilor de comunicație prin așezarea triburilor pecenege în regiunea Pliska – Preslav, a deselor raiduri ale migratorilor, producția acestui atelier a crescut, pe măsură ce legăturile cu centrul imperiului au devenit tot mai dificile. Nu este întâmplător că exact în perioada în care Ana Comnena ne vorbește despre conducători locali la Dunărea de Jos, producția monetară locală ajunge la apogeu. În momentul în care situația Imperiului se stabilizează, sub conducerea lui Alexius I Comnenul atelierul își încetează activitatea, întreaga piață provincială fiind aprovizionată de la centru.

Momentul revoltei orașelor paristriene din anul 1072/73 are și un reflex numismatic. Se ascund/pierd tezaure a căror ultimă emisiune este din timpul, fie a împăratului Roman IV, fie a lui Mihail VII, din metal prețios - Dinogetia[125], Ghiurghengik[126] - sau din aramă - Bezmer[127], Dulovo(2)[128]. Păcuiul lui Soare[129] și Silistra(3)[130]. Simultan, așezări mai mici resimt șocul agitațiilor din provincie – Adamclisi[131], Batovo(?)[132], Cernavodă[133], Kavarna[134], Mahmudia[135], Pecineaga(CT)[136], Rachelu[137], Telița[138]. Situația este valabilă pentru întreg teritoriu dintre Dunărea și Mare .

Finalul secolului al XI-lea caracterizat prin luptele bizantino-pecenege și reforma monetară întreprinsă de Alexius I Comnen, este bine reflectat în circulația monetară de la Dunărea de Jos. Aproape un deceniu împăratul se străduiește să recâștige controlul acestui teritoriu, pe care se instalase o stare de anarhie. Luptele mai puțin însemnate, dar și înfrângerea bizantinilor lângă Silistra, au ca rezultat ascunderea/pierderea unor tezaure monetare ale căror ultime emisiuni sunt din timpul lui Nicefor III sau Alexius I. Din recenzarea lor rezultă un număr de 15 tezaure, două cu piese din metal prețios – Ishirkovo[139] și

[124] JORDANOV 1980, p. 4-15 este primul cercetător care sesizează prezența unor imitații în descoperirile dobrogene; DIACONU 1981, p. 407-412; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1983, p.261-270; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1998, p. 119-149; IOTOV 2004, p. 445-460; concluzii și inventarul descoperirilor la MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2018a, p.608-640.

[125] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2018, p. 131-137.

[126] METCALF 1979, p. 75, nr. 21.

[127] PARUSHEV 2015, p. 122-123.

[128] VALERIEV 2013, p. 410, nr. 42, 43.

[129] CONOVICI & LUNGU 1980, p. 397-402.

[130] VALERIEV 2013, p. 431-432, nr. 132-134.

[131] VERTAN & CUSTUREA 1992, p. 384, nr. 1395; CUSTUREA 2007, p. 631, nr. 1; CUSTUREA & ADAMESCU 2013, p. 496, nr. 1, 2.

[132] PARUSHEV 1993, p. 151, nr. 5; PARUSHEV 2015, p. 121-122.

[133] CUSTUREA 2000, p. 135, nr. 21.

[134] CUSTUREA 2000, p. 135, nr. 19; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2018a, p. 674-675.

[135] CUSTUREA 2000, p. 143, nr. 61; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2018a, p. 630.

[136] POENARU, OCHEȘEANU & POPEEA 2004, *pasim*.

[137] CUSTUREA 2000, p. 150, nr. 88; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2018a, p. 652.

[138] CUSTUREA 2000, p. 154, nr. 112. MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2018a, p. 684.

[139] VALERIEV 2009, p. 654-662

Vetren[140] – și 13 cu monedă de aramă – Dulovo (4)[141], Dunavățu de Jos[142], Limanu[143], Nufăru (2)[144], Plopeni[145], Silistra (4)[146].

Cu excepția a două puncte din nordul provinciei – Nufăru și Dunavățul de Jos – celelalte se află în zona sudică,unde au fost și cele mai multe ciocniri armate. Situația este mai uniformă în cazul seriilor de descoperiri izolate, unde au fost inventariate un număr de 16 situri de pe toată suprafața Dobrogei – Balcic[147], Beștepe (?)[148], Canlia[149], Constanța[150], Hârșova[151]., Iglița[152], Malcoci[153], Mangalia[154], Măcin[155], Niculițel[156], Ostrov (CT)[157], Ostrov (TL)[158], Sarichioi[159], Tulcea[160], Valea Nucarilor[161], Vetren[162].

Ultimul raid al secolului este cel al cumanilor din anul 1094 care pare să fi cauzat ascunderea tezaurului de la Kalipetrovo[163].

Din punct de vedere al răspândirii teritoriale a descoperirilor monetare acestea oferă următorul tablou statistic: din totalul de 155 de puncte cu descoperiri din secolul al XI-lea, domnia asociată a împăraților Vasile II – Constantin VIII este reprezentată de 97 puncte = 63%; Roman III – 81 puncte = 52%; Mihail IV – 51 puncte = 33%; Constantin IX – 59 puncte = 38%;Constantin X – 41 puncte = 26%; Roman IV – 25% = 16%; Mihail VII – 18 puncte = 12%; Nicefor III – 17 puncte = 11%; Alexius I (1081 – 1092) – 17 puncte = 11%.

Cifrele primelor două etape sunt sugestive și în același timp normale: durata primei etape și apoi mărirea vitezei de circulație a monedei prin abolirea impozitului allelengyon în cea de-a doua explică explozia difuzării monedei bizantine pe teritoriul provinciei. În timpul lui Mihail IV reducerea în spațiu este semnificativă față de cea cantitativă care se dovedește minoră și se explică prin consecințele

[140] ATANASOV & JORDANOV 1994, p. 43-44.
[141] VALERIEV 2013, p. 410-411, nr. 44-47.
[142] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 88-89, nr. 1-5.
[143] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2018, p. 171-175.
[144] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991, p. 238-239, nr. 37b I-II.
[145] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2018, p. 143-169.
[146] VALERIEV 2013, p. 432-434, nr. 136-139.
[147] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2018a, p. 664-667.
[148] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 76-77, nr. 1-6.
[149] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 277-279, nr. 1-13.
[150] CUSTUREA 2000, p. 136-137, nr. 26; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2017a, p. 644-664, nr. 7-114.
[151] CUSTUREA 2000, p. 140, nr. 49; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2017a, p. 553-567.
[152] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010, p. 206-236, nr. 1-40; CUSTUREA & ADAMESCU 2013, p. 499-504, nr. 42-179.
[153] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 121-123, nr. 1-6.
[154] CUSTUREA 2000, p. 144, nr. 63; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2017a, p. 710-721, nr. 3-78.
[155] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010, p. 279-284, nr. 1-25.
[156] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 147-162, nr. 1-123.
[157] CUSTUREA 2000, p. 147, nr. 72.
[158] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 171-174, nr. 1-12.
[159] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 190-192, nr. 1-8.
[160] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010, p. 335-355, nr. 10-109.
[161] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016, p. 214-215, nr. 1-3.
[162] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2018a, p. 718-719, nr. 1-123.
[163] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1992, p. 42-43, nr. 1.

raidurilor pecenege din 1034 și 1036. O valoare încă notabilă au cifrele și în timpul domniei lui Constantin IX, în ciuda marii invazii din 1046/1048 și acelor din anii următori. În acest caz trebuie luată în calcul și inflația care se manifestă în acești ani. Până la jumătatea secolului al XI-lea, putem afirma cu toată siguranța că în provincie avem o circulație monetară generalizată. De la domnia lui Constantin X până la finalul intervalului studiat constatăm degradarea continuă a vieții economice și implicit a circulației monetare din provincie. În aceste condiții circulația bănească se restrânge și capătă un caracter insular limitându-se la centrele fortificate de pe Dunăre,în primul rând Silistra și Isaccea.

Spre deosebire de secolul al X-lea pentru care avem recenzate un număr de 10 tezaure și depozite monetare cu monede din metal prețios, dintr-un total de 13 acumulări, numărul acestora în secolul al XI-lea este de 12 dintr-un total de 55 tezaure. Se observă că descoperirile din metale prețioase se concentrează, cronologic, la începutul și sfârșitul secolului al XI-lea, adică exact în perioadele cele mai complexe pe care le traversează provincia sub administrația bizantină. Preponderența descoperirilor din metal prețios, mai ales în tezaure, arată o penetrație monetară cu caracter militar și diplomatic spre deosebire de cazul în care preponderente sunt depozitele de monede de aramă, care atestă o economie de schimb și o piață monetizată pe teritoriul Dobrogei.

ANEXĂ

REPERTORIUL DESCOPERIRILOR NUMISMATICE X-XI

ABRUD
ADAMCLISI
AGIGEA
AGIGHIOL
ALBA
ARATMAGEA
BABADAG
BAIA
BALCIK
BALIK
BALKANTSI
BASARABI
BATOVO
BĂGĂRANU
BĂLGAREVO
BDINTSI
BEȘTEPE
BOGDANOVO
BOIANA
CANLIA
CAP MIDIA
CAPIDAVA
CARCALIU
CASIMCEA
CATALOI
CERNA
CERNAVODĂ
CHILIA VECHE
CIOBANU
CLOȘCA
COBADIN
CONSTANȚA
COSTINEȘTI
CUMPĂNA
DĂBOVIK
DEBRENE
DERVENT
DINOGETIA
DOBRICH
DOBROMIR VALE
DOLEN IZVOR
DOLINA
DOROBANȚU (TL)
DUNAVĂȚ
DUNAVĂTS (Silistra)
DUNĂRENI
DUNĂRENI Ciumata
DURANKULAK
ENISALA
ESECHIOI
FELD. DIANKOVO
FRECĂȚEI
GALITA
GARVĂN
GARVĂN (Silistra)
GÂRLIȚA
GEN. KANTARDZHIEVO
GEN. TOSHEVO
GORICHEANE
GRĂDINA
GURKOVO
HAMCEARCA
HISTRIA
HĂRȘOVA
IGLIȚA
ISACCEA
ISPERIH
ISTRIA
IZVOROVO
JEGLARTSI
JURILOVCA
KALIAKRA
KAVARNA
KĂPINOVO
KLADENTSI
KOCHIMAR
KOLARTSI
KRAGULEVO
KRASEN
KREMENA
LANURILE
LAZU
LIMANU
LOZNITSA
LUNCAVIȚA
MAHMUDIA
MALCOCI
MALINA
MALKA SMOLNITSA
MANGALIA
MĂCIN
MEDGIDIA

MURIGIOL
NARBANT
NIC. BĂLCESCU (CT)
NIC. BĂLCESCU (TL)
NIFON
NOVO BOTEVO
NUFĂRU
OBORISHCHE
ODĂRTSI
OSTROV (CT)
OSTROV (TL)
OKORSH
OLTINA
ONOGUR
ORLIAK
OVCHEAROVO
PALAZU MARE
PĂCUIUL LUI SOARE
PECENEAGA (CT)
PECENEAGA (TL)
PIATRA
PIETRENI
PLACHI DOL
PLENIMIR
PLOPU
POBEDA
POIANA
POLK. CHIOLAKOVO
POLK. IVANOVO
POLK. SVESHCHEAROVO
POP RUSANOVO
POPINA
POȘTA
PRESELENTSI
PRILEP
RACHELU
RASOVA
RĂZOARELE
ROGACHEVO
RUINO
SABANGIA
SAMUILOVO
SAON
SARICHIOI
SARINASUF
SĂLCIOARA
SCHITU
SENOKOS
SEVERTSI
SREDINA
SILISTRA
SINOE
PEN. SINOE
SÂMBĂTA NOUĂ
SKALA
SLAVA CERCHEZĂ
SLAVA RUSĂ
SOKOLNIK
SOMOVA
SPASOVO
SRATSIMIR
SREDISHCHE
STOZHER
SULINA
TÂRGUȘOR
TELIȚA
TERVEL
TIANEVO
TICHILEȘTI
TOPOLA
TOPRAISAR
TRESTENIC
TUFANI
TULCEA
TURDA
TUĂRDITSA
TSAR ASEN
TSAREVECHI
TSĂRKOVA
ȚIBRINU
VADU
VALEA NUCARILOR
VALEA TEILOR
VALUL LUI TRAIAN
VAMA VECHE
VASILE ALECSANDRI
VASILEVO
VĂCĂRENI
VÂLCELE
VEDRINA
VETREN
VICHIOVO
VICTORIA
VIILE
VODNIANTSI
VOINIKOVO
ZLATIA

———————————

Cf. CUSTUREA 2000, p.131-160; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2018, 647-721, anexele 1-2.

BIBLIOGRAFIE

ATANASOV & JORDANOV 1994 - G. Atanasov, J. Jordanov, *Srednovekovniat Vetren na Dunav*, Shumen, 1994.

BARNEA & ȘTEFĂNESCU 1971 - I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din Istoria Dobrogei III. Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971.

CONOVICI & LUNGU 1980 - N. Conovici, R. Lungu, *Un nou tezaur de monede bizantine descoperit la Păcuiul lui Soare*, SCIVA 31 (1980), 3, p. 397-402.

CUSTUREA 2000 - G. Custurea, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX-XI)*, Constanța, 2000.

CUSTUREA 2007 - G. Custurea, *Monede bizantine descoperite recent în Dobrogea (sec. IX-XIII)*, Pontica 40 (2007), p. 629-640.

CUSTUREA 2009 - G. Custurea, *Monede bizantine descoperite în aşezarea de la Oltina – „Capu Dealului"*, Pontica 42 (2009), p. 612-621.

CUSTUREA 2010 - G. Custurea, *Descoperirile monetare de la Ester-Târgușor (jud. Constanța)*, Pontica 43 (2010), p. 471-507.

CUSTUREA & ADAMESCU 2013 - G. Custurea, L. Adamescu, *Noi descoperiri monetare bizantine în Dobrogea (sec. IX-XIII)*, Pontica 46 (2013), p. 491-513.

CUSTUREA & IONEL 2002-2003 - G. Custurea, M. Ionel, *Un tezaur monetar bizantin descoperit în Dobrogea*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 433-438.

CUSTUREA & MATEI 2007 - G. Custurea, I. Matei, *A coin hoard found at Valul lui Traian (10th Century)* în: G. Custurea, M. Dima, G. Talmațchi, A. M. Velter, *Coin Hoard of Dobrudja, I*, Constanța, 2007, p. 105-113.

CUSTUREA & TALMAȚCHI 2011 - G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea*, Constanța, 2011.

DIACONU 1970 - P. Diaconu, *Les Pétchénègues au Bas-Danube*, București, 1970.

DIACONU 1981 - P. Diaconu, *S-au emis monede în Dobrogea bizantină (secolele X-XII)?*, SCIVA 32 (1981), 3, p. 407-412.

ELIAN & TANAȘOCA 1975 - A. Elian, N. Ș. Tanașoca (eds.), *Izvoarele istoriei României. III. Scriitori bizantini (sec. XI-XIV)*, București, 1975.

GÂNDILĂ 2007 - A. Gândilă, *Greek imperial, Roman, Byzantine and Ottoman Coin Finds from Capidava (1966-2006) in the Collection of the National History Museum of Romania*, Pontica 40 (2007), p. 607-623.

GERASIMOV 1959 - T. Gerasimov, *Trésors de monnaies découvertes en Bulgarie en 1951*, IAI 22(1959), p. 358-364.

GRIERSON 1973 - Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, III, part. 2, *Basil I to Nicephorus III (867-1081)*, Washington, DC, 1973.

GRIERSON 1999 - Ph. Grierson, *Byzantine Coinage*, Washington, DC, 1999.

IOTOV 2004 - V. Iotov, *Nouvelles données sur les imitation des folles anonymes coulées de la fin du Xe - commencement du XIe s.*, în: *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani* (eds. I. Cândea, V. Sârbu, M. Neagu), Brăila, 2004, p. 445-460.

IOTOV & ATANASOV 1998 - V. Iotov, G. Atanasov, *Skala. Krepost ot X-XI vek do C. Kladentsi*, Tervelsko, 1998.

IVANOV 1995 - V. Ivanov, *Niakolko monetni nahodki ot iuzhna Dobrudzha*, Dobrudja 12 (1995), p. 310-312.

JORDANOV 1980 - J. Jordanov, *Ranni formi na monetno proizvodstro (XI-XII v.) v bălgarskite zemi*, Numizmatika 14 (1980), 2, p. 4-15.

JORDANOV 1992 - J. Jordanov, *Sceau d'arhonte de Patzinakia du XIe siècle*, Études Balkaniques 28 (1992), 2, p. 79-92.

JORDANOV 1998 - J. Jordanov, *Pechatite na Ioan Kegen magister i arkhont na Pechenegiia (1050-1051)*, Numizmatika i sfragistika 5 (1998), 1, p. 96-101.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1992 - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine din colecția Muzeului de Istorie și Artă a Municipiului București,* RM 19 (1992), 3, p. 51-54.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1993 - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Cronica descoperirilor monetare din județul Tulcea (V)*, Pontica 26 (1993), p. 263-271.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1996 - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Din nou despre monedele bizantine turnate din secolul al XI-lea, descoperite în Dobrogea*, Peuce 12 (1996), p. 321-376.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1998 - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Un atelier monetar dobrogean din secolul al XI-lea*, SCN 12 (1998), p. 119-149.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001 - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuții arheologice și numismatice*, București, 2001.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010 - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea. 1. Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei: secolele X-XIV*, București, 2010.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2016 - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în mediul rural din nordul Dobrogei, secolele VII-XV,* București, 2016.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2017a - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea. 2. Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei. Secolele VII-XIII*, București, 2017.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2017b - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea. 4. Monede bizantine descoperite la Isaccea, județul Tulcea. Secolele IX-XI*, partea I și II, București, 2017.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2017c - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea. 5. Monede bizantine descoperite la Păcuiul lui Soare, județul Constanța. Secolele IX-XIV*, București, 2017.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2018a - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea. 6. Monede bizantine descoperite pe teritoriul Dobrogei. Secolele IX-XI*, partea I-IV, București, 2018.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2018b - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite la Nufăru, județul Tulcea. Secolele IX-XIII,* București, 2018.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & IORDANOV 2002 - Gh. Mănucu-Adameșteanu, Șt. Iordanov, *Monede bizantine din secolul X-XI descoperite pe teritoriul localității Garvăn, ținutul Silistra și invazia pecenegilor din 1046/47* – Simpozion de numismatică Chișinău 2001, București, 2002, p. 125-138.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & POLL 2006 - Gh. Mănucu-Adameșteanu, I. Poll, *Un tezaur de* folles *anonimi din clasa A_2-A_3, descoperit la Noviodunum-Vicina-Isaccea*, Pontica 39 (2006), p. 435-462.

METCALF 1979 - D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe. 820-1396*, London, 1979.

MORRISSON 1970 - C. Morrisson, *Catalogue de monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale II. De Philippicus à Alexis III (711-1204)*, Paris, 1970.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Stațiuni antice pe raza comunei Mahmudia (jud. Tulcea)*, Peuce 8 (1980), p. 55-76.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1983 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Un atélier monétaire byzantin inconnu de la deuxième moitié du XIe siècle dans la thème de Paristrion*, RESEE 21 (1981), 3, p. 261-270.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1992 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Numismatic and historical remarks on the Byzantine coins hoards from the 12th century at the Lower Danube* în RESEE 30 (1992), 1-2, p. 41-60.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1996 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Monnaies byzantines des VIIe-Xe siècles découvertes à Silistra dans la collection de l'academicien Péricle Papahagi conservées au cabinet des médailles du Musée National d'Histoire de Roumanie*, CN 7 (1997), p. 97-127.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2003 - E. Oberläder-Târnoveanu, *La monnaie dans l'espace rural byzantin des Balkans orientaux - un essai de synthèse au commencement du XXIe siècle*, Peuce s.n. 1(2003), p. 341-412.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2018 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Tezaure monetare bizantine din colecția Muzeului Național de Istorie a României. II. Secolele VII-XII*, București, 2018.

PARUSHEV 1993 - V. Parushev, *Nepublikuvani srednovekovni moneti ot Iuzhna Dobrudzha (VIII-XIV v.)*, Dobrudža 10 (1993), p.145-167.

PARUSHEV 1999 - V. Parushev, *Molivdovuli i moneti*, în: L. Doncheva Petkova, *Odărtsi. Selishti ot Pârvoto bălgarskoto tsarstvo*, 1, Sofia, 1999, p. 131-137.

PARUSHEV 2000 - V. Parushev, *Nesăobshcheni monetni săkrovishcha ot iuzhna Dobrudzha*, Dobrudja 17-18 (2000), p. 73-82.

PARUSHEV 2015 - V. Parushev, *Novonamereni srednovekovni moneti ot iuzhna Dobrudzha (VII-XV v.)*, Dobrudja 30 (2015), p. 107-148.

POENARU BORDEA 1968 - Gh. Poenaru Bordea, *Note numismatice dobrogene*, SCN 4 (1968), p. 397-404.

POENARU BORDEA, OCHEȘEANU & POPEEA 2004 - Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *Monnaies byzantines du Musée de Constanța (Roumanie)*, Wetteren, 2004.

POPA LISSEANU 1935 - G. Popa Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor, VII*, București, 1935.

THOMPSON 1954 - M. Thompson, *The Athenian Agora. II. Coins*, New Jersey, 1954.

VALERIEV 2009 - I. Valeriev, *The Treasure of Golden Byzantine Coins from Professor Ishirkoro*, Silistra Region, Pontica 42 (2009), p. 654-662.

VALERIEV 2013 - I. Valeriev, *Kăm istoriiata i arheologia na zemite na Dolniia Dunav prez Srednovekovieta: sbornite monetni nahodki ot teritoriiata na Bălgariia, Sărbiia i Rumăniia (969-1180)*, Dobrudzha 24-25 (2013), p. 381-460.

VERTAN & CUSTUREA 1992 - A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (IX)*, Pontica 25 (1992), p. 381-398.

RECENZII

***Apollonia du Pont, sur les pas des archéologues. Collections du Louvre et des musées de Bulgarie*, éd. Faber, Sofia, 2019, 529 p.[1], s**ous la direction de : Alexandre Baralis, Krastina Panayotova, Dimitar Nedev ; conception graphique et mise en page : Neyko Genchev.

Une exposition homonyme s'est tenue successivement à Sozopol (Centre muséal municipal, du 28 juin au 20 octobre 2018) et Sofia (Musée régional d'histoire, du 13 décembre 2018 au 10 mars 2019) afin de présenter au grand public la trajectoire historique et la vie quotidienne de la colonie milésienne d'Apollonia du Pont (la moderne ville de Sozopol, Bulgarie), depuis sa fondation jusqu'à sa conquête par les armées du consul romain M. Licinius Lucullus. Elle a réuni de nombreux objets, dont ceux mis au jour par le baron Alexandre Degrand. Le diplomate français fut le premier en effet à ouvrir en 1904 à Sozopol des fouilles archéologiques dans une perspective réellement scientifique. Une partie de ses découvertes est de nos jours conservée au musée du Louvre. Une part importante des informations et des œuvres provient toutefois des chantiers menés depuis 1992 dans le centre ancien de Sozopol et dans les diverses nécropoles littorales par des équipes du musée archéologique local ou de l'Institut national d'archéologie et musée de Sofia, ainsi que depuis 2002 par la Mission archéologique franco-bulgare à Apollonia du Pont (musée du Louvre - Centre Camille Jullian (Université d'Aix-Marseille) - Institut national d'archéologie et musée de Sofia - Musée archéologique de Sozopol). Grâce au ministère des affaires étrangères français, cette dernière a débuté ses recherches à peu près cent ans après les travaux de Degrand, menant depuis de nombreux projets interdisciplinaires franco-bulgares au moyen d'équipes scientifiques renouvelées et toujours actives. Afin de célébrer la continuité de cette longue coopération, le musée du Louvre en partenariat avec Ministère bulgare de la culture, le musée archéologique de Sozopol et divers musées sofiotes, ont convenu d'organiser ensemble cette exposition dont est issu ce catalogue qui présente une sélection des plus importantes œuvres découvertes lors des diverses étapes de la recherche conduite à Apollonia (**Fig. 1**). Ce bel ouvrage compte 525 pages, 84 textes et encarts, 577 notices portant sur 584 objets provenant de quatre musées différents[2], rassemblant des données préliminaires et des présentations synthétiques sur les diverses problématiques scientifiques envisagées. Il réunit les contributions de 37 auteurs français, bulgares et roumains. Le volume, paru en deux versions, française et bulgare, s'avère riche en informations.

L'objet de ce catalogue est double : en premier lieu, il s'agit de présenter les grands étapes de l'exploration archéologique à Sozopol, tout en permettant au public de découvrir à travers elles la vie quotidienne de la cité. Pour ce faire, le catalogue, tout comme l'exposition, est divisé en 5 grandes sections qui suivent un cheminement logique depuis le cœur de la ville – le sanctuaire d'Apollon le

[1] Pour la version bulgare, Баралис Александър, Панайотова Кръстина, Недев Димитър (ред.), *Аполония Понтийска. По стъпките на археолозите. Колекции на Лувър и български музеи*, фабер, София, 2019, 525 с.

[2] Musée archéologiques de Sozopol, Musée du Louvre, Musée national d'archéologie et Musée national d'histoire de Sofia.

Médecin sur l'île de St. Cyriaque - jusqu'aux marges de son territoire en explorant l'espace urbain, les nécropoles et les tertres funéraires aristocratiques, offrant ainsi l'occasion de découvrir à travers ces diverses thématiques l'univers féminin et masculin, l'enfance, la religion, la vie culturelle, l'architecture monumentale ou domestique, les activités économiques, les rites funéraires, l'exploitation agricole du territoire ou celle des mines de cuivre… L'ouvrage commence par une introduction présentant le sujet de l'exposition et s'achève sur une brève présentation de la trajectoire d'Apollonia du Pont entre les guerres de Mithridate et la conquête de Lucullus qui apporte ici un terminus chronologique.

En **Introduction** (p. 15-26), deux textes *Apollonia du Pont à travers les siècles de sa fondation à l'orée des guerres mithridatiques* et *Alexandre Degrand, sur les pas d'un archéologue diplomate* (1844-1911), qu'Alexandre Baralis livre à cette occasion, rappellent l'histoire de la fondation coloniale d'Apollonia du Pont par Milet (en 610/609 av. J.-C.) et celle de la recherche depuis ses débuts à l'époque d'Alexandre Degrand jusqu'à nos jours. Ils ne constituent que les prolégomènes de l'étude dense qui suit. La présentation des objets conservés au Louvre et à l'Institut archéologique de Sofia, rendus public par son successeur, Georges Seure[3], lui permet d'esquisser utilement les principales lignes de sa biographie et sa contribution à l'archéologie d'Apollonia.

L'ouvrage, exceptionnel par les informations délivrées sur les monuments et les œuvres, soutenues par la qualité remarquable des illustrations, s'ouvre au début du **premier chapitre** (*I. L'île de Saint-Cyriaque et le sanctuaire d'Apollon*, p. 27-84) toute naturellement par un sous-chapitre rédigé par Krastina Panayotova (*Les recherches sur l'île de Saint-Cyriaque*), présenté et dédié à l'histoire des fouilles effectuées dans le sanctuaire archaïque d'Apollon, identifié à l'extérieur de l'espace urbain. Une contribution supplémentaire d'Alexandre Baralis souligne la contribution particulière d'Alexandre Degrand au lancement des fouilles dans le sanctuaire (*Les contextes des fouilles d'Alexandre Degrand (1904) sur l'île de Saint-Cyriaque*). Au sein des inventaires mobiles, les *patèques* en terre cuite, en tant que pièces exceptionnelles, sont traités par Liviu Iancu. Le regroupement du mobilier de deux fosses rituelles (*No 23* et *No 24*) constitue un nouveau sous-chapitre dédié aux sacrifices adressés durant le VIe siècle av. J.-C. au dieu Apollon (*Sacrifier à Apollon* (*VIe siècle av. J.-C.)*. Les auteurs - Krastina Panayotova, Margarit Damyanov et Teodora Bogdanova - répondent à la nécessité majeure d'identifier la nature des sacrifices et de donner une idée exacte des objets en circulation à Apollonia, et ce à partir des données archéologiques. Ces regroupements sont aussi, en quelque sorte, imposés par la valeur informative des deux contextes clos. Dans la série des monuments, les temples et autels (**Fig. 2**), présentés par Daniela Stoyanova et Margarit Damyanov par ordre chronologique (*Temples et autels archaïques* et *Temples et autels du début de l'époque classique*), ancrent aussi précisément que possible les données sur les pratiques rituelles dans leur cadre architectural et spatial (*La frise architecturale aux hoplites*). Une nouvelle lecture offerte par Antoine Hermary sur la statue en marbre d'*Apollon de Calamis* est

[3] La *Plaque de frise* Apollonie du Pont, qui orne la couverture de cet ouvrage est issue de fouilles d'A. Degrand. Elle est datée de la première moitié du Ve siècle avant J.-C. et conservée actuellement au musée du Louvre.

d'autant plus précieuse que l'identification de cette œuvre sur des monnaies et son attribution à un sculpteur réputé comme le béotien Calamis, actif au Ve s. av. J.-C. à Athènes, s'avère fiable. La statue est mentionnée par Strabon et, d'après Pline l'Ancien[4], elle mesurait environ 13 mètres de hauteur pour un coût de 50 talents, témoignant de la richesse de la cité d'Apollonia.

Le deuxième chapitre est dédié à l'espace urbain (*II. L'espace Urbain*, p. 85-282). Il s'ouvre sur les sanctuaires identifiés sur la péninsule de Skamni (*Les sanctuaires de la cité : l'architecture religieuse de la péninsule de Skamni*, par Dimitar Nedev et Daniela Stoyanova) et se poursuit par une série de courtes présentations thématiques concernant : la sculpture (*La sculpture grecque archaïque et classique à Apollonia du Pont et sur la côte occidentale de la mer Noire*, par Ludovic Laugier), l'architecture (*Le sanctuaire de cap Skamni*, par Margarit Damyanov et Krastina Panayotova), les cultes de diverses divinités identifiées : *Le culte de Cybèle* et *Le culte d'Aphrodite* par Dobrinka Chiekova ; le culte de *Géa Chtonia*, par Martin Gyuzelev ; le dieu Dionysos est évoqué par l'intermédiaire de *Scènes dionysiaques d'Apollonia* peintes sur les vases à figures rouges, parfois avec des touches polychromes (**Fig. 3-4**), étudiés par Slava Vasileva. Le recours à des documents exceptionnels, parfaitement accessibles de nos jours, ont permis aux auteurs de livrer des études convaincantes.

Pour illustrer les particularités de l'espace urbain apolloniate (*L'espace urbain*, par Dimitar Nedev, Teodora Bogdanova), ses multiples visages et ses nombreuses identités, pour restituer un ordre social, ses institutions etc., les objets offrent un support qui permet de les envisager sous des angles très divers : l'univers feminin, par représentations sur les vases peints (*Les représentations féminines*, par Slava Vasileva), les accessoires (*Les accessoires de toilette*, par Teodora Bogdanova), et les bijoux (par Mila Chacheva dans le chapitre sur *Les parures*). Une synthèse sur l'institution du mariage, signée par Téodora Bogdanova dans le chapitre *Le mariage*, autant celle de Dimitar Nedev et Téodora Bogdanova complètent nos connaissances sur *L'univers domestique* d'Apollonia. Enfin, une étude de Laurent Claquin sur *La cuisine d'Apollonia* complète notre regard sur l'univers féminin. Il est évident que les femmes demeurent au sein du foyer, de l'*oikos*, pour se livrer aux travaux de la maison, tandis que les hommes se consacrent à des activités communautaires tournées vers l'extérieur. Cette séparation apparaît de façon évidente également à Apollonia du Pont. En effet, pour se faire une idée, aussi complète que possible, de la société apolloniate, les objets discutés nous emmènent plus loin au sein de l'univers masculin depuis le gymnase (*L'univers masculin : le gymnase*, par Mădalina Dana) jusqu'au symposium (*L'univers masculin : le symposium*, par Thomas Sanglade). L'exercice d'activités liées à ces deux univers permet donc d'exprimer la perception de l'identité masculine parmi les habitants d'Apollonia.

Juste après, l'iconographie qui orne la céramique permet à Krastina Panayotova de rassembler de précieuses données sur *L'enfance* grecque et ses objets spécifiques – *Les jouets*, dans le monde colonial. Un regard croisé sur les témoignages iconographiques et les terre cuites anthropomorphes et zoomorphes découvertes sur le site offre l'opportunité à Slava Vasileva et Krastina Panayotova

[4] Strabon 7.6.1; Pline *Histoire Naturelle*, 34.18.39.

d'approcher les particularités de l'enfance dans la cité en étudiant les *Représentations d'enfants sur vases et figurines en terre cuite*.

À Apollonia comme ailleurs, les anciens Grecs sont passionnés de spectacles. Chants, danses, musique, acrobatie et théâtre sont tous interprétés avec un enthousiasme croissant où l'improvisation tient souvent une place prépondérante. Après un survol général proposé par Mădălina Dana (*Apollonia du Pont : la vie culturelle d'une colonie ionienne et des cités voisines*), ces domaines sont détaillés, d'une part, par Sylvain Perrot, qui traite de *La musique grecque sur les bords de la mer Noir*, et par Marie-Helène Delavaud-Roux, qui s'attache à deux thèmes saisis dans la dynamique des représentations, *La danse à Apollonia du Pont* et *L'acrobatie à Apollonia du Pont*. D'autre part, les pièces de théâtre et les représentations dramatiques sont analysés par Krastina Panayotova dans le sous-chapitre *Le théatre et les représentations dramatiques*. Tous ces arts ne peuvent être transmis que par la tradition, de génération en génération, et leur mémoire résiste au temps grâce à la littérature, à l'imagerie et aux objets spécifiques découverts sur ce site ou ailleurs.

Les institutions d'Apollonia sont analysées par Margarit Damyanov dans un sous-chapitre général, tandis que l'activité économique de la cité fait l'objet de trois études d'Alexandre Baralis, Pierre Dupont et Dimitar Nedev sur *Les ateliers de productions céramiques*, d'Alexandre Baralis, Dimitar Nedev et Teodora Bogdanova sur les *Mines et activités métallurgiques à Apollonia*, et de Kalina Yordanova, sur le *Monnayage d'Apollonia du Pont*.

Le troisième chapitre (p. 283-326) se décline en six sous-chapitres sur *Les tumuli aristocratiques*. C'est le travail d'Alexandre Baralis et Margarit Damyanov sur *Les tumuli, marqueurs de l'aristocratie*, qui ouvre de manière convaincante et séduisante la section. Le principe d'une distinction des statuts sociaux par la forme et la grandeur des monuments, aussi bien que par la composition du mobilier funéraire, apparaît au cours de la période grecque dans une série de tumuli, dont ceux sélectionnés pour ce catalogue figurent parmi les exemples les plus expressifs. Les informations livrées par le tumulus fouillé par Maria Tsaneva à Cap Kolokita constituent la base d'une nouvelle interprétation proposée par Margarit Damyanov (*Cap Kolokita le tumulus exploré par Maria Tsaneva*), autant que *Le foyer du tumulus N° X du cap Kolokita*, donne l'occasion à Alexandre Baralis d'aborder les foyers funéraires, thème développé d'ailleurs dans deux autres sous-chapitres suivants, dont l'un général - *Les foyers rituels* (Alexandre Baralis, Krastina Panayotova, Tzvetana Popova, Lazar Ninov et Dimitar Kostov) et le second consacré à un cas particulier, le *Foyer rituel N° 5* (par Margarit Damyanov). Les efforts de différenciation apparaissent évidents dans *Le tumulus de Kissir Michail Tepe*, proposé par Alexandre Baralis, où les couronnes funéraires, traitées par Milena Tonkova et Sophie Descamps-Léquime (*Les couronnes funéraires du tumulus de Kissir Michail Tepe*), sont comptées parmi les marqueurs les plus suggestifs. *Le tumulus de Sénétoudias*, fouillé en 1904 par Alexandre Degrand et repris par Alexandre Baralis, ferme la série des monuments traités dans ce chapitre. Ces tumuli partagent certains éléments et imposent de tenir compte à Apollonia non seulement des tumuli, mais également des nécropoles planes.

Ces dernières sont l'objet du **quatrième chapitre** (p. 327-442) où notre attention est orientée, dans le cadre des 115 pages suivantes, vers des questions variées. En ouverture, une présentation générale faite par Krastina Panayotova présente l'*Histoire de l'exploration archéologique des nécropoles et organisation des espaces funéraires*. Alexandre Baralis, dans le sous-chapitre *Les recherches de la Mission archéologique franco-bulgare à Kalfata*, trace les principaux objectifs de l'exploration franco-bulgare menée à Apollonia sur ce sujet. Suit la présentation chronologique des contextes funéraires à partir du VIe s. av. J.-C. par deux travaux essentiels : *Les tombes des premiers colons*, sous la plume de Dimitar Nedev, et la présentation de *La nécropole de Harmanité (fin de l'époque archaïque et début de l'époque classique)*, proposée dans la même note par Dimitar Nedev, Krastina Panayotova et Yavor Ivanov. Les codes et conventions qui structurent les pratiques funéraires se retrouvent plus nettement exprimés dans *Sépultures et rites funéraires à Apollonia au Ve s. av. J.-C,* présentés par Alexandre Baralis et Krastina Panayotova, où ils offrent une judicieuse sélection de deux sépultures emblématiques d'Apollonia, notés *N° 305* (présenté par Krastina Panayotova) et *N° 15* (traité par Margarit Damyanov et Yavor Ivanov). Quelques exemples de sépultures sélectionnés par Krastina Panayotova (*N°s 447, 438, 203, 278*) attestent également de l'usage de l'inhumation dans les tombes d'adultes et d'enfants. Les dernières deux tombes du IVe s. av. J.-C. impressionnent par la richesse des figurines en terre cuites et leur diversité thématique : huit sont déposées dans la tombe *N° 203* (p. 381) et illustrent des personnages mythologiques et des individus dans divers « moments de la vie quotidienne » ; dans la deuxième tombe (*N° 278*) reposent neuf terre cuites contemporaines répondant à trois groupes iconographiques : 1. acteurs de la comédie attique, dont l'un à cheval, 2. trois jeunes hommes assis (« *temple boys* »), et 3. des acrobates (p. 384-385). Aux côtés d'autres objets du mobilier funéraire et des données archéologiques, ils permettent de saisir la spécificité des rites funéraires au IVe s. av. J.-C. à Apollonia, résumés dans un court travail général par Alexandre Baralis et Krastina Panayotova sur les *Sépultures et rites funéraires à Apollonia au IVe s. av. J.-C.* Les trois dernières contributions de ce chapitre sont dédiées à des questions plus ponctuelles. Ainsi, les caractéristiques du *Tombeau familial hellénistique de Parmis et Hégous* (Teodora Bogdanova, Dimitar Nedev, Margarita Popova, Milena Krumova) rejoignent également les rites de tradition grecque et invite donc à réfléchir sur l'origine et la perpétuité de la distinction entre les tombes individuelles et les tombeaux familiaux dans le milieu colonial grec. *Les urnes cinéraires*, traitées par Alexandre Baralis, donnent une idée sur la distinction des rites et rituels funéraires par l'utilisation de la crémation à côté de l'inhumation au sein de la même nécropole, tandis que la spécificité de la déposition des sujets incinérés en urne répond à divers conteneurs céramiques grecs, importés ou produits sur place, probablement à cette fin. Les *Monuments funéraires et des dispositifs de marquage* – thème abordé par Aneta Petrova, et *Les inscriptions funéraires dans les nécropoles d'Apollonia du Pont*, interprétées par Martin Gyuzelev, renvoient aux marqueurs austères qui prévalaient dans la cité d'Apollonia. 180 documents épigraphiques inventoriés appartiennent à diverses époques dont certains seulement sont décorés. Il est important de noter que les premiers apparaissent durant les « premières décennies de la colonie ionienne », soit à

l'époque archaïque, ce qui s'avère rare voire complètement absent dans d'autres importantes fondations ioniennes, certaines voisines comme celles d'Istros, de Tomis ou d'Orgamé. Remarquable, de point de vu onomastique, s'avère être la prédominance des noms théophores « issus du panthéon Olympien », avec une prédilection explicable pour le nom d'Apollon, donc, de la « divinité suprême » de la ville et « protecteur éponyme de la cité ».

Quelques rares trouvailles laissent entrevoir un ensemble particulier d'objets relevant de pratiques magiques, dont *Les objets modelés « magico-religieux »*, présentés par Alexandre Baralis, Krastina Panayotova, Dimitar Nedev et Teodora Bogdanova. La constatation de ces gestes laisse entendre que les pratiques magiques et religieuses devaient être partiellement liées au monde des morts, comme le suggère le chapitre *Les pratiques magiques dans les nécropoles d'Apollonia*, signé par Alexandre Baralis. Parmi ceux-ci, les lamelles en plomb – les *defixiones*, à l'image des deux exemplaires de la sépulture N° 410 et de la parcelle cadastrale PI 67800, rappellent la pratique du *katadesmos* (traduit par « lier vers le bas »). « Une malédiction de nature judiciaire » est adressée vers douze noms notés au deuxième quart du IVe s. av. J.-C. à l'intérieur d'un bol à bord incurvé et rainuré sur le pourtour, de tradition archaïque.

Un cas exceptionnel est mis en évidence par *La tombe « de la prêtresse »*, identifiée dans la tombe *N° 340* de la nécropole de Kalfata en 2003 par Krastina Panayotova et traitée ici par Antoine Hermary. À l'intérieur de la tombe, de nombreux objets d'offrandes, dont un lécythe aryballisque à décor polychrome et doré, représentant l'*anodos* d'Aphrodite, et une clé en bronze sont les principaux indices qui ont guidé l'auteur à identifier la défunte avec l'une des prêtresses de cette divinité, active à Apollonia dans les années 360-350 av. J.-C.

Le cinquième chapitre est consacré au territoire d'Apollonia (p. 443-481). Une introduction commune (*Le territoire d'Apollonia*), proposée par Alexandre Baralis, Krastina Panayotova, Teodora Bogdanova, Dimitar Nedev et Pascal Lebouteiller, présente les derniers résultats de la mission franco-bulgare à Apollonia, obtenus dans le cadre d'« un programme de recherche pluridisciplinaire spécifique faisant appel à de nouvelles techniques » (p. 444). La numérisation en 3D du secteur d'Elafotoumba, par exemple, a conduit les membres de l'équipe à l'identification des parcellaires anciens dans ce secteur. Cette méthode, combinée avec d'autres, plus ou moins traditionnelles, utilisées dans l'archéologie classique, a abouti à l'identification de plusieurs établissements ruraux, parmi lesquels ceux de Messarité et de Sveta Marina se distinguent grâce à la richesse des informations qu'ils ont livrées (p. 452-460). *Le trésor monétaire découvert sur le site de Sveta Marina* constitue une trouvaille exceptionnelle. Il se compose de 37 monnaies en bronze, étudiées par Martin Gyuzelev et datées entre la fin du IVe s. et le milieu du IIIe s. av. J.-C. La plupart des monnaies (23 dichalques) appartiennent au type apolloniate bien connu avec la représentation de la tête d'Apollon sur l'avers et l'ancre sur le revers.

Trois courtes présentations (*La nécropole rurale de Messarité*, par Alexandre Baralis, Krastina Panayotova et Teodora Bogdanova ; *Les tombes de la nécropole de Messarité*, par Teodora Bogdanova, et *Nécropole d'Apollonia, secteur de Messarité 2, sépulture N° 3, 300-275 av. J.-C.*, par Alexandre Baralis) complètent l'étude sur le

territoire d'Apollonia avec quelques résultats exceptionnels provenant de la nécropole de Messarité. Parmi ceux-ci, une tombe de Messarité 2 abritait un squelette féminin avec la tête ornée d'une couronne en bronze formée de perles en terre cuite dorées, accompagné d'un riche mobilier funéraire. Il s'agit donc de trouvailles remarquables qui mettent en évidence un riche territoire rural, bien « personnalisé » et harmonisé avec l'évolution historique et sociale de la ville.

Dans le **dernier chapitre** (*Conclusion*, p. 482-486), deux travaux - *Apollonia du Pont, des guerres de Mithridate au siège de Marcus Licinius Varro Lucullus*, par Alexandre Baralis, et *Les sépultures du tombeau familial « de Parmis et Hégous »*, par Teodora Bogdanova, Dimitar Nedev, Margarita Popova et Milena Krumova – complétés par une inscription dédiée à Métokos fils de Taroulas, celui qui a rebâti la ville « après le désastre », et un beau buste féminin – marque le moment final de la période d'indépendance de la cité qui poursuit son existence à l'époque romaine, ce dont témoigne la réutilisation du tombeau « de Parmis et Hégous » (300-275 av. J.-C.) par l'ajout au début de la période romaine – plus exactement, au deuxième quart ou au milieu du Ier s. av. J.-C.-, d'une tombe de type *bustum*, dotée d'un riche mobilier funéraire au sein duquel on remarque une belle coupe pergaménienne à décor en relief au sujet dionysiaque.

En effet, les objets du présent catalogue éclairent la trajectoire historique d'une des principales cités grecques de mer Noire, durant les premiers siècles de son histoire, depuis sa fondation en 610 av. J.-C. par des colons venus de Milet jusqu'à la conquête romaine. Il ne s'agit pas d'un catalogue de circonstance, hâtivement rédigé pour accompagner une exposition, mais d'un livre longuement mûri et présentant un véritable bilan. Une autre particularité distinctive de ce volume tient, de fait, à son élaboration collective. Grâce aux efforts personnels et collectifs, animés par de longues discussions et de patientes révisions, le grand public et le milieu scientifique peuvent ainsi découvrir, à travers l'exposition et ensuite cet ouvrage, toute la singularité de ce monde grec qui, au contact de peuples aussi divers que les Thraces ou les Scythes, s'épanouit sur les rives lointaines du Pont-Euxin. Cet ouvrage offre donc une belle suite aux volumes monographiques déjà parus, comme celui dirigé par Antoine Hermary, Krastina Panayotova, Alexandre Baralis, Attila Riapov et Margarit Damyanov, *Apollonia du Pont (Sozopol). La nécropole de Kalfata*, Errance/Centre Camille-Jullian, 2010, 432 p., et complète l'image de l'hellénisme pontique à Apollonia.

Vasilica LUNGU*

* Vasilica LUNGU : Institut d'Études Sud-Est Européennes, Académie Roumaine ; e-mail : icalungu@yahoo.com.

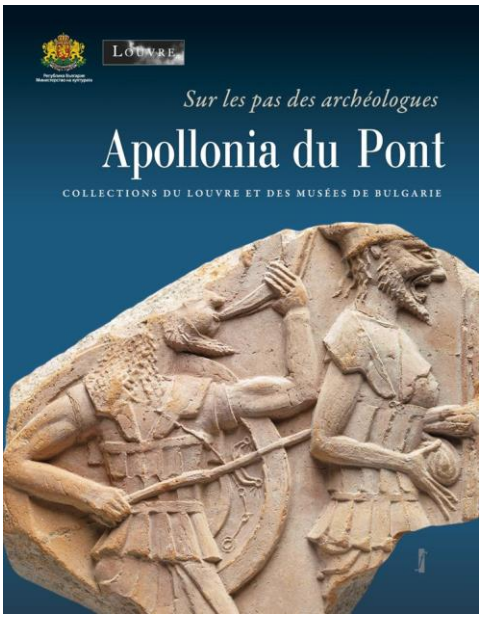

Fig. 1 - Couverture du catalogue - variante française.

Fig. 2 - Temple et autel archaïques dans le sanctuaire de l'île de Saint-Cyriaque (d'après, M. Damyanov, D. Stoyanova, 2019, p. 57, fig. 1).

Fig. 3 - Lécythe polychrome de la nécropole d'Apollonia du Pont (d'après T. Bogdanova, 2019, p. 160-161, cat. 147).

Fig. 4 - Détail du lécythe polychrome de la nécropole d'Apollonia du Pont (d'après T. Bogdanova, 2019, p. 160-161, cat. 147).

Les Hommes illustres de la ville de Rome, texte établi et traduit par Paul Marius Martin, Paris, Les Belles Lettres, 2016, 199 p., ISBN 978-88-9346-058-3*

Vi sono alcune fonti tardoantiche esasperanti per gli studiosi in quanto se ne conoscono pochissimi elementi sicuri: un esempio famoso ne è L'*Historia Augusta.* Nella stessa categoria si iscrive anche la raccolta di microbiografie nota con il titolo *Les hommes illustres de la ville de Rome*. Paul Marius Martin, il curatore della recente edizione pubblicata presso Les Belles Lettres nella *Collection des Universités de France* e sulla quale ci soffermeremo in seguito, spiega che „presque tout est obscur dans celui-ci: la date exacte de sa rédaction, son véritable titre, son auteur, sa composition même" (p. IX) (si veda anche p. X: „Le titre *De uiris illustribus Vrbis Romae* n'est certainement pas le titre original, non plus que les titres de chapitres qu'on trouve dans certains manuscrits"). Di conseguenza, la provocazione è stata enorme, ma – dobbiamo dirlo sin dall'inizio – l'editore l'ha fronteggiata con successo. Con acribia, con spirito analitico, con ampia visione, con ottima conoscenza delle fonti, Martin ha fatto il meglio per offrire le soluzioni più convincenti alle qustioni sollevate da questa fonte tardo-latina. Nell'impresa dell'editore ci sembra altamente notevole il dialogo che ha stabilito con il lettore nell'*Introduction* (p. VII-LXXIII), nelle note infrapaginali (p. 2-92) o nelle *Notes complémentaires* (p. 93-184). Insufficientemente sicuro di alcuni aspetti, insoddisfato da alcune spiegazioni, dubbitante, egli invita il lettore a trovare possibili soluzioni alle numerose questioni poste dal testo: l'intenzionalità dell'autore, il suo nome, le fonti, gli influssi, le datazioni ecc.; i punti interrogativi che compaiono su molte pagine – si veda p. X (n. 12), XIII (n. 25), XXV, XXXIV, XXXV, XLII, XLIV, LV (n. 183), LX, LXXIII, 12 (n. 65), 27 (n. 172), 59 (n. 405), 84 (n. 609), 97 (n. 8), 114 (n. 66), 101 (n. 14), 108 (n. 45), 117 (n. 77), 124 (n. 114), 129 (n. 144), 132 (n. 166), 138 (n. 238), 140 (n. 258), 142 (n. 278), 157 (n. 462, 478), 160 (n. 505), 166 (n. 560, 562) ecc. – dimostrano appunto questa strategia. Certamente, non tutte le risposte possono essere soddisfacenti: a volte vi restano dubbi. Per esempio, è discutibile la datazione dell'opuscolo nella seconda metà del IV° secolo, forse verso „la sua ultima fine", sulla base dell'espressione *ut seditionibus abstinerent* del *DVI* II, 13, che potrebbe alludere alle usurpazioni di Massimo e Eugenio durante Teodosio I (p. X). Perché pensare soltanto a quelle seccessioni? Perché quella di Eugenio ha lasciato echi nella *Historia Augusta*? Il regno di Costanzo II è pieno di *seditiones* (Magnenzio nel 350-353, Nepoziano nel 350, Vetranione nel 350, Giuliano nel 360-361), e non ne mancano neanche sotto Valentiniano o Valente (Valentino nel 371, Procopio nel 362-363). Condividiamo però l'osservazione che il tentativo di identificarne l'autore, allo stadio attuale delle conoscenze, „semble … vouée à l'échec" (p. XI). Allo stesso tempo, siamo

* Realizarea unei rcenzii la această ediție mi-a fost solicitată de revista *Latomus*. La trimiterea textului, redacția a considerat că este prea extins raportat la normele revistei, reținând doar o parte a acestuia („notamment la discussion fondamentale sur le rapport de l'auteur au christianisme"); am fost autorizat, în schimb, să public textul integral într-o altă revistă.

d'accordo con l'idea che l'Anonimo emerge dal testo come un pagano erudito e un tradizionalista ponderato ma, come mostreremo in seguito, non siamo affatto convinti del „ritegno" che questi avrebbe manifestato a causa di possibili critiche dei seguaci del cristianesimo nei confronti di alcuni miti fondamentali del „catechismo civico" dei romani (p. XI-XXV). Notiamo l'eccellente analisi, nel contesto della discussione sulla tradizione manoscritta (p. XXV-XLIX), delle due famiglie di manoscritti – una lunga, di origine renana, che, dunque, comprende tutti gli 86 capitoli della raccolta (*A*) (p. XXVII-XXXI), e un'altra breve, di origine italica, che si conclude con il capitolo 77 (*B*) (p. XXXIII-XXXIV) –, ma anche della tradizione indiretta rappresentata dal *codex Metelli* (*M*) (p. XXXII-XXXIII). Martini sostiene „l'unicità organica della raccolta" (p. XXXV), allegando agli argomenti proposti dai suoi predecessori (p. XXXV-XLII) il proprio contributo, ingegnoso e convincente, cioè la critica interna del testo (p. XLII-XLIX). Lo studioso osserva l'esistenza di indubbie similitudini lessicologiche, sintattiche e stilistiche, che lo inducono a concludere che gli 86 capitoli del *DVI* hanno lo stesso autore (p. XLVIII). Per quanto riguarda la struttura e la cronologia della raccolta (p. XLIX-LVI), egli precisa, tra l'altro, che le distorsioni della seconda non sono sempre spiegabili (p. LV). In quanto alla spinosa questione delle fonti, che ha generato opinioni divergenti tra gli esegeti (Sage, Braccesi, Bessone, Fugmann, Arnaud-Lindet, Schmidt ecc.), Martin, a volte critico, altre volte lodevole, evidenzia il contributo di ognuno di essi nel senso della chiarificazione di questo assunto (p. LVI-LXI). Non ci sembra però altrettanto equilibrato nei suoi giudizi nei confronti di alcuni suoi predecessori (p. LXI-LXIV). Per esempio, benché abbia, a volte, parole lodevoli per Sherwin e la sua edizione (p. 79, n. 561; p. 110, n. 49), le osservazioni negative non sono particolarmente eleganti: l'editore in questione ha fatto „la plus mauvaise" delle edizioni (p. LXIII), è bizzarro (p. XXXIX, LXIII-LXIV, 105 [n. 26]), la sua opinione è un'„inezia" (p. 109, n. 46), manifesta una „habituelle servilité à la lettre des manuscris" (p. 111, n. 56). In cambio, è eccessivamente ammirevole nei confronti di Gufmann. La novità apportata dalla presente edizione (p. LXV-LXVIII) è la valorizzazione di una serie di cinque manoscritti fin'ora trascurati – uno del Trecento (*y*) (*Livorno. Bibl. com. Labronica F.D. Guerrazzi*) (p. LXVI) e quattro del Quattrocento – *v* (*Lond. mus. Brit. Harl. 2471*), *x* (*Ticinensis 68*) (p. LXV), *z* (*Napolitanus*) (p. XXXVII-XXXIX, LXVI) și *w* (*Danielensis*) (p. LXVI).

Sul testo latino (p. 2-92) e sulla traduzione francese ci permettiamo segnalare soltanto che non c'è concordanza tra il contenuto latino e quello francese dei paragrafi VIII, 1-2 e LIX, 3-4. Osserviamo inoltre la traduzione differente di alcuni termini, il che, senza rappresentare una mancanza dell'edizione, lascia l'impressione di inconseguenza. Per esempio, *dux* è reso con „général" quando si tratta dei comandanti romani (XVIII, 1; XXXVIII, 1; XXXIX, 1; LXX, 1) (ma si veda anche XXVI, 4 e XXIX, 3), mentre per le altre popolazioni si usa, con poche eccezioni (XXXVII, 3; LX, 2; XXXVIII, 2; 3), la parola „chef" (II, 3; IV, 5; XVII, 3; XXIII, 6; XXV, 1; XXX, 1; XLV, 1; LX, 2; LXXI, 1); *creatio*, in riferimento alla nomina dei magistrati, compare, anch'esso, tradotto in maniera diversa – „créa le grand pontife" (*pontificem maximum creauit*) (III, 1), „créé roi" (*rex creatus*) (IV, 1), „il fut le premier à devenir consul" (*primus consul creatus*) (X, 5), „après avoir élu dix tri-

buns" (*qui creatis decem tribunis*) (XXI, 3) ecc.; „Carthage" (XXXVIII, 2-3; XL, 4; XLVII, 7; XLVIII, 4; XLIX, 17; LVIII, 5), ma anche „Carthagène", probabilmente per distinguere *Carthago Nova* dalla *Carthago* (si veda *Index*, p. 187); allo stesso tempo, a p. 44, „Carthage" rende in francese lat. *Puni* (XXXVIII, 3); a p. 45 (XXXIX, 2) (testo francese), compare „Parnomos", al posto della forma corretta „Panormos" (si veda anche p. 142, n. 280), mentre nel testo latino è „Panormus", come compare anche nell'*Index* (p. 193).

Nelle *Notes complémentaires* (p. 93-184), Martin si è proposto un obiettivo degno d'invidia – essere esaustivo (p. LXVIII). Era da aspettarsi, però, che, vista la complessità dell'opera, ciò rimanesse soltanto un desiderio, soprattutto per quanto riguarda i rinvii alle fonti, come mostreremo in avanti. Sarebbe scorretto però trascurare l'estrema attenzione dell'editore per il chiarimento di molti aspetti di stampo paleografico, linguistico, stilistico, grammaticale, istituzionale, biografico, per la discussione delle questioni nel loro contesto storico, per l'appello a numerose altre fonti, per la messa in risalto dell'originalità delle informazioni contenute nel *DVI* ecc.; così le rispettive pagine sono di reale utilità sia allo specialista sia a qualcuno meno familiarizzato con questa fonte storica. Siamo però dispiaciuti per il sistema totalmente confusionario di inserimento delle note, con il quale, d'altronde, la collezione ci ha abituati – quando infrapaginale, quando alla fine del testo, senza rispettare un ordine –, cosa che rende particolarmente difficile l'uso del volume e la consultazione agevole delle informazioni.

Menzionavamo prima il dialogo dell'editore con il lettore. In questo dialogo vanno inserite le nostre osservazioni seguenti. Martin sceglie di datare selettivamente gli eventi narrati nel *DVI*: molti di essi non hanno la minima indicazione cronologica, il che, evidentemente, scade il valore dell'edizione. La Bibliografia (si veda anche p. LXXVII-LXXXV) non include alcun lavoro recente di archeologia della Roma arcaica come, per esempio, quelli di A. Carandini oppure F. Coarelli. Il breviato re Rufio Festo è citato una sola volta – p. 64, n. 445, dove si commenta il suo conflitto con lo Pseudofilippo Andrisco (qui, il rinvio corretto doveva essere 7, 3, invece di „7", come appare nell'edizione) –, ma informazioni utili presenti nel suo lavoro possono essere aggiunte anche ad altri paragrafi del *DVI* come *Breu.* 3, 1 a V, 3; 2, 3 a XXI, 1; 6, 1 a XXIII, 9; 4, 1 a XLI, 2; 4, 1 a XLV, 5; 4, 3 a XLIX, 14; 12, 1 la LIV, 4; 11, 3 a LV, 1; 7, 3 la LVI, 3; 4, 3 a LVIII, 6; 7, 2 a LX, 2; 4, 4 a LXII, 1; 5, 2 a LXIII, 2; 4, 4 a LXVII, 1; 6, 2 a LXVII, 2; 15, 2-3 a LXXIV, 5-6; 15, 2 a LXXV, 4; 11, 4 a LXXVI, 2; 11, 5 e 16, 1 a LXXVI, 7; 16, 1 a LXXVI, 8; 16, 1 a LXXVI, 8; 5, 2 a LXXVII; 4; 16, 2 a LXXVII, 5; 16, 3 a LXXVII, 7; 5, 1 e 6, 2 a LXXVIII, 4; 4, 5 a LXXVIII, 8; 13, 3 a LXXIX, 3; 17, 2 e 19, 2 a LXXIX, 4; 19, 2 a LXXIX, 5; 13, 1 a LXXX, 2; 17, 3 a LXXXIII, 1; 18, 2 e 13, 1 a LXXXV, 4.. Nella nota 185 della p. 134 (*ad* XXIII, 9), Martin menziona due tradizioni sull'esercito con il qualle Camillo sconfisse i Galli – „une tradition qui met Camille à la tête des reste de l'armée romaine, réfugiée à Véies … et une autre qui lui fait redoubler ou anticiper cet exploit à la tête d'une armée ardéate…" – mentre Rufio Festo trasmette un'informazione senza alcun precedente nelle fonti conosciute – *Postea Gallos cum uictoria remeantes Camillus qui in exilio erat, collecta de agris multitudine oppressit*. (*Breu.* 6, 1). Continuando a discutere delle informazioni offerte dalle fonti, queste si potevano arricchire con l'aggiunta di altri rinvii (l'editore desidera

essere esaustivo!) o correggere tramite una più attenta citazione. Eccone alcuni esempi: p. 24, n. 150 a XVIII, 6: sulla creazione dei tribuni della plebe dopo la prima seccessione della plebe nel 494, si veda anche Eutr. 1, 13, 2; sulle ambasciate dei cittadini presso Coriolano, si veda anche Eutr. 1, 15, 2; sui decemviri e la legge delle XII Tavole, il rinvio a Gellio corrispondente all'informazione del *DVI* è 17, 21, 15 piuttosto che „20, 1, 16"; sempre là, si devono aggiungere gli *Annales* di Tacito, 1, 1, 1, mentre il rinvio a Ampel. 29, 2 va corretto rimovendo l'abbreviazione "sq."; p. 62, n. 423 a LVIII, 5: le fonti sulla distruzione di Cartagine nel 146, e non "en 147" come scrive Martin, sono più numerose rispetto a quelle registrate nella nota; si veda: Sall. *Cat.* 10, 1; Liv. *Per.* XLVIII-LI; Vell. I, 12, 2-7; II, 38, 2; Plin. *NH* XV, 74-76; Ampel. 46, 7 (non „46, 5", come nella nota); App. *BC.* IV, 53; Plut. *Cato Maior* 27, 2; *Ti. Gr.* 4, 2; Eutr. 4, 12, 1; Oros. IV, 23, 1; p. 111, n. 54 a V, 3: alle fonti sulla colonia di Ostia, fondata da Anco Marzio, va aggiunto Strab., V, 3, 5; Fest. 362 Q[1]; Cic. *Rep.* 2, 18, 33: *ad ostium Tiberis urbem condidit colonisque firmauit*; p. 122, n. 98 *ad* X, 7: sul lutto di un anno delle matrone per la morte di Bruto, si veda anche Eutr. 1, 10, 2; una simile informazione per Publicola in 1, 11, 4, che andava aggiunta a p. 127, n. 134 *ad* XV, 6; p. 129, le note 144-145 *ad* XVII 1 e 3-4: sulla prima dittatura di Cincinnato e la sua vittoria sui Volsci e sui Sabini, si veda anche Eutr. 1, 15, 1; p. 177, n. 644 a LXXIX, 4: sulla vittoria di Azio – il rinvio corretto a *RGDA* è 4, 3, non „5, 3", ed è neccessario aggiungere anche le seguenti fonti: *RGDA* 25, 2; Verg. *Aen.* 8, 675-715; Strab. 7, 7, 6; 8, 4, 3; 12, 3, 1; 17, 1, 11; Vell., 2, 84-86; Joseph. *AJ* 15, 5, 1-2; 6, 1; Plin. *NH* 7, 148; 11, 195; Tac. *Ann.* 1, 10; Plut. *Ant.*; Paus. 8, 8, 6; 8, 46, 1; 10, 8, 2; 50, 25-26; 31-35; 51, 1; Aur. Vict. *Caes.* 1, 3; Eutr. 7, 7; Fest. 13, 3; Oros. 13, 1; p. 177, n. 646 a LXXIX, 4: sulla consegna delle bandiere da parte dei Parti, si veda anche Strab. 16, 1, 28; Vell. 2, 94, 4; Iust. 42, 5, 6-12; Suet. *Diu. Aug.* 21, 3; Dio. Cass. 54, 8; Eutr. 7, 9; Fest. 17, 2; 19, 2; Zos. III, 32, 4; p. 177, n. 647 *ad* LXXIX, 5: le ambascerie delle popolazioni straniere ricevute da Augusto compaiono anche in Strab. 15, 1, 4; 1, 73; Verg. *Georg.* 1, 102; Hor. *Od.* 3, 29, 27-28; *Carm. saec.* 56; Prop. 2, 10, 15; Dio Cass. 54, 9; Fest. 19, 2; Ps.-Aur. Vict. *Epit. de Caes.* 1, 9; allo stesso tempo, le fonti menzionano anche altre genti che inviarono deleghe ad Augusto: *Bactri* (Verg. *Aen.* 8, 688; *Georg.* 2, 138; Hor. *Od.* 3, 29, 27; Aur. Vic. *Caes.* 1, 7), *Garamantes* (Verg. *Aen.* 6, 794; Flor. 2, 31; Ps.-Aur. Vict. *Epit. de Caes.* 1, 9), *Bastarnae*, *Albani*, *Hiberi*, *Medi* (*RGDA* 31, 2), *Britanni* (Strab. 4, 5, 3), *Seres* (Flor. 2, 34; Hor. *Od.* 1, 12, 55; 3, 29, 27), *Medi* (Hor. *Od.* 4, 14, 42-43), *Aethiopes* (Ps.-Aur. Vict. *Epit. de Caes.* 1, 9); p. 177, n. 648 a LXXIX, 6: la chiusura del tempio di Giano compare anche in Ovid. *F.* 1, 711-712; Aur. Vict. *Caes.* 1, 3; Oros. 6, 22; Serv. *ad Aen.* 1, 291; p. 177, n. 648 a LXXIX, 6: Ottaviano Augusto come *dictator* appare anche in Eutr. 1, 12, 2, mentre per il rifiutto della dittatura nel 22 a.C., si veda anche App. *BC.* 3, 25; p. 178, n. 650 a LXXIX, 7: per il titolo di *Augusto*, il rinvio corretto a Suet. *Diu. Aug.* è 7, 2 e non „7, 4", mentre a Dio Cassius, 56, 38, 1 invece di „54, 58, 1"; da aggiungere: Censor. *Nat.* 21; Aur. Vict. *Caes.* 1, 1; Eutr. 7, 1, 2; Ps.-Aur. Vict. *Epit de Caes.* 1, 2; per la divinizzazione di Augusto, Martin non menziona alcuna fonte, ma si veda Tac. *Ann.* 1, 10; Plin. *Paneg.* 11; Dio Cass. 56, 46, 1; Aur. Vict. *Caes.* 1, 6; Eutr. 7, 8, 2; 10, 5; Ps.-Aur. Vict. *Epit. de Caes.* 1, 28 ecc.

La modalità di citazione delle fonti presenta alcune inconseguenze: in generale, Serv. *ad Aen.*, ma anche Serv. *Ad Aen.* (p. 95, n. 4; p. 96, n. 6, 7; p. 97, n. 7 ecc.) e Serv. *Aen.* (p. 119, n. 84; p. 135, n. 203, 204; p. 136, n. 214; p. 139, n. 254; p. 150, n. 386); Lact. *Inst.* (p. XVII, n. 45; XVIII, n. 51; p. 96, n. 6; p. 148, n. 356), ma anche Lact. *inst.* (p. XXII, n. 69), Lac. *Div. Inst.* (p. 107, n. 40) oppure Lac. *Div.* (p. 139, n. 254); Amp. (p. IX, n. 7; p. XXXVI, n. 122), ma anche Ampel. (p. 17, n. 96; p. 26, n. 165, 169; p. 31, n. 193; p. 36, n. 225, 227; p. 41, n. 263; p. 44, n. 274, 275; p. 49, n. 321; p. 54, n. 357; p. 60, n. 406, 409; p. 62, n. 423; p. 64, n. 445 ecc.); Aug. *Civ.* (p. XIV, n. 34; p. XVI, n. 38, 40; p. XVII, n. 45; p. XVIII, n. 51; p. 96, n. 6 ecc.), ma si veda anche Aug. *civ.* (p. XXII, n. 69; p. 12, n. 65; p. 27, n. 171; p. 95, n. 3; p. 99, n. 12; p. 100, n. 13 ecc.) o Aug. *civ. Dei* (p. 74, n. 515); Arnob. *Nat.* (p. XVII, n. 45; p. 27, n. 171; p. 100, n. 13; p. 104, n. 24), ma anche Arnob. *nat*. (p. XIX, n. 55; p. XXII, n. 69; p. 108, n. 45; p. 114, n. 66); Suet. *Aug.* (p. 92, n. 718; p. 106, n. 35; p. 115, n. 66; p. 176, n. 641; p. 177, n. 649; p. 182, n. 705; p. 183, n. 706), ma anche Suet. *Diu. Aug.* (p. 176, n. 639, 640; p. 177, n. 644, 645, 647, 648); Ammian. (p. 45, n. 279; p. 47, n. 297; p. 141, n. 277; p. 144, n. 309), ma anche Amm. Marc. (p. 76, n. 538); Plin *HN* (p. 123, n. 102) – Plin. (p. 155, n. 448); Tzetz. (p. 94, n. 1, 2; p. 144, n. 309) – Tz. (p. 124, n. 112); Plut. *Syll.*, ma anche Plut. *Sylla* (p. 168, n. 580); Justin. (*passim*), ma anche Just. (p. 181, n. 685) ecc.

I rinvii al *Breviarium* di Eutropio (il più delle volte siglato Eutr., si ritrova anche come Eutrop. a p. 44, n. 275) sono spesso incompleti, in quanto non vengono indicati i sottocapitoli (paragrafi), ma soltanto il libro (reso in cifre arabe, ma, a volte, anche in cifre latine – per esempio a p. 115, n. 66; p. 116, n. 73 ecc.) e il capitolo; così, a p. 25, n. 157, il rinvio corretto è Eutr. 1, 15, 2, non solo „Eutr. 1, 15"; a p. 31, n. 196, il rinvio corretto è Eutr. 1, 19, 1, non solo „Eutr. 1, 19"; a p. 44, n. 275, il rinvio corretto è Eutr. 2, 20, 1-2, nu „Eutr. 2, 20"; a p. 46, n. 285, il rinvio corretto è Eutr. 2, 21, 1-2, non solo „Eutr. 2, 21"; a p. 46, n. 287, il rinvio corretto è Eutr. 2, 21, 3-5, non solo „Eutr. 2, 21"; a p. 56, n. 381, il rinvio corretto è Eutr. 4, 2, 2, non solo „Eutr. 4, 2"; a p. 56, n. 383, il rinvio corretto è Eutr. 4, 5, 2, non solo „Eutr. 4, 5"; a p. 95, n. 3, il rinvio corretto è Eutr. 1, 1, 1, non solo „Eutr. 1, 1"; a p. 122, n. 97, il rinvio corretto è Eutr. 1, 10, 1, non „Eutr. 10, 1"; a p. 129, n. 144, il rinvio corretto è Eutr. 1, 17, 1, non solo „Eutr. 1, 17"; a p. 130, n. 152, il rinvio corretto è Eutr. 1, 15, 1; a p. 131, n. 159, il rinvio corretto è Eutr. 1, 15, 2, non solo „Eutr. 1, 15"; a p. 141, n. 277, il rinvio corretto è Eutr. 2, 20, 1-2, non „Eutr. 20, 1-2"; a p. 143, n. 292, il rinvio corretto è Eutr. 2, 27, 4, non solo „Eutr. 2, 74"; a p. 144, n. 308, il rinvio corretto è Eutr. 4, 5, 2, non solo „Eutr. 4, 5"; a p. 144, n. 309, il rinvio corretto è Eutr. 4, 5, 2, non „Eutr. 4, 11"; a p. 149, n. 366, il rinvio corretto è Eutr. 3, 20, 2, non solo „Eutr. 3, 20"; a p. 149, n. 369, il rinvio corretto è Eutr. 4, 4, 1, non solo „Eutr. 4, 4"; a p. 151, n. 389, il rinvio corretto è Eutr. 4, 4, 2; a p. 151, n. 386, il rinvio corretto è Eutr. 4, 5, 1; p. 174, n. 629: non è nel „6, 17" che Eutropio fa riferimento al „*Blitzkrieg* di Zéla", ma nel 6, 22, 2; p. 174 (n. 631) e 181 (n. 695): Eutropio non scrive della battaglia di Munda nel „6, 19" o „6, 23", ma nel 6, 24; p. 175, n. 635: l'uccisione di Cesare „le 15 mars 45" non viene menzionata da Eutropio nel „6, 20", ma nel 6, 25; a p. 177, n. 647: il rinvio corretto è Eutr. 7, 10, 1, non solo „Eutr. 7, 10"; a p. 182, n. 701, il rinvio corretto è Eutr. 7, 6, 1, non solo „Eutr. 7, 6"; a p. 183, n. 706, il rinvio corretto è Eutr. 7, 3, 4, non solo „Eutr. 7, 3" ecc. Vi sono anche altri rinvii alle fonti che vanno corretti: a p. 104, n. 25: il rinvio

corretto è Suet. *Dom.* 2, 3; a p. 111, n. 54, il rinvio corretto è Ampel. 17, 1; a p. 120, nota 84, il rinvio corretto è Arnob. *nat.* 6, 7, 18-19; a p. 144, n. 309, il rinvio corretto è Ammian. 22, 9, 3; a p. 146, n. 324, è corretto *DVI* 2, 4, invece di „*DVI* 2, 5" ecc.; p. 179, n. 660: è corretto *off.* invece di „*offf.*".

Alcune osservazioni puntuali ad alcune opinioni formulate nelle *Notes complémentaires*: l'espressione *summum imperium auspiciumque*, menzionata a p. 144 (n. 296) e 148 (n. 354), ripresa dal lavoro di F. J. Valvaet uscito a Stuttgart nel 2014 (*The Height Command in the Roman Republic. The Principle of the* summum imperium asupiciumque *from 509 to 19 BCE*) (p. LXXXV; l'autore viene ricordato anche a p. 149), è un'invenzione di quest'ultimo, che non esiste nelle fonti latine antiche; X, 5: *primus consul creatus*: riteniamo necessario segnalare che la storiografia moderna ha dettagliato i dati dell'annalistica e della storiografia antica, e ha mostrato che la magistratura del consolato ha potuto essere preceduta da „possibili forme intermedie di potere": la carica consolare, annuale e collegiale, è una creazione posteriore al decemvirato, dunque all'anno 450 a.C. Da questo punto di vista, alcuni ricercatori considerano che nel 509/508 a.C., il potere a Roma era stato esercitato da un *praetor maximus* di nome Marco Orazio Pulvillo (menzionato da Martin a p. 119, n. 84), registrato *consul sine collega* nei *Fasti Consulares* e sull'iscrizione che prescriveva la conficcatura del chiodo annuale nel muro del Campidoglio (*cf.* A. Drummond, *Appendix. II. The consular fasti: 509-220 BC*, in *CAH*, VII/2, p. 628); il suo titolo, *praetor*, altro non è che la trasposizione in latino del nome della carica politica etrusca di *zilaθ purθne* (*zilath purthne*) – il capo del collegio di *zilaθ* (*zilath*) (lat. *praetores*) (*cf.* A. Drummond, *Rome in the fifth century II: the citizen community*, in *CAH*, VII/2, p. 172).

L'opinione più discutibile dell'editore è, dal nostro punto di vista, l'ostinazione con la quale vuole convincerci che l'Anonimo, pagano ma „sufficientemente" buon conoscitore del Cristianesimo per non cadere in ridicolo (p. XVII) o per non esporsi alla „feroce ironia" (p. XVIII) dei suoi seguaci, dimostrò una „précaution prudente" (p. XII, XXI, 161 [n. 519]), manifestò spesso „gêne" (p. XIII, XV, XVI, XIX), „discrétion" (p. XV: „une grande discrétion"; XXII, XXIII), „distance" (p. XV, XVIII, XXIV), „réticence(s)" (p. XVII, XVIII, XIX, XXI, 120 [n. 84]), „retenue" (p. 105, n. 25), persino un „silence étrange" (p. XXI; si veda anche p. 120, n. 84) rispetto a certi accaduti della *gesta* delle personalità riunite in questa raccolta di microbiografie (p. XIII), sicché preferì termini ed espressioni „neutre", „impersonali" ed evitò l'uso di alcune parole con significati compromessi, „sradicò" gli episodi contrari al buonsenso, „razionalizzò" a volte la tradizione, eliminò versioni „miracolose" trasmesse dalla volgata, che, tutte, sarebbero cadute vittima allo „spirito critico" cristiano (p. XIII, XXI, 104 [n. 24], 106 [n. 37]) (i cristiani e lo spirito critico oggettivo!). Con la dovuta considerazione nei confronti di una scienza indispensabile allo storico dell'Antichità, potremmo dire però che Martin soffre di ciò che si potrebbe chiamare la sindrome del filologo – un ablativo assoluto, una parola meno „ortodossa", un cambiamento improvviso del registro temporale, un dettaglio inspiegabile ecc. deve per forza segnare modifiche di senso, trasmettere messaggi cifrati, occultare pensieri nascosti ecc. Lo sforzo di „ammassare" ragioni che mostrino ad ogni costo che le cose stavano così sul cosiddetto „gêne" dell'Anonimo rende la dimostrazione

quasi dappertutto forzata, sicché, almeno dal nostro punto di vista, l'impresa diventa in gran parte inverosimile. Martin stesso non sembra convinto delle proprie opinioni ma, una volta imboccata questa via, non può più tirarsi indietro e deve trovarne l'uscita nel senso desiderato. Così, a volte prova più lucidità e mette un punto interrogativo (p. 105, n. 25) o ammette che non esiste alcuna „certezza" tra „la réticence" dell'Anonimo e „la raillerie chrétienne" (p. XIX), che tra la fede pagana e la teologia biblica e cristiana vi sono alcune similitudini (p. XX); eppure, apparentemente spaventato da simili alternative, ritorna subito al concetto iniziale, aggiungendovi dubitativi come „peut-être", „mais", „semble", „il est possible que", „nous suggérons que" ecc. (si veda anche *infra*), che rendono l'argomentazione forzata. Secondo Martin, le cose si presentano in un determinato modo, ma possono anche essere diverse; ciò che è sicuro in una fonte e dubitevole nel *DVI*; l'Anonimo non manifesta ritegno per un certo fatto, ma avrebbe potuto farlo in un caso simile; „il est vrai que… mais nous pensons… que…" (p. XVII) ecc., ecc. Eccone alcuni esempi. „Certes", come Floro, l'autore della raccolta „ne souffle mot" della diarchia Romolo-Tazio, né delle circostanze della morte del re sabino: "l'ipotesi più semplice" è che entrambi abbreviarono il contenuto degli eventi, „mais il est possible aussi que notre auteur ait préféré «glisser»" su un episodio di cui i cristiani si sarebbero potuti servire „pour noircir la figure du fondateur de Rome" (p. XV-XVI). Ciò che presso Tito Livio era „l'expression d'un scepticisme", presso l'autore anonimo del *DVI* diventa „l'expression d'une gêne" (p. XVI). „Certes", Romolo divenne dio, ma uno „«à part entière»" (p. XVI), perché, anche se, come i cristiani, l'autore usa la parola *consecratio*, pure, per paragone con la divinizzazione di Cesare e Augusto, „on est tenté de croire qu'il considère qu'en effet Romulus ne fut que *diuus*", „non de *deus*"; di conseguenza, „il est permis de penser" que l'Anonimo avesse avuto certi „ritegni" in quanto alla divinizzazione di Romolo (p. XVI-XVII; si veda anche p. 104-105, n. 25). L'Anonimo segue „scrupuleusement" la tradizione sul prodigio della testa umana scoperta sul Campidoglio, „mais, curieusement", omette quello che fece impossibile il trasferimento di Termine, fatto che, certo, potrebbe („pourrait bien") essere dovuto „alla critica cristiana" per la quale tale tradizione era „absurde" (p. XX-XXI; si veda anche p. 120, n. 84). Come potrebbe evitare „l'incrédulité chrétienne" sul coinvolgimento di Castore e Polluce nella battaglia del lago Regillo se non esprimendosi „discrètement", attraverso la parola *ratus*, che getta su Postumo „la responsabilité de l'interprétation miraculeuse de la victoire"? (p. XXII). Il *DVI* descrive il serpente che avrebbe rappresentato Asclepio *uenerabilis, non horribilis*, „comme en réponse à la répulsion chrétienne" nei confronti del rettile che „incarnait le Mal" (p. XXII-XXIII, si veda anche p. 132, n. 173). Nella storia su „le corbeau de Valerius" a Martin sembra che si è più vicini al film „Gli uccelli" di Hitchcock piuttosto che a un miracolo (p. XXIII) ecc. (si veda anche p. XIII-XXV, 94-95 [n. 3], 106 [n. 37], 154 [n. 431], 161 [n. 519]). Se dovessimo credere a Martin, l'autore anonimo pagano di questa raccolta di microbiografie sarebbe un accorto conoscitore della storia e della teologia del Cristianesimo, un intellettuale di eccezionale sottigliezza, un personaggio attento al dialogo continuo con i seguaci della nuova religione. Riteniamo però che molte delle sue idee non stanno in piedi. Per esempio, il verbo *consecratio*, termine religioso assolutamente banale, è utilizzato dall'Anonimo in molti passaggi senza

alcuna connotazione „speciale" e senza alcun „ritegno": I, 4: *Spolia opima Ioui Feretrio in Capitolio consecrauit*; XXV, 2: *De eo spolia opima Ioui Feretrio secundus a Romulo consecrauit*; XXVII, 1: *spolia ex his Cereri consecrauit*; XLV, 2: *Spolia opima Ioui Feretrio tertius a Romulo consecrauit*. Nello stesso senso, come altre parole dello stesso ambito, compare in più fonti pagane dei secoli III-IV (vide *Pan.* II [10], 1, 2 (a. 289; V [9], 7, 2-3; 17, 1 (a. 298); VII [6] 8, 3: *neque enim fas erat diutius fleri principem consecratum* (a. 310); Eutr. 1, 2, 2: *ad deos transisse creditus est et consecratus*; 7, 13, 5: *post mortem consecratus est Diuusque appellatus*; 8, 8, 4: *inter Diuos relatus est in merito consecratus*; Amm. 23, 6, 4: *ritus sui consecratione permixtus est omnium primus*; Ps.-Aur. Vict. *Epit. de Caes.* 1, 28: *templa tam Romae quam per urbes celeberrimas ei consecrauit*). In ogni caso, l'autore del *DVI* era convinto che Romolo era diventato *deus*, non dio „à part entière" (p. 105, n. 25) – *cf.* II, 13-14: *cum ad deos* (nu *ad diuos*) *abiret... ipse pro deos* (nu *pro diuos*) *cultus et Quirinus est appellatus*. Se era stato così cauto nel parlare dell'aspetto *uenerabilis, non horribilis* del serpente che rappresentava Asclepio (XXII, 2), allora perché non sarebbe stato altrettanto cauto nel menzionare che nel letto della madre incinta del futuro Scipio Africano era apparso un serpente (*serpens*) e che un *draco* (quale parola *horribilis* per i Cristiani!) si era avvolto intorno a lui quando era bambino (XLIX, 1) oppure che nel letto matrimoniale della casa di Tiberio Sempronio Gracco *duo angues… erepsissent*, e questi, ascoltando ingenuamente l'oracolo, per amore per sua moglie Cornelia uccise soltanto il maschio, ben cosciente, però, che tale gesto gli avrebbe recato la morte (LVII, 4)? In ugual misura, se l'autore anonimo era così ben informato sul Cristianesimo e poteva aspettarsi malizie da parte dei suoi seguaci, perché non evitò o non trovò modo di evitare la narrazione di gesta, eventi e opinioni ampiamente diffuse che, sicuramente, erano respinte dalla teologia e dalla morale cristiana – il suicidio di Lucrezia (IX, 5), *deuotio diis Manibus* di Decio *pater* (XXVI, 5) e di Decio *filius* (XXVII, 3-4), il suicidio di Annibale (XLII, 6), l'automutilazione di Muzio (XII, 3), la pretesa di Pirro – ridicola, certamente! – di appartenere alla discendenza di Achille ed Ettore (XXXV, 1), di Publio Scipio l'Africano di discendere da Giove (*Iouis filius creditus*) (XLIX, 1) o di Sesto Pompeo di essere figlio di Nettuno (*Neptuni se filium professus est*) (LXXXIV, 2) (Lattanzio, *Mort.*, IX, 9, non ironizzava Galerio in quanto *ex Marte se procreatum et uideri et dici uellet tamquam alterum Romulum maluitque Romulam matrem stupro infamare, ut ipse diis oriundus uideretur*?), l'interrogazione dell'oracolo di Apollo dallo stesso re (XXX, 1-2), l'idea della crocefissione di Imilcone (XXXVIII, 3), la presa degli auspici da parte di Gracco e le dimissioni di Scipione Nasica perché gli auspici erano stati sfavorevoli (XLIV, 2) (situazioni simili in LIX, 4: *augurio* e LXIV, 6: *aduersis auspiciis*), il traslocco di Mater Deum da Pessinunte perché così avevano indicato i libri sibillini (*ex responso librorum Sibyllinorum*) (XLVI, 1), il rifugio di Caio Gracco nella selva *sacra* della dea Furina (*in lucum Furinae*) (LXV, 5), la conservazione intatta del tempio di Minerva ad Ilione nel fuoco devastatore appiccato da Flavio Fimbria, fatto dovuto, indubbiamente, all'„effetto della maestà divina" (*quod diuina maiestate seruatum nemo dubitauit*) (LXX, 3), i rumori sull'*impudicitia* di Cesare dovuta alle „visite frequenti" fatte a Nicomede, re della Bitinia (LXXVIII, 1), la fine iminente di Cicerone annunciata „par l'auspice d'un corbeau" (*imminens exitium corui auspicio didicit*) (LXXXI, 6). D'altra parte, con

eccezioni particolarmente rare (vide p. XVII, n. 45), gli autori cristiani che Martin porta a sostegno delle sue idee sulle possibili „critiche", „denigrazioni", „ironie", „assurdità", „contestazioni" ecc. nei confronti di alcuni elementi della tradizione romana narrata dal *DVI* sono *posteriori* al momento della redazione di questo scritto – Geronimo (anche se a p. XIII, n. 25 si chiede: "le *DVI* ne serait-il pas une réplique à saint Jérôme et à son *de viris* chrétien?"), Orosio, Prudenzio, Agostino –, che spesso rendono caduca la dimostrazione (come, per esempio, quella su „la nymphe Égérie" – p. XVIII). Di conseguenza, noi non contestiamo il fatto che l'Anonimo, rendendo noto il proprio orientamento religioso tradizionale, si fosse astenuto da alcune stonature presenti nella tradizione storiografica, ma non condividiamo il modo in cui l'autore della presente edizione tenta di convincercene.

Dal punto di vista della redazione, sia nell'*Introduction*, sia nelle *Notes complémentaires*, compaiono numerosi segni grafici inutili – vide p. XIV, XVII (n. 41: „Suet. *Dom.* 2…"; 45: „22, 6…"), XVIII (n. 50), XX (n. 56), XXI (n. 60), LXVIII, 8 (n. 43: „Liv. 1, 30, 2…"), 16 (n. 88), 17 (n. 95), 24 (n. 150), 25 (n. 161), 26 (n. 167), 30 (n. 184, 189), 31 (n. 193), 32 (n. 200), 35 (n. 220: „Zon. 7, 25…"), 38 (n. 241), 39 (n. 252), 41 (n. 260: "Eutr. 2, 11, 1…"; 261: "Jord. *Rom.* 153…"), 42 (n. 266, 267), 45 (n. 283), 52 (n. 344), 56 (n. 382: "10 sq…"), 80 (n. 568: "Plut. *Lucul.* 39, 5…"; "Tac. *Ann.* 11, 1, 1…"), 92 (n. 718), 105 (n. 26, 34), 106 (n. 35), 116 (n. 71), 119 (n. 84), 121 (n. 90), 122 (n. 97), 126 (n. 125; 129: "Liv., 1, 58, 6… ; D.H. 5, 12, 3…"), 127 (n. 131; 133; 134: "Val. Max. 4, 4, 1…"), 128 (n. 140), 129 (n. 144), 130 (n. 149), 134 (n. 190), 136 (n. 209, 213, 214: "; ;"), 137 (n. 218, 222), 140 (n. 256, 259, 264), 141 (n. 277), 142 (n. 278, 284), 143 (n. 290), 145 (n. 311, 313), 148 (n. 343, 345, 350), 163 (n. 540), 170 (n. 591), 176 (n. 639), 177 (n. 646), 179 (n. 657), 180 (n. 679), 181 (n. 689), 182 (n. 703), 183 (n. 709, 710, 711, 713)..

Per quanto riguarda l'*Index* (p. 185-197), manca la voce Ierone, *rex Syracusanus* (XXXVII, 1 e 5). Sempre qui, sotto *Carthago*, il rinvio corretto è 47, 7 invece di "47, 8", mentre manca il rinvio a 49, 7. Per Hiempsal viene indicato „*vd.* Massinissa" (p. 190), ma i rinvii a questa ultima voce ("49, 11; 77, 2 (*sic*)") (p. 192) non includono l'antroponimo Hiempsal; d'altronde, esso non compare affatto nel *DVI*!

Al di là di queste osservazioni intese piuttosto a sostegno delle correzioni per una possibile riedizione rivista e arricchita, sottolineamo ancora una volta l'alta tenuta scientifica del volume, l'acribia e l'erudizione esorbitante di Paul Marius Martin, che ha offerto all'ambiente accademico un'eccellente edizione del *De viris illustribus Vrbis Romae*.

Nelu ZUGRAVU**

** Nelu ZUGRAVU: Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași; e-mail: z_nelu@hotmail.com; nelu@uaic.ro.

CĂRŢI STRĂINE ŞI ROMÂNEŞTI INTRATE ÎN BIBLIOTECA MINAC ÎN 2018

Andreea ANDREI[*]

SCHIMB INTERNAŢIONAL

AUSTRIA

- Fundberichte aus Österreich, Band 55, 2016, Wien, 2018.
- Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 67/2017, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2018.
- Jahresschrift des Salzburg Museum, Band 59, Fritz Moosleitner, Albrecht Altdorfer in Salzburg, Salzburg, 2017.
- Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, Band 86/2017, Wien, 2018.

BULGARIA

- Proceedings XXXII/2017, Regional Museum of History – Veliko Tarnovo, Veliko Tarnovo.

CEHIA

- Graeco-Latina Brunensia 22/2017, 1; 22/2017, 2; 23/2018, 1, Masarykova Univerzita.
- Karel Sklenář, *Archäologie in Böhmen in der Zeitperiode des analytischen Positivismus (1868-1892)*, Fontes Archaeologici Pragenses, vol. 44, Pragae, 2017.
- Studia Archaeologica Brunensia 22/2017, 1; 22/2017, 2, Masarykova Univerzita, 2016.
- Acta Musei Moraviae CII/2017, 1; CII/2017, 2; CIII/2018, 1, Moravské zemské muzeum, Brno.
- Praehistorica XXXIII, 1-2, 2016; 34/1, 2018, Acta Instituti Archaeologici Universitatis Carolinae Pragensis.

[*] Andreea ANDREI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța (MINAC); e-mail: andreiandreea03@yahoo.com.

CROAȚIA

- Histria Archaeologica 48/2017, Bulletin of the Archaeological Museum of Istria, Pola.
- Vjesnik L/2017, Arheološkog Muzeja u Zagrebu, Zagreb.
- Submerged Heritage, Number 7, 2017, Yearbook of the International Centre for Underwater Archaeology in Zadar.
- Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku 110-1; 110-2, 2017, Arheološki Muzej u Splitu, Split, 2015.
- Monografije i Katalozi 30, Tatjana Bradara (ed.), *Istria in the Modern Period*, Pola, 2017.
- Monografije i Katalozi 31, Tatjana Bradara, Željko Ujčić, *The Bell and Church of St. Thomas in Pula*, Pola, 2016.
- Cataloghi del Dipartimento Didattico 18, *Sotto lo Scudo della Dominante e le ali dell'Aquila,* Pola, 2018.
- Ida Koncani Uhač, Giulia Boetto, Marko Uhač (ed.), *Prehistoric Sewn Boat*, Pola, 2018.
- Maja Čuka, *The Hütterott Family. Forgotten Memories of Distant Journeys*, Pola, 2018.
- Katarina Zenzerović, Monika Petrović, *The Arena and the Nearby Parks – Past and Present*, Pola, 2018.
- Igor Uranić, *Aegyptiaca Zagrabiensia. Egyptian Collection of the Archaeological Museum in Zagreb*, Catalogi et Monographiae IV, Zagreb, 2007.
- Željko Demo, *An Early Medieval Cemetery of the Bijelo Brdo Culture: Vukovar – Lijeva Bara (10th – 11th Centuries)*, Catalogi et Monographiae VI 1, 2, Zagreb, 2009.
- L. Bekić, Š. Vrkić, M. Pešić, R. Surić, *Archaeological Excavations at Zadar's St. Nicholas Monastery Complex 2014-2016*, Zadar, 2017.

ELVEȚIA

- Bulletin de l'Association Pro Aventico 57/2016, Association Pro Aventico, Avenches, 2017.
- Studia Ietina VI, Katharina Dalcher, *Das Peristylhaus 1 von Iaitas: Architektur und Baugeschichte*, Zürich, 1994.
- Zürcher Archäologische Forschungen 4, Christoph Reusser (Hrsg.), *Spina. Neue Perspektiven der archäologischen Erforschung,* Zürich, 2017.
- C. Reusser, M. Bürge (Hrsg.), *<Exekias hat mich gemalt und getöpfert>,* Zürich, 2018.
- Simonetta Biaggio Simona, *Antikes Glas der Archäologischen Sammlung der Universität Zürich*, Zürich, 2003.

FINLANDA

- ARCTOS, Acta Philologica Fennica, Vol. LI, 2017, Helsinki, 2017.

FRANȚA

- Revue des Etudes Anciennes, tome 120, No. 1/2018, Bordeaux.
- Cahiers du Centre Gustave Glotz XXVIII, 2017, Paris, 2018.

- Bulletin de l'Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique, AIEMA-AOROC 24, 2016, Paris, 2017.
- Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée No 73, Rosa Benoit-Meggenis, *L'empereur et le moine. Les relations du pouvoir impérial avec les monastères à Byzance (IXe – XIIIe siècle)*, Lyon, 2017.
- Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée No 74, Jean-Baptiste Cayla, *Les inscriptions de Paphos. La cité chypriote sous la domination lagide et à l'époque impériale*, Lyon, 2018.
- Revue Archéologique de Narbonnaise 42/2009; 43/2010; 44/2011; 45/2012; 46/2013; 47/2014; 48/2015; 49/2016, Montpellier.
- Antiquités nationales 47, 2016-2017, Bulletin publié par le Musée d'Archéologie nationale et par la Société des Amis du Musée et du Château de Sain-Germain-en-Laye, 2018.

GERMANIA

- Veröffentlichungen zur Brandenburgischen Landesarchäologie, Band 48, Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Wünsdorf, 2018.
- Südost-Forschungen, Band 76, 2017, Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, München, 2018.
- Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst 69, 2017, Würzburg, 2018.
- Bayerische Vorgeschichtsblätter, Jahrgang 82, 2017, München, 2017.
- Alt-Thüringen, Band 45/ 2016-2017, Weimar, 2018.
- Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch 63, 2015, Schwerin, 2017.
- Bonner Jahrbücher, Band 216, 2016, Bonn, 2017.
- Mainzer Archäologische Zeitschrift, Band 11, Mainz, 2018.
- Archäologische Nachrichten aus Baden, Heft 93, 2017, Freiburg.
- Historischer Verein für Straubing und Umgebung, Jahresbericht 118/2016, Straubing, 2017.
- Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, Band 96, Halle, 2017.
- Forschungen und Berichte zur Archäologie in Baden-Württemberg, Band 5, M. Dumitrache, *Die Konstanzer Marktstätte im Mittelalter und in der Neuzeit*, Stuttgart, 2018.
- Forschungen und Berichte zur Archäologie in Baden-Württemberg, Band 7, P. Knötzele, *Das Römische Gräberfeld von Stettfeld II*, Stuttgart, 2018.
- Forschungen und Berichte zur Archäologie in Baden-Württemberg, Band 9, B. Höke, F. Gauβ, C. Peek, J. Stelzner *Lauchheim II.1. Katalog der Gräber 1-300*, Band 1: Text; Band 2: Tafeln, Stuttgart, 2018.
- Chiron, Band 48, 2018, Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin, 2018.
- Begleithefte zur Dauerausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle, Band 1: *Geisteskraft*; Band 2: *Mensachenwechsel*; Band 3: *LebensWandel*, Halle.
- *41 Minuten auf archäologischem Gleis über die Schwäbische Alb,* Stuttgart, 2018.

GRECIA

- Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, vol. 87, Number 1; 2; 3, 2018.
- Archaeological Reports 63, 2016-2017, British School at Athens.
- Bulletin de Correspondance Hellénique 139-140/2015-2016; 141/2017, École Française d'Athènes.

ITALIA

- Rivista di Archeologia, Anno XXXIX, 2015, Università Ca'Foscari, Dipartimento di Studi Umanistici, Venezia.
- PADUSA, Anno LI-LIV, Nuova serie, 2015-2018, Bolletino del Centro Polesano di Studi Storici, Archeologici ed Etnografici Rovigo, Pisa-Roma, 2018.
- Rivista Storica dell'Antichità, Anno XLVII, 2017, Università degli Studi di Bologna, Bologna.
- Atti e Memorie, Serie XI, Vol. XL, Modena – Aedes Muratoriana, 2018.
- Invigilata Lucernis, Rivista di scienze dell'antichità e del tardoantico, 39/2017, Bari.
- Rivista di Archeologia Cristiana, XCIII – 2017, Pontificio Instituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano.

MAREA BRITANIE

- Oxoniensia, Volume 83, 2018, The Oxfordshire Architectural and Historical Society, Ashmolean Museum, Oxford.
- Journal of Roman Studies 107/2017; 108/2018, The Society for the Promotion of Roman Studies, London.
- Archaeology International 20, Institute of Archaeology, London, 2017.
- The Antiquaries Journal, Volume 97, 2017; 98, 2018, The Society of Antiquaries of London, Cambridge.
- Anatolian Studies 67, 2017; 68, 2018, Journal of the British Institute at Ankara, Glasgow.
- Heritage Turkey 7, 2017, British Institute at Ankara.
- Jaś Elsner, *The Art of the Roman Empire AD 100-450*, Oxford, 2018.

MONACO

- Bulletin du Musée d'Anthropologie Préhistorique de Monaco, Numéro 57, 2017.

POLONIA

- Sprawozdania Archeologiczne 69, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Kraków, 2017.
- Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses, vol. 21, Agnieszka Stempin (ed.), *The Cultural Role of Chess in Medieval and Modern Times,* Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań, 2018.
- Études et Travaux XXIX/2016; XXX/2017, Institut des cultures méditerranéennes et orientales de l'Académie Polonaise des Sciences, Varsovie.

- Wiadomości Archeologiczne. Bulletin archéologique polonais, tom LXVII/2016; LXVIII/2017, Warszawa.
- Fontes, Vol. 53, Archaeologici Posnanienses, Annales Musei Archaeologici Posnaniesis, Poznań, 2017.
- Maria Jażdżewska, Wojciech Siciński, *Przeworsk Culture Cemetery and Settlement*, Łódź, 2017.
- Piotr Papiernik, D. Kacper Płaza, *Wietrzychowice Culture Park on the European Route of Megaliths*, Łódź, 2017.
- J. Górski (ed.), *From Collecting to Museology. 160th anniversary of the First Exhibition in the Archaeological Museum in Kraków*, Kraków, 2018.
- A. Tyniek (ed.), *Baptism 966 – Faces of Christianization*, Kraków, 2016.

PORTUGALIA
- O Arqueólogo Português, série V, volume 4/5, Lisabona, 2017.

REPUBLICA MOLDOVA
- Revista Arheologică, Serie nouă, vol. XIII, nr. 1-2, Chişinău, 2017.
- Revista de Istorie a Moldovei, nr. 1, 2, 3, 4/2017, Chișinău.

SERBIA
- Zbornik, National Museum Journal XLVI, 2016; XLVII, 2017, Čačak.

SLOVACIA
- Študijné Zvesti 55/2014; 56/2014; 57/2015, Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, Nitra.

SLOVENIA
- ARGO 60/1; 60/2, Journal of the Slovene Museums, Ljubljana, 2017.
- Arheološki Vestnik 69/2018, Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, Ljubljana.
- LETOPIS 68/2017, The Yearbook of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Ljubljana, 2018.
- Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 34, Janez Dular, S. T. Hvala (eds.), *The Iron Age Settlement at Most Na Soči. Treatises*, Ljubljana, 2018.
- Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 37, Andrej Pleterski (ed.), *Archaeological Investigation of Graves from Župna Cerkev Site in Kranj between 1972 and 2010*, Ljubljana, 2017.
- Alenka Miškec (ed.), The Past under the Microscope. Scientific Analyses in Museums, Ljubljana, 2018.

SPANIA
- ARYS, Antigüedad: Religiones y Sociedades, Anejos vol. VII, 2017, Silvia Tantimonaco, *Dis Manibus. Il culto degli Dei Mani attraverso la documentazione epigrafica. Il caso di studio della Regio X Venetia et Histria*, Getafe (Madrid), 2017.
- ARYS, Antigüedad: Religiones y Sociedades, Volumen 15, 2017, Madrid.

- Trabajos de prehistoria, Volumen 74, No 2, 2017; Volumen 75, No 1, 2018, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- Pyrenae 48.1/2017; 48.2/2017, Journal of Western Mediterranean Prehistory and Antiquity, Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona, 2017.
- Trabajos de prehistoria, Volumen 74, No 2, 2017; 75, No 1, 2018, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- Studia Historica. Historia Antigua, vol. 35, 2017, Editiones Universidad de Salamanca, Salamanca.
- Sylloge Epigraphica Barcinonensis XIV/2016; XV/2017, Departament de Filologia Llatina, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Serie de Trabajos Varios, Núm. 120, Pablo Garcia Borja, *Las cerámicas neoliticas de la Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia). Tipología, estilo e identidad,* Valencia, 2017.
- Serie de Trabajos Varios, Núm. 121, Maria de las Mercedes Fuentes Albero, *Cerámica ibérica con decoración compleja del Bajo Aragón (ss. III-I a.C.). Caracterización de estilos y grupos decorativos*, Valencia, 2018.
- Archivo de Prehistoria Levantina XXXI, Valencia, 2016.
- Empúries 57, Revista d' arqueologia del mon antic, Barcelona, 2017.
- Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada, 27/2017, Granada.
- Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 35/2017, Universidad Complutense de Madrid, Madrid.
- Faventia 37/2015, Revista del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Universitat Autònoma de Barcelona, 2018.
- Lucentum XXXVI, Anales de la Universidad de Alicante. Prehistoria, Arqueología e Historia Antigua, Alicante, 2017.
- Saldvie 16, 2016, Estudios de Prehistoria y Arqueología, Zaragoza.
- Trinidad Pasies Oviedo, *Villa Cornelius. Conservació i Restauració de Mosaics*, Valencia, 2016.
- H. Bonet Rosado, J. Vives-Ferrándiz Sánchez (eds.), *L'enigma del vas. Obra mestra de l'art Ibèric*, Valencia, 2017.
- Giulia Baratta, *Römische Kelteranlagen auf der Italienischen Halbinsel*, Barcelona, 2005.
- XXX Jornadas de Arqueologia Fenicio-Punica, A.C. González García, B. Costa Ribas (eds.), *Entre el cielo y la tierra. Arqueoastronomía del mundo feniciopúnico*, Eivissa, 2017.

STATELE UNITE ALE AMERICII

- Journal of Glass Studies, vol. 59/2017, The Corning Museum of Glass, New York, 2017.

TURCIA

- Anatolia Antiqua XXV/2017, Institut Français d' Etudes Anatoliennes Georges-Dumezil, Paris.

- Alice Mouton (ed.), *Hittitology Today: Studies on Hittite and Neo-Hittite Anatolia in Honor of Emmanuel Laroche' s 100th Birthday*, 5ème Rencontres d'Archéologie de l' IFÉA, Istanbul, 21-22 novembre 2014, Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges-Dumezil, Paris, 2017.

UNGARIA

- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 122/2017, Budapesta, 2017.
- Alba Regia, Annales Musei Stephani Regis 43/2015; 44/2016, Székesfehérvár.

ACHIZIȚII, DONAȚII (CARTE STRĂINĂ)

- Journal of Aegean and Balkan Studies I/2015; II/2016, Izmir Kâtip Çelebi Üniversitesi.

*ACHIZIȚII, DONAȚII, SCHIMB INTERN**

- Acta Musei Napocensis 53/I; 53/II, 2016, Cluj-Napoca, 2016.
- Peuce s.n. XVI/2018, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion", Tulcea.
- Cercetări arheologice XXIV, București, 2017.
- Apulum, series Historia et Patrimonium LIII/2016; LIV/2017; series Archaeologica et Anthropologica LIII/2016; LIV/2017.
- Classica et Christiana, 13/2018, Iași, 2018.
- Satu-Mare. Studii și comunicări XXXII/II, 2016; XXXIII/II, 2017, Satu Mare.
- Tibiscum, s.n., 6/2016, Caransebeș, 2016.
- Danubius XXXV/2017, Partea I; XXXV/2017, Partea a II-a; XXXV – Supliment, Galați, 2017.
- Ziridava. Studia Archaeologica 31, Cluj-Napoca, 2017.
- Cronica Cercetărilor Arheologice din România campania 2017, Ministerul Culturii şi Patrimoniului Naţional, Bucureşti.
- V. Ciubotă, V. Rus (coord.), *Episcopia greco-catolică de Mukacevo. Documente III*, Satu Mare, 2015.
- Csaba Szabó, *Béla Cserni and the Beginnings of Urban Archaeology in Alba Iulia*, Cluj-Napoca, 2016.
- C. Szabó, V. Rusu-Bolindeț, G.T. Rustoiu, M. Gligor (eds.), *Adalbert Cserni and his Contemporaries. The Pioneers of Archaeology in Alba Iulia and Beyond*, Cluj-Napoca, 2017.
- C. Fântâneanu, G. Bălan, S. Popa, D. Tentiș, *Necropola din epoca bronzului de la Sebeș*, Brăila, 2017.
- G. Bălan, C. Fântâneanu, D. Anghel, *Necropola din epoca bronzului de la Sebeș,Catalog de expoziție*, Cluj-Napoca, 2014.
- A.C. Bolog, *Necropola romană de la Apulum, Dealul Furcilor – „Podei" (campaniile 2008-2012)*, Cluj-Napoca, 2017.

* Selectate lucrări de istorie veche şi arheologie recent apărute.

- H. Ciugudean, Z.K. Pinter, G.T. Rustoiu (coord.), *Habitat-Religie-Etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX-XI în Transilvania. Catalog de expoziție,* Alba-Iulia, 2006.
- Radu Ota, *De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la Municipium Septimium Apulense*, Alba-Iulia, 2012.
- R. Ciobanu, G. Bounegru (eds.) *Între util și estetic – Scrisul la Apulum – Catalog de expoziție,* Alba Iulia, 2012.
- H. Ciugudean, G. Bălan, *Artizanii epocii bronzului. Descoperiri recente de depozite de bronzuri în Transilvania. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2015.
- C. Borangic, *Seniorii razboiului în lumea dacică*, Brăila, 2017.
- *Mitologie și iconografie la Apulum. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2008.
- Radu Ciobanu, *Pictura murală romană*, Alba Iulia, 2011.
- Wolfgang David, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta*, Teil 1; Teil 2, Alba Iulia, 2002.
- A. Dragotă, G.T. Rustoiu, M. Drîmbărean (coord.), *Valori ale patrimoniului românesc. Podoabe și accesorii vestimentare din secolele X-XI,* Alba Iulia, 2011.
- Cătălin Borangic, *Dacorum Falces. Armele încovoiate ale dacilor*, Alba Iulia, 2016.
- Sabin Luca, *Tărtăria rediviva*, Alba Iulia, 2016.
- Nicolae-Șerban Tanașoca, *Études byzantines et balkaniques*, Brăila, 2018.
- George Bilavschi, *Unelte agricole din Moldova medievală*, Brăila, 2016.
- R. Harhoiu, D. Spânu, E. Gáll, *Barbari la Dunăre*, Cluj-Napoca, 2011.
- A. Ioniță, B. Kelemen, A. Simon, *Al Wa. Prințul negru al Vlahiei și vremurile sale*, Cluj-Napoca, 2017.
- Viorel Panaite, *Război, pace și comerț în Islam. Țările române și dreptul otoman al popoarelor,* Iași, 2013.
- Nicolae Constantin, *Mic dicționar de toponime istorice românești*, Târgoviște, 2011.
- Alexandru Madgearu, *Organizarea militară bizantină la Dunăre*, Târgoviște, 2018.
- Alexandru Madgearu, *Asăneștii. Istoria politico-militară a statului dinastiei Asan (1185-1280)*, Târgoviște, 2014.
- Angela-Anca Dobre, *Etnologia funerară tomitană (în sec. I-III p.Chr.),* Târgu-Mureș, 2018.
- V. Carboni, M. Iacob, *I laterizi con marchi di fabbrica delle mura di Ibida e l'edilizia di committenza imperiale nella provincia Scythia*, Constanța, 2017.
- Ștefan Honcu, *Ceramica romană de bucătărie din Dobrogea (secolele I-III p.Chr.),* Constanța, 2017.
- O. Țentea, F. Matei-Popescu, *Între Dacia și Moesia Inferior. Castrele romane din Muntenia în timpul lui Traian*, București, 2016.
- G. Nuțu, S.C. Ailincăi, C. Micu, *Omul, fluviul și marea. Studii de arheologie și istorie în onoarea lui Florin Topoleanu la a 65-a aniversare*, Cluj-Napoca, 2017.
- F. Gogâltan, S.C. Ailincăi (eds.), Settlements of Life and Death. Studies from Prehistory to Middle Ages. Proceedings of an International Colloquium Tulcea, 25th – 28th of May 2016, Cluj-Napoca, 2016.

- A.D. Stănică, C.L. Micu (eds.), Istro-Pontica 2, Studii și comunicări de istorie a Dobrogei. *Actele Sesiunii Naționale de Comunicări Științifice „Istro-Pontica. Tulcea – 505 ani de la prima atestare documentară”*, Tulcea, 28-30 septembrie 2011, Brăila, 2014.
- Florea Costea, *Centrul religios pandacic de la Augustin, județul Brașov*, Brașov, 2018.
- P. Pavel, O. Savu (ed.), *Studia in honorem Florea Costea la a 80-a aniversare*, Brașov, 2017.
- Nathan Badoud, *Inscriptions et timbres céramiques de Rhodes*. *Documents recueillis par le médecin et explorateur suédois Johan Hedenborg (1786-1865)*, Stockholm, 2017.
- Z.K. Pinter, A. Nițoi, C. Urduzia (ed.), *Relații interetnice în Transilvania. Militaria Mediaevalia în Europa centrală și de sud-est*, Sibiu, 2018.

ABONAMENTE

- Materiale și Cercetări Arheologice, s.n., XIV/2018, București.
- Arheologia Moldovei XLI/2018, București.
- Historia urbana, tomul XXVI/2018, București.
- Anuarul Institutului de Istorie “George Barițiu” din Cluj-Napoca, LVII/2018, București.
- Revue Roumaine d’histoire de l’art, tome LIV-LV/2017-2018, București.
- Revue des études sud-est européennes, tome LVI (n°s 1-4), 2018, București.
- Analele Bucovinei, XXV, 1/2018; 2/2018, București.
- Arhivele Olteniei 32/2018, București.

DEPOZIT CARTE MUZEU

- Pontica 50/2017, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Constanța, 2018.

LISTA ABREVIERILOR / ABRÉVIATIONS

ACMI	Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice.
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena, 1877-1897.
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj.
AJA	American Journal of Archaeology.
AMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău.
AMS	Acta Moldaviae Septentrionalis, Botoșani.
AnDob	Analele Dobrogei, Constanța, 1920-1938.
AnTard	Antiquité Tardive, Paris.
ANRW	Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin-New York.
AncSoc	Ancient Society, Leiden.
AR	Archaeological Reports, Londra.
ArchBulg	Archaeologija Bulgarica, Sofia.
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași-București.
AW & E	Ancient West and East, Leuven.
BAR	British Archaeological Reports, Oxford.
BCH	Bulletin de Corespondance Hellénique, Athena-Paris.
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București.
BMA	Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț.
BMJT	Buletinul Muzeului Judeţean Teleorman. Seria Arheologie. Alexandria.
BOR	Biserica Ortodoxă Română, București.
BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române, București.
CA	Cercetări Arheologice, București.
CCA(R)	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București.
CCDJ	Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași.
Chiron	Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München.
CI	Cercetări Istorice, Iași.
CN	Cercetări Numismatice, București.
CRAI	Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris.
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (NS): Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
DID	*Din Istoria Dobrogei*, București, 1965-1971,
Eos	Eos. Commentarii Societatis Philologae Polonorum, Wroclaw.
EPRO	M. J. Vermaseren (sub red.), *Études Préliminaires des Religions Orientales dans l'Empire Romain*, Leida.

GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies, Cambridge, Mass.
IBAI (IAI)	Izvestija na Bălgarski Arkheologičeskija Institut, Sofia.
IGUR	L. Moretti, *Inscriptiones Graecae Urbis Romanae*, vol. I-III, Roma, 1968-1990.
IzvVarna (IVAD)	Izvestija na Narodnija Muzei (Izvestija na Varnenskoto Arkheologičesko Družestvo), Varna.
JDAI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin.
JHS	Journal of Hellenic Studies, Londra.
JIES	The Journal of Indo-European Studies, Londra.
JRA	Journal of Roman Archaeology, Portsmouth.
JRS	Journal of Roman Studies, Londra.
JS	Journal des Savants, Paris.
Materiale	Materiale și Cercetări Arheologice, București.
MÉFRA	Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité. Paris-Roma.
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
MIA	Materialy i issledovanija po Arheologii SSSR, Moscova-Leningrad.
PECS	R. Stilwell, W. L. MacDonald, M. Holland McAllister (eds.), *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton NJ, 1976.
PSB	Părinți și scriitori bisericești, București.
RA	Révue Archéologique, Paris.
RAIA Bulletin	Romanian Archaeological Institute in Athens.
RE	Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart.
RÉA	Revue des Études Anciennes, Bordeaux.
RÉR	Revue des Études Roumaines, București.
RHP	Revue d'Histoire de la Pharmacie.
RI	Revista de Istorie, București.
RIAF	Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie, București.
RIR	Revista Istorică Română, București.
RM	Revista Muzeelor, București.
RMI	Revista Monumentelor Istorice, București.
RMM-MIA	Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București.
RMR	Revista medicală română, București.
RPAA	Rendiconti. Atti della Pontifica Accademia Romana di Archeologia, Roma.
RRHA	Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, București.
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași.
SCIV(A)	Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi (Arheologie), București.
SCN	Studii și cercetări numismatice, București.
StCl	Studii Clasice, București.
VDI	Vestnik Drevnej Istorii, Moscova.
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

PONTICA

I	1968
II	1969
III	1970
IV	1971
V	1972
VI	1973
VII	1974
VIII	1975
IX	1976
X	1977
XI	1978
XII	1979
XIII	1980
XIV	1981
XV	1982
XVI	1983
XVII	1984
XVIII	1985
XIX	1986
XX	1987
XXI-XXII	1988 - 1989
XXIII	1990
XXIV	1991
XXV	1992
XXVI	1993
XXVII	1994
XXVIII-XXIX	1995 - 1996
XXX	1997
XXXI	1998
XXXII	1999
XXXIII-XXXIV	2000 - 2001
XXXV-XXXVI	2002 - 2003
XXXVII-XXXVIII	2004 - 2005
XXXIX	2006
XL	2007
XLI	2008
XLII	2009
XLIII	2010
XLIV	2011
XLV	2012
XLVI	2013
XLVII	2014
XLVIII-XLIX	2015-2016
L	2017
LI	2018

NORME DE REDACTARE

Este preferabil ca lucrările, redactate în limba română sau într-o limbă de circulaţie internaţională, să fie procesate pe computer în conformitate cu normele de redactare ale revistei şi să fie trimise redacţiei pe adresa **revista.pontica@gmail.com.**

Textul articolului şi ilustraţiile vor fi însoţite de rezumatul şi cuvintele cheie, în limba română şi într-o limbă de circulaţie internaţională.

Pentru redactarea textului folosind programul Microsoft Word, formatul paginii este A4. Iniţializarea paginii este următoarea: sus - 1,5 cm; jos - 7,3 cm; stânga -3 cm; dreapta - 4,6 cm; antet - 1,3 cm.

Lumina paginii este de 13,5x19,5 cm.

Textul, tabelele şi imaginile (planşe, desene, fotografii) trebuie să fie încadrate în lumina paginii.

Fontul folosit este *Palatino Linotype,* cu următoarele dimensiuni:

- *titlu articol* - 12,5 puncte, condensat 0,4, boldat, cu majuscule; autor - 12 puncte, condensat 0,4; *text* - 10 puncte, extins 0,2; *note de subsol* - 8,5 puncte, extins 0,4; *rezumat* - 10 puncte, extins 0,2; *bibliografie* - 9 puncte, extins 0,2.

Ilustraţia va fi furnizată în format .jpeg sau .tiff, rezoluţia minimă 300 dpi. În cazul în care nu este posibilă scanarea conform cerinţelor formulate, autorul poate trimite ilustraţia în original (desene, fotografii, diapozitive).

*Notele infrapaginale***,** numerotate continuu, vor fi redactate după sistemul anglo-saxon: autor, anul apariţiei lucrării, pagina citată - după caz figura, tabelul - (ex.: PIPPIDI 1967, p. 84, fig. 3/4), urmând ca în final să se anexeze o listă bibliografică ordonată alfabetic după numele autorilor şi cronologic pentru fiecare autor în parte.

Lista bibliografică va fi redactată în forma:

- pentru carte de autor: nume autor, anul apariţiei, titlul lucrării, volum (număr şi titlu), ediţie, serie (colecţie), numărul în cadrul seriei sau colecţiei, locul apariţiei.

Exemple:

BOJILOV & GJIUZELEV 2004 - Ivan Bojilov, Vasil Gjuzelev, *Istorija na Dobroudja,* vol. 2, *Sredneyekovîe,* Veliko Târnovo, 2004.

PĂUNESCU 2005 - Anca Păunescu, *Oraşul de Floci, un oraş dispărut din Muntenia meridională,* Târgovişte, 2005.

- pentru articole: nume autor, anul apariţiei, titlul articolului, numele publicaţiei sau al volumului colectiv, tom, număr, locul apariţiei și editorul - pentru volume colective, paginile articolului.

Exemple:

COJOCARU 2009 – Victor Cojocaru, *Zum Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raumes,* Pontica 42 (2009), p. 349-374.

ROBU 2013 - Adrian ROBU, *Sanctuare și relații între cetăți în lumea elenistică: exemplul cetăților Chalcedon și Byzantion*, in: Florina Panait Bîrzescu *et alii* (eds), *Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale*, București, 2013, p. 143-157.

Titlurile periodicelor, volumelor, cataloagelor, *corpora,* enciclopediilor se vor abrevia după *Normele de întocmire a manuscriselor,* Anexele 2 si 3 din SCIVA 46 (1995), 3 - 4, p. 356 - 370. Orice altă abreviere în afara celor ce se regăsesc în lucrarea citată va fi prezentată și explicit, la sfârşitul listei bibliografice.

Redacția își rezervă dreptul de a respinge orice referire cu caracter defăimător sau neștiințific la adresa unor persoane sau instituții științifice de profil.

Lucrările pot fi trimise la adresa **revista.pontica@gmail.com**. Corespondenţa pe durata redactării volumului se poate ţine pe aceeași adresă de e-mail sau la telefon/fax:0040-241-618763.

PUBLICATION GUIDELINES

The articles should be in Romanian or in an international language as English, French, German or Italian. Each author should provide *keywords* and an *abstract*, both in one of the languages listed above, as well as their Romanian translation.

Authors should use Microsoft Word, page format - A4; margins should fit: top – 1.5 cm; bottom – 7.3 cm; left – 3 cm; right – 4.6 cm; header – 1.3 cm.

The text should be written using Palatino Linotype font as follows: *title* – 12.5 points, condensed 0.4, bold, uppercase; *author* - 12 points, condensed 0.4; *text* – 10 points, extended 0.2; *footnotes* – 8.5 points, extended 0.4; *abstract* – 10 points, extended 0.2; *bibliography* – 9 points, extended 0.2.

Illustrations should be submitted separately (do not insert them into the text) as TIFF or JPEG, minimum 300 DPI.

Footnotes will be numbered continuously (1, 2, 3,…) and will be written in accordance with the Anglo-Saxon reference system: PIPPIDI 1967, p. 84, fig. 3/4. Each such abbreviated reference should be fully explained in the *Bibliography*. The *Bibliography,* included at the end of the article, must be in alphabetical order, by author, and in chronological order for each author with more than one title.

Examples:

BOJILOV & GJIUZELEV 2004 - Ivan Bojilov, Vasil Gjuzelev, *Istorija na Dobroudja*, vol. 2, *Sredneyekovîe*, Veliko Târnovo, 2004.

PĂUNESCU 2005 - Anca Păunescu, *Oraşul de Floci, un oraş dispărut din Muntenia meridională*, Târgovişte, 2005.

For papers: author's name, publication year, paper title, name of publication or of collective volume, tome, number, publication place and editor – for collective volumes, pages of paper.

Example:

COJOCARU 2009 – Victor Cojocaru, *Zur Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raumes*, Pontica 42 (2009), p. 349-374.

ROBU 2013 - Adrian ROBU, *Sanctuare și relații între cetăți în lumea elenistică: exemplul cetăților Chalcedon și Byzantion*, in: Florina Panait Bîrzescu *et alii* (eds), *Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale*, București, 2013, p. 143-157.

Abbreviations for publication titles, volumes, catalogues, *corpora*, encyclopedias should be written according to *Normele de întocmire a manuscriselor*, Anexes 2 and 3, SCIVA 46 (1995), 3-4, p.356-370. Any abbreviation not included in this list must be fully explained at the end of the bibliography list.

Authors can also submit their papers by e-mail, to the following e-mail address: **revista.pontica@gmail.com**. For further information contact us by mail or telephone/fax: 0040-241-618763.